पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
नवदेहलीस्थमानवसंसाधनविकासमन्त्रालयाधीन-
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन 'आदर्शशोधसंस्थानम्' इति सम्मानितम्

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

प्रमाणलक्षणम्

श्रीमज्जयतीर्थविरचितया न्यायकल्पलतानाम्न्या टीकया,
श्रीविजयीन्द्रतीर्थविरचितया प्रमाणलक्षणटीकाव्याख्यया च सहितम्

सम्पादकः
विद्वान् पि.एस्. शेषगिरि आचार्यः
मैसूरु

प्रकाशनम्
पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्, पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु - २८
२०१३

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
नवदेहलीस्थमानवसंसाधनविकासमन्त्रालयाधीन-
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन 'आदर्शशोधसंस्थानम्' इति सम्मानितम्

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

प्रमाणलक्षणम्

श्रीमज्जयतीर्थविरचितया न्यायकल्पलतानाम्न्या टीकया,
श्रीविजयीन्द्रतीर्थविरचितया प्रमाणलक्षणटीकाव्याख्यया च सहितम्

सम्पादकः
विद्वान् पि.एस्. शेषगिरि आचार्यः
मैसूरु.

प्रकाशनम्

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु - २८

२०१३

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरग्रन्थमाला – १०७

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम् प्रमाणलक्षणम्

श्रीमज्जयतीर्थविरचितया न्यायकल्पलतानाम्न्या टीकया,
श्रीविजयीन्द्रतीर्थविरचितया प्रमाणलक्षणटीकाव्याख्यया च सहितम्

ISBN : 978-93-81275-27-6

सम्पादकः

विद्वान् पि.एस्. शेषगिरि,आचार्यः, मैसूरु.

प्रकाशनम् -

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, कत्तरिगुप्पा मेन् रोड्, बेङ्गलूरु - २८

पुटानि : xxiv + २४८

प्रथममुद्रणम् : २०१३

मुद्रितपुस्तकसङ्ख्या : १०००

मूल्यम् : १६० रूप्यकाणि

मुद्रणालयः : वागर्थप्रिण्टानिक्स्, बेङ्गलूरु

Poornaprajna Samshodhana Mandiram
Recognised as 'Adarsha Shodha Sansthan'
by Rashtriya Sanskrit Sansthan, Deemed University,
Ministry of H.R.D., Govt. of India, New Delhi

PRAMĀṆA-LAKṢAṆAM

of Sri Madhwācārya

(with Nyāyakalpalatā Tīkā of Sri Jayatīrtha and sub-commentary of Sri Vijayīndratīrtha)

Edited by
Vidwan P.S. Sheshagiri Acharya
Mysore

Published by
Poornaprajna Samshodhana Mandiram
Poornaprajna Vidyapeetha, Katriguppa Main Road,
Bangalore-28

2013

Poornaprajna Samshodhana Mandira Granthamālā-107

PRAMĀṆA-LAKṢAṆAM of Sri Madhwācārya

(with Nyāyakalpalatā Tīkā of Sri Jayatīrtha and sub-commentary of Sri Vijayīndratīrtha)

ISBN : 978-93-81275-27-6

Edited by **Vidwan. P.S. Sheshagiri Acharya,** Mysore

Published by **Poornaprajna Samshodhana Mandiram**
Poornaprajna Vidyapeetha,
Katriguppa Main Road, Bangalore-28

First Edition : 2013

Copies : 1000

Pages : xxiv +248

Price : Rs. 160/-

This publication is brought out by the generous financial help of
Rashtriya Sanskrit Sansthan, (Deemed University), New Delhi

Printed by : **VAGARTHA PRINTONICS,** Bangalore

श्रीश्री विश्वेशतीर्थश्रीपादाः
श्रीपेजावराधोक्षजमठः
जगद्गुरु श्रीमध्वाचार्यमहासंस्थानम्
उडुपि-५७६१०१, कर्णाटक

Date : 5-11-2013

अनुग्रहसन्देशः

पद-वाक्य-प्रमाणपारावारपारीणैः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थ-श्रीमच्चरणैः विनिर्मिताम् अप्रकाशितां प्रमाणलक्षणटीकाभाववर्णनटिप्पणीं विदुषां करकमलयोः समर्पयितुं मोमुद्यते नश्चेतः। नैतदतिरोहितं विदुषां यत् भारतीय-दर्शनशास्त्रे प्रमाणमीमांसायां तत्त्ववादिनाम् (द्वैतवेदान्तिनाम्) असाधारणं योगदानमस्तीति। दर्शनशास्त्राध्येतॄणां विदुषाम् एका भ्रान्तिः तत्रतत्र ग्रन्थेषु प्रकाशिता यथा द्वैतवेदान्तिनः प्रच्छन्ननैयायिका इति। वचनमिदं तु अविज्ञाय सम्प्रदायम् अनधीत्यैव च द्वैतवेदान्तदर्शनं समुत्थमिति मन्यामहे। न्यायशास्त्रं तु गौतम-वात्स्यायन-वाचस्पतिमिश्रादिभिः प्रवर्तितं समेषां दर्शनानाम् उपजीव्य-भूतमिति निश्चप्रचम्। तथाऽपि द्वैतवेदान्ते प्रमाणस्वरूपनिरूपणावसरे नैयायिक-दर्शनस्य न कोऽपि प्रभावः समस्तीति सप्रमाणं निवेदयामः। आस्माकीना प्रमाणविचारप्रणाली तु भगवता व्यासेन प्रणीतं ब्रह्मतर्कमवलम्ब्य समुद्भूता। तदुक्तं भगवत्पादाचार्यैः- 'प्रमाणन्यायसच्छिक्षा क्रियते तर्कशास्त्रतः' इति।

प्रमाणस्वरूपनिरूपणावसरे नैयायिकाः 'प्रमाकरणं प्रमाणम्' इति ज्ञान-साधनस्य प्रामाण्यं मन्वते । मीमांसकास्तु ज्ञानस्य प्रामाण्यम् । श्रीमदानन्दतीर्थ-भगवत्पादाचार्यास्तु ज्ञान-तत्करणसाधारणं 'याथार्थं प्रमाणम्' इति प्रमाणलक्षणं निरूपयन्तः दर्शनक्षेत्रे नूत्नामेव विचारप्रणालीं प्रकाशयामासुः । 'ज्ञानविषय एव हि करणानामपि विषयः न हि किमप्यविषयीकृत्य करणानि ज्ञानं जनयितु-मीशते' इति वदन्तः श्रीमट्टीकाकृत्पादाः ज्ञान-करणयोः साक्षादेव ज्ञेयविषयी-कारित्वं समर्थयामासुः । अन्यैर्दार्शनिकैरनङ्गीकृतं स्मृतिप्रामाण्यमिह प्रसाधि-तम् । मनसः स्वातन्त्र्येण स्मरणसाधनत्वमुपपाद्य तस्य प्रामाण्यं परिरक्षितम् । प्रत्यक्षं सप्तविधं साक्षि-षडिन्द्रियभेदेनेति वदन्तः श्रीमदाचार्याः निर्दोषमेव साक्षिस्वरूपं प्रतिपादयामासुः । स्वरूपेन्द्रियं साक्षीत्युच्यते तदभिव्यक्तं ज्ञानं चेति साक्षिस्वरूपमुपवर्ण्य 'काल-आकाश-आत्म-तद्धर्माः सुखदुःखादयः साक्षिग्राह्याः' इति निरूपितम् । ज्ञानग्राहकं साक्षीन्द्रियं स्वरसत एव (प्रमाणान्तरसंवादनिरपेक्ष एव) प्रामाण्यं गृह्णाति । न हि साक्षिगृहीतेष्वर्थेषु सुखदुःखादिषु कचन संशयो दृष्टः । दूरस्थत्वादिदोषे सति चपलं चञ्चलं च मनः तत्र प्रामाण्यं गृह्णाति, साक्षी तु तटस्थ एव भवतीति अपूर्वाः विषयाः साक्षिस्वरूपनिरूपणावसरे टीकायां प्रतिपादिताः । अनुमाननिरूपणावसरे अर्थवचनदोषभेदात् द्विविधोपपत्तिदोष इत्युक्तम् । विरोधासङ्गती तु साक्षादुपपत्तिदोषौ तद्द्वारा वचनस्यापि । वचनदोषौ न्यूनाधिक्ये वचन-द्वारेणार्थस्यापि । एवं पञ्चावयवनियमः हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्यनियमश्च पराकृतः । अनेकेऽपूर्वा विषया अत्र निरूपिता इत्यत्र अध्येतारः प्रमाणम् ।

प्रमाणलक्षणस्य टीकायाश्च आशयविशेषं निरूपयन्ती भावविवरणटिप्पणी चतुरधिकशतग्रन्थरत्नप्रणेतृभिः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणैः विरचिताऽपि अद्ययावद् अप्रकाशिता विद्वद्धौरेयैः अस्मच्छिष्यप्रवरैः पि.एस्. शेषगिरि आचार्यैः सुष्ठु सम्पादिता। ग्रन्थरत्नमिदं पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरेण प्रकाशितं दृष्ट्वा अतीव सन्तुष्टा स्मः । ग्रन्थस्यास्य पाठप्रवचनाभ्यां विद्वांसः विद्यार्थिनश्च सूपकृता भवेयुरित्याशास्महे ।

श्रीश्रीविश्वेशतीर्थश्रीपादाः

श्रीपेजावर-अधोक्षजमठः, उडुपि

DIRECTOR'S NOTE

The Dvaita Vedanta has made unique contribution to Indian Epistemology. Most of the Indian scholars were of the opinion that the Madhva Epistemology had been influenced by Nyaya system and hence lacks creativity in thoughts. This is absolutely a wrong concept. Dvaita system is totally based on ancient and authoritative system of logic - Brahma-tarka of Narayana, which is condensed by Lord Vedavyasa in his texts. Definition of knowledge and delineation on the instruments of knowledge is a very interesting discussion in Dvaita philosophy. Nyaya system of Indian philosophy says that "Valid cognition is *Pramana*". Sri Madhva remarks - *"Yathartham Pramanam"*. The meaning of this definition as follows:

That which records or recognizes (grasps) a thing (substance) is called *Pramana*. Definition of *Pramana* in Dvaita system covers both the knowledge and its instruments as well. The knowledge in its true form is called *Kevala-pramana* and its instruments are called *Anu-Pramanas*. The definition of *Pramana* given by Sri Madhva is more comprehensive than any definitions attempted by other systems of Indian philosophies. Defectless perception *(Pratyaksha)*, inference *(Anumana)*, and verbal testimony *(Agama)* which gives rise to correct knowledge are called *Anu-pramanas*.

Sri Madhva distinguishes *Kevala-pramana* as of four kinds namely:

1. *Ishvara-jnana*, (Knowledge of God)
2. *Lakshmi-jnana* (Knowledge of Lord's Consort - Lakshmi)
3. *Yogi-jnana* (Knowledge of a sage)
4. *Ayogi-jnana* (Knowledge of a commoner)

Yet another distinction in the *Ayogi Jnana* is *Svarupa-jnana* (Knowledge which is the very nature of selfhood) and *Vrtti-jnana* (sensory knowledge gained by means of internal and external senses). There is an interesting discussion on definition and

demonstration of *Svarupa-jnana* and *Vrtti-jnana* in Dvaita philosophy. Highlights of Madhva-thoughts are as follows:

A. The concept of *Akhyati-vada* is absolutely wrong. Knowledge, which records wrong data of substances or attributes etc., is called *Anyathakhyati - (Anyad Anyatmana vishayeekurvad jnanam Anyathakhyatih).*

B. The perception *(Pratyaksha)* is of seven forms (kinds). This distinction is based on the fact that perception can arise out of seven sense organs *(Indriyas)*. The *Sakshi* is called *Atma-svarupendriya* (The Self by itself acting as an Indriya or sense) which comprises of valid perception of its own self and its attributes like bliss, consciousness etc., of mind and its modifications, perceptual knowledge gained through external senses. The *Sakshi* or Self-sense recognises the time, space, God, *Avidya* (Ignorance), *Dharma* (Piety), *Adharma* (Sin) and others.

C. The memory *(Smrti)* is not only caused by the *Samskara* (Latent Impressions), but the mind too is the creator of the memory. *Samskara* (Latent Impressions) is just the instrument. The memory is also a Pramana, because it records the true data of substance etc.

D. No compulsion of *Pancha-avayavas* (Five-Membered Syllogism)

   The Nyaya School advocates that an argument has to be represented using the five-membered syllogism consisting of Proposition, Reason, Illustration, Co-relation and Conclusion. Sri Madhva proves on common experience that a strict rule to advocate all the five steps is not a matter of compulsion. Such an usage is only for detail presentation and not a necessity.

E. *Virodha* (Contradiction) and *Asangati* (Irrelation) are errors of inference.

   The Nyaya School considers a number of fallacies related to the inference. However, Sri Madhva remarks that all those

numerous fallacies may very well be accommodated within just two fallacies namely Contradiction and Irrelation. If at all the invariable concomitance and others are violated, it would come under Contradiction. If the Reason and others are absent in the substratum, it amounts to Irrelation. This is the most wide and easiest of classification.

F. *Yogyetara-anvitabhidhanavada* (Theory of connotation by words with relation)

Words broken by themselves do not give rise to any credible meaning. However, a mere relation of words which do not have a meaning too cannot give rise to a composite meaning of a sentence. Improper relation is an another defect. However, when a sentence yields a composite meaning, it happens by the words which are bound or interlinked with a proper relation which is justified. This unique theory has been forwarded by Sri Madhva.

All these thoughts were explained in Pramana-lakshana of Sri Madhvacharya, Sri Jayatirtha Swamin wrote a valuable commentary on Pramanalakshana-prakarana, which focuses light on Madhva Epistemology as well as on other branches of Indian philosophy. Sri Vijayidratirtha Swamin contributed Bhava-vivarananam sub-commentary on Pramanalakshana-teeka which was till now unpublished and unknown to the society of Madhva tradition. Sri Vijayindratirtha Swamiji has contributed more than 104 works in different branches of Indian philosophy and Madhva tradition - "Chaturadhika-shata-grantha-praneta".

Vidwan P.S. Sheshagiri Acharya critically edited this text with two manuscripts. Both manuscripts are broken and mistakes were found in the writing of the script. Vidwan Sheshagiri Acharya, with his rich experience in editing of the rare and valuable manuscripts and mastery on Dvaita Vedanta, edited this work with valuable notes. Vidwan Krishnamurthy, son of Late Prof. S.V. Bhima Bhat, a well-known scholar of Dvaita Vedanta, has brought a manuscript from Sode Mutt, Udupi and recorded various

readings of the manuscript. I express my gratitude H.H. Sri Vishvavallabhatirtha Swamiji of Sri Sode Mutt for rendering the manuscript. I also record my gratitude to Vidwan Krishnamurthy, who has taken pain in recording the readings. I have no words to express on creativity of P.S. Sheshagiri Acharya, who has critically edited the rare and valuable manuscript.

I prostrate with sincere devotion to Sri Vishveshatirtha Swamiji who has been guiding the activities of the Samshodhana Mandiram for its all-round development.

I sincerely thank Prof. Radha Vallabha Tripathi, Vice-chancellor, Rashtriya Sanskrit Samsthan, New Delhi, who evinces keen interest in all the activities of Samshodhana Mandiram and lends a helping hand whenever we approach him. I also express my gratitude to Prof. Subbaraydu, Registrar of Rashtriya Sanskrit Sansthan and Dr. Prakash Pandey, Head of Adarsha Scheme, for continuous encouragement in development our institutions' activities.

I express my gratitude to Prof. K. Hayavadana Puranik, Chairman of Poornaprajna Samshodhana Mandiram for his whole hearted support for our academic activities. I also express my gratitude for Prof. D. Prahlada Char for valuable guidance in the development of institution.

I thank M/s.Vagartha Printers who have printed this book very nicely, in a short time. I am sure they will extend the same co-operation in future also.

Dr. A.V. Nagasampige
Director

प्रास्ताविकं किञ्चित्

प्रमाणलक्षणग्रन्थः श्रीमन्मध्वाचार्यरचितेषु दशप्रकरणेषु प्रथमः । अयं च ग्रन्थो गहनार्थ इति टीकाकृद्भिरेव प्रमाणपद्धतावादावेव न्यरूपि । सम्प्रति अस्य प्रकरणग्रन्थस्य न्यायकल्पलतानाम्न्याः श्रीमज्जयतीर्थविरचितायाः टीकाया व्याख्यानत्रयमुपलभ्यते । तत्र श्रीराघवेन्द्रतीर्थविरचिता व्याख्यैका सङ्क्षेपेण वर्तते । अपरा श्रीवंशपल्लीश्रीनिवासतीर्थविरचिता मन्दोपकारिणी ईषद्विस्तरेण प्रवर्तते । टिप्पणद्वयमिदं नूनं समानकालीनम् । इदानीं श्रीविजयीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणानां व्याख्या इदंप्रथमतया प्रकाश्यते । एते तु महानुभावा श्रीराघवेन्द्रतीर्थानां परमगुरवः, श्रीसुरेन्द्रतीर्थानां शिष्याः । एतेषां विद्यागुरवस्तु सुगृहीतनामधेयाः श्रीव्यासतीर्थश्रीमच्चरणाः, येषां वैदुष्यं विद्वज्जगति प्रसिद्धम् । श्रीविजयीन्द्रतीर्था अपि महामेधाविनः तादृशाचार्य-वरेभ्यो विद्यां लब्ध्वा चतुरधिकशतग्रन्थरत्नानि प्रणिन्युरिति प्रामाणिकी प्रसिद्धिरस्ति । नाधुनापि ते सर्वे ग्रन्थाः प्राकाश्यं भजन्ते । केचिदेव प्राकट्यमलभन्त । तेषु ग्रन्थेष्वन्यतमोऽयं प्रमाणलक्षणटीकाव्याख्यानरूप इदानीं प्रकाश्यत इति सन्तोष्टव्यम् ।

मातृकास्तिस्रोऽवलम्ब्यायं ग्रन्थः शोधितः । सर्वा अपि मातृकाः प्रायोऽशुद्धाः । ग्रन्थकाराणां शैली च तर्कजटिला वर्तत इत्यपि हेतोः लिपिकाराः प्रामाद्यन्निति भाति । मया तु यावच्छक्ति शोधितम् । कानिचन वाक्यानि तत्रतत्रत्यानि दुरवगमान्येवासन्निति सप्रश्रयं निवेद्यते । अधस्तनटिप्पणेषु तथा निरदिश्यन्तापि ।

बहुषु स्थलेषु श्रीविजयीन्द्रतीर्थसम्मतः टीकापाठोऽन्यादृश एव वर्तत इतीदमाश्चर्यम् । क्वचित् यानि प्रतीकान्यध्रियन्त तेषां मूलटीकैव नोपलभ्यते । तादृशस्थानानि तत्रतत्रासूचिषत ।

अत्रत्यलोपदोषान् शोधयित्वा अध्येतारो मामनुगृह्णन्त्विति प्रार्थये । अस्य कार्यस्य कृते प्रोत्साहधनं वितीर्योपकृतवतो भारतानुशासनस्य तथा सर्वस्यास्य प्रबन्धकस्य पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरस्य तथा तन्निर्देशकस्य डा. ए.वि. नागसम्पिगेमहाभागस्य च कृते अधमर्णोऽयं जन इति निवेद्य विरम्यते ।

विद्वान् पि.एस्. शेषगिरि आचार्यः

विषयानुक्रमणिका

विषयाः	पृ.सं.

विषयाः	पृ.सं.

* * *

प्रमाणलक्षणम्

श्रीमज्जयतीर्थविरचितटीकया,

श्रीविजयीन्द्रतीर्थविरचितया प्रमाणलक्षणटीकाव्याख्यया च सहितम्

टीका प्रणम्यागण्यकल्याणगुणाब्धिं पुरुषोत्तमम् ।
पूर्णबोधानपि गुरून् व्याकुर्वे मानलक्षणम् ॥

ग्रन्थाऽरम्भस्य मङ्गलाऽचरणस्य वक्ष्यमाणार्थप्रतिज्ञायाश्च कर्तव्यत्वसमर्थनम्

इह खलु 'सुखमेव मे स्यात् दुःखं मनागपि मा भूत्' इति निखिलापेक्षित-मोक्षस्येश्वरसाक्षात्कारमन्तरेणासम्भवात्, तस्य च प्रमाणानि विनाऽनुदयात्, प्रमाणानां च यथावद्विदितानामेव तद्धेतुत्वोपपत्तेः तत्स्वरूपं [1]'यथावज्ज्ञाप-यितुकामो भगवानाचार्यवर्यः प्रारिप्सितग्रन्थाविघ्नपरिसमाप्त्यादिप्रयोजना-विगीतशिष्टाचारपरम्परादिप्राप्तेष्टदेवताननतिपूर्वकं श्रोतृशेमुषीमनुकूलयिष्यन् वक्ष्यमाणमेवाग्रे दर्शयति ।

मूलम् [2]अशेषगुरुमीशेशं नारायणमनामयम् ।
सम्प्रणम्य प्रवक्ष्यामि प्रमाणानां स्वलक्षणम् ॥

नारायणस्यैव नम्यत्वोपपादनम्

नारायणस्यैव नमस्कारे को हेतुरित्यत उक्तम्- **अशेषगुरुमिति** ॥ सर्वज्ञं गुरुमिति पाठे सार्वज्ञ्यं गुरुत्वस्योपपादकम् । किंच नारायणस्यैवाति-समर्थत्वेनेष्टप्रदानसम्भवात् तन्नतिरिति भावेनोक्तम्- **ईशेशमिति** ॥ अपिच रागादिदोषरहिता हि लोके वन्द्या भवन्ति । नारायणश्चाशेषदोषदूर इति

---

१. 'यथावद्दर्शयितुकामः' इति राघवेन्द्रतीर्थपाठः ।

२. 'सर्वज्ञं गुरुमीशेशम्' इति पाठान्तरम् ।

सूचयितुम्- अनामयमिति ॥ आमयपदं दोषान्तरोपलक्षणम् । प्रवक्ष्यामीति उद्देशविभागपरीक्षाद्युपयोगिसङ्ग्रहायोपसर्गः । न हि तद्विना प्रकृष्टा लक्षणोक्तिः स्यात् ।

॥ श्रीविजयीन्द्रतीर्थविरचिता प्रमाणलक्षणटीकाव्याख्या ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः।

प्रणम्य नन्दबालं तं पूर्णबोधान् जयाभिधान् ।
गुरून् मुनिवरानन्यान् श्रीसुरेन्द्रगुरूनपि ॥
श्रीसुरेन्द्रगुरोः शिष्यो विजयीन्द्रयतिर्मितम् ।
प्रमाणलक्षणव्याख्याभावं वक्ष्ये यथामति ॥

प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्त्यर्थं कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थादौ निबध्नन् शिष्यमनस्समाधानार्थं चिकीर्षितं प्रतिजानीते- **प्रणम्येति ॥** तत्र भक्ति-श्रद्धातिशयकथनाय प्रशब्दः । करिष्यमाणापेक्षया पूर्वकालत्वं क्त्वाप्रत्ययार्थः । न तु प्रधानक्रियामात्रापेक्षया तद् विवक्षितम् । एवं च पुरुषोत्तमप्रणामस्य गुरुपूर्णबोधप्रणामापेक्षयाऽपि पूर्वकालत्वे वेदिते[1] गुरुतमगुरुतरगुरुक्रमेणैव प्रणामः कर्तव्य इत्यपि शिक्षितमिति वेदितव्यम् । गुणाब्धिपुरुषोत्तमपदाभ्यां निर्गुणब्रह्मवादसाम्यवादौ परास्तौ । मानलक्षणस्य व्याकरिष्यमाणत्वेऽपि 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति लट् प्रयुक्तः । अन्येषां व्याक्रियमाणत्वेऽपि मानलक्षणस्यैव प्राधान्यात् लिङ्गसमवायेन[2] प्राणभृच्छब्दवत्[3] मानलक्षणालक्षण-समुदाये मानलक्षणशब्दः प्रयुक्तः । ग्रन्थनामत्वेऽपि च लिङ्गसमवाय एव निमित्तं बोध्यम् । आचार्यकृतनारायणप्रणामस्य कर्तव्यताबोधकप्रमाणविरहात् प्रयोजन-

---

१. दर्शिते

२. लिङ्गसमवायेन (लिङ्गसमवायनये) प्राणभृत उपदधातीतिवाक्यस्थप्राणभृच्छब्दवत् ।

३. 'प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्' - पा.सू. ५.१.१२९

विरहाच्च मानलक्षणकथनस्य प्रथमं प्रतिज्ञाया अनौचित्यमाशङ्क्याह - **इहेति ॥** इह जगति। खलु वाक्यालङ्कारे। दुःखनिवृत्तिमात्रस्य[1] अपुरुषार्थतया सुखस्यापि मोक्षस्वरूपेऽन्तर्भावमनुभवबलेनापि समर्थयितुं सुखमेवेत्युक्तम्। 'वरं वृन्दावने शून्ये सृगालत्वं स इच्छति। न तु निर्विषयं मोक्षं कदाचिदपि गौतम' इत्यभिगीत-वचनदर्शनात्[2]। तादृशपुरुषानपेक्षितत्वेऽपि मोक्षस्य सम्भवादधिकारिविषया-द्यखिलोक्तिरित्यपव्याख्यानम्[3]। मोक्षलक्षणस्यापि सुखस्य सुखत्वेनैव पुरुषार्थ-तया सकलकामनाविषयत्वात्[4]। अन्यथा स्वतः पुरुषार्थत्वं न स्यात्। मन्मते मोक्षीयसुखस्य चन्दनादिरूपविषयाधीनाभिव्यक्तिकत्वरूपसविषयत्वाङ्गीकारेण निर्विषयत्वस्यैवासिद्धेश्चेति। 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिश्रुतिबलेनेश्वर-साक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वमभिप्रेत्य ईश्वरेत्युक्तम्। तत्साक्षात्कारस्य[5] मोक्षमात्र-हेतुत्वेऽपि ग्रन्थस्य कथं तद्धेतुत्वमित्याशङ्क्य तदुपपादयितुं तस्य चेत्याद्युक्तम्। साक्षात्कारस्य मोक्षकारणत्वेऽपि परम्परया शब्दादेरपि तत्रोपयोगात् प्रमाणानीति बहुवचनोपपत्तिः। अविवेचितस्वरूपैः प्रमाणैः प्रमोत्पत्तावपि प्रमाणाविवेके तज्जन्यज्ञानविषयेश्वराप्रामाणिकत्वशङ्कया तत्साक्षात्कारार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तदभावे च मोक्षानुपपत्तेः प्रमाणजन्यज्ञानस्य फलोपयोगित्वाय प्रमाणविवेकस्यावश्यं कर्तव्यत्वात्। तस्य च लक्षणादिभिर्विनाऽनुपपत्तेस्तज्ज्ञापनाय ग्रन्थकरणमुचित-मिति प्रमाणानामित्यादिनोक्तम्। एतेन[6] द्वितीया शङ्का निरस्ता। प्रारिप्सिते-त्यनेन चाविघ्नपरिसमाप्तिरादिशब्दोपात्तशिष्यार्थं प्रदानाविच्छेदरूपप्रचयगमनं च मङ्गलप्रयोजनम्, शिष्टाचारश्च तत्कर्तव्यतायां प्रमाणमिति दर्शयता प्रथमा शङ्का निरस्ता।

---

१. तुल्यव्ययफलत्वेन दुःखनिवृत्तिमात्रस्य...   २. इति रामाङ्गिगीतिदर्शनात्

३. विषया अखिलोक्तिरित्यपव्याख्यानम्।   ४. कामविषयत्वात्

५. ननु तत्साक्षात्कारस्य

६. एवं च ब्रह्मसिद्धय इत्यनेनोक्तमीश्वरज्ञानं मानलक्षणकथनप्रयोजनमिति द्वितीयशङ्का निरस्ता।

अत्र वदन्ति ॥ मङ्गलं न समाप्तौ हेतुः । व्यभिचारात् । न च विघ्नध्वंसद्वारा समाप्तौ तद्धेतुः । तस्य द्वारत्वे कामनायामनुल्लेखापत्तेः । किञ्च (कामना) विशेषणतया तत्फलत्वस्यावश्यकत्वाल्लाघवाच्च तस्यैव फलत्वमुचितम् । अपि च विघ्नध्वंसं प्रति पूर्ववृत्तित्वग्रहानन्तरमेव समाप्तिं प्रति पूर्ववृत्तित्वग्रहाद् अन्यथासिद्ध्याऽपि न तत् फलम्[१] । अन्यथा मणिध्वंसजन्यदाहे मण्यवयव-विभागस्यापि हेतुत्वापत्तेः । अपि च विघ्नध्वंसस्य जनकत्वेन न तज्जन्यता-वच्छेदकत्वम् । तयोर्विरोधात् । किञ्च विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वे तज्जन्यतापि किमवच्छेदेन । न तावत् समाप्तित्वेन । व्यभिचारात् । अन्यच्च दुर्वचम् । सुवचत्वे वा तदवच्छेदेनैव मङ्गलजन्यतास्तु[२] । किं तस्यावच्छेदकतया (विघ्नध्वंसजन्यता-वच्छेदकतया ?) अन्वयव्यभिचारादपि न मङ्गलं समाप्तौ हेतुः । न च विघ्नसमसङ्ख्यं तत् तथा । अधिकसङ्ख्याद समाप्त्यापत्तेः । न चान्यूनसङ्ख्यं तथा । अन्यत्र तथाभूतादपि समाप्त्यापत्तेः[३] । न च ज्ञानरूपलौकिककारणविरहात् तदभावः । साङ्गाद् वैदिककर्मणः फलावश्यम्भावनियमात् । अन्यथा समसङ्ख्यतयापि[४] हेतुत्वं न कल्प्येत । अपि च विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वे सिद्धे तदवच्छेदेन मङ्गलस्य समाप्तिहेतुत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ चान्यथानुपपत्त्या विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वसिद्धि-रित्यन्योन्याश्रयोऽपि स्यात् । किञ्च प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तिः मङ्गलं विनैव वाच्या । तदुद्देशेन मङ्गलाननुष्ठानात् । एवं चान्यत्र क्लृप्तपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे तत्सहभूतस्य मङ्गलस्य न कारणत्वम्[५] । .... (अत्र ग्रन्थपातः) । अपि चाचारानुमेया ह्यत्र श्रुतिः । सचाचारो यावता विना नोपपद्यते तावन्मात्रबोधिकां श्रुतिं कल्पयेत् न त्वधिकमपि । एवं च समाप्तिप्रयोजनकत्वज्ञानादप्याचारसम्भवेन तेन हेतुत्वबोधिका श्रुतिर्नानुमेया । न च हेतुत्वज्ञानमेव प्रवृत्तिप्रयोजकम् ।

---

१. न समाप्तिस्तत्फलम् ।
२. मङ्गलजन्यतावच्छेदकत्वमस्तु
३. अङ्गकृततथाभूतादपि समाप्त्यापत्तेः
४. अन्यथाऽन्यूनसङ्ख्यतयाऽपि
५. मङ्गलस्यान्यथासिद्धत्वमपि

लाघवेन प्रयोजकत्वज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् । अन्यथा पाकार्थिनः तण्डुल-क्रयादावप्रवृत्त्यापत्तेः । तस्मान्न समाप्तिः फलं, नवा विघ्नध्वंसो द्वारम् । अपि तु स एव फलमिति ।

अत्राहुः ॥ मङ्गलं समाप्तौ हेतुः । न च व्यभिचारेण हेतुत्वबोधकप्रमाणाभावः । प्रथमं हेतुत्वाज्ञानेऽपि श्रुत्या स्वर्गत्वयागजन्यत्वयोरिव समाप्तित्वमङ्गलजन्यत्वयोः सामानाधिकरण्य उपस्थापितेऽनन्तरं स्वर्गविशेषवत् विघ्नध्वंसद्वारकत्वे अवच्छेदकत्वकल्पनस्य निष्प्रत्यूहत्वात् । मङ्गलं विनापि समाप्तिरित्यस्य समाप्तित्वावच्छेदकत्वग्रहे प्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा स्वर्गेऽपि साम्यप्रसक्तेः[1] । प्रत्यक्षे तु अन्वयव्यतिरेकग्रहस्य सहकारित्वात् । तयोश्चावच्छेदकग्रहमन्तरेण ग्रहणासम्भवात् । अवच्छेदकग्रहपुरस्कारेणैव कारणताग्रहात्[2] । यत्तु विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वे कामनाविषयत्वं न स्यादिति । तन्न । अप्रयोजकत्वात् । किञ्च कामना-विषयत्वाभावो हि प्रवृत्तशिष्टेच्छाविषयत्वाभावः । स च नापाद्यः । अपूर्वद्वारा स्वर्गे इवापूर्वेऽपि उक्तकामनाविषयत्वसत्वात् । न च विषयत्वनैयत्याभाव आपाद्यः। इष्टत्वात् । मङ्गलं समाप्तिसाधनमित्याप्तवाक्यादवगत्यापि मङ्गले शिष्टप्रवृत्ति-सम्भवेन तदिच्छायां विघ्नध्वंसस्याविषयत्वात् । न च सोऽशिष्ट एवेति वाच्यम् । तल्लक्षणासम्भवात् । एतेनैव बाधकेन तस्याशिष्टत्वेऽन्योन्याश्रयात् । बाधकान्तरस्य च तत्राभावात् । न चाधिकारिविशेषणकामनाविषयत्वाभाव आपाद्यः । इष्टत्वात् । समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत्याकारिकाया एव श्रुतेर्लाघ-वेनानुमानात् । अत एव किञ्च विशेषणतयेत्यादि[3] परास्तम् ।-तस्य प्रथमं फलत्वाकल्पनात् । अत एव अपिच विघ्नध्वंसं प्रतीत्यादिनोक्ताऽन्यथासिद्धि-रप्यपास्ता । विघ्नध्वंसं प्रति पूर्ववृत्तित्वग्रहं विनापि हेतुताया वेदेन बोधनात् । विघ्नध्वंसजन्यतापि समाप्तेस्तज्जन्यत्वे श्रुत्या बोधित एव ज्ञेयेति[4] । किञ्च

---

१. साम्यात्   २. कारणताग्रहः   ३. विशेषणेत्यादि

४. ज्ञायते/ज्ञायेत

विघ्नध्वंसेत्यादिनोक्तं निरस्तम् । अन्वयव्यभिचारस्यानवकाश एव । विघ्नानुसारिमङ्गलाचरणेन विघ्नान्यूनसङ्ख्यस्यैव मङ्गलस्य हेतुत्वात् । न चाङ्गकृतेः समाप्त्यापत्तिः साङ्गाद् वैदिककर्मणः फलावश्यम्भावनियमादिति वाच्यम् । साङ्गस्यापि तस्य लौकिककारणसत्त्व एव जनकत्वोपगमात् । एवमपि नियमाक्षतेः[१] विघ्नध्वंसस्य कारणताग्रहोत्तरकालं द्वारत्वकल्पनात्[२] । अपि च विघ्नध्वंसस्य द्वारत्व इत्याद्युक्तान्योन्याश्रयोऽपि निरस्तः । यच्च जनकत्वेऽवच्छेदकत्वं विरुद्धमिति । तन्न । ग्राहके सति तेजस्तेजोगतोद्भूतरूपयोरिव उभयथाप्यविरोधात् । ग्राहकस्य च प्रकृते दर्शितत्वात् । यदपि किञ्च प्रमत्तेत्यादि तदपि न । वेदेनानन्यथासिद्धत्वगर्भहेतुत्वे बोधिते तन्निर्वाहाय प्रमत्तादिस्थले प्राक्तनसुकृतसम्पत्तेः कल्पनात् । यदपि चाचारानुमेयेत्यादि तदपि न । हेतुत्वज्ञानस्यैव प्रवर्तकतया श्रुत्याऽपि तस्यैव प्रतिपादयितुमौचित्यात् । अन्यथा यागहेतुत्वस्यापि दुर्लभत्वापातात् । तण्डुलक्रयादावपि तत्तत्साधनत्वज्ञानस्यैव प्रवर्तकस्यानुभवसिद्धत्वाच्च । न च यागस्य नियतपूर्ववृत्तित्वमात्रे बोधिते प्रमाणान्तरेणान्यथासिद्धिविरहावगम इति वाच्यम् । तस्यानन्यथासिद्धत्वानवगतौ तद्व्यावृत्तान्यथासिद्धेरेव व्यावर्तनायोगात् । तत्र चातिप्रसङ्गशङ्कासत्वात् । न चानादिशिष्टव्यवहारेणैव (तत्र) अन्यथासिद्धत्वावगमः[३] । मङ्गलेऽपि प्राचां शिष्टानां तद्व्यवहारादिति ।

एतेन काशीमरणादीनां मोक्षे व्यभिचारेऽपि अनतिप्रसक्तधर्मसामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावे आगमेन बोधिते तत्वज्ञानविशेषव्यापारकत्वमवच्छेदकमादाय हेतुता स्यादित्यापादनमपास्तम् । इष्टत्वात् । एतावांस्तु विशेषः । यत् तमेवं[४] विदित्वेत्यादिवाक्यबलेन रामोपनिषदि तारकोपदेशश्रवणेन[५] च तत्वज्ञानद्वारैव हेतुत्वमिति सङ्क्षेप इति[६] ।

---

१. नियमापत्तेः २. ....ग्रहोत्तरकालद्वारत्वकल्पनात् ३. अनन्यथासिद्धत्वावगमः
४. एतमेवम् ५. तारकोपदेशश्रवणेन ६. हेतुत्वमिति न दोष इति

शिष्टाचार इत्यत्र शिष्टत्वमभ्रान्तत्वम्। अलौकिकविषयत्वं चाचारविशेषणमवगन्तव्यम्। एवं च मङ्गलं वेदबोधितकर्तव्यताकम् अलौकिकविषयशिष्टाचारविषयत्वात् ज्योतिष्टोमवदित्यनुमानं द्रष्टव्यम्। शिष्टपदेन निष्फलचैत्यवन्दनादि एवमगम्यागमनादि च व्यावर्तितम्। आद्ये इष्टसाधनत्वांशे भ्रमात्। द्वितीये बलवदनिष्टाननुबन्धित्वांशे भ्रमात्। अलौकिकेत्यनेन च लौकिकप्रमाणप्रमापितबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताकभोजनादिव्युदासो द्रष्टव्यः। शिष्यबुद्ध्यनुकूलनेन प्रतिज्ञासार्थक्यमिति न तृतीयशङ्काऽपीति। श्रोत्रियेत्यादिनोक्तं प्रमाणोद्देशार्थत्वमपि द्रष्टव्यम्। अत एव च वक्ष्यति प्रमाणानामित्यनेन उद्देशे सिद्धे[1] इति।

यथासम्भवं नारायणविशेषणकृत्यमाह- **नारायणस्यैवेत्यादिना ॥** विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञापूर्वकत्वन्यायेन दोषान्तरसत्वापादकतया भासमानत्वाद् अनामयपदस्य तद्व्यावृत्त्यर्थतया आमयपदं दोषान्तरोपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे- **आमयपदमिति ॥** वक्ष्यामीत्येतावता सिद्धे प्रशब्दानर्थक्यमाशङ्क्याह- **प्रवक्ष्यामीतीति ॥** अत्रोद्देशविभागपरीक्षाद्युपयोगि यत् तत्सङ्ग्रहायोपसर्गः। प्रमाणोद्देशादिव्यतिरिक्तसङ्ग्रहाय आदिशब्दः। उद्देशादिसङ्ग्रहार्थत्वमुपपादयति- **नहीति ॥**

लक्षणलक्षणप्रयोजने

(टी.) लक्ष्यमात्रव्यापको धर्मो लक्षणम्। तदुक्तिः शब्दव्यवहारार्था। सास्नादिमान् गौः इति ज्ञातलक्षणो हि यं पिण्डं सास्नादिमन्तं पश्यति तं गोशब्दवाच्यं प्रत्येति। यदा तु 'अयं गौः' इत्युपदेशादिना व्युत्पत्तिः तदाऽपि व्यक्तिविशेष एव न सर्वत्र। तत्रोपदेशाद्यभावात्। अतस्तत्र व्यक्तिविशेषे

---

१. अन्वयव्यतिरेकिणेति विशेषः। प्रमाणानामित्यनेनोद्देशसिद्धिः। नाममात्रेण वस्तुसङ्कीर्तनमुद्देशः - इति व्याख्यातृसम्मतः टीकापाठ इति भाति।

व्युत्पन्नः तदन्यत्रापि व्युत्पित्सुः तद्धर्मेषु व्यवहारान् आलोच्य, व्यभिचारिणोऽव्यापकांश्च परिहृत्य, लक्षणभूतमेकं गृहीत्वा, तद्वत्सु गोशब्दसम्बन्धं गृह्णाति । प्राचीनपक्षे केवलव्यतिरेकिणा अत्र अन्वय-व्यतिरेकिणेति विशेषः ।

(वि.टि.) लक्षणपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह- **लक्ष्येति** ॥ लक्ष्य एव व्यापकः । लक्ष्येतरावृत्तित्वे सति सकललक्ष्यवृत्तिधर्मो लक्षणमित्यर्थः । ननु भवन्मते लक्ष्यवृत्तिधर्मो लक्षणमित्येवास्तु । लक्ष्यतापर्याप्त्यधिकरणताकस्यालक्ष्य-वृत्तित्वाभावात् । द्वितीयव्यक्तेर्लक्ष्यत्वाभावात् । लक्ष्यत्वे वा लक्षणस्या-सम्भवः । लक्षणस्य गोत्वादेः सकलगोव्यक्त्यादिवृत्तित्वाभावात् । अनुगत-जातेरनङ्गीकारात् । उपाधेरप्यननुगतजातिघटितत्वेनाननुगतत्वात् । किञ्च गोव्यक्तीनां गोत्वं लक्षणं द्रव्यत्वं न लक्षणमिति कथं विभागः । तत्तद्व्यक्तेः तत्तद्व्यक्तिवृत्तिगोत्वस्येव तत्तद्व्यक्तिवृत्तिद्रव्यत्वस्यापि लक्षणत्वसम्भवात् । एवमेव द्रव्यव्यक्तीनां द्रव्यत्वं लक्षणं न गोत्वादिकमित्ययमपि विभागोऽनुपपन्नः। गोत्वादिद्रव्यत्वयोस्तुल्यत्वात् । अपि च पृथिवीत्वावच्छिन्ने पृथिवीत्वा-वच्छिन्नेतरभेदकत्वं पृथिवीलक्षणत्वं गन्धवत्त्वस्य न स्यात् । पृथिवीत्वस्य पक्षतावच्छेदकस्याननुगतत्वेन सर्वव्यक्तेरपक्षत्वात् । साध्यतावच्छेदक-हेतुतावच्छेदकयोरननुगतत्वेन दृष्टान्तविलोपापाताच्च । गन्धत्वस्याननुगतत्वेन गन्धवत्त्वस्याप्यननुगतत्वात् । न च तत्तद्व्यक्तौ तत्तद्व्यक्तीतरभेदानुमिति-जनकत्वमेव गन्धवत्त्वस्य पृथिवीलक्षणत्वमिति वाच्यम् । व्यतिरेकसहचारग्राह्याया यत्र गन्धवत्त्वं तत्रेतरभेद इत्यन्वयव्याप्तेर्ग्रहकाल एव सिद्धत्वात् सिद्धसाधनापत्तेः। तद्व्यक्तौ साध्यस्य ग्रहात् । अप्रयोजकत्वेन तादृगन्वयव्याप्त्यग्रहप्रसङ्गाच्च । न च पृथिवीगन्धयोः कार्यकारणभाव एव विपक्षबाधकतर्क इति वाच्यम् । अनुगत-धर्माभावेन प्रतिव्यक्तिकार्यकारणभावस्यैव ग्रहीतुमशक्यत्वात् । न

चानुगतधर्माभावेन प्रत्यक्षतस्तदग्रहेऽपि शब्दादेव सकलपृथिवीगन्धव्यक्त्युपस्थितेः सत्वात्[1] कार्यकारणभावग्रहः स्यादिति वाच्यम् । तस्यासार्वत्रिकत्वात् । अनुगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावेन तस्यापि सकलव्यक्त्यनुपस्थापकत्वाच्चेति चेत् ।

मैवम् । लक्ष्यतावच्छेदकाभिव्यङ्ग्यसादृश्यप्रतियोगीतरवृत्तिवृत्तिसादृश्या-निरूपकत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकाभिव्यङ्ग्यसादृश्यप्रतियोगियावद्वृत्तिवृत्ति-सादृश्यप्रतियोगित्वस्य लक्षणत्वस्य विवक्षितत्वात्[2] । तेन च प्रतिव्यक्ति-विश्रान्तत्वाविशेषेऽपि पृथिवीव्यक्तेर्द्रव्यत्वं न लक्षणम् । गन्धवदसदृशवृत्ति-वृत्तिसादृश्यनिरूपकत्वात् । न वा घटत्वं तल्लक्षणम् । गन्धवत्सदृशयावद्व्यक्ति-वृत्तिवृत्तिसादृश्यानिरूपकत्वात् । इदमेव घटत्वद्रव्यत्वयोरव्याप्तत्वमतिव्याप्तत्वं च । अत एव च न प्रमेयत्वादौ लक्षणपदप्रयोगः । तत्र प्रमेयत्वादिसमशीलाभि-धेयत्वादिलक्ष्यतावच्छेदकाभिव्यङ्ग्यसादृश्यप्रतियोगीतराप्रसिद्धेः । न च यन्निष्ठं यल्लक्ष्यतावच्छेदकमादाय लक्षणपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदं निरुच्यते[3] तल्लक्ष्यता-वच्छेदकाश्रये स्ववृत्तिसादृश्यप्रतियोगित्वाभावेन लक्षणस्य तदवृत्तित्वादसम्भवो दोषः । स्ववृत्तिसादृश्यनिरूपकत्वस्य तत्प्रतियोगित्वस्य स्वस्मिन्नपि सत्वात् । न चैवं तद्व्यक्तित्वादेर्लक्षणत्वं न स्यात् । तत्समानशीललक्ष्यतावच्छेदकस्य[4] सादृश्यानभिव्यञ्जकत्वेन तदभिव्यञ्जकत्वघटितलक्षणपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावादिति

---

१. उपस्थितौ सत्याम्

२. लक्ष्या गौः । लक्ष्यतावच्छेदकं गोत्वम् । तदभिव्यङ्ग्यसादृश्यं पुरोवर्तिगोनिष्ठम् । सादृश्यप्रतियोगिन्यः सकलगोव्यक्तयः । प्रतियोगीतराणि अश्वादीनि । तद्वृत्तीनि एकशफवत्वादीनि । तद्वृत्ति यत् सादृश्यं तदनिरूपकं सास्नादिमत्त्वमिति विशेषणदलम् । एवमेव लक्ष्यतावच्छेदकाभिव्यङ्ग्यसादृश्यप्रतियोगियावद्व्यक्तयः सकलगोव्यक्तयः । तद्वृत्ति यत् सास्नादिमत्त्वं तद्वृत्ति यत् सादृश्यं तन्निरूपकत्वं पुरोवर्तिगोव्यक्ति-निष्ठसास्नादिमत्त्वस्येति विशेष्यदलमिति गोलक्षणे सास्नादिमत्त्वे लक्षणसमन्वयः ।

३. निरूप्यते ।

४. तत्समानशीलतल्लक्ष्यतावच्छेदकस्य

वाच्यम् । इतरभेदानुमितिजनकत्वपुरस्कारेण तत्र लक्षणपदप्रयोगात् । तद्व्यक्तिमात्रवृत्तित्वात् सकललक्ष्यवृत्तित्वाभावेन तत्र त्वयाऽप्येवमेवावश्यं वक्तव्यत्वात् ।

यद्वा लक्ष्यतावच्छेदकनिष्ठसादृश्यप्रतियोग्यनाश्रयवृत्तिवृत्तिसादृश्यानिरूपकत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकनिष्ठसादृश्यप्रतियोग्याश्रययावद्व्यक्तिप्रतियोगिकसादृश्याश्रयत्वं लक्षणत्वम्[1] । न चैतदज्ञानेऽपि लक्षणपदप्रयोगात् नैतल्लक्षणत्वमिति वाच्यम् । असिद्धेः । अन्यथा त्वदुक्तमपि लक्षणत्वं न स्यात् । तदप्रतिसन्धानेऽपि लक्षणपदप्रयोगादिति वक्तुं शक्यत्वात् । एवं च तत्तत्पृथिवीव्यक्तेस्तत्तत्पृथिवीत्वमननुगतमेव लक्षणम् । इतरव्यावृत्तलक्षणपदप्रयोगस्तूक्तोपाधिनियम्यः । यथा अनुगतजातिवादिमतेऽननुगतमेव पृथिवीजलत्वादिकं लक्षणम् । अनुगतलक्षणपदप्रयोगस्तूपाधिविशेषेणैवेति । एतावांस्तु विशेषः । मन्मते पृथिवीव्यक्तावपि पृथिवीत्वमननुगतं त्वन्मते त्वेकमितीति दिक् ।

यच्चोक्तं पृथिवीत्वावच्छिन्ने इतरभेदानुमापकत्वं पृथिवीलक्षणत्वं गन्धवत्त्वस्य न स्यात्, पृथिवीत्वस्याननुगतत्वेन सर्वव्यक्तेरपक्षत्वादिति । तन्न । पृथिवीत्वावच्छिन्ने स्वार्थानुमितिस्तथा न स्यादिति वा परार्थानुमितिस्तादृशी न स्यादिति वा । नाद्यः । स्वार्थानुमाने हि पक्षतावच्छेदकस्यानुगतस्योपयोगः तावतां प्रतिस्वं ज्ञानासम्भवेन सामान्यप्रत्यासत्तीभूय तावदुपस्थापकतया ।

---

१. पूर्वं लक्षणनिष्ठं सादृश्यमादाय लक्षणं निरुक्तम् । इदानीं लक्ष्यतावच्छेदकसादृश्यमप्यादाय निरुच्यते । सास्नादिमत्त्वे लक्षणसमन्वयः । लक्ष्यतावच्छेदकं गोत्वं तन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगीनि सकलगोत्वानि तदनाश्रया अश्वादयः, तद्वृत्ति यदेकशफत्वादि तद्वृत्तिसादृश्यानिरूपकं सास्नादिमत्त्वमिति विशेषणदलम् । लक्ष्यतावच्छेदकनिष्ठसादृश्यप्रतियोग्याश्रया यावत्यः सकलगोव्यक्तयः । तद्वृत्तीनि यावन्ति सास्नादिमत्त्वानि तत्प्रतियोगिकसादृश्याश्रयत्वं पुरोवर्तिगोनिष्ठसास्नादिमत्त्वस्येति विशेष्यदलमिति सर्वमवदातम् । (स)

तच्चास्मन्मतेऽन्यथैवोपपन्नमतः किं तेन। तथाहि। अस्मन्नये सर्वपृथिवीव्यक्तौ सकलपृथिवीव्यक्तिनिरूपितसादृश्यं पदार्थान्तरमस्ति। अपदार्थान्तरं वाऽस्तु। तथा च पुरोवर्तिपृथिवीव्यक्तिनिष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वेन सामान्येन सकलपृथिवीव्यक्तीनामुपस्थितेः। न चैवं सामान्यलक्षणायाः स्वप्रकारकज्ञानजनकत्वनियमेनोपस्थिततद्धर्मावच्छेदेनैवानुमितिः स्यात् न तु पृथिवीत्वावच्छेदेनेति वाच्यम्। स्वप्रकारकज्ञानजनकत्वनियमस्यासिद्धेः। न च तथासति अतिप्रसङ्गः। एतत्सादृश्यप्रतियोगित्वेन तत्सादृश्याभिव्यञ्जकधर्मप्रकारकज्ञानत्वेन[1] कार्यकारणभावस्यैवातिप्रसङ्गभञ्जकत्वात्। न च तत्समानाधिकरणधर्मस्यैव तदभिव्यञ्जकत्वेन तस्य च सर्वत्रावृत्तित्वेनापरव्यक्तीनां किंधर्मप्रकारकोपस्थितिः स्यादिति वाच्यम्। अभिव्यञ्जकधर्मप्रकारकज्ञानत्वेनाभिव्यञ्जकधर्मनिष्ठसादृश्यप्रतियोगिधर्मप्रकारकज्ञानस्य विवक्षितत्वात्। एवं सकलव्यक्त्युपस्थितौ सत्यां तत्र च प्रमाणान्तरेण पक्षधर्मताज्ञाने जाते स्वार्थानुमितिरविकला। एतावांस्तु विशेषः। तव पक्षतावच्छेदकेनैव धर्मेण सकलव्यक्त्युपस्थितिः मम तु धर्मान्तरेणेति। अनुमितिस्तु प्रत्येकधर्मावच्छेदेनैव जायते घटपटावनित्याविितिवत्।

न द्वितीयः। पृथिवीपदात् सकलपृथिवीव्यक्त्युपस्थितौ सत्यां परार्थानुमित्यविरोधात्। न चानुगतधर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याभावेन कथं तावद्व्यक्त्युपस्थितिरिति वाच्यम्। तत्तद्व्यक्तिवृत्तिनैव पदप्रवृत्तिनिमित्तेनोपस्थितिसम्भवात्। न च शक्तिग्रहकाले तत्तद्धर्मविशिष्टत्वेनानुपस्थितत्वात् कथं शक्तिग्रह इति वाच्यम्। पूर्वोक्तसामान्यलक्षणयैव तथोपस्थितिसम्भवात्। न चैवं नानार्थाविशेषः। एकोच्चारणगर्भशक्तिमत्त्वेन विशेषात्। न चैवं पुष्पवत्पदाद्यविशेषः। सदृशनानाधर्मप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वेनैव ततो विशेषात्। न च सादृश्यप्रतियोगित्वमेव एकत्वात् पदप्रवृत्तिनिमित्तमास्तामिति वाच्यम्। यत्प्रकारिका

---

१. एतत्साद्दश्याभिव्यञ्जकधर्मप्रकारकज्ञानत्वेन

हि प्रतीतिः पदजन्या तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । न च सादृश्यप्रतियोगित्वं तथा । अन्यथा तवापि घटपदे सत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वापत्तेः ।

न च पृथिवीत्वस्याननुगतत्वेन पृथिवीतरभेदस्याप्यननुगतत्वात् कथं व्याप्तिग्रह इति वाच्यम् । तावद्धर्मावच्छिन्नभेदवद्भेदत्वस्यानुगतत्वात् । घटपटोभय-प्रतियोगिकभेदवत्प्रतियोगिकभेदत्वस्येव । न च तावद्धर्मावच्छिन्नभेद-स्याधिकरणरूपत्वादननुगमतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । तत्राभावभिन्नत्वस्यैवा-नुगतस्य सम्भवात्[1] । अननुगतत्वेऽपि तावद्धर्मावच्छिन्नभेदवद्वैसादृश्य-प्रतियोगित्वेनोपस्थितानां भेदग्रहसम्भवात्[2] । न चानुगतव्यापकतावच्छेदका-भावः । व्याप्तिग्रहप्रयोजकीभूतोपस्थित्या तस्यान्यथासिद्धत्वात् । तस्याश्चान्यथैवोपपादितत्वात् । अत एवान्वयिनि वह्नित्वस्याननुगतत्वेऽपि न दोषः । यत्किञ्चिद्वह्निसादृश्यनिरूपकत्वसामान्यलक्षणया तत्तद्वह्नित्वेनोपस्थित-सकलवह्निव्यक्तिनिरूपितव्याप्तिग्रहसम्भवात् । न चैवं दृष्टान्तविरोधः । साध्यतावच्छेदकसदृशधर्मावच्छिन्नाप्रतीतेर्दृष्टान्तविरोधपदार्थत्वात् । तादृक्प्रतीतेरेव दृष्टान्तत्वप्रयोजकत्वात् । एवमेव हेतावप्यननुगमपरिहारो[3] द्रष्टव्यः। अत एव हेतुतावच्छेदकस्याननुगमेऽपि शब्दसाम्यमात्रेणानुमानप्रवृत्तौ वाग् विषाणिनी गोत्वादित्याद्यप्यनुमानं स्यादिति परास्तम् । व्याप्तिग्रहजनकीभूतोप-स्थितिजनकसादृश्यप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसतो नियामकत्वात् । प्रकृते गो-वाग्वृत्तिगोत्वस्यासदृशत्वात्[4] । अत एव नाप्रयोजकता । यत्किञ्चित्पृथिवी-गन्धव्यक्तिनिष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वेन सकलपृथिवीगन्धव्यक्त्युपस्थितौ तत्तद्वृत्तिपृथिवीत्वगन्धत्वावच्छेदेन कार्यकारणभावग्रहस्यैव विपक्षबाधकत्वात् । न च कार्यकारणभावावच्छेदकाननुगमो दोषः । दृष्टान्तस्थलाभावात् । मन्मते सर्वत्राननुगतस्यैवावच्छेदकत्वात् । तत्कर्तव्यसकलोपस्थितेरतिप्रसङ्गाभावस्य च

१. अनुगतत्वसम्भवात्
२. उपस्थितानां ग्रहसम्भवात्
३. अननुगमोद्धारः
४. गोवाग्वृत्तिगोत्वयोरित्यर्थः (सं.)

सादृश्यप्रतियोगित्वेनैव कृतत्वाच्च । ननु सादृश्यप्रतियोगित्वं ज्ञातमासत्तिः । तज्ज्ञानं च प्रतियोगिज्ञानाधीनम् । तथा च प्रतियोगिज्ञाने सति सादृश्यज्ञानं तस्मिंश्च ज्ञाते (सति?) सादृश्यप्रतियोगित्वेन प्रतियोगिज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इति चेत् । न । सामान्यस्य ज्ञातस्यैव आसत्तित्वे मानाभावात् । प्रत्यासत्तेरज्ञाताया एव प्रत्यक्षजनकत्वावधारणाच्च । न चाज्ञातस्यासत्तित्वे संशयो न स्यात् । स्वरूपसता तेन धर्मेण संशयात् पूर्वं घटत्वादिप्रकारकज्ञानजननादिति वाच्यम् । पुरोवृत्त्यंशे तस्यासत्तित्वाभावात् । भावे वा संशयजनकदोषस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा संशयार्थं कोटिज्ञानस्यावश्यकत्वेनासत्तिज्ञानसम्भवात् तत्प्रकारकज्ञानापत्त्या तवापि संशयो न स्यात् । न च निश्चयसामग्रीतः संशयसामग्री बलवतीति वाच्यम् । धर्मिज्ञानपूर्वमेव यदा कोटिज्ञानं तदा धर्मिज्ञानाभावेन संशयसामग्र्यभावात् धर्मिज्ञानस्यैव तत्प्रकारकत्वापत्तेः । न च सादृश्यप्रतियोगित्वं तत्तत्प्रतियोगिरूपस्वरूपसम्बन्धविशेषः । स चाननुगत इति कथं तावद्व्यक्त्युपस्थितिरिति वाच्यम् । प्रतियोगित्वेन सम्बन्धेन सादृश्यस्यैवासत्तित्वमिति तदर्थत्वात् । न च सम्बन्धाननुगमो दोषः । सम्बन्ध्यनुगमे[1] तस्यादोषत्वात् । अन्यथा दण्डित्वसामान्यलक्षणया सकलदण्ड्यनुपस्थितिप्रसङ्गात् । दण्डसंयोगस्याननुगतत्वादिति सङ्क्षेपः ।

क्रियावत्त्वादेर्द्रव्यलक्षणत्वपरिहाराय- **सकलेति**[2] ॥ प्रमेयत्वादिवारणाय प्रथमदलम् । अत एव वक्ष्यति 'व्यभिचारिणोऽव्यापकांश्च परिहृत्य' इति । इदं चार्थलक्षणम् । शब्दपरत्वे तत्प्रतिपादकवाक्यत्वं लक्षणं द्रष्टव्यम् । शब्दव्यवहारार्थेति शब्दव्यवहर्तव्यत्वज्ञानार्थेत्यर्थः । लक्षणोक्तेः शब्दवाच्यत्वज्ञानहेतुतामुपपादयति- **सास्नादिमानिति** ॥ सास्नादिमानिति सामान्यतो गोशब्दवाच्यज्ञानेऽपि व्यक्तिविशेषस्याज्ञानात् । या सास्नादिमती सा गौरित्युक्ते

१. सम्बद्धाननुगमे

२. एतत्प्रतीकसूचितं टीकावाक्यं नोपलभ्यते ।

'यद्वृत्तयोगः प्राथम्यम्' इत्याद्युद्देश्यलक्षणम्[१]। 'तद्वृत्तमेवकारश्च स्यादुपादेय-लक्षणम्' इति न्यायेन प्रसिद्धलक्षणोपदेशेनाप्रसिद्धतत्तच्छब्दवाच्यत्वविधानात्। उद्देश्यस्य च लक्षणस्य धूमादिवद् व्याप्यत्वावगमात् यावति लक्षणं तावद् गोशब्दवाच्यमित्येव व्यक्तिविशेषस्य वाच्यत्वं श्रोताऽवधारयतीत्यर्थः[२]। शृङ्गग्राहितया[३] अयं गोशब्दवाच्य इति केनचिदुक्ते अनन्तरं तद्धर्मवत्यन्यत्र व्यवहारमालोच्यावापोद्वापक्रमेण[४] यत्र सास्नाद्यव्यभिचारज्ञानं तद्वति गोशब्द-वाच्यज्ञानं तत्र लक्षणोक्तेर्व्यभिचारात् कथं शब्दवाच्यत्वज्ञानहेतुतेत्याशङ्क्य लक्षणज्ञानं सर्वसाधारणशक्तिग्रहाव्यभिचारि, स्वतो लक्षणाज्ञं प्रति तु लक्षणज्ञापनद्वारा वाच्यत्वज्ञाने लक्षणोक्तिरुपयोगिनीति परिहारं सूचयितुमाह-**यदा त्विति॥**

(टी.) नाममात्रेण वस्तुसङ्कीर्तनमुद्देशः। स च लक्षणाद्युक्तिसम्भावनार्थः। अनुद्दिश्य कस्य [५]लक्षणादि ब्रूयात्। विधा विभागः। तदुक्तिरवान्तरोद्दे-शार्था। युक्तायुक्तचिन्ता परीक्षा। सोद्देशविषया न सम्भवति। फलाभावेन नाममात्रे विवादायोगात्। लक्षणपरीक्षा तस्य लिङ्गत्वनिश्चयार्था। न [६]ह्यसंभवाव्याप्त्यादिलक्षणस्वरूपासिद्धि[७]भागासिद्धिव्यभिचारापरिहारे लिङ्गता निश्चीयते। विभागपरीक्षा न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदमुखेन विभाग-समर्थनार्था। बुद्धिदोषनिवृत्तिपर्यन्ता परीक्षायाः परीक्षा तत्सौष्ठवसिद्ध्यर्था। द्विधा चोद्देशादयः सामान्यतो विशेषतश्चेति।

प्रमाणलक्षणस्यान्यैरेवोक्तत्वात् किमपूर्वनिर्माणेनेत्यतो वा प्रवक्ष्यामि इत्युक्तम्। अन्योक्तीनामप्रकृष्टतां वक्ष्यति।

---

१. यद्वृत्तः योगः प्राथम्यमित्याद्युद्देशलक्षणम् / यद्वृत्तयोगः प्राप्यत्वमित्याद्युद्देशलक्षणम्

२. अवगच्छतीत्यर्थः

३. शृङ्गग्राहिकया

४. आवापोद्धारक्रमेण

५. 'लक्षणम्' (पा.)

६. असम्भवाव्याप्त्यतिव्याप्तिलक्षण.... (पा.)

७. स्वरूपभागासिद्धि.... (पा.)

लक्षणविभागः

द्विविधं लक्षणम्, यावल्लक्ष्यभावि अयावल्लक्ष्यभावि चेति। तत्राद्यं यथा, 'पृथुबुध्नोदराकारो घटः' इति। द्वितीयं यथा, 'भोगायतनं शरीरम्' इति। तत्राद्यमेव व्युत्पाद्यम्। तस्यैव सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगित्वादिति भावेनोक्तम्-स्वलक्षणमिति ॥ तदेव हि स्वरूपभूतं लक्षणं यत् यावल्लक्ष्यभावीति।

(वि.टि.) उपसर्गसङ्गृहीतोद्देशजिज्ञासायामाह- **नामेत्यादि** ॥ व्यावर्तक-धर्मातात्पर्यकलक्षणोक्त्युद्देश्यकशब्द इत्यर्थः। तेन लक्षणविभागवाक्ययोर्व्यवच्छेदः। प्रथमस्य सजातीयव्यावर्तकपरत्वात्। द्वितीयस्य सजातीयविभाजकपरत्वात्। विभागस्य विशेषलक्षणोक्त्यर्थत्वमप्यस्तीति[1] विशेष्यभागे दत्तेऽपि तत्रातिव्याप्तिसम्भवात्[2]। उदासीनघटादिपदेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यभागः। लक्षणोक्त्यनुकूले ताल्वादिव्यापारेऽतिप्रसङ्गपरिहाराय शब्दपदम्। मात्रशब्दस्य व्यावर्तकधर्मातात्पर्यकत्वार्थकत्वं स्फुटं मत्या समित्यनेनोक्तं लक्षणोक्त्यर्थत्वं सूचयितुमाह- **स इति** ॥ आदिशब्देन विभागपरिग्रहः। विधेति सजातीयविभाजकधर्मतात्पर्यकविशेषोद्देश्यकः शब्द इत्यर्थः। सामान्योद्देशवारणाय प्रथमो भागः। लक्षणवाक्यवारणाय द्वितीयः। उत्तरविशेषणसूचनायैव[3] तदुक्तिरित्युक्तम्। **युक्तेति** ॥ शास्त्रावयवभूतोपपन्नत्वानुपपन्नत्वविचार इत्यर्थः। अन्यस्यालक्ष्यत्वात्[4]। विषयविशेषानिर्देशादेवोद्देशविषयत्वभ्रान्तिं वारयितुं चिन्ताविषयं विवेचयति- **सेत्यादिना** ॥ बुद्धिदोषोऽयुक्तार्थविषयत्वम्। सौष्ठवमप्रामाण्यशङ्कारहितत्वम्। उद्देशस्यैक्येन विभागलक्षणकथनेऽवान्तरोद्देशार्थत्वविशेषणमयुक्तमित्याशङ्क्याह- **द्विधा चेति** ॥ प्रसङ्गाल्लक्षणादिद्वैविध्यकथनाय आदिशब्दः।

---

१. विशेषलक्षणोद्देश्यार्थत्वमप्यस्तीति
२. विशेषणदलमिति पूरणीयम् (स)
३. उत्तरविशेषसूचनायैव
४. अन्यस्यालक्षणत्वात्

उद्देशं विना लक्षणस्य वक्तुमशक्यत्वात् परीक्षां च विना प्रमाणविवेकस्यासिद्धेः अर्थादेव तत्सङ्ग्रहसिद्धेस्तदर्थत्वं नातिप्रयोजनमुपसर्गस्य मत्वाऽन्यथा व्याचष्टे- **प्रमाणेति** ॥ प्रकर्षस्यावध्यपेक्षायामाह- **अन्यैरिति** ॥ लक्षणं वक्ष्यामीत्येतावता कृतार्थत्वे स्वपदानर्थक्यमाशङ्क्य तत्सार्थक्यं दर्शयितुमाह- **द्विविधमिति** ॥ **द्वितीयमिति** भोगाभावदशायामभावादिति भावः । **सार्वत्रिकेति** सर्वकालीने-त्यर्थः । स्वपदेन कथं यावल्लक्ष्यभावित्वलाभ इत्यत आह- **तदिति** ॥ (यद्यपि वक्ष्यमाणप्रमाणलक्षणस्याप्यर्थविषयीकारित्वस्य फलोपधानपक्षे स्वलक्षणत्व-मयुक्तम् । लिङ्गादौ सत्यपि सिद्धसाधनादावनुमितिविरहेण तदसम्भवात् । स्वरूपयोग्यत्वस्य तथात्वे शरीरलक्षणेऽपि तुल्यम् । तथापि फलोपधानपक्ष एव शरीरलक्षणस्य तथात्वमुक्तमिति ध्येयम् ।)

प्रमाणसामान्यलक्षणम्

(टी.) प्रमाणानामित्युद्देशे सिद्धे प्रमाणसामान्यलक्षणमाह -

यथार्थं प्रमाणम्

प्रमाणमिति लक्ष्यनिर्देशः । यथार्थमिति लक्षणोक्तिः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञातव्यम् । यथार्थं यथावस्थितार्थविषयीकारि । अर्थविषयीकारित्वमात्रस्य संशयविपर्ययसाधारण्याद् विशेषणोपादानम् । अर्थविषयीकारित्वेनैव प्रमेयादिव्युदासः । अर्यत इत्यर्थो ज्ञेयमुच्यते । अतो न गम्यविषयीकारि-गतावतिव्याप्तिः ।

प्रमाणविभागः

तद्विभागमाह-

तद् द्विविधम्

प्रमाणानामानन्त्येऽपि साक्षात्पारम्पर्येण याथार्थ्यज्ञापनार्थोऽयं विभागः । एतदेव दर्शयन् द्वे विधे उद्दिशति-

केवलमनुप्रमाणं च

साक्षाद् यथावस्थितार्थविषयीकारि केवलम् । परम्परया तादृशमनुप्रमाणमिति ।

(वि.टि.) उद्देशं विना लक्षणकरणमयुक्तमित्याशङ्क्याह- **प्रमाणानामिति** ॥ यथार्थपदस्य प्रथमं प्रयोगात् पूर्वं स्वपरेत्यादेर्द्वितीयव्याख्याने लक्षण-सूचनार्थत्वस्योक्तत्वात् पूर्वपदस्यैव लक्ष्यपरत्वभ्रान्तिं वारयितुमाह- **प्रमाण-मिति** ॥ यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देशलक्षणमिति न्यायेनात्र यथार्थस्योद्देश-त्वावगमात् प्रसिद्धस्यैवान्यत्रोद्देश(श्य)त्वदर्शनात् प्रसिद्धत्वेन यथार्थस्यैव लक्षणत्वमित्यर्थः[१] । पूर्वमित्यादावपि प्रथमोक्तस्य लक्ष्यत्वभ्रान्तिं[२] वारयितुमाह-**एवमिति** ॥ प्रसिद्धत्वेनैव लक्ष्यत्वमेवंशब्देन[३] परामृश्यते । प्रकृते प्राथम्य-स्योद्देश्यत्वावगतिद्वारा प्रसिद्धताज्ञाने उपयोगः । पूर्वमित्यादौ तु लक्षण-पदविवक्षया[४] (इति) नैवं भ्रान्तिरिति तात्पर्यम् ।

घटाद्यर्थमतिक्रम्यापि ज्ञानस्यात्मनि वृत्तेरव्ययीभावार्थानतिवृत्तेरयुक्तता-माशङ्क्याह- **यथार्थमिति** ॥ विषयीकारेऽनतिक्रमो विवक्षित इत्यर्थः । एवं च येन सम्बन्धेन यद् यत्रास्ति तेन सम्बन्धेन तत्र तद्विषयीकारित्वं फलितम् । यथावस्थितेत्यस्य प्रयोजनमाह- **अर्थविषयीकारित्वेति** ॥ संशयेत्युपलक्षणम् । तत्साधनमपि द्रष्टव्यम् । अर्थविषयीकारित्वस्य ज्ञानजनकतया इन्द्रिय इवार्थेऽपि सत्वादतिव्याप्तिमाशङ्क्याह[५]- **अर्थेति** ॥ नन्वर्थविषयीकारित्वं यदि विषयविषयिभावसम्बन्धः तदेच्छायामतिव्याप्तिः, यदि चार्थविषयकज्ञानत्वं

---

१. लक्ष्यत्वमित्यर्थः २. लक्षणत्वभ्रान्तिम् ३. लक्षणत्वमेवंशब्देन

४. लक्षणपरत्वविवक्षया/लक्षणीयपदविवक्षया / लक्ष्यपरत्वविवक्षया

५. ज्ञानजनकतयेन्द्रियाणामर्थविषयीकारित्वे नैयायिकमतरीत्याऽर्थस्यापि ज्ञानजनकत्वेन तत्रापि अर्थविषयीकारित्वं भवतीत्यतिव्याप्तिशङ्का

उद्देशं विना लक्षणस्य वक्तुमशक्यत्वात् परीक्षां च विना प्रमाणविवेकस्यासिद्धेः अर्थादेव तत्सङ्ग्रहसिद्धेस्तदर्थत्वं नातिप्रयोजनमुपसर्गस्य मत्वाऽन्यथा व्याचष्टे- **प्रमाणेति** ॥ प्रकर्षस्यावध्यपेक्षायामाह- **अन्यैरिति** ॥ लक्षणं वक्ष्यामीत्येतावता कृतार्थत्वे स्वपदानर्थक्यमाशङ्क्य तत्सार्थक्यं दर्शयितुमाह- **द्विविधमिति** ॥ **द्वितीयमिति** भोगाभावदशायामभावादिति भावः । **सार्वत्रिकेति** सर्वकालीनेत्यर्थः । स्वपदेन कथं यावल्लक्ष्यभावित्वलाभ इत्यत आह- **तदिति** ॥ (यद्यपि वक्ष्यमाणप्रमाणलक्षणस्याप्यर्थविषयीकारित्वस्य फलोपधानपक्षे स्वलक्षणत्वमयुक्तम् । लिङ्गादौ सत्यपि सिद्धसाधनादावनुमितिविरहेण तदसम्भवात् । स्वरूपयोग्यत्वस्य तथात्वे शरीरलक्षणेऽपि तुल्यम् । तथापि फलोपधानपक्ष एव शरीरलक्षणस्य तथात्वमुक्तमिति ध्येयम् ।)

प्रमाणसामान्यलक्षणम्

(टी.) प्रमाणानामित्युद्देशे सिद्धे प्रमाणसामान्यलक्षणमाह -

यथार्थं प्रमाणम्

प्रमाणमिति लक्ष्यनिर्देशः । यथार्थमिति लक्षणोक्तिः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञातव्यम् । यथार्थं यथावस्थितार्थविषयीकारि । अर्थविषयीकारित्वमात्रस्य संशयविपर्ययसाधारण्याद् विशेषणोपादानम् । अर्थविषयीकारित्वेनैव प्रमेयादिव्युदासः । अर्यत इत्यर्थो ज्ञेयमुच्यते । अतो न गम्यविषयीकारिगतावतिव्याप्तिः ।

प्रमाणविभागः

तद्विभागमाह-

तद् द्विविधम्

प्रमाणानामानन्त्येऽपि साक्षात्पारम्पर्येण याथार्थ्यज्ञापनार्थोऽयं विभागः । एतदेव दर्शयन् द्वे विधे उद्दिशति-

केवलमनुप्रमाणं च

साक्षाद् यथावस्थितार्थविषयीकारि केवलम् । परम्परया तादृशमनुप्रमाणमिति ।

(वि.टि.) उद्देशं विना लक्षणकरणमयुक्तमित्याशङ्क्याह- **प्रमाणानामिति** ॥ यथार्थपदस्य प्रथमं प्रयोगात् पूर्वं स्वपरेत्यादेर्द्वितीयव्याख्याने लक्षण-सूचनार्थत्वस्योक्तत्वात् पूर्वपदस्यैव लक्ष्यपरत्वभ्रान्तिं वारयितुमाह- **प्रमाण-मिति** ॥ यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देशलक्षणमिति न्यायेनात्र यथार्थस्योद्देश-त्वावगमात् प्रसिद्धस्यैवान्यत्रोद्देश(श्य)त्वदर्शनात् प्रसिद्धत्वेन यथार्थस्यैव लक्षणत्वमित्यर्थः[1] । पूर्वमित्यादावपि प्रथमोक्तस्य लक्ष्यत्वभ्रान्तिं[2] वारयितुमाह- **एवमिति** ॥ प्रसिद्धत्वेनैव लक्ष्यत्वमेवंशब्देन[3] परामृश्यते । प्रकृते प्राथम्य-स्योद्देश्यत्वावगतिद्वारा प्रसिद्धताज्ञाने उपयोगः । पूर्वमित्यादौ तु लक्षण-पदविवक्षया[4] (इति) नैवं भ्रान्तिरिति तात्पर्यम् ।

घटाद्यर्थमतिक्रम्यापि ज्ञानस्यात्मनि वृत्तेरव्ययीभावार्थानतिवृत्तेरयुक्तता-माशङ्क्याह- **यथार्थमिति** ॥ विषयीकारेऽनतिक्रमो विवक्षित इत्यर्थः । एवं च येन सम्बन्धेन यद् यत्रास्ति तेन सम्बन्धेन तत्र तद्विषयीकारित्वं फलितम् । यथावस्थितेत्यस्य प्रयोजनमाह- **अर्थविषयीकारित्वेति** ॥ संशयेत्युपलक्षणम् । तत्साधनमपि द्रष्टव्यम् । अर्थविषयीकारित्वस्य ज्ञानजनकतया इन्द्रिय इवार्थेऽपि सत्वादतिव्याप्तिमाशङ्क्याह[5]- **अर्थेति** ॥ नन्वर्थविषयीकारित्वं यदि विषयविषयिभावसम्बन्धः तदेच्छायामतिव्याप्तिः, यदि चार्थविषयकज्ञानत्वं

---

१. लक्ष्यत्वमित्यर्थः २. लक्षणत्वभ्रान्तिम् ३. लक्षणत्वमेवंशब्देन

४. लक्षणपरत्वविवक्षया/लक्षणीयपदविवक्षया / लक्ष्यपरत्वविवक्षया

५. ज्ञानजनकतयेन्द्रियाणामर्थविषयीकारित्वे नैयायिकमतरीत्याऽर्थस्यापि ज्ञानजनकत्वेन तत्रापि अर्थविषयीकारित्वं भवतीत्यतिव्याप्तिशङ्का

तदेन्द्रियेऽव्याप्तिः, यदि च ज्ञानजनकसंसर्गगर्भत्वं तदाऽर्थेऽतिप्रसक्तिर्दुर्वारा, तत्साधनत्वगर्भत्वे ज्ञानेऽव्याप्तिस्तदवस्था। गमने च कथमतिव्याप्तिर्न स्यात्। ग्रामकर्मकं गमनमित्यनुभवेन ग्रामादेरपि विषयत्वात्। न च ज्ञेयपरतयाऽर्थपदस्य तद्वारणमिति वाच्यम्। ज्ञानोपलक्षितपरत्वे उक्तदोषतादवस्थ्यात्। विशिष्टपरत्वे इन्द्रियादावसम्भवापत्तेः। नापि ज्ञानतत्साधनान्यान्यत्वं विवक्षितोऽर्थः। तत्साधनान्यान्यस्य लिङ्गत्वे व्यर्थविशेषणत्वेऽपि तन्निष्ठधर्मस्य व्याप्यत्वे धूमालोकान्यान्यत्वस्य वह्निव्याप्यत्ववत् व्यर्थविशेषणत्वाभावात्। तदन्यान्यता-व्यतिरिक्तस्य लघोर्व्याप्यतावच्छेदकस्याभावादिति वक्तुं युक्तम्। तदन्यान्यत्वस्य तदन्यभेदात्मकस्य एतल्लक्षणसाध्यत्वेनासिद्धेरिति चेत्। अत्राहुः।

अर्थेन सह ज्ञानतद्विषयतत्साधनान्यानिरूपितसविषयत्वव्यवहारप्रयोजक-सम्बन्धत्वमित्यर्थः[१]। पुरोवर्तिनि घटत्वज्ञानं घटादौ चक्षुरादि प्रमाणं घटादौ प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यादौ सप्तम्यर्थविषयत्वानुभवेन पूर्वोक्तसम्बन्धस्य केवलानु-प्रमाणयोः सत्त्वात्। घटे घटः प्रमाणमित्याद्यनुभवाभावान्न प्रमेयादावतिप्रसक्तिः। न चैवमिच्छादावतिप्रसक्तिः। तद्विषयस्यान्यनिरूपितत्वात्। एवं चान्यानिरूपि-तत्वविशेषणलाभायैवेहार्यत इति ज्ञेयेनैव सह यः सम्बन्ध इत्यवधारणमभिप्रेत्य तस्य च साधनान्यव्यवच्छेदार्थत्वमभिप्रेत्य पूर्वोक्तं विशेषणं सूचितमिति द्रष्टव्यम्।

ननु सविषयत्वस्य केवलानुप्रमाणसाधारणत्वे घटविषयकं ज्ञानमितिवत् घटविषयकं चक्षुरित्यादि कुतो न व्यवहार इत्याशङ्क्य तन्निरासार्थत्वं विभागस्य सूचयितुमाह- **प्रमाणानामिति**॥ तथा च केवलजनकतया सविषयके न केवलतुल्यो व्यवहार इति भावः। पारम्पर्यं केवलसाधनत्वमिति दर्शयितुं विशेषोद्देश इत्याह- **एतदिति**॥

---

१. सम्बन्धवत्त्वमित्यर्थः। विषयीकारित्वस्य प्रमाणतद्विषयसम्बन्धरूपतया तदुभयनिरूपितत्वावश्यम्भावात् ज्ञानतद्विषयतत्साधनान्यानिरूपितेति। (स)

केवलप्रमाणलक्षणम्

(टी.) प्राधान्याभिप्रायेण प्रथममुद्दिष्टं केवलं लक्षयति-

यथार्थज्ञानं केवलम्

संज्ञानिरुक्त्यैव लक्षणसिद्धौ भृङ्गग्राहिकया तज्ज्ञापनार्थं पृथगारम्भः। यथार्थेति संशयाऽदिव्युदासः।

संशयनिरूपणम्

अनवधारणज्ञानं संशयः। स द्विविधः। अनिर्दिष्टकोटिको निर्दिष्टकोटिकश्चेति। तत्र कोटीनामतिबाहुल्यादनिर्दिष्टकोटिरनध्यवसायापरनामा। यथा, 'किंसञ्ज्ञकोऽयं वृक्षः' इति। द्वितीयोऽपि समानानेककोटिरन्यतरकोटिप्रधानश्चेति द्वेधा। तत्राद्यो यथा, 'किमयं ब्राह्मणस्तदितरो वा' इति। ऊहापरनामा द्वितीयो यथा, 'प्रायेणायं ब्राह्मणः' इति।

नैयायिकैकदेशिमते संशयकारणानि

प्रत्येकं निश्चायकाभावसहकृतसमानासमानधर्मविप्रतिपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिजन्मा पञ्चधा भिद्यत इत्येके। तद्यथा, समानधर्मात् दीर्घत्वात् 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा' इति। असमानधर्मात् आकाशविशेषगुणत्वात् 'शब्दो नित्योऽनित्यो वा' इति। विप्रतिपत्तेः 'भौतिकानीन्द्रियाणि उत अभौतिकानि' इति। उपलब्धेः 'किं सदिदमुदकमुतासत्' इति। अनुपलब्धेः 'किमत्र यक्षोऽस्ति न वा' इति।

उदयनमते संशयकारणानि

उपलब्ध्यनुपलब्ध्योः समानधर्म एवान्तर्भावात् त्रैविध्यमित्यपरे[१]। समाने हि सदसतोरुपलब्धत्वानुपलब्धत्वे इति।

---

१. 'त्रैविध्यमित्यन्ये' इति रा.टि.पाठः।

स्वमते कारणम्

असमानधर्मविप्रतिपत्त्योरपि समानधर्म एवान्तर्भावयितुं शक्यत्वात् ऐकविध्यमिति तत्वम् ।

विपर्ययलक्षणम्

विपरीतनिश्चयो विपर्ययः । यथा, शुक्तिकायाम् 'इदं रजतम्' इति । ज्ञान-मित्यनुप्रमाणव्युदासः । अनुमानादेरपि स्वविषये केवलत्वान्नातिव्याप्तिः ।

(वि.टि.) उद्देशस्य लक्षणनियामकत्वेऽपि उद्देश एव किं नियामकमित्याशङ्क्य तद् दर्शयितुमाह- **प्राधान्येति** ।। केवलसञ्ज्ञयैव साक्षाद्विषयीकारित्वकथनाल्लक्षणे ज्ञाते[१] किं पुनर्लक्षणेनेत्यत आह- **सञ्ज्ञेति** ।। यथा शृङ्गं गृहीत्वा व्यक्तिविशेषो निर्दिश्यते तथा किं केवलप्रमाणमिति जिज्ञासायां ज्ञानमिति विशेषनिर्देशेन तां निवर्तयितुमाहेत्यर्थः । यथार्थपदव्यावर्त्यमाह- **यथार्थमितीति**[२] ।। व्यावर्त्यस्य व्यावर्तकधर्मवत्तयाऽज्ञाने तद्व्यावृत्तिर्ज्ञातुमशक्येत्यतः संशयं लक्षयति- **अनव-धारणेति** ।। परस्परविरुद्धप्रकारकैकधर्मिकनानाकोट्यवगाहिज्ञानमित्यर्थः । एवं च वस्तुगत्या विरुद्धविषयके संशयानात्मनि भ्रमे नातिव्याप्तिः । ज्ञानपदं च तज्जन्यशब्दवारणाय । अनध्यवसायस्यैककोटिकत्वात् तत्राव्याप्तिमाशङ्क्य तां परिहर्तुं तद्विभागपुरस्सरमुदाहरणमाह- **स इति** ।। तथा च नानाकोटिकत्वेऽपि विशिष्य कोट्यनुल्लेखान्नाव्याप्तिरिति भावः । प्रायेणायं ब्राह्मण इत्यादावपि तथात्वात् तस्याप्यनध्यवसायत्वापत्तिरित्याशङ्क्य तद्विवेचनार्थं द्वितीयमपि विभजति- **द्वितीयोऽपीति** ।। तथा चोहे विशेषतः कोट्यन्तरानुल्लेखेऽपि[३] एकत्रोत्कटत्वमित्यर्थः । प्रमाणसामान्यलक्षणे व्यावर्त्यावसरे संशयपदेन तत्साधनस्याप्युपलक्षणात् तज्जिज्ञासायामाह- **प्रत्येकमिति** ।। उदाहरति- **तद्**

---

१. लक्षणज्ञाने २. यथार्थं ज्ञानं केवलमिति मूलपाठः स्यात् ।

३. कोट्यन्तरोल्लेखेऽपि

यथेति । असमानधर्मादिति ॥ आकाशविशेषगुणत्वस्य नित्यव्यावृत्ततयाऽनित्यत्वकोट्युपस्थापकत्वम् अनित्यव्यावृत्ततया नित्यत्वकोट्युपस्थापकत्वम् । **विप्रतिपत्तेरिति ॥** भूतसमवायिकारणत्वं नैयायिकानां मतं[1] वैकारिकाहङ्कारजन्यत्ववादिनां साङ्ख्यानामभौतिकत्वं मतम् । **उपलब्धेरिति ॥** कूपखननानन्तरमिति शेषः । परमुखेनोपलब्ध्यनुपलब्धी तावत् समानधर्मेऽन्तर्भावयति- **उपलब्धीति ॥** असमानधर्मविप्रतिपत्त्योरपि तत्रैवान्तर्भाव इति स्वयमाह- **असमानेति ॥** यद्यप्यारोप्यकोटिद्वयसहचरिते समानधर्मपदप्रयोगोऽन्यत्र । अनयोश्च न तथात्वम् । [2]तथाप्यारोप्यतद्व्याप्यत्वनिश्चयविषयभिन्नारोप्यकोटिसमानाधिकरणत्वमेव समानधर्मत्वम्[3] । एवं चासमानधर्मस्थले यावन्नित्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगियावदनित्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिरूपनित्यानित्यव्यावृत्ततया शब्दत्वज्ञाने नित्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वस्यानित्यसहचरितस्य[4] अनित्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वस्य नित्यत्वसहचरितस्य शब्दे ज्ञानात् संशय इत्यनुभवसिद्धम् । तत्रासाधारणधर्मस्य वाऽक्लृप्तस्य हेतुताकल्पनमुत नित्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वादेर्वेति सन्देहे समानधर्मस्य हेतुतया क्लृप्तत्वात् द्वितीयस्य चातथात्वात् तस्यैव संशयहेतुत्वम् । शब्दत्वस्य नित्यानित्यव्यावृत्तत्वज्ञानं तु पूर्वोक्तसमानधर्मज्ञाने उपयुज्यत इत्येव कल्प्यते । न च कोटिद्वयसहचरितत्वं समानधर्मत्वं कारणतावच्छेदकं च लाघवात् तच्च नास्तीति कथं हेतुता क्लृप्तेति वाच्यम् । सामान्यरूपतयाऽस्मदुक्तस्यैव समानधर्मस्य जनकत्वात् । तस्य च प्रकृते सत्वात् । पुरुषत्वादिनिश्चये च न सन्देहः । तस्य प्रथमविशेषणेन

---

१. भूतसमवायिकरणकत्वेन भौतिकत्वं नैयायिकमतमित्यर्थः ।

२. तथाप्यारोप्यतद्व्याप्यतद्व्याप्यत्वनिश्चय....

३. आरोप्यतद्व्याप्यत्वनिश्चयविषयभिन्नत्वे सत्यारोप्यकोटिसमानाधिकरणत्वमित्यभिप्रायः स्यात् (स)

४. अनित्यत्वसहचरितस्य (?)

स्वमते कारणम्

असमानधर्मविप्रतिपत्त्योरपि समानधर्म एवान्तर्भावयितुं शक्यत्वात् ऐकविध्यमिति तत्वम् ।

विपर्ययलक्षणम्

विपरीतनिश्चयो विपर्ययः । यथा, शुक्तिकायाम् 'इदं रजतम्' इति । ज्ञान-मित्यनुप्रमाणव्युदासः । अनुमानादेरपि स्वविषये केवलत्वान्नातिव्याप्तिः ।

(वि.टि.) उद्देशस्य लक्षणनियामकत्वेऽपि उद्देश एव किं नियामकमित्याशङ्क्य तद् दर्शयितुमाह- **प्राधान्येति** ॥ केवलसञ्ज्ञयैव साक्षाद्विषयीकारित्वकथनाल्लक्षणे ज्ञाते[1] किं पुनर्लक्षणेनेत्यत आह- **सञ्ज्ञेति** ॥ यथा शृङ्गं गृहीत्वा व्यक्तिविशेषो निर्दिश्यते तथा किं केवलप्रमाणमिति जिज्ञासायां ज्ञानमिति विशेषनिर्देशेन तां निवर्तयितुमाहेत्यर्थः । यथार्थपदव्यावर्त्यमाह- **यथार्थमितीति**[2] ॥ व्यावर्त्यस्य व्यावर्तकधर्मवत्तयाऽज्ञाने तद्व्यावृत्तिर्ज्ञातुमशक्येत्यतः संशयं लक्षयति- **अनव-धारणेति** ॥ परस्परविरुद्धप्रकारकैकधर्मिकनानाकोट्यवगाहिज्ञानमित्यर्थः । एवं च वस्तुगत्या विरुद्धविषयके संशयानात्मनि भ्रमे नातिव्याप्तिः । ज्ञानपदं च तज्जन्यशब्दवारणाय । अनध्यवसायस्यैककोटिकत्वात् तत्राव्याप्तिमाशङ्क्य तां परिहर्तुं तद्विभागपुरस्सरमुदाहरणमाह- **स इति** ॥ तथा च नानाकोटिकत्वेऽपि विशिष्य कोट्यनुल्लेखान्नाव्याप्तिरिति भावः । प्रायेणायं ब्राह्मण इत्यादावपि तथात्वात् तस्याप्यनध्यवसायत्वापत्तिरित्याशङ्क्य तद्विवेचनार्थं द्वितीयमपि विभजति- **द्वितीयोऽपीति** ॥ तथा चोहे विशेषतः कोट्यन्तरानुल्लेखेऽपि[3] एकत्रोत्कटत्वमित्यर्थः । प्रमाणसामान्यलक्षणे व्यावर्त्यावसरे संशयपदेन तत्साधनस्याप्युपलक्षणात् तज्जिज्ञासायामाह- **प्रत्येकमिति** ॥ उदाहरति- **तद्**

---

१. लक्षणज्ञाने
२. यथार्थं ज्ञानं केवलमिति मूलपाठः स्यात् ।
३. कोट्यन्तरोल्लेखेऽपि

यथेति । असमानधर्मादिति ।। आकाशविशेषगुणत्वस्य नित्यव्यावृत्ततयाऽनित्यत्वकोट्युपस्थापकत्वम् अनित्यव्यावृत्ततया नित्यत्वकोट्युपस्थापकत्वम् । **विप्रतिपत्तेरिति** ।। भूतसमवायिकारणत्वं नैयायिकानां मतं[1] वैकारिकाहङ्कारजन्यत्ववादिनां साङ्ख्यानामभौतिकत्वं मतम् । **उपलब्धेरिति** ।। कूपखननानन्तरमिति शेषः । परमुखेनोपलब्ध्यनुपलब्धी तावत् समानधर्मेऽन्तर्भावयति- **उपलब्धीति** ।। असमानधर्मविप्रतिपत्त्योरपि तत्रैवान्तर्भाव इति स्वयमाह- **असमानेति** ।। यद्यप्यारोप्यकोटिद्वयसहचरिते समानधर्मपदप्रयोगोऽन्यत्र । अनयोश्च न तथात्वम् । [2]तथाप्यारोप्यतद्व्याप्यत्वनिश्चयविषयभिन्नारोप्यकोटिसमानाधिकरणत्वमेव समानधर्मत्वम्[3] । एवं चासमानधर्मस्थले यावन्नित्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगियावदनित्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिरूपनित्यानित्यव्यावृत्ततया शब्दत्वज्ञाने नित्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वस्यानित्यसहचरितस्य[4] अनित्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वस्य नित्यत्वसहचरितस्य शब्दे ज्ञानात् संशय इत्यनुभवसिद्धम् । तत्रासाधारणधर्मस्य वाऽक्लृप्तस्य हेतुताकल्पनमुत नित्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वादेर्वेति सन्देहे समानधर्मस्य हेतुतया क्लृप्तत्वात् द्वितीयस्य चातथात्वात् तस्यैव संशयहेतुत्वम् । शब्दत्वस्य नित्यानित्यव्यावृत्तत्वज्ञानं तु पूर्वोक्तसमानधर्मज्ञाने उपयुज्यत इत्येव कल्प्यते । न च कोटिद्वयसहचरितत्वं समानधर्मत्वं कारणतावच्छेदकं च लाघवात् तच्च नास्तीति कथं हेतुता क्लृप्तेति वाच्यम् । सामान्यरूपतयाऽस्मदुक्तस्यैव समानधर्मस्य जनकत्वात् । तस्य च प्रकृते सत्वात् । पुरुषत्वादिनिश्चये च न सन्देहः । तस्य प्रथमविशेषणेन

---

१. भूतसमवायिकरणकत्वेन भौतिकत्वं नैयायिकमतमित्यर्थः ।

२. तथाप्यारोप्यतद्व्याप्यतद्व्याप्यत्वनिश्चय....

३. आरोप्यतद्व्याप्यत्वनिश्चयविषयभिन्नत्वे सत्यारोप्यकोटिसमानाधिकरणत्वमित्यभिप्रायः स्यात् (स)

४. अनित्यत्वसहचरितस्य (?)

वारणात् । करादिनिश्चयेऽपि न सन्देहः । तस्य द्वितीयेन विशेषणेन निरासात् । ऊर्ध्वतादिज्ञाने च न घटत्वादिसन्देहः । तत्र तृतीयविशेषणाभावात् । विप्रतिपत्तिस्थलेऽपि भौतिकत्वेन प्रतिपन्नत्वम् अभौतिकत्वेन प्रतिपन्नत्वं पूर्वोक्तसमानधर्मरूपं ज्ञात्वैव संशयः । न च तथा प्रतिपन्नत्वमज्ञात्वाऽपि वाक्यद्वयेन कोटिद्वयोपस्थितौ संशयात् तत्र विप्रतिपत्तेर्हेतुता नेति वाच्यम् । क्लृप्तत्वेन तत्रापि तज्ज्ञानकल्पनात् । किञ्च एकेन वाक्येनैककोटिप्रतिपत्तौ तत्राप्रामाण्यशङ्कां विना न द्वितीयेनापरकोटिप्रतिपत्तिः । विरोधिज्ञानस्याप्रामाण्यशङ्काशून्यस्य सत्वादित्यतः प्रथमज्ञानेऽप्रामाण्यशङ्का वाच्या । तथा च ज्ञाने ज्ञायमाने विषये तद्विषयत्वं गृह्यत एव[1] । न च वाक्यद्वयेन कोटिद्वयमात्रोपस्थितिरेव न तु धर्मिविशेषे । एवं च विरोधाभावान्नाप्रामाण्यशङ्काऽपेक्षणीया येन ज्ञाने ज्ञानविषये तथा प्रतिपन्नत्वं गृह्येतेति वाच्यम् । अनुभवापलापात् । न च द्वितीयज्ञानार्थं प्रथमज्ञानेऽप्रामाण्यशङ्काबलेन प्रथमप्रतिपन्नकोटिमत्तया प्रतिपन्नत्वज्ञानेऽपि द्वितीयज्ञानेऽप्रामाण्यशङ्काऽनुपयोगान्न[2] तद्बलेन द्वितीयकोटिमत्तया प्रतिपन्नत्वज्ञानमायातीति वाच्यम् । तत्राप्रामाण्यशङ्काविरहे तस्यैव निश्चयस्य संशयप्रतिबन्धकतापत्त्या तत्राप्यप्रामाण्यशङ्काया अवश्यम्भावात् । एतावांस्तु विशेषो यद् धर्मिज्ञानस्य हेतुत्वे तदेव समानधर्मज्ञानतयोपयुज्यते तदहेतुत्वे तु अप्रामाण्यशङ्कैव तेन रूपेणोपयुज्यत इति सङ्क्षेपः ।

आदिपदग्राह्यं[3] स्फुटयन्नाह- **विपरीतेति** ॥ निश्चयपदं संशयान्यपरम् (निश्चय इति) । तद्वारणाय[4] । विपरीतेति प्रमावारणाय । यत्र येन सम्बन्धेन यन्नास्ति तत्र तेन सम्बन्धेन तन्निश्चय इति फलितं द्रष्टव्यम् । केवललक्षणे ज्ञानपदव्यावर्त्यमाह- **ज्ञानमितीति** ॥ याथार्थ्यं सामान्यलक्षणोक्तं द्रष्टव्यम् । तेन

---

१. तथा च संशय उपपद्यत इति भावः (स)
२. अप्रामाण्यशङ्काया अनुपयोगान्न
३. संशयादीत्यत्रादिपदग्राह्यम्
४. संशयवारणायेत्यर्थः ।

नातिव्याप्तिशङ्काया असम्भवः[1] । नन्वनुमितिजनकलिङ्गज्ञानादेरप्यनुप्रमाणस्य यथार्थज्ञानत्वात् तत्र केवललक्षणमतिव्यापकमित्याशङ्क्याह- **अनुमानादेरपीति** ॥ साक्षाद् यद् यत्र यथार्थं तत्र तस्य केवलत्वान्नानुमितिविषये तदापत्तिरिति भावः ।

अनुप्रमाणलक्षणम्

(टी.) **अनुप्रमाणलक्षणमाह-**

तत्साधनमनुप्रमाणम्

तदिति यथार्थज्ञानपरामर्शः । यथार्थेति संशयादिसाधनदुष्टेन्द्रियसन्निकर्षादिव्युदासः । ज्ञानग्रहणमनुप्रमाणसाधननिवृत्त्यर्थम् । साधनमिति केवलप्रमाणव्युदासः । अनुमानादेरपि लिङ्ग्यादिविषयेऽनुप्रमाणत्वात् । हेतुरित्युच्यमाने प्रमातृप्रमेययोरपि प्रसङ्गात् साधनग्रहणम् । सतोरपि कर्तृकर्मणोर्यदभावात् कार्याभावो यदनन्तरं चासति प्रतिबन्धे भवत्येव कार्यं तदुच्यते साधनमिति । यथा, व्यापारवान् कुठारः । अत एव न यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमादावतिव्याप्तिः । यथार्थमित्येवोक्ते केवले अतिव्याप्तिः । ज्ञानमित्येवोक्ते तत्र संशयादौ च । प्रत्यक्षे अव्याप्तिश्च । साधनमित्येवोक्ते कुठारादौ । अतो विशिष्टग्रहणम् । प्रमावान् प्रमाता । प्रमाविषयः प्रमेयम् । यथार्थज्ञानं प्रमा । प्रमातुः प्रमेयत्वेऽपि विवक्षावशात् पृथगुक्तिः ।

अथ केवलप्रमाणनिरूपणम्

केवलप्रमाणं विभजति-

केवलं चतुर्विधम् ।

---

१. अनवकाश इत्यर्थः (स)

वारणात्। करादिनिश्चयेऽपि न सन्देहः। तस्य द्वितीयेन विशेषणेन निरासात्। ऊर्ध्वतादिज्ञाने च न घटत्वादिसन्देहः। तत्र तृतीयविशेषणाभावात्। विप्रतिपत्ति-स्थलेऽपि भौतिकत्वेन प्रतिपन्नत्वम् अभौतिकत्वेन प्रतिपन्नत्वं पूर्वोक्तसमानधर्मरूपं ज्ञात्वैव संशयः। न च तथा प्रतिपन्नत्वमज्ञात्वाऽपि वाक्यद्वयेन कोटिद्वयोपस्थितौ संशयात् तत्र विप्रतिपत्तेर्हेतुता नेति वाच्यम्। क्लृप्तत्वेन तत्रापि तज्ज्ञानकल्प-नात्। किञ्च एकेन वाक्येनैककोटिप्रतिपत्तौ तत्राप्रामाण्यशङ्कां विना न द्वितीयेनापरकोटिप्रतिपत्तिः। विरोधिज्ञानस्याप्रामाण्यशङ्काशून्यस्य सत्वादित्यतः प्रथमज्ञानेऽप्रामाण्यशङ्का वाच्या। तथा च ज्ञाने ज्ञायमाने विषये तद्विषयत्वं गृह्यत एव[१]। न च वाक्यद्वयेन कोटिद्वयमात्रोपस्थितिरेव न तु धर्मिविशेषे। एवं च विरोधाभावान्नाप्रामाण्यशङ्काऽपेक्षणीया येन ज्ञाने ज्ञानविषये तथा प्रतिपन्नत्वं गृह्येतेति वाच्यम्। अनुभवापलापात्। न च द्वितीयज्ञानार्थं प्रथमज्ञानेऽप्रामाण्यशङ्काबलेन प्रथमप्रतिपन्नकोटिमत्तया प्रतिपन्नत्वज्ञानेऽपि द्वितीयज्ञानेऽप्रामाण्यशङ्काऽनुपयोगान्न[२] तद्बलेन द्वितीयकोटिमत्तया प्रतिपन्नत्वज्ञानमायातीति वाच्यम्। तत्राप्रामाण्यशङ्काविरहे तस्यैव निश्चयस्य संशयप्रतिबन्धकतापत्त्या तत्राप्यप्रामाण्यशङ्काया अवश्यम्भावात्। एतावांस्तु विशेषो यद् धर्मिज्ञानस्य हेतुत्वे तदेव समानधर्मज्ञानतयोपयुज्यते तदहेतुत्वे तु अप्रामाण्यशङ्कैव तेन रूपेणोपयुज्यत इति सङ्क्षेपः।

आदिपदग्राह्यं[३] स्फुटयन्नाह- **विपरीतेति**॥ निश्चयपदं संशयान्यपरम् (निश्चय इति)। तद्वारणाय[४]। विपरीतेति प्रमावारणाय। यत्र येन सम्बन्धेन यन्नास्ति तत्र तेन सम्बन्धेन तन्निश्चय इति फलितं द्रष्टव्यम्। केवललक्षणे ज्ञानपद-व्यावर्त्यमाह- **ज्ञानमितीति**॥ याथार्थ्यं सामान्यलक्षणोक्तं द्रष्टव्यम्। तेन

---

१. तथा च संशय उपपद्यत इति भावः (स)
२. अप्रामाण्यशङ्काया अनुपयोगान्न
३. संशयादीत्यत्रादिपदग्राह्यम्
४. संशयवारणायेत्यर्थः।

नातिव्याप्तिशङ्काया असम्भवः[१] । नन्वनुमितिजनकलिङ्गज्ञानादेरप्यनुप्रमाणस्य यथार्थज्ञानत्वात् तत्र केवललक्षणमतिव्यापकमित्याशङ्क्याह- **अनुमानादेरपीति** ॥ साक्षाद् यद् यत्र यथार्थं तत्र तस्य केवलत्वान्नानुमितिविषये तदापत्तिरिति भावः ।

अनुप्रमाणलक्षणम्

(टी.) अनुप्रमाणलक्षणमाह-

तत्साधनमनुप्रमाणम्

तदिति यथार्थज्ञानपरामर्शः । यथार्थेति संशयादिसाधनदुष्टेन्द्रियसन्निकर्षादिव्युदासः । ज्ञानग्रहणमनुप्रमाणसाधननिवृत्त्यर्थम् । साधनमिति केवलप्रमाणव्युदासः । अनुमानादेरपि लिङ्ग्यादिविषयेऽनुप्रमाणत्वात् । हेतुरित्युच्यमाने प्रमातृप्रमेययोरपि प्रसङ्गात् साधनग्रहणम् । सतोरपि कर्तृकर्मणोर्यदभावात् कार्याभावो यदनन्तरं चासति प्रतिबन्धे भवत्येव कार्यं तदुच्यते साधनमिति । यथा, व्यापारवान् कुठारः । अत एव न यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमादावतिव्याप्तिः । यथार्थमित्येवोक्ते केवले अतिव्याप्तिः । ज्ञानमित्येवोक्ते तत्र संशयादौ च । प्रत्यक्षे अव्याप्तिश्च । साधनमित्येवोक्ते कुठारादौ । अतो विशिष्टग्रहणम् । प्रमावान् प्रमाता । प्रमाविषयः प्रमेयम् । यथार्थज्ञानं प्रमा । प्रमातुः प्रमेयत्वेऽपि विवक्षावशात् पृथगुक्तिः ।

अथ केवलप्रमाणनिरूपणम्

केवलप्रमाणं विभजति-

केवलं चतुर्विधम् ।

---

१. अनवकाश इत्यर्थः (स)

अयमपि महावैलक्षण्यज्ञापनार्थो विभागः । चतस्रो विधाः प्राधान्यक्रमेणोद्दिशति-

ईशलक्ष्मीयोग्ययोगिभेदेन

ज्ञानिनामेवं भेदेन निमित्तेन ज्ञानस्यापि चातुर्विध्यम् । ज्ञानपदं वा संयोज्यम् ।

(वि.टि.) ज्ञानमात्रस्य तच्छब्देन परामर्शभ्रान्तिं वारयितुमाह- **तदितीति** ॥ यथार्थपदव्यावर्त्यमाह- **यथार्थेति** ॥ ज्ञानपदस्य व्यावर्त्यमाह- **ज्ञानेति** ॥ साधन-पदस्य तदाह- **साधनमितीति** ॥ नन्वनुमानादेर्लिङ्गादिज्ञानात्मकस्य केवल-प्रमाणत्वेनोक्तत्वात् । तद्व्यावृत्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह- **अनुमानादेरपीति** ॥ स्वविषये तथात्वेऽपि अनुमितिविषयज्ञानसाधनत्वेनानुप्रमाणता न व्याहन्यत इति भावः । सामान्यवाचकपदत्यागेन विशेषोपादाने बीजमाह- **हेतुरितीति** ॥ तदनुकूलव्यापारवत्त्वस्य प्रमातृप्रमेययोरपि सत्त्वादाह- **सतोरपीति** ॥ एवं च निर्दुष्टेन्द्रियसन्निकर्षादिस्तथा तद्विशिष्टमिन्द्रियं वा तथेति भावः । अत एवाऽऽह- **यथेति** ॥ यदवच्छिन्नमवश्यं प्रमां जनयत्येव तत्रैव तान्त्रिकाणां प्रामाण्यव्यवहारो यथा अकाङ्क्षादिमति शब्दे । अतो यादृच्छिकलिङ्गभ्रमादीनां व्यावृत्तिर्युक्तेत्याह- **अत एवेति** ॥ व्यत्यासेन व्यावर्त्यकथनायाह- **यथार्थमित्यादि** ॥ व्यावर्त्यत्वेनोपस्थितयोः प्रमातृप्रमेययोः स्वरूपमाह- **प्रमावानित्यादिना** ॥ ननु प्रमेयपदेनैव प्रमातृसङ्ग्रहात् पृथगुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह- **प्रमातुरिति** ॥ प्रमाश्रयत्वं विशेषमादाय गोबलीवर्दन्यायेन तस्य पृथगुक्तिरिति भावः । अत्र यद्यप्यनुप्रमाणलक्षणे साधनत्वस्य पूर्वोक्तस्य शब्दादौ कथं सत्त्वं तस्मिन् सत्यपि ज्ञानानुदयात्, न चाकाङ्क्षादिसहितस्यावश्यं प्रमाजनकत्वम्, आकाङ्क्षादि-ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वापत्तौ विनिगन्तुमशक्यत्वात् तथापि सतोरपीत्यादिना लक्षणोपलक्ष्यस्वरूपसम्बन्धविशेष एव साधनत्वपदार्थ इति द्रष्टव्यम् । इदं च

परनये । अस्मन्नये तु शक्तिविशेषावच्छिन्नस्यैव साधनत्वम् । स च विशेषः तान्त्रिकाणां यत्र साधनत्वव्यवहारस्तत्रैव कल्प्यत इति विशेषः ।

तार्किकादिमतव्यावर्तनार्थत्वं विभागस्य सूचयन्नाह- **अयमपीति** ॥ **प्राधान्येति** ॥ आश्रयप्राधान्येत्यर्थः । ज्ञानस्य विधाकथने उद्देश्ये तदाश्रयभेद-कथनमयुक्तमित्याशङ्क्याह- **ज्ञानिनामिति** ॥ आश्रयभेदकथनमपि तदर्थमिति भावः । **ज्ञानपदं वेति** ॥ अयोगिपदात् परत इति शेषः ।

ईशलक्ष्मीज्ञानयोर्योगिज्ञानादिभ्यो मिथश्च महावैलक्षण्यनिरूपणम्

(टी.) अनुप्रमाणस्य केवलप्रमाणसाधनत्वेनोक्तत्वात् चतुर्विधमपीदं तज्जन्यं, तत एवानित्यं चेति न मन्तव्यमित्याह-

पूर्वद्वयमनादि नित्यम्

ईशलक्ष्मीज्ञानम् ।

द्वयोरप्यनादिनित्यत्वे[1] को विशेषो येन पृथग्ग्रहणमित्यत आह-

स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां तद्विशेषः

अनादिनित्यत्वसाम्येऽपि स्वसत्तादौ स्वतन्त्रमीशज्ञानं, तदधीनं लक्ष्मीज्ञानमिति महाविशेषात् पृथग्ग्रहणमुपपद्यते । अनेन [2]स्वतन्त्रज्ञानमाद्यम्, ईशैकाधीनं द्वितीयमिति द्वयोर्लक्षणं सूचितं भवति । आद्ये स्वतन्त्रमिति लक्ष्म्यादिज्ञाननिवृत्तिः । ज्ञानमितीशव्युदासः । द्वितीये ईशाधीनमिति ईशज्ञाननिवृत्तिः । एकेति ब्रह्मादिज्ञाननिवृत्तिः । ज्ञानमिति लक्ष्मीव्यावृत्तिः ।

तयोर्विशेषान्तरमाह–

---

१. 'अनादित्वे' इति रा.टि.पाठः । २. 'स्वतन्त्रमाद्यम्' इति श्री.टि.पाठः ।

पूर्वं स्वपरगताखिलविशेषविषयम्

लक्ष्मीज्ञानस्याप्यतिमहत्वेनैतत्सम्भवात् कथमीशज्ञानस्य विशेष इत्यत आह-

द्वितीयमीशेऽन्येभ्योऽधिकम्

लक्ष्मीज्ञानमीशविषये ब्रह्मादिज्ञानेभ्य एवाधिकविषयम् ।

किं चात इत्यत आह -

असार्वत्रिकम्

न त्वीशे सर्वविशेषविषयम् । अतस्तयोरस्ति विशेषः ।

यथेशेऽसार्वत्रिकं तथा किमन्यत्रापि । नेत्याह -

अन्यत्र सर्वविषयम्

किम् ईशलक्ष्मीज्ञानयोरन्यत्र तर्हि साम्यमेव । नेत्याह -

स्पष्टत्वे भेदः

द्वयमपीशादन्यत्र सर्वविषयं स्पष्टं च । तत्रेशज्ञानं निरतिशयस्पष्टम् । न तथा लक्ष्मीज्ञानमित्यस्त्येव विशेषः ।

अथवा पूर्वमित्यनेन कात्स्न्र्येनेशविषयत्वं लक्षणान्तरमीशज्ञानस्य सूचितम् । तत्र कात्स्न्र्येनेति लक्ष्म्यादिज्ञानव्युदासः । कृत्स्नजगद्विषयं लक्ष्मीज्ञानमपि भवतीतीशग्रहणम् । ईशेऽन्येभ्योऽधिकमसार्वत्रिकमिति लक्ष्मीज्ञानस्य लक्षणान्तरम् । ईशग्रहणं स्वरूपकथनार्थम् । असार्वत्रिकत्वासम्भवनिवृत्त्यर्थं च । अन्येभ्योऽधिकमिति ब्रह्मादिज्ञानव्युदासः । असार्वत्रिकमिति ईशज्ञाननिरासः । ईशेऽसार्वत्रिकमन्यत्र सर्वविषयमिति

तल्लक्षणान्तरम् । ईशादन्यत्रग्रहणं व्याघातपरिहारार्थम् । ईशेऽसार्वत्रिकमिति ईशज्ञाननिवृत्तिः । अन्यत्र सर्वविषयमित्यस्मदादिज्ञानव्युदासः । ऋजुज्ञानेऽतिव्याप्तिपरिहारायानालोचनेऽपीति ग्राह्यम् । तस्यालोचने अन्यत्र सर्वविषयत्वं वक्ष्यति । स्पष्टत्व इत्यनेनापि निरतिशयस्पष्टं ईशज्ञानं, ईशज्ञानमेव यतोऽधिकस्पष्टं तत् लक्ष्मीज्ञानम् इत्यनयोर्लक्षणान्तरं सूचितं भवति ।

(वि.टि.) ईशलक्ष्मीज्ञानयोरनादित्वकथनस्य प्रयोजनमाह- **अनुप्रमाणस्येति** ॥ पूर्वपदस्येशलक्ष्मीपरत्वभ्रान्तिं वारयितुमाह- **ईशेति** ॥ स्वातन्त्र्येत्यादिग्रन्थस्य स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां तयोरीशलक्ष्मीज्ञानयोः विशेषो भेदो योग्यादिज्ञानादित्युभयस्य योग्यादिज्ञानवैलक्षण्यकथनार्थत्वभ्रान्तिं, ताभ्यां तयोर्भेद इत्येवमीशलक्ष्मीज्ञानयोरेव प्रत्येकं द्वैविध्यकथनार्थत्वभ्रान्तिं[1] वा वारयितुमाह- **द्वयोरपीति** ॥ नित्यत्वे पारतन्त्र्यस्यासम्भवमाशङ्क्य स्वरूपसम्बन्धापरपर्यायविशेषात्मकत्वस्य ईशनियम्यत्वस्य लक्ष्मीज्ञाने सम्भव इति[2] परिहारार्थमाह- **अनादीति** ॥ उपपद्यत इत्यस्यानन्तरम् इति भाव इति शेषः । पारतन्त्र्यस्य ब्रह्मादिज्ञानसाधारण्येन लक्ष्मीज्ञानमात्रव्यावर्तकत्वायोगात् । योग्यादिज्ञानवत् [3]स्वसाधारणविभागप्रयोजकधर्मानुपपत्तिमाशङ्क्यासाधारणधर्मकथनेन शङ्कापरिहारं सूचयितुमाह- **अनेनेति** ॥ यथाक्रमं लक्षणद्वयेऽपि व्यावर्त्यमाह- **आद्य इत्यादिना** ॥ पृथग्ग्रहणप्रयोजकस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् पूर्वमित्यादेरानर्थक्यमाशङ्क्याऽऽह- **तयोरिति** ॥ ईशज्ञानं स्वगता ईशज्ञानगताः परगता ईशज्ञानव्यतिरिक्तगता ये अखिला विशेषाः तद्विषयमिति मूलार्थः । पूर्वमित्यनेनैव विशेषसिद्धेः द्वितीयमित्याद्यानर्थक्यमाशङ्क्य पूर्वमित्यादेर्लक्ष्मी-

१. योग्ययोगिज्ञानाभ्यामीशलक्ष्मीज्ञानयोर्भेदे उभयत्र प्रत्येकं स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च प्रयोजकमिति भ्रान्तिमित्यर्थः (स) ।

२. असम्भव इति

३. स्वासाधारणेति पाठः स्याद्वा (स)

ज्ञानसाधारण्येन विशेषानापादकतानिराकरणार्थत्वेन सार्थक्यमाह- **न त्विति** ॥ **महत्त्वेनेति** ॥ इतरापेक्षया बहुविषयत्वेनेत्यर्थः । अन्येभ्योऽधिकविषयत्वस्येशज्ञानसाधारण्येन विशेषानापादकत्वतादवस्थ्यमाशङ्क्याह- **लक्ष्मीज्ञानमिति** ॥ ईशज्ञानं तु लक्ष्मीज्ञानादपीति विशेष इति गूढो भावः । एवमपीशज्ञानापेक्षया आधिक्यं मास्तु साम्यं तु स्यादिति ब्रह्मादिज्ञानेभ्य एवाधिकं न त्वीशज्ञानादित्यर्थभ्रान्त्याऽवधारणाशयमजानानस्य शङ्कां निराकर्तुमाशयविवरणार्थमुत्तरग्रन्थ इति सूचयितुमाह- **किञ्चेति** ॥ **अत इति** ॥ ब्रह्मादिज्ञानेभ्य एवाधिकत्वेऽपीत्यर्थः । यद्वा लक्ष्मीज्ञानस्येशतदतिरिक्तयोरसार्वत्रिकत्वस्य सामान्यवाचकपदात् प्रतीतेर्ब्रह्मादिज्ञानाधिकता पूर्वोक्ता न युक्तेत्याशङ्क्याह- **किंचेति** ॥ ईश इत्यस्यानुषङ्गो नोऽभिप्रेत इति भावः । अभिसन्धिविवरणार्थत्वं द्योतयन्नुपसंहरति- **अत इति** ॥ **ईशे न सर्वविशेषविषयमिति** ॥ विशेषनिषेधेनैवान्यत्र सर्वविषयत्वलाभेऽपीशे विषये ब्रह्मादिज्ञानेभ्योऽधिकमिति विशेषविधिनाऽन्यत्र ब्रह्मादिज्ञानन्यूनताशङ्कोदयात् तन्निरासार्थत्वमुत्तरग्रन्थस्य सूचयन्नाह- **यथेति** ॥ तथा किमन्यत्रापीति काक्वा पूर्वोक्तविशेषविधिः शङ्काबीजं[1] दर्शितम् । नन्वेवं पूर्वं स्वपरेत्यादौ स्वगताखिलविशेषविषयमित्यनेन विशेषसिद्धेः परगताखिलविशेषविषयत्वस्य च लक्ष्मीज्ञानसाधारण्येन पार्थक्येनापि विशेषायोगात् परगतेति व्यर्थमित्याशङ्क्य यादृशमीशज्ञाने परगतविशेषविषयत्वं न तादृशं लक्ष्मीज्ञानेऽस्तीति पृथग् विशेषणतया सार्थक्यमित्येवं परिहारसूचनार्थत्वमुत्तरग्रन्थस्य सूचयन्नाह- **किमीशेति** ॥ अन्यत्र तर्हि साम्यमेवेत्यनेन यद्यत्र साम्यं तर्हि परगतेत्यस्य पृथग्विशेषणताया असम्भवाद् आनर्थक्यमिति शङ्कां काक्वा सूचयता तत्परिहारार्थत्वमुत्तरग्रन्थस्य सूचितम् । स्पष्टत्वे भेदनिमित्ते ज्ञानयोर्भेद इत्यर्थः । एकस्य स्पष्टत्वमपरस्यास्पष्टत्वमिति भ्रान्तिं वारयति- **द्वयमपीति** ॥ सर्वविषयत्वोक्तिः पूर्वानुवादमात्रार्था । स्पष्टमित्येव

१. विशेषविधिशङ्काबीजम्

विवक्षितम् । एवं चोभयोः स्पष्टत्वस्य समत्वात् तन्निमित्तो न ज्ञानयोर्भेदः । अपि तु स्पष्टत्वे धर्मिणि निरतिशयत्वादिरूपभेद इति भावः[१] । निरतिशय-स्पष्टत्वादिरूपधर्मविशिष्टस्पष्टत्वाश्रयं विवेचयति- **तत्रेति** ॥ तथा च पर-गताखिलविशेषेषु निरतिशयस्पष्टमीशज्ञानमिति ईशज्ञानविशेषान्तरोक्त्यर्थं परगतेति सार्थकमिति फलितं द्रष्टव्यमिति सूचयितुमाह- **इत्यस्त्येवेति** ॥

पूर्वोक्तया रीत्या पूर्वव्याख्याने तत्तच्छङ्कापरिहारार्थत्वेन पूर्वग्रन्थजातसामञ्जस्ये करिष्यमाणव्याख्याने च परगतेत्यस्य व्यर्थत्वाऽपरिहारेण प्रयासाधिक्येन क्लिष्टतां पूर्वव्याख्यानस्य मत्वा व्याख्याविभवाय पूर्वमित्यादिग्रन्थजातं लक्षणकथनार्थत्वेन व्याख्यास्यन् पूर्वमिति तावदीशलक्षणकथनार्थत्वेन व्याचष्टे- **अथवेति** ॥ ईशपदप्रयोजनमाह- **कृत्स्नेति** ॥ कृत्स्नविषयमित्युक्ते यद्यपि न लक्ष्मीज्ञाने प्रसङ्ग ईशगतविशेषविषयत्वाभावात् तथापि कात्स्न्र्यस्य प्रकारतयोपादानात् तस्य किञ्चिद्विषयमादाय पर्यवसानसम्भवेऽतिव्याप्तिशङ्कायां तन्निरासायेशग्रहण-मित्यर्थः । ईशोऽन्येभ्योऽधिकमित्येतस्येशज्ञानसाधारणत्वेन लक्ष्मीज्ञान-साधारणत्वायोगात्[२] ईशज्ञानस्यैवेदं[३] लक्षणमिति शङ्कां वारयन् असार्वत्रिक-मित्येतदेकवाक्यतया ईश इत्येतत् लक्ष्मीज्ञानलक्षणपरतया व्याचष्टे- **ईश इति** ॥ अन्यपदस्य सङ्कोचाभावे इतरमात्रपरत्वेऽप्यसार्वत्रिकपदसमभिव्याहारे असार्वत्रिकत्वसर्वाधिकत्वयोर्व्याघातात् ब्रह्मादिज्ञानमात्रपरत्वमभिप्रेतमिति नेशज्ञानलक्षणत्वशङ्का युक्तेति भावः । ईशपदस्य लक्षणानन्तर्भावान्न वैयर्थ्यदोष इत्यभिप्रेत्याह- **ईशग्रहणमिति** ॥ **असार्वत्रिकेति** ॥ अन्यत्र सर्वविषयत्वस्याभि-प्रेतत्वेन प्रतीयमानासम्भवनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । अन्यपदस्य सामान्यपरत्वे लक्ष्मीज्ञानेऽसम्भवात् विशेषपरत्वे चास्मदादिज्ञानाधिकत्वासार्वत्रिकत्व-

---

१. इत्यर्थ इति भावः ।   २. लक्ष्मीज्ञानासाधारणत्वायोगादिति पाठो भवेद्वा (स)

३. ईशज्ञानविषयत्वे चातिप्रसङ्गाभावादीशज्ञानस्यैवेदम्

योर्ब्रह्मादिज्ञानसाधारण्यमाशङ्क्यान्यपदस्य ब्रह्मपरत्वमभिप्रेतमिति परिहारं सूचयन्नाह- **अन्येभ्य इति** ॥ अन्यत्र सर्वविषयत्वस्येशलक्ष्मीज्ञानसाधारण्येनैकतरलक्षणत्वस्यायोगाद् अन्यत्रेत्यस्यानर्थक्यमाशङ्क्यासार्वत्रिकपदानुषङ्गेन लक्ष्मीज्ञानलक्षणपरतया तद् व्याचष्टे- **ईश इति** ॥ यथासम्भवं विशेषणप्रयोजनमाह- **ईशादिति** ॥ ऋजुज्ञानेऽतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह- **ऋज्विति** ॥ आलोचनं प्रणिधानं चिन्तनापरपर्यायम् । अपेक्षिकस्पष्टत्वस्यास्मदादिज्ञानसाधारण्यान्नान्यतरलक्षणत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह- **स्पष्टत्व इति** ॥ स्पष्टप्रतियोगिकापकर्षानाश्रयत्वविशिष्टस्पष्टत्वम्, ईशज्ञानमात्रनिरूपितापकर्षाश्रयत्वं लक्षणद्वयार्थः ।

योगिज्ञानसामान्यलक्षणविभागौ

(टी.) योगप्रभावलब्धातिशयं योगिज्ञानम् । तत् त्रिविधम् । ऋजुतात्विकातात्विकयोगिज्ञानभेदेन ।

ऋजुयोगिज्ञाननिरूपणम्

(टी.) तत्र पूर्ववदृजुज्ञानं नानुप्रमाणजन्यमनित्यं चेत्याह-

[१]योगिज्ञानमृजूनामनादिनित्यम्

केषां योगिनाम् । ऋजूनाम् इति योज्यम् । योगिज्ञान इति पाठे ज्ञानमिति शेषः । असार्वत्रिकत्वात् योगविभागः ।

तल्लक्षणमाह-

ईशे जीवेभ्योऽधिकम्

ऋजुव्यतिरिक्तजीवज्ञानेभ्य एव । ईश इति स्वरूपकथनम् । जीवेभ्योऽधिकमित्यस्मदादि ज्ञाननिरासः । अवधारणेनेशलक्ष्मीज्ञाननिवृत्तिः ।

---

१. योगिज्ञाने ऋजूनाम् ... (पा.)

लक्षणान्तरं चाऽह-

अन्यत्राऽलोचने सर्वविषयम्

अन्यत्र ईशादिति शेषः । अन्यत्रग्रहणमसम्भवनिवृत्त्यर्थम् । आलोचन इतीशलक्ष्मीज्ञाननिरासः । सर्वग्रहणमस्मदादिज्ञाननिरासार्थम् ।

ऋजुज्ञानं यद्यनादिनित्यं तर्हि कथं तत् योगिज्ञानम् । योगजं हि योगिज्ञानमित्यत आह-

क्रमेण वर्धमानम्

योगप्रभावेन वृद्धिसद्भावात् योगिज्ञानत्वं युक्तम् । क्रमेण वर्धमानत्वे मुक्तावपि किं वर्धत इति । नेत्याह-

आमुक्तेः

आङ् मर्यादायाम् । अभिवृद्धनदीवत्[1] पुनः किं ह्रासो भवति । नेत्याह-

ततोऽव्ययम्

(वि.टि.) सकलयोगिज्ञानसाधारणरूपज्ञानं विना तद्भेदविशेषस्य ज्ञातुमशक्यत्वादाह- **योगेति** ॥ यद्वा योगजन्यज्ञानत्वस्य योगिज्ञानलक्षणत्वे ऋज्वादिज्ञानानामनादित्वोक्तिर्व्याहन्येतेत्याशयेन तदविरुद्धं लक्षणमाह- **योगेति** ॥ उत्तरग्रन्थस्य विषयविवेकार्थं योगिज्ञानविभागमाह- **तदिति** ॥ ता एव विधा उद्दिशति- **ऋज्विति** ॥ अनादिनित्यत्वमात्रस्येशज्ञानेऽतिप्रसक्ततया ऋजुयोगिज्ञानलक्षणत्वायोगात् स्वरूपकथनमात्रार्थत्वेनोत्तरग्रन्थं व्याचष्टे- **तत्रेति** ॥ तेष्वित्यर्थः । योगिनाम् ऋजूनामनादिनित्यमित्यत्र विशेष्याभावादपूर्ण-

---

१. ...नदीपूरवत् (पा.)

त्वमाशङ्क्याह- **ज्ञानमिति शेष इति**[१] ॥ क्वचिन्मूले योगिज्ञानमृजूनामनादि-नित्यमिति पाठः । तत्र ऋजूनामित्यस्यानन्वयमाशङ्क्याह योगिज्ञानमिति पाठे केषाञ्चित् योगिनाम् ऋजूनामिति योज्यमिति ऋजुत्वस्य योगिविशेषणत्वेन सापेक्षस्य योगिशब्दस्य ज्ञानशब्देन सह समासायोगात् सम्बन्धिशब्दत्वाभावेन देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादिवन्नित्यसापेक्षत्वेनापि समाससमर्थनानुपपत्तेः शाब्दविशेषणविशेष्यभावस्याभ्युपगमायोगात् ऋजुसम्बन्धि यद् योगप्रभाव-लब्धातिशयं ज्ञानं तदनादिनित्यमित्यस्यार्थस्याभिप्रेतत्वेऽपि ऋजुत्व-योगयोर्वैयधिकरण्ये योगप्रभावलब्धातिशयज्ञानस्य ऋजुसम्बन्धित्वायोगाद् अर्थत ऋजुत्वस्य योगिविशेषणत्वमभिप्रेत्य केषां योगिनाम् ऋजूनामिति योज्यमित्यु-क्तम् । क्वचित् पुस्तके इत्याहेत्यस्यानन्तरं योगिज्ञानमृजूनामनादिनित्यं केषां योगिनाम् ऋजूनामिति योज्यं योगिज्ञानमिति पाठे ऋजूनां ज्ञानमित्येव शेष इत्येव पाठो दृश्यते । तत्रापि इति योज्यमित्येतद् आर्थिकविशेषणविशेष्य-भावमभिप्रेत्योक्तम् । योगिज्ञानमित्यस्य तु योगिज्ञानमित्यस्मान्निष्कृष्टं विपरिणत-ज्ञानपदमनुषक्तमध्याहृतविशेषाकाङ्क्षापूरकशेषत्वेनादाय योगिज्ञानमध्ये ऋजूनां ज्ञानमनादिनित्यमित्यर्थः कार्य इत्यर्थः । ननु योगिज्ञानस्याप्यनादिनित्यत्वे पूर्वत्रयमनादिनित्यमित्येकग्रन्थेनैवेशादिज्ञानेन सहानादित्वोक्तिसम्भवे किमर्थं पृथग्ग्रन्थेन योगिज्ञानस्यानादित्वाद्युक्तिरित्याशङ्क्याह-**असार्वत्रिकत्वादिति** ॥ ईशादिज्ञानवद् विभाजकोपाध्यवच्छिन्ने सर्वत्र योगिज्ञानेऽनादित्वायोगात् सहोक्त्यसम्भवेन पृथग् ऋजुज्ञानमात्रेऽनादित्वाद्युक्तिरित्यर्थः । केचित्तु असार्वत्रिकत्वादिति ईशेऽसार्वत्रिकत्वादित्यर्थ इति वदन्ति । तन्न । लक्ष्मीज्ञानेऽपि योगविभागापत्तेः । न च लक्ष्मीज्ञानापेक्षयाऽप्यस्य न्यूनविषयत्वेन योगविभाग इति वाच्यम् । लक्ष्मीज्ञानस्यापीशज्ञानापेक्षया न्यूनविषयत्वेन

---

१. योगिनामृजूनामनादिनित्यमपि मूलपाठश्च ग्रन्थकर्तृसम्मतः । तत्पक्षे ज्ञानमिति शेषः। योगिज्ञानमनादिनित्यमित्यपि मूलपाठः क्वाचित्को ग्रन्थकर्त्रभिमतः ।

योगविभागापत्तेस्तुल्यत्वात् । न च पूर्वोक्तेऽपि व्याख्याने पूर्वद्वयम् ऋजुयोगिज्ञानं चानादिनित्यमित्येकग्रन्थेनानादित्वाद्यभिधानशङ्का न परिहृता स्यादिति वाच्यम् । ऋजुयोगिज्ञानत्वेन पूर्वमप्रकृततयेशादिज्ञानेन सहानादित्वाद्युक्तिशङ्काया एवासम्भवात् । अनादिनित्यत्ववत् जीवेभ्योऽधिकत्वस्याप्यतिप्रसक्ततया लक्षणत्वायोगात् स्वरूपकथनमात्रार्थत्वभ्रान्तिं वारयितुमाह- **तल्लक्षणमिति** ॥ यत्किञ्चिज्जीवाधिक्यस्यास्मदादिज्ञानेऽपि सत्वात् सकलजीवाधिकत्वस्य च स्वापेक्षयैवात्र ऋजुज्ञानेऽधिकत्वाभावेनानुपपत्तेः । ईशादिज्ञानेऽतिप्रसक्तस्य लक्षणत्वानुपपत्तिज्ञाने विषयकृतातिशयस्य विजातीयावधिकत्वस्य चायुक्तत्वमाशङ्क्याह- **ऋजुव्यतिरिक्तेति** ॥ जीवपदस्य स्वातिरिक्तसकलजीवजातपरत्वात् जीवेभ्य एवेत्यवधारणस्य चाभिप्रेतत्वात् पूर्वोक्तदोषानापत्तिरित्याशयः । तथापीश इत्यस्य व्यर्थत्वाद् व्यर्थविशेषणतया लक्षणत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह- **ईश इतीति** ॥ ऋजुव्यतिरिक्तसकलजीवजातनिरूपितोत्कर्षाश्रयत्वे फलिते लक्षणे तद्विशेषणकृत्यमाह- **जीवेभ्य इत्यादिना** ॥ इतरसकलजीवज्ञानाधिक्योक्त्या सर्वविषयत्वस्य ज्ञातुं शक्यत्वात् तन्मात्रापेक्षयाऽऽधिक्योक्त्या चेशलक्ष्मीज्ञानन्यूनत्वोक्तेरीशातिरिक्तत्वस्य विषयविशेषणस्यालोचनापेक्षत्वस्य[1] ज्ञानविशेषणस्य ज्ञातुं शक्यतया स्वरूपकथनमात्रार्थत्वेऽनतिप्रयोजनतामन्यत्रेति ग्रन्थस्य मत्वा लक्षणान्तरकथनार्थत्वमाह- **लक्षणान्तरं चाहेति** ॥ पूर्वोक्तप्रकारस्यातिक्लिष्टतया स्वरूपकथनार्थत्वमप्यनुमतं सूचयितुं चकारः । अन्यत्रेत्यस्येशेऽपि सत्वात् तत्र सर्वविषयत्वोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्क्याह- **अन्यत्रेशादिति शेष इत्यादि** ॥ यद्यपीशेऽधिकमन्यत्र सर्वविषयकमिति समभिव्याहारादेवेश इति[2] लभ्यते । तथापि जीवेभ्य इत्यस्यान्यपदान्वययोग्यविभक्तिमत्तया तेन सहान्वयप्रतीतिं वारयितुम् ईशपदे पञ्चम्यश्रवणेऽपि

१. विषयविशेषणत्वस्यालोचनापेक्षत्वस्य २. ईशादितीति पाठः सम्भाव्यते ।

अर्थानामन्वययोग्यतावशेनान्यपदान्वययोग्यपञ्चमीविभक्तिमत्तया विपरिणतमीशपदमेवान्यपदस्य शेषोऽन्वयीत्युक्तम् । आलोचनप्रयोज्येशातिरिक्तसर्वविषयत्वे फलिते विशेषणप्रयोजनमाह- **अन्यत्र ग्रहणमित्यादिना** ॥ स्वकृतस्य योगिसामान्यलक्षणस्य मूलकारसम्मतत्वं सूचयन् क्रमेणेत्यादेस्तात्त्विकादिज्ञानलक्षणार्थत्वभ्रान्तिं वारयति- **ऋज्विति** ॥ क्रमेण विषयाधिक्यरूपवृद्धिसद्भावेऽपि योगस्योपयोगानुक्तेः कथं योगिज्ञानतोपपादनमित्याशङ्क्य योगप्रभावेनेति शेषपूरणपूर्वकं स्वोक्तलक्षणं योजयति- **योगेति** ॥ एतच्छरीराद्यधीनवृद्धेर्निरवधिकत्वे एतच्छरीरादेरपि तथात्वापत्तावनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनोत्तरग्रन्थं व्याख्यातुं शङ्कां तावदाह- **क्रमेणेति** ॥ निरवधिकक्रमवृद्धौ त्वदभिमतकालेऽपि एतच्छरीरसाध्ययोगाधीनवृद्ध्यापत्त्याऽनिर्मोक्षापत्तिरिति शङ्कार्थः । शङ्कानिरासार्थत्वेनोत्तरग्रन्थमवतारयति- **नेत्याहेति** ॥ आङोऽभिविध्यर्थत्वे[1] व्याघातमाशङ्क्याह- **आङिति** ॥ यद्वा क्रमवृद्धेर्मुक्तिदशायामभावात् सामान्यलक्षणाव्याप्तिशङ्कानिरासार्थत्वेनोत्तरग्रन्थं व्याख्यातुमव्याप्तिशङ्कां तावदाह- **क्रमेणेति** ॥ अपेर्भिन्नक्रममङ्गीकृत्य किमश्च प्रतिक्षेपार्थमङ्गीकृत्य क्रमेण वर्धमानत्वेऽपि मुक्तौ न वर्धत इति शङ्काग्रन्थो योज्यः । अव्याप्तिशङ्कापरिहारार्थत्वेनोत्तरग्रन्थमवतारयति- **नेत्याहेति** ॥ आङोऽभिविध्यर्थतया[2] तदापि क्रमवृद्ध्यभ्युपगमेनाव्याप्तिशङ्कापरिहारार्थत्वं वक्तुमाह- **आङिति** ॥ तदा क्रमवृद्ध्यभावेऽपि मुक्तिप्राक्कालीनक्रमवृद्धेस्तदाप्यनुवृत्तेर्नाव्याप्तिरिति परिहाराशय इत्याशयः । कादाचित्कवृद्धिसद्भावेनाव्याप्तिशङ्कापरिहारसम्भवेऽपि मुक्तावप्यनुवर्तमानायास्तस्यास्त्यागायोगात् तत्कालीनसत्वाभ्युपगमेनाव्याप्तिपरिहारः कृत इति द्रष्टव्यम् । ऋजुज्ञानस्य पूर्वमेव नित्यत्वोक्तेः पुनस्तत इत्यनेन तदभिधानानर्थक्यमित्याशङ्क्य नानेन नित्यत्वं कथ्यते किन्त्वभिवृद्ध-

---

१. अभिव्याप्त्यर्थत्वे / अभिवृद्ध्यर्थत्वे २. अभिवृद्ध्यर्थतया

नद्यादेर्ह्रासदर्शनेन सामान्यतोदृष्टानुमानेन मुक्तौ ह्रासानुमानान्मुक्तिप्राक्-कालीनवृद्धेरप्यनुवृत्त्यभावात् तत्कालीनवृद्ध्यभ्युपगमेनाव्याप्तिपरिहारो न सम्भवतीत्याशङ्कापरिहारार्थं ह्रासाभावोऽव्ययशब्देनोच्यत इति सूचयितुं शङ्कां तावदाह- **अभिवृद्धेति** ॥ नदीदृष्टान्तेन तस्य ह्रासो भवति किमिति मृदूक्तिः ।

(टी.) तात्त्विकातात्त्विकयोगिज्ञानलक्षणं युगपदाह-

ततोऽर्वाक् क्रमेण ह्रसितम्

ऋजुभ्योऽन्येषां योगिनां ज्ञानं ईशात् अन्यत्र क्रमेण किञ्चिन्मात्रह्रासयुक्तं भवति । नेदं लक्षणं युक्तम् अन्योन्यमृजुज्ञानाच्च अव्यावृत्तेः । इत्यत आह-

सादि च तात्त्विकेभ्योऽन्यत्र

नैतावदेव लक्षणम् । किं तु ? तात्त्विकयोगिज्ञानमनादि अतात्त्विकयोगि-ज्ञानं सादीत्यपि गृह्यते । एतेन अनादित्वे सति ईशात् अन्यत्र आलोचनेऽपि ह्रसितं तात्त्विकयोगिज्ञानम्, सादित्वे सति ईशादन्यत्र किञ्चिन्मात्रह्रासयुक्त-मतात्त्विकयोगिज्ञानमित्युभयोर्लक्षणं सूचितं भवति । तत्राद्येऽनादित्वेन अतात्त्विकयोगिज्ञाननिवृत्तिः । ईशादन्यत्रेति ईशविषयेऽनादित्वे सत्या-लोचनेऽपि ह्रसितलक्ष्म्यादिज्ञाननिरासः । ऋजुज्ञाननिरासार्थमालोचनेऽ-पीति । ह्रसितमित्यनेनैव ईशज्ञानव्युदासः । द्वितीये सादित्वग्रहण-मृजुतात्त्विकज्ञाननिवृत्त्यर्थम् । किञ्चिन्मात्रह्रासयुक्तमित्ययोगिज्ञाननिरासः । ईशादन्यत्रेति तत्सम्भवार्थम् । ह्रसितत्वादिग्रहणेनैवेशादिज्ञानेऽप्रसङ्गः[1] ।

अयोगिज्ञाननिरूपणम्

अयोगिज्ञानं किमीश्वरादिज्ञानवदनादिनित्यमेव सदिन्द्रियसन्नि-कर्षादिनाऽभिव्यज्यते । उत सादि विनाशि चेति । तत्राह-

१. ईशज्ञाने.... (पा.)

अयोगिज्ञानमुत्पत्तिविनाशवत्

तस्य लक्षणमाह-

अल्पम्

ईशादन्यत्राल्पविषयम् ।

सादिकेवलज्ञानविभागः

(टी.) सर्वं चोत्पत्तिमत् । केवलं त्रिविधम् । प्रत्यक्षजमनुमानजमागमज-मिति । प्रत्यक्षादीनामवान्तरभेदेन पुनर्भिद्यत इति ।

इति केवलप्रमाणनिरूपणम्

(वि.टि.) ततोऽर्वागिति ग्रन्थः मुक्तिपूर्वकाले ऋजुज्ञानस्य ह्रसितत्वोक्त्यर्थतया भासमानं क्रमेण वर्धमानत्वोक्त्या विरुद्धत्वादयुक्तमित्याशङ्क्य तात्विकादिज्ञानलक्षणकथनार्थत्वेन व्याचष्टे- **तात्विकेति** ॥ **युगपदिति** ॥ एकग्रन्थेनेत्यर्थः । आमुक्तेरित्यत्र मुक्तेः प्रकृतत्वात् ततोऽव्ययमित्यत्र परामर्शात् ततोऽर्वागित्यत्रापि तत्परामर्शवशेन मुक्तिपूर्वकाले ह्रसितत्वं लक्षणमिति शङ्कां वारयितुम् ऋजूनामित्यत्र प्रकृतान् ऋजून् परामृश्य तत ऋजुभ्योऽर्वाग् अर्वाचीनानां योगिनां ज्ञानं क्रमेण ऋज्वादिक्रमेण ह्रसितं न्यूनविषयम् । ईशे जीवेभ्य इत्यत्र प्रकृतमीशं तच्छब्देन परामृश्य तत ईशाद् अर्वाग् अर्वाचीने ईशादन्यस्मिन् विषये पूर्वोक्तप्रकारेण ह्रसितमित्यर्थो विवक्षित इति व्याचष्टे- **ऋजुभ्य इति** ॥ सादि चेति ग्रन्थं चकाराल्लक्षणान्तरोक्त्यर्थतया भासमानसादित्वमात्रस्य लक्षणत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य ह्रसितत्वमात्रस्य लक्षणत्वायोगात् तल्लक्षणोपपत्त्यर्थं विशेषणकथनं (इति) व्याख्यातुमाह[१]- **नेति** ॥ ऋजुयोगिज्ञानान्यत्वस्य लक्षणविशेषणतया लक्षणाप्रवेशे तत्रातिप्रसङ्गात्,

१. विशेषणकथनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह

क्रमपदेन तदपेक्षया ह्रासोक्तावपि तात्त्विकातात्त्विकज्ञानसाधारणत्वान्न परस्परव्यावृत्तत्वमिति शङ्कार्थः । विशेषणसमुच्चयार्थत्वेन चशब्दं व्याचष्टे- **नैतावदिति** ॥ पूर्वोक्तहसितत्वमात्रमित्यर्थः । न च सादित्वानादित्व-योर्विशेषणयोरुपादानेऽपि तद्विशिष्टहसितत्वस्य ऋजुव्यतिरिक्तयोगिज्ञान-लक्षणत्वाभिधानात् प्रत्येकं च विशेषणद्वयासम्भवेन कथं लक्षणतेत्याशङ्क्याह- **एतेनेति** ॥ एकहेलया लक्ष्यनिर्देशेऽपि प्रत्येकविशेषणगर्भलक्षणे प्रत्येकमेव लक्ष्यत्वमिति नोक्तदोष इत्यर्थः । **आलोचनेऽपीति** ॥ क्रमपदाद् विशेषणलाभः । आलोचनसाहित्येऽपीशान्यासर्वविषयमित्यर्थः । **किञ्चिन्मात्रह्रासयुक्तमिति** ॥ सर्वायोगिज्ञानाधिकविषयमित्यर्थः । लक्षणद्वये यथासम्भवं क्रमेण विशेषण-प्रयोजनमाह- **तत्रेति** ॥ द्वितीयलक्षणे ईशादन्यत्रेत्यस्य लक्षणाप्रविष्टतया न व्यर्थविशेषणतादोष इत्याशयेनाह- **ईशादन्यत्रेति** ॥ **तत्सम्भवार्थमिति** ॥ अयोगिज्ञानाधिकविषयत्वमीशारूपमेव विषयमादाय न किन्तु तदन्यमपीति वस्तुगत्या सम्भावितस्य विषयाधिक्यस्य कथनार्थमित्यर्थः । सादित्वेनैवेश-ज्ञानस्यापि व्यावृत्तिरित्याह- **हसितत्वादीति** ॥ न्यूनविषयत्वमात्रस्य हसितत्व-रूपत्वेऽयोगिज्ञानेऽतिव्याप्त्यापत्तेः । तात्त्विकज्ञानमात्रापेक्षया तदुक्तौ तु तात्त्विक-ऋजुज्ञानेऽतिप्रसङ्गेन तद्व्यावृत्त्यर्थं सादित्ववैयर्थ्यापत्तेः । ऋजुज्ञानमात्रापेक्षया तदुक्तौ च ऋजुतात्त्विकज्ञानव्यावृत्त्यर्थमिति ग्रन्थविरोधप्रसङ्गात् । सादित्वेनापि ऋजुज्ञानव्यावृत्तिरित्येवंपरत्वेन ग्रन्थसङ्गतावपि तात्त्विकापेक्षयापि न्यूनविषयतया तात्त्विकज्ञाने लक्षणासम्भवात् सर्वायोगिज्ञानाधिकविषयत्वस्यैव हसितत्वस्य वाच्यत्वात् तेन चेशज्ञानव्यवच्छेदायोगात् हसितत्वमादिर्यस्येत्यतद्गुण-संविज्ञानबहुव्रीहिणा हसितत्वस्यादिः प्रथमोपात्तमिति[1] षष्ठीतत्पुरुषेण वा हसितत्वादिशब्देन सादित्वस्यैवोक्तिमङ्गीकृत्य सादित्वग्रहणेनैव ऋज्वादि-ज्ञानवदीशज्ञानेऽप्यप्रसङ्ग इत्येवं व्याख्येयम् ।

---

१. प्रथममित्येवम्

उत्पत्तिविनाशवत्त्वमात्रस्यातिप्रसक्ततयाऽयोगिज्ञानलक्षणत्वायोगात् किमर्थं तदुक्तिरित्याशङ्क्य अतात्त्विकज्ञानस्य सादित्वेऽपि प्रत्यक्षमात्रजन्यत्वादयोगिज्ञानस्याप्यनादित्वेऽनुमानादिकार्यज्ञानाभावेनोत्तरग्रन्थगतानुमानादिकृतानुप्रमाणविभागानुपपत्तेस्तन्निरासायायोगिज्ञानस्योत्पत्तिमत्त्वोक्तिः[१] विनाशित्वस्य तु प्रसङ्गादुक्तिरिति सूचयितुमाह- **अयोगिज्ञानमिति** ॥ यद्यनाद्येवेन्द्रियसन्निकर्षादिभिर्व्यज्यते तर्ह्युत्तरविभागानुपपत्तिरिति गूढाभिसन्धिना तन्निरासार्थत्वं सूचितम् । विनाशकत्वाभिमतोपन्यासरहितविनाशित्वप्रश्नसमुच्चयेनैव[२] विनाशित्वोक्तेः प्रासङ्गिकत्वं सूचितम् । अल्पत्वोक्तेः व्यर्थतामाशङ्क्याह- **तस्य लक्षणमिति** ॥ योगानपेक्षेशान्यसर्वाविषयमित्यर्थः । आद्येन योगिज्ञानस्य द्वितीयेन लक्ष्मीज्ञानस्य निरासः । यथाश्रुतेऽल्पविषयत्वमात्रस्यातिप्रसक्ततया सर्वापेक्षया चाल्पविषयत्वोक्तौ ईशादन्यत्रेत्यस्य व्यर्थतापत्तेः । नन्वयोगिज्ञानस्योत्पत्तिमत्त्वेऽपि तस्य प्रत्यक्षमात्रजन्यत्वे पूर्वसूचितविभागोपपत्त्यर्थत्वानुपपत्तिरित्याशङ्कां त्रैविध्योक्त्या निरस्यन्नाह- **सर्वं चेति** ॥ उत्पत्तिमद् यत् केवलं तत् त्रिविधमित्युक्तौ उत्पत्तिमतोऽतात्त्विकयोगिज्ञानस्यापि त्रैविध्यमुक्तमिति भ्रान्तिं वारयितुं विभाजकोपाध्यनादरेणोत्पत्तिमत्केवलत्वाधिकरणव्यक्तीनां त्रैविध्यकथनार्थः सर्वशब्दः (इति ध्येयम्) । नन्वेवमपि स्वयं केवलस्य त्रैविध्यमनुक्त्वाऽनुप्रमाणत्रैविध्यकथने को हेतुरित्याशङ्कां निरस्यन्नुत्तरग्रन्थपातनिकामाह- **प्रत्यक्षजमिति** ॥ प्रत्यक्षादीनामनुप्रमाणानामवान्तरभेदेन तु प्रत्यक्षजमनुमानजमागमजमित्येवं केवलं भिद्यते यत अतोऽनुप्रमाणमात्रविभागमाहेति तुशब्दार्थे पुनःशब्दं द्वितीयमितिकरणं[३] च हेत्वर्थं केवलशब्दानुषङ्गं वाऽङ्गीकृत्योत्तरग्रन्थैकवाक्यतया व्याख्येयम् । पूर्वग्रन्थैकवाक्यत्वे प्रत्यक्षादीनामित्यस्यानर्थक्यात् केवलत्रैविध्यानुक्तौ च हेत्वनुपन्यासेन मूलस्य न्यूनता-

१. योगिज्ञानस्योत्पत्तिमत्त्वोक्तिः २. ....विनाशित्वपक्षसमुच्चयेनैव

३. 'पुनर्भिद्यत इति' इति टीकाखण्डे विद्यमानौ पुनरितिशब्दौ (स)

शङ्काया अपरिहाराच्चैवं व्याख्यातम्। केवलावान्तरभेदस्यानुप्रमाणभेदायत्ततयाऽ-नुप्रमाणत्रैविध्यकथनेनैव सुज्ञानतया न पृथगुक्तिरिति शङ्कानिरासाशयः।

अथ अनुप्रमाणनिरूपणम्

(टी.) अनुप्रमाणविभागमाह -

अनुप्रमाणं त्रिविधम्

(टी.) तिस्रो विधा उद्दिशति । न्यूनाधिकसङ्ख्यान्यतमान्तर्भावाभाव-ज्ञापनार्थोऽयं विभागः ।

प्रत्यक्षमनुमानमागम इति ।

प्रायेणासन्नाव्यवहितवर्तमानकतिपयार्थग्राहकं प्रत्यक्षम्, अनासन्नातीतानागतव्यवहितार्थगोचरमनुमानम्, स्वातन्त्र्येणाशेषार्थविषय आगम इति अर्थग्रहणक्रमेणोद्देशः ।

प्रत्यक्षमात्रप्रामाण्यवादनिरासः

प्रत्यक्षमेकमेवेति चार्वाकः । तस्येष्टानिष्टसाधनज्ञानाभावाज्जीवन-मेवानुपपन्नम् । न हि प्रत्यक्षं तज्ज्ञानोपायः ।

प्रत्यक्षानुमानमात्रप्रामाण्यवादनिरासः

प्रत्यक्षानुमाने एवेति कणादः सौगताश्च । तेषां किमागमो न बोधकः । बोधकोऽपि वा न यथार्थः । यथार्थोऽपि वाऽन्यत्रान्तर्भूतः । पक्षत्रय-मप्यनुभवविरुद्धमिति ।

अर्थं प्रति स्थितमक्षं प्रत्यक्षम् । [1]प्रमाणान्तरानुसरणेनैवार्थप्रमापक-मनुमानम् । सम्यगतीन्द्रियार्थावगमक आगम इति संज्ञानिरुक्त्यैव

---

१. ......अनुसारेणैव...

लक्षणसिद्धौ प्रत्यक्षे तस्यैव स्फुटीकरणार्थं अनुमानादौ शृङ्गग्राहिकया तज्ज्ञापनार्थं च पुनर्लक्षणारम्भः ।

(वि.टि.) नन्वनुप्रमाणविभागोक्तेरेव किं प्रयोजनं येन तदुपपत्त्यर्थं प्रागुत्पत्त्यादिमत्वोक्तिरित्याशङ्क्याह- **न्यूनेति** ।। अनुप्रमाणविभाजकोपाधौ न्यूनाधिकसङ्ख्ययोरन्यतमस्यान्यूनसङ्ख्याया द्वित्वादिरूपाया अन्तर्भावस्य सत्ताया अनुप्रमाणविभाजकोपाधित्वावच्छिन्नपरिच्छेदकत्वरूपान्तरङ्गधर्मावच्छेदेन विद्यमानताया अभावस्य, तादृश्याश्चाधिकसङ्ख्यायाश्चतुष्ट्वादिरूपाया अर्थापत्त्यादेरनुमानाद्यन्तर्भावेन हेतुना अर्थात् पूर्वोक्तरूपेणाभावस्य ज्ञापनार्थो विभाग इत्येवमर्थवैरूप्येऽपि शब्दसारूप्यात् षष्ठीतत्पुरुषतृतीयातत्पुरुषरूपान्तर्भावाभावशब्दैकशेषमङ्गीकृत्य व्याख्येयम्[१] । यद्वा न्यूनाधिकसङ्ख्ययोरन्यतमस्या न्यूनसङ्ख्याया अन्तर्भावेन त्रित्वान्तर्गतत्वेन त्रित्वाधिकरणे[२] वस्तुगत्या सत्वेन हेतुना पूर्वोक्तधर्मावच्छेदेनाभावस्याधिकसङ्ख्यायाश्च पूर्वोक्तहेतुना तद्धर्मावच्छेदेनैवाभावस्य ज्ञापनार्थ इत्येवान्तर्भावशब्दस्यार्थभेदेऽपि तृतीयातत्पुरुषमात्रमङ्गीकृत्य व्याख्येयम् । न्यूनाधिकसङ्ख्ययोरुभयोरन्यतमस्या न्यूनसङ्ख्याया अभावस्य अधिकसङ्ख्यायाश्चार्थापत्तेरनुमानान्तर्भावेनाभावस्य ज्ञापनार्थ इत्यधिकसङ्ख्याभावमात्रेऽन्तर्भावो हेतुरिति ज्ञातव्यः । न्यूनसङ्ख्यस्याभावोऽधिकसङ्ख्यस्यान्तर्भाव इत्यपि केचित् । अत्र प्रथमव्याख्यानेऽन्तरङ्गवाच्यन्तःशब्देन सङ्ख्यागतानुप्रमाणविभाजकोपाधित्वावच्छिन्नतदुपाधिपरिच्छेदकत्वरूपान्तरङ्गधर्मवाचिनाऽनुप्रमाणविभाजकोपाधित्वाधिकरणे

---

१. अन्तर्भावस्याभाव इति षष्ठीतत्पुरुषः, अन्तर्भावेनाभाव इति तृतीयातत्पुरुषः, अन्तर्भावाभावश्च अन्तर्भावाभावश्च अन्तर्भावाभावावित्येकशेषः । न्यूनसङ्ख्याया अन्तर्भावस्याभावः अधिकसङ्ख्यायाश्चान्तर्भावेनाभाव इति । इत्यभिप्रायः स्यात् (स) ।

२. अन्तर्भावेन त्रित्वाधिकरणे

वस्तुगत्या द्वित्वस्य सत्वात् पदार्थान्तरमादाय चतुष्ट्वादेरपि सम्भवात् कथं न्यूनाधिकसङ्ख्याभावो विभाजकोपाधाविति दूषणं परिहृतम् । द्वित्वस्य सत्वेऽप्युपाधित्रयापरिच्छेदकतयोपाधित्वावच्छिन्नापरिच्छेदकत्वात् । चतुष्ट्वादिसद्भावेऽपि तस्याधिकपरिच्छेदकतया तन्मात्रपरिच्छेदकत्वाभावादित्याद्यूह्यम् । न्यूनाधिकसङ्ख्ययोरुभयोरभावेऽपि न्यूनैवाधिकैव वा सङ्ख्या भविष्यतीति व्यासज्यप्रतियोगिताकाभावाभ्युपगमेन शङ्कां निरसितुमभावस्य प्रत्येकप्रतियोगिताकत्वविवक्षयाऽन्यतमशब्दप्रयोगः । उत्तरत्र क्रियमाणस्यार्थापत्त्याद्यन्तर्भावसाधनस्याप्रतिज्ञातविषयत्वादसङ्गतिशङ्कानिरासायात्राधिकसङ्ख्याभावज्ञापनं तदुपयुक्तान्तर्भावसाधनसङ्गत्यै कृतमिति तज्ज्ञानस्यापि प्रयोजनं सूचयितुं मूलारूढान्तर्भावाख्यहेतूपन्यासः ।

अनुप्रमाणविभागानन्तरं प्रत्यक्षादिस्वरूपमात्रकथनमनुपयुक्तमित्याशङ्क्य[1] नानेन स्वरूपमात्रं कथ्यते किन्तु विभाजकोपाधिरूपविधा इत्याह- **तिस्र इति** ॥ प्रत्यक्षानुमानागमरूपा विधा इति मूलार्थः । प्रत्यक्षादिविधोद्देशानुसारेण लक्षणनियमेऽप्युद्देश एव किं नियामकमित्याशङ्क्याह- **प्रायेणेति** ॥ स्मृत्यतात्त्विकयोगिज्ञानयोरनासन्नादिविषयत्वात् प्रायेणेत्युक्तम् । चक्षुरादिनाऽव्यवहितत्वादौ सत्यपि दूरस्थकेशादिप्रत्यक्षानुदयात्, सन्निहितत्वादौ सत्यपि पटादिव्यवहितशरीरावयवादर्शनात्, सन्निहिताव्यवहितत्वादेर्ज्ञानोत्पत्तिक्षणत्वाभिमतकाले सत्वेऽपि पूर्वकाले वर्तमानतां विना[2] ज्ञानानुदयात्, सन्निहिताव्यवहितवर्तमानेष्वपि[3] बहुष्वर्थेषु व्यापाराभावेन संम्भवद्व्यापारेष्वेव ज्ञानोदयात् सफलविशेषणापेक्षार्थविषयस्य[4] प्रत्यक्षस्याल्पविषयत्वाद् विषयगतासन्नताद्यनपेक्षस्य[5] आसन्नानासन्नादिविषयस्यानुमानस्य ततोऽप्यधिक-

१. अयुक्तमित्याशङ्क्य २. ....काले वर्तमानतां विना ३. ....वर्तमानत्वेऽपि
४. सकलविशेषणापेक्षार्थविषयस्य ५. विषयगतसत्ताद्यनपेक्षस्य

विषयत्वात् स्वर्गादिसाधनतायां वेदोपजीव्यनुमानसम्भवेऽपि प्रमाणान्तरानुपजीवनेन तद्विषयत्वाभावात् तदनुपजीवनेनागमस्यानुमानादप्यधिकविषयत्वात् लोके च प्रथममल्पज्ञानोपायक्रमेणोपदेशदर्शनात् विधाश्रयस्यार्थतारतम्यक्रमेण विधोद्देश इत्यर्थः।

अर्थापत्त्यादेरन्तर्भावेनाधिकसङ्ख्याभावे साधिते न्यूनतामपि परिहर्तुं स्वयं समर्था न वेति शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमुपेक्षितन्यूनतापरिहारं तत्तन्मतोद्भावनपुरस्सरं स्वयमाह- **प्रत्यक्षमिति**॥ प्रत्यक्षत्वातिरिक्ते प्रमाणविभाजकोपाधित्वं नास्तीत्यर्थः। दूषयति- **तस्येति**॥ स्तनपानादौ जीवनोपाये प्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाधनताज्ञानं [1]विना तदनुपपत्तेः साधनत्वस्य चानेकाप्रत्यक्षपदार्थघटितत्वेन तत्प्रत्यक्षानुपपत्तेः, अन्यस्य च ज्ञानोपायस्यानभ्युपगमात्। वस्तुतः साधनत्वाश्रयज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभ्युपगम्मेऽपि स्तनपानादेरसिद्धतया प्रत्यक्षायोगात् तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तदुद्देशेन सिद्धेः। शरीरादौ पूर्वोक्तज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे[2] साधनताभ्रमात् प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्वस्तुमात्रज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे विषभक्षणादावपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। अनिष्टसाधनताज्ञानप्रतिबन्धकत्वतदभावहेतुत्वाभ्युपगमे पूर्वोक्तमर्यादयाऽ[3]निष्टसाधनत्वज्ञानासम्भवेन प्रतिबन्धकाभावस्य विद्यमानतया वस्तुमात्रविषयादिप्रत्यक्षेण प्रवृत्त्यापत्त्या मरणप्रसङ्गेन जीवनानुपपत्तिरित्यर्थः। जीवनादृष्टोद्बोधितसंस्कारेणेष्टसाधनतास्मरणादेव प्रवृत्तिर्भविष्यतीति शङ्कानिरासाय तस्येत्युक्तम्। प्रत्यक्षमात्रप्रामाण्यवादिनस्तव मते वैदिककर्माभावेनादृष्टाभावादात्मनश्चानादित्वाभावान्न स्मृत्युपपत्तिरिति भावः। यदा जीवनमेवानुपपन्नं

---

१. इष्टसाधनताज्ञानं विना प्रवृत्त्यनुपपत्तेः प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्येष्टसाधनताज्ञानसिद्धिस्ततश्चानुमानप्रामाण्यसिद्धिरिति। (स)

२. शरीरादावित्यस्पष्टम्। स्तन्यपानादाविति तु स्पष्टमभविष्यत्। वस्तुतो य इष्टसाधनत्वाश्रयः तज्ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे साधनताभ्रमात् प्रवृत्तिर्याऽस्ति सा नोपपद्येतेति (स)

३. स्तनपानादेरसिद्धतयेत्यर्थः।

तदा प्रत्यक्षमात्रप्रामाण्यार्थमयोग्योपाधिशङ्कया व्यभिचारसंशयेनाङ्गुल्यग्रे करियूथ-शतमित्यादावर्थविसंवादेन च शब्दानुमानप्रामाण्यसाधनमनुमानाधीनं सुतरामनुप-पन्नमिति न तन्निरासे यतितव्यमित्येवकारेण सूचितम् । ननु स्वरूपसम्बन्ध-विशेषात्मकस्य साधनत्वस्य स्वरूपग्रहणे (स्वरूपग्राहकेण) ग्रहणसम्भवान्न जीवनानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह- **नहीति** ।। दण्डादिस्वरूपग्रहणेऽपि कारणत्वाग्रहेणानन्यथासिद्धत्वादेर्व्यञ्जकस्यावश्यकत्वात् तस्य च पूर्ववद् ज्ञानायोगात्, अन्वयव्यतिरेकज्ञानमात्रस्य सहकारित्वाभ्युपगमेऽपि वा तदा कार्यस्य सम्बन्धिनोऽसत्त्वेन सम्बन्धिकार्यमविषयीकुर्वत् प्रत्यक्षं न तन्निरूपित-स्वरूपसम्बन्धात्मककारणत्वं विषयीकर्तुं समर्थमिति नेन्द्रियादेस्तज्ज्ञानोपायता युक्तेत्यर्थः ।

एकत्वमादाय न्यूनताभावेऽपि द्वित्वमादाय तद् भविष्यतीति काणादादिमतं निराकर्तुमाह- **प्रत्यक्षानुमाने इति** ।। अर्थः पूर्ववत् । इह प्रत्यक्षत्वानुमानत्वा-तिरिक्तशब्दत्वे प्रमाणविभाजकोपाधित्वाभावस्य त्रेधा सम्भवः । शब्दस्यार्थेन सह संयोगाद्यभावात्, विशेषणतायाश्चातिप्रसक्तत्वात्, वाच्यवाचकभावस्योभय-निष्ठतया पदार्थवत् पदस्यापि भानापत्तिरित्यादियुक्त्या[1] शब्दार्थसम्बन्धस्याभावेन ज्ञानाजनकत्वात्, ज्ञानजनकत्वेऽपि वा अङ्गुल्यग्र इत्यादौ विसंवाद-दर्शनेनान्यत्रापि तदनुमानेन ज्ञाने याथार्थ्यविरहात्, प्रमाजनकत्वेऽपि वा घटमानय इत्यादावाकाङ्क्षादिमत्पदज्ञानानन्तरं जायमानस्य ज्ञानस्य 'एतानि पदानि तात्पर्यविषयस्वसंस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्त्वात्, एते पदार्था वा तात्पर्यविषयस्वसंसर्गवन्त आकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वात्' इत्येवमनु-मानेन वक्तृज्ञानावच्छेदकतया स्वातन्त्र्येण वा संसर्गावगाहिनः (प्रमारूपज्ञानस्य) पदेभ्यः सम्भवात् पृथक् प्रमाणत्वाभावादिति । तदेतत् पक्षत्रयमुद्भावयति-

---

१. सम्बन्धस्योभयनिष्ठतया पदार्थवत् पदमपि शाब्दबोधे भासेतेति (स)

तेषामिति ॥ एकग्रन्थेनैव दूषयति- **पक्षत्रयमपीति ॥** पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तराभावेऽपि पदनिष्ठाया अर्थविषयाया वाचकत्वाख्याया शक्तेरुभयसम्बन्धिकत्वेन सम्बन्धत्वात्। उभयसम्बन्धिकत्वेऽप्यन्वितरूपार्थविषयत्वेन यद्विषयतया ज्ञाता सोपयुज्यते, तद्विषयकज्ञानजनकत्वनियमेनातिप्रसङ्गाभावात्। ज्ञानसामग्रीसद्भावेन जायमानस्य ज्ञानस्यापलापे त्वदुपेदशेनेदं जानामीत्याद्यनुभवविरोधात्। क्वचिद् विसंवादेन तु सर्वत्र तदनुमाने प्रत्यक्षानुमानयोरप्यप्रामाण्यापत्तेः। प्रवृत्तिसंवादादिना स्वतो वा प्रामाण्यज्ञानेन तु विरोधेन प्रत्यक्षादौ सर्वत्राप्रामाण्यानुमानस्य बाधे शाब्दज्ञानाप्रामाण्यानुमानस्यापि त्वदुपदेशाज्जातं ज्ञानं यथार्थमेवेत्यनुभवेन विरोधात्। अनुमानविधया पदानां बोधकत्वे तु तवानुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वेन तात्पर्यविषयत्वेन संसर्गभानेऽपि घटे कर्मत्वान्वयस्य कर्मीभूतस्य घटस्यानयनसंसर्गस्य वाऽनुभवात् सिद्धेः[१]। चैत्रो दण्डीत्यादौ दण्डचैत्रसंसर्गज्ञानस्यानुमानात् सम्भवेऽपि अनुमितौ दण्डादेर्विशेषणत्वादिना भानाभावात् शब्दश्रवणानन्तरं च दण्डविशेषणकचैत्रविशेष्यकज्ञानानुभवेन पृथक्प्रमाणत्वापलापे तद्विरोधात्। पदानां चान्वितशक्ततया पदजन्यपदार्थज्ञाने सत्यपि संसर्गज्ञानं नेत्यस्यानुभवसिद्धान्तिवविषयकज्ञानविरोधात्[२]। त्वदभिमतपदार्थमात्रशक्तिपक्षेऽपि अनुभवविरुद्धव्याप्त्यादिप्रतिसन्धानकृतविलम्बापत्त्या पदेभ्यः पदार्थोपस्थितौ मानससंसर्गबोधेनैवोपपत्तेः पृथक्प्रमाणत्वाभावस्य वक्तुमौचित्यात्। नेदं साक्षात्करोमि किन्त्वाप्तवाक्यात् प्रत्येमीत्यनुव्यवसायविरोधेन तु संसर्गबोधस्य मानसत्वानभ्युपगमे नेदमनुमिनोमि किन्तु त्वदुपेदशात् प्रत्येमीत्यनुभवविरोधस्यानुमानिकसंसर्गबोधाभ्युपगमेऽपि तुल्यत्वान्न पक्षत्रयमपि युक्तमित्याशयः।

ननु प्रत्यक्षादिपदनिमित्तासत्त्वे तदनुपपत्तिः, तत्सत्वे तस्यैव लक्षणत्वसम्भवात्

१.अनुभवासिद्धेः २. अनुभवसिद्धान्वयविषयकज्ञानविरोधादिति स्यात् (सं.)

किं प्रत्यक्षादिलक्षणकथनेनेत्याशङ्क्याह- **अर्थं प्रतीति** ॥ अर्थसन्निकृष्टेन्द्रियत्व-रूपस्यार्थेन्द्रियसन्निकर्षस्य वा प्रत्यक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य, व्याप्तिग्राहक-प्रमाणानुसारेण प्रमापकत्वस्य तत्तदनुमित्युपहितव्याप्तिज्ञानविषयतत्तत्साध्य-निरूपितव्याप्तिमत्त्वरूपस्यानुमानपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य, सम्यगतीन्द्रियार्थाव-गमकत्वस्येन्द्रियाजन्यव्याप्तिज्ञानानपेक्षप्रमाजनकशब्दत्वरूपस्यागमपद-प्रवृत्तिनिमित्तस्य, प्रत्यक्षादिसञ्ज्ञाव्युत्पत्तिबलादेवावगतस्य लक्षणत्वज्ञानेऽपि प्रत्यक्षपदवाच्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकमादाय प्रत्यक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य दुष्टेऽति-प्रसक्ततया निर्दोषत्वविशेषणेनानतिप्रसक्तस्येतरव्यावर्तकत्वकथनार्थमनुमानादि-पदप्रवृत्तिनिमित्तं च लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनादाय शृङ्गस्थानीयनिर्दोषोपपत्ति-त्वादिरूपकथनेनेतरव्यावृत्तस्यानुमानादेर्ज्ञापनार्थं पुनर्लक्षणोक्तिरित्यर्थः ।

प्रत्यक्षसामान्यलक्षणम्

(टी.) तत्र प्रत्यक्षलक्षणमाह-

निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षम्

निर्दोषत्वमर्थेन्द्रिययोर्विशेषणम् । अर्थग्रहणेनाऽकाशादीनां चक्षुरादि-सन्निकर्षव्युदासः । अत्र तत्तदिन्द्रियविषयोऽर्थ उच्यते । तन्निर्दोषत्वग्रहणेन अतिसामीप्यादिदोषयुक्तार्थानामिन्द्रियसन्निकर्षनिरासः । इन्द्रियग्रहणेन अर्थानामेवान्योन्यसन्निकर्षनिरासः । तन्निर्दोषत्वग्रहणं मनोऽनधिष्ठित-त्वादिदोषवदिन्द्रियाणामर्थसन्निकर्षव्यावृत्त्यर्थम् । सन्निकर्ष इतीन्द्रियादि-मात्रव्युदासः । सर्वेण प्रमाणान्तरव्युदासः ।

(वि.टि.) प्रत्यक्षादिक्रमेण लक्षणकथन उद्देशस्य नियामकत्वं सूचयन्नाह- **तत्रेति** ॥ उद्दिष्टेष्वित्यर्थः । रजतादिभ्रमजनकयोरर्थेन्द्रिययोर्दुष्टत्वेऽपि सन्निकर्षमात्रस्यादुष्टतयाऽतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह- **निर्दोषत्वमिति** ॥ अर्थत्वस्य

केवलान्वयितयाऽव्यावर्तकत्वेनानर्थक्यमाशङ्क्य इन्द्रियग्रहणयोग्यत्वार्थकत्वेन व्यतिरेकितया आकाशादिसन्निकर्षव्यावृत्त्यर्थत्वेन सार्थक्यमाह- **अर्थग्रहणेनेति** ॥ इतरविशेषणानां कृत्यमाह- **तन्निर्दोषत्वग्रहणेनेत्यादिना** ॥ **तन्निर्दोषत्वग्रहणमिति** ॥ यद्यप्यनवधानादिदशायां प्रमायोग्यताऽस्त्येव । तथापि सतोरपीत्यादिनाऽनुप्रमाणलक्षणेन प्रमोपहितस्यैव लक्ष्यताभिधानात् सर्वविशेषणसार्थक्यं द्रष्टव्यम् । एवं च निर्दोषताविशेषणेनानतिप्रसक्तस्य प्रत्यक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य व्यावर्तकता युक्तेति स्फुटीकरणस्वरूपमाह- **सर्वेणेति** ॥

अनुमानसामान्यलक्षणम्

(टी.) अनुमानलक्षणमाह-

निर्दोषोपपत्तिरनुमा[1]

उपपत्तिरिति लिङ्गमुच्यते । साहचर्यबलेनार्थगमकं लिङ्गम् । निर्दोषग्रहणमनुमानाभासव्युदासार्थम् । व्याप्त्याद्यनुमानलक्षणरहितोऽनुमानवदवभासमानोऽनुमानाभासः । उपपत्तिग्रहणं प्रत्यक्षादिव्यावृत्त्यर्थम् । उपपत्तिश्च यथार्थतो ज्ञातैवार्थं बोधयति । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

(वि.टि.) निर्दोषा उपपत्तिर्यस्या जनिका साऽनुमेत्यानुमितिलक्षणकथनार्थत्वेनोत्तरग्रन्थस्य प्रतिभानादनुप्रमाणलक्षणप्रकरणे च तस्यासङ्गतत्वेनायुक्तत्वमाशङ्क्याह- **अनुमानमिति** ॥ करणव्युत्पन्नोऽनुमाशब्द इत्याशयः । लोके उपपत्तिशब्दस्य युक्त्याख्यतर्के प्रयोगात् तस्यैवानुमानत्वे इतरेषामनुमानानां प्रमाणान्तरतापत्तिः, तेषामपि लक्ष्यत्वेऽव्याप्तिरित्याशङ्क्याह- **उपपत्तिरिति** ॥ ननु लिङ्गपदस्य व्याप्तिपक्षधर्मतावत्परत्वे निर्दोषत्वान्तर्गतासिद्धिराहित्यवैयर्थ्यं तददतिरिक्तपरत्वे तु पूरादेर्व्यधिकरणस्यापि गमकतया प्रमाणान्तरत्वापत्ति-

---

१. अनुमानम् (पा.)

परिहारायानुमानत्वे तस्यापि लक्ष्यत्वेऽव्याप्तिरित्याशङ्क्याह-**साहचर्यस्येति** ॥ साहचर्यपदस्य नियतसामानाधिकरण्यपरत्वे निर्दोषत्वान्तर्गततद्वैयर्थ्यात् तदतिरिक्तपरत्वे तु व्याप्त्यादिरहितरूपाभासव्युदासार्थनिर्दोषत्वोक्तिवैयर्थ्यात् । तस्या हेत्वाभाससामान्यलक्षणपरतया व्याप्तिरहितातिरिक्ताभासनिरासोक्त्यर्थत्वेनाविरोधेऽपि व्याप्तिरुपपत्तिमूलमित्येतद्व्याख्यानस्थया किन्नाम निर्दोषत्वान्तर्गतव्याप्तीत्यन्तयोक्त्या विरोधात् । लक्षणस्थनिर्दोषत्वान्तर्गतत्वमनादृत्य वास्तविकनिर्दोषत्वान्तर्गतत्वाभिप्रायकत्वेन विरोधपरिहारे तु पूरादेर्व्यधिकरणस्य प्रमाणान्तरतानिरासायानुमानत्वेन लक्ष्यत्वेनाव्याप्तेः[१] अविनाभावं साध्यत्वेनाभिमतस्थितिप्रयोजकस्थितिकत्वरूपं साहचर्यशब्दार्थमादाय साहचर्यवत्तया भासमानत्वे सत्यनुमितिप्रयोजकत्वमित्यर्थः कार्यः । एवं च गन्धप्रागभावावच्छिन्न इत्यादौ[२] पृथिवीत्वहेतावनुमितिस्वरूपयोग्यत्वे सति साहचर्यवत्तया भासमानत्वसत्त्वात् सत्प्रतिपक्षेऽप्येवंभावात् । व्याप्यत्वासिद्धादावपि भ्रमसम्भवाद् दोषाज्ञानेनानुमितिसम्भवेन तत्प्रयोजकत्वसम्भवादतिव्याप्तिवारणाय निर्दोषत्वग्रहणमित्याह- **निर्दोषत्वेति** ॥ नन्वनुमानतया भासमानस्य सदनुमानेऽपि[३] सत्वाद् तद्व्यावृत्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह- **व्याप्त्यादीति** ॥ धूमादेरन्यत्रासिद्ध्यादिसत्वेऽपि पर्वतादौ वह्निसाधकत्वेन दोषीभूतासिद्ध्याद्यभावस्य लक्षणप्रवेशात् प्रत्यक्षादौ विद्यमानस्याप्यसिद्ध्यादेः प्रमाप्रतिबन्धकत्वाभावेन दोषत्वाभावादतिव्याप्तिनिरासायोपपत्तिग्रहणमित्याशयेनाह- **उपपत्तिग्रहणमिति** ॥ ननु प्रयोजकत्वरूपगमकत्वं नानुमितिजनकत्वं तज्जनकज्ञानजनकत्वं वा । अतीतधूमादेर्ज्ञानादप्यनुमितेरित्याशङ्क्याह- **उपपत्तिश्चेति** ॥ **यथार्थत इति** ॥ गमकतोपयुक्तरूपवत्तयेत्यर्थः । येन यत्र

---

१. लक्ष्यत्वेन व्याप्तेः

२. गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादावित्यर्थः (स)

३. सहानुमानेन सत्वाद्

यत्पक्षधर्मताव्यतिरेकनिश्चयः प्रतिबन्धको धूमादौ तत्र तन्निश्चयापेक्षा। यत्र तु न प्रतिबन्धकः[१] पूरादौ तत्राविनाभावज्ञानमात्रादप्यनुमितिरिति, न व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टज्ञाननियम इति सूचितम्। **अतिप्रसङ्गादिति**॥ अज्ञातादपि धूमादेरनुमित्यापत्तेरित्यर्थः। एवं चानुमितिजनकज्ञानविषयत्वं प्रयोजकमिति भावः।

अनुमानविभागः

(टी.) [२]त्रिविधमनुमानम्। केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि अन्वयव्यतिरेकीति केचित्[३]। साध्यधर्मवान् धर्मी पक्षः। साध्यसमानधर्मवान् धर्मी सपक्षः। साध्यतत्समानधर्मरहितो [४]धर्मी विपक्षः। साध्यत्वाकारमन्तरेण स एव धर्मः साध्यसमानधर्मः। पक्षव्यापकं सपक्षवृत्ति अविद्यमानविपक्षं केवलान्वयि। तद् द्विविधम्। सपक्षव्यापकं तदेकदेशवृत्तीति। तद्यथा, धर्माधर्मौ कस्यचित् प्रत्यक्षौ प्रमेयत्वात्, गुणत्वादिति। पक्षव्यापकमविद्यमानसपक्षं विपक्षात् व्यावृत्तं केवलव्यतिरेकि। तद्यथा, ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वकर्तृत्वादिति। पक्षव्यापकं सपक्षवृत्ति विपक्षात् व्यावृत्तमन्वयव्यतिरेकि पूर्ववत् सपक्षतदेकदेशवृत्तिभेदात् द्विविधम्। तद्यथा, जीवो नित्यः नाशकारणशून्यत्वात्, चेतनत्वादिति। सर्वत्र निर्दोषत्वानुवृत्तेर्न बाधितादौ प्रसङ्गः।

तत्पुनर्द्विविधम्। दृष्टं सामान्यतोदृष्टं चेति। प्रत्यक्षयोग्यार्थानुमापकं दृष्टम्। यथा, धूमोऽग्नेः। प्रत्यक्षायोग्यार्थानुमापकं सामान्यतो दृष्टम्। यथा, रूपादिज्ञानं चक्षुरादेः।

पुनस्त्रिविधम्। कारणानुमानं कार्यानुमानं सामान्यानुमानमिति। कारणं कार्यस्यानुमानमाद्यम्। यथा, विशिष्टमेघोन्नतिर्वृष्टेः। कार्यं कारणस्यानुमानं

---

१. यत्रानुमानप्रतिबन्धकः
२. अत्र केचित्, त्रिविधमनुमानम् (पा.)
३. 'केचित्' इति क्वचिन्नास्ति।
४. 'धर्मी' इति क्वचिन्नास्ति।

द्वितीयम् । यथा, धूमोऽग्नेः । अकार्यकारणमकारणकार्यस्यानुमानं तृतीयम् । यथा, रसो रूपस्येति ।

(वि.टि.) धूमादौ पक्षधर्मताज्ञानापेक्षणेऽपि पूरादावविनाभावज्ञान-मात्रादेवानुमितिजनकत्वं, कस्यचित् सपक्षवृत्तित्वादिसापेक्षत्वेऽपि कस्यचित् तन्निरपेक्षमनुमितिजनकत्वं प्रतिबन्द्या[1] समर्थयितुं कस्य कुत्रापेक्षेति प्रतिबन्दी-विवेचनाय परसिद्धमनुमानविभागमाह- **त्रिविधमिति** ॥ ता विधा उद्दिशति- **केवलान्वयीति** ॥ केवलान्वय्यादिप्रविष्टपक्षव्यापकत्वादेः पक्षादिज्ञानापेक्ष-तयोपोद्धाततत्वेन पक्षादिलक्षणमाह- **साध्यधर्मवानित्यादिना** ॥ सिषाधयिषितत्व-रहितं यद् व्यापकत्वाभिमतं तद्वत्त्वनिश्चयाविषय इत्यर्थः । तेन प्रमाणसम्प्लवे साध्यत्वनिश्चयेऽपि[2] तत्र सिषाधयिषाविषयत्वराहित्यरूपविशेषणाभावाल्लक्षण-सम्भवः । ह्रदादेः पक्षत्वेऽपि न दोषः । परैर्बाधकप्रमाणाभावस्य पक्षान्तर्भावानङ्गी-कारात् । तद्व्यावृत्तलक्षणस्योद्देश्यत्वे तु व्यापकत्वाभिमताभाववत्तयाऽ-निश्चितत्वमप्यस्तु विशेषणम् । **साध्यसमानेति** ॥ व्यापकत्वाभिमतवत्तया निश्चितत्वमित्यर्थः । **साध्यतत्समानेति** ॥ व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्तया निश्चितत्वमित्यर्थः । पक्षातिरिक्त एव दृष्टान्त इति मतेन सपक्षलक्षणं सूचयितु-माह- **साध्यत्वाकारमिति** ॥ साध्यत्वाकारो हि पक्षातिरिक्तवृत्तितयाऽनिश्चितत्वे सति सिषाधयिषाविरहविशिष्टपक्षनिष्ठत्वनिश्चयविषयत्वस्याभावः । तद्रहितो यो व्यापकत्वाभिमतो धर्मः तद्वत्त्वं सिषाधयिषितनिश्चितसाध्यवति पक्षेऽस्तीति[3] पक्षव्यावृत्तसपक्षलक्षणमिदमिति भावः । प्रतिबन्दीविषयं विवेचयति- **पक्ष-व्यापकमित्यादिना** ॥ शब्दोऽभिधेयः मूर्तत्वाद् वर्णात्मकत्वादित्येतद्वारणाय पूर्वो भागः[4] । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यनुपसंहारिवारणाय द्वितीयः[5] । तत्र

---

१. अनुमितिजनकत्वप्रतिबन्द्या
२. साध्यवत्त्वनिश्चयेऽपि
३. सपक्षेऽस्तीति
४. पक्षव्यापकत्वमित्यर्थः (स)
५. सपक्षवृत्तित्वमित्यर्थः (स)

निश्चितसाध्यवतोऽभावात् तद्व्यावृत्तिः। धूमादिवारणाय तृतीयः[१]। तदर्थस्त्व-त्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वम्[२]। लक्षणकथनेनैव तत्तद्धर्मकत्वोपयुक्त-रूपज्ञानेन प्रतिबन्दीविषयविवेकसिद्धावपि केवलान्वय्यन्वयव्यतिरेकिणोः अवान्तरवैलक्षण्येऽपि तत्त्वाविघातवद् धूमपूरादेरप्यनुमानत्वाविघात इति प्रतिबन्ध्यन्तरं वक्तुं तद् द्विविधमित्यादिना तद्भेदोक्तिः। व्यतिरेकिलक्षणे[३] पृथिवी इतरभिन्ना द्रव्यत्वादित्यस्य पृथिवी अनित्या पृथिवीत्वादित्यसाधारणस्य पृथिवी इतरभिन्ना गुरुत्वादित्यस्य च वारणाय पक्षेत्यादिविशेषणानि। अन्वयव्यतिरेकि-लक्षणे च वाङ्मनसे अनित्ये कृतकत्वादित्यस्य केवलव्यतिरेकिकेवलान्वयिनोश्च वारणाय विशेषणानि। सर्वत्र पक्षव्यापकत्वं पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वं बोध्यम्। ननु गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यत्र सत्प्रतिपक्षदशाके च कृतकत्वादौ सत्प्रतिपक्षदशाकयोश्च केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोः पूर्वोक्ततत्तल्लक्षणसत्वेन सत्केवलान्वयित्वाद्यापत्तिरित्याशङ्क्याह- **सर्वत्रेति**॥ मूलकारोक्तस्य निर्दोषत्वान्तर्गतस्याबाधितत्वादेरनुवृत्तेः अनुगतेः पराभिप्रेततया नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः।

[४]नन्वेषां लक्षणानां स्वसम्मततया मूलकारोक्तनिर्दोषत्वानुवृत्तिर्विवक्षिता। व्यतिरेक्यनभ्युपगमात्। मूलकारोक्तस्य स्वोक्तलक्षणादौ भिन्नवक्तृकत्वेनानु-वृत्त्ययोगाच्च। परमते व्यतिरेकिणि साध्याप्रसिद्धावप्रसिद्धविशेषणता तत्प्रसिद्धौ साध्यवति हेतोर्ज्ञानेऽन्वयित्वमज्ञाने असाधारण्यं विरुद्धहेत्वाभासत्वं च स्यात्। यस्मिन् सत्यवश्यमनुमितिप्रतिबन्धः स खलु परस्याभासोऽभिमतः। न च विरुद्धस्य सकलसाध्याधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगत्वज्ञानेन हेतुसाध्यसामानाधि-

---

१. अविद्यमानविपक्ष इति (स) २. केवलान्वयिशब्दार्थकथनमेतत् (स)

३. केवलव्यतिरेकिलक्षण इत्यर्थः (स)

४. नन्वेषामित्यारब्धवाक्यसन्दर्भे मूलकोशस्थाक्षरग्रहणं दुष्करं वर्तत इति हेतोरत्राभिप्रायो न स्फुटं प्रतीयते। स्वसम्मततयेत्यस्य नैयायिकसम्मततयेत्यर्थ एवं परमत इत्यपि (स)

करण्यज्ञानप्रतिबन्धेऽपि साध्याभावे साधनाभावसामानाधिकरण्यज्ञानस्यानुमितिजनकत्वेनाभिमतस्याक्षतिरविरोधात्, तथा च व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकत्वेन तज्ज्ञानमादाय विरुद्धस्यापि गमकत्वसम्भवात् न तत्सत्वेऽनुमितिप्रतिबन्धः । अन्वयव्याप्तेरेव गमकत्वे तु तज्ज्ञाने पूर्वोक्तरीत्या विरोधित्वेन हेत्वाभासतोपपत्तिः। व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासस्तु प्रागेव उपाधेः साक्षाददूषणत्वेऽपि दूषणभूतसत्प्रतिपक्षाद्युपायत्वेनोपन्यासवदन्वयव्याप्तिज्ञानोपायत्वेनान्वयव्यतिरेकिणि तु व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वेनोपपन्नः । यदि तु स्वसम्मतत्वेन[1] व्याख्यायते तदा व्यतिरेकव्याप्तेरनङ्गत्वादिति सुधाविरोधः । व्यतिरेकी नानुमानं पञ्चरूपतावैधुर्यादित्येतत् परिशेषानुमानादिष्वनैकान्तिकमित्यनेन व्यतिरेकिसमर्थनं तु सुधास्थं व्यतिरेकव्याप्तेरन्वयव्याप्तिग्राहकतयोपयोग इत्येवं परतया नेयमिति दिक् ।

पूर्वोक्तस्य त्रैविध्यस्य स्वानभिमतत्वं सूचयितुमाह- **तत्पुनर्द्विविधमिति** ॥ पूर्वमपि केवलान्वय्यन्वयव्यतिरेकिभेदेन द्विविधं दृष्टादिभेदेनापि द्विविधमिति पुनःशब्देन प्रतीतेः त्रैविध्यस्य स्वानभिमतत्वसूचयनोपपत्तिः । यद्वा वैलक्षण्यार्थकपुनःशब्देन पूर्वपक्षनिरासेन द्वैविध्यपरिग्रहात् तदुपपत्तिः । धूमरूपादिज्ञानयोरुभयोरपि दृष्टत्वात् कथं भेद इत्याशङ्क्याह- **प्रत्यक्षयोग्येति** ॥ रूपादिज्ञानत्वेन विशेषतोऽपि दृष्टत्वात् कथं सामान्यतो दृष्टत्वमित्याशङ्क्याह- **प्रत्यक्षयोग्येति** ॥ विभागान्तरेणापि प्राथमिकत्रैविध्यस्यानभिमतत्वं सूचयितुमाह- **पुनरिति** ॥ कारणमनुमानं कार्यमनुमानं, सामान्यमकार्यकारणमनुमानमित्येवं त्रिविधं न चान्यथेति तुशब्दार्थकः पुनःशब्दः । उदाहरति- **कारणमित्यादिना** ॥

आगमलक्षणम्

(टी.) आगमलक्षणमाह-

निर्दोषः शब्द आगमः

---

१. स्वसम्मतत्वेनेत्यस्य तत्ववादिसम्मतत्वेनेत्यर्थः (स) ।

अज्ञानविपर्ययसंशयप्रमादविप्रलम्भादिपुरुषदोषपूर्वकत्वाभावो निर्दोषत्वम् । शब्दो वाक्यात्मा । विभक्त्यन्ता वर्णाः पदम् । आकाङ्क्षा-योग्यतासन्निधिमन्ति पदानि वाक्यम् । श्रोतुराकाङ्क्षितार्थाभिधायकत्वं पूर्वपदसञ्जाताकाङ्क्षापूरकत्वं वा आकाङ्क्षावत्वम् । तेन विरक्तं प्रति वाणिज्योपदेशस्य, गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादेश्चावाक्यत्वं भवति । सन्निहितार्थाभिधायकत्वं अविलम्बेनोच्चरितत्वं वा सन्निहितत्वम् । तेन चोलेषु वर्तमानं तृषितं प्रति 'सन्ति सुरसरिति शीतलानि जलानि', इत्युपदेशस्य विलम्बेनोच्चरितपदानां च वाक्यत्वनिरासः । अन्योन्यान्वय-योग्यतावदर्थाभिधायकत्वं योग्यतावत्त्वम् । तथा च 'अग्निना सिंचेद्' इत्यादेर्वाक्यत्वनिरासः । निर्दोष इत्यागमाभासनिवृत्तिः । शब्द इति प्रत्यक्षादि-व्युदासः । आगमश्च सम्यग्ज्ञात एव बोधकः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

स द्विविधः । नित्योऽनित्यश्च । नित्यो वेदः । अनित्यः पुराणादिः । वर्णानां च सर्वत्र नित्यत्वेऽपि प्रबन्धविशेषस्य नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामयं विभागः । वर्णाश्च भेदकाभावात् सर्वगता एवेति ।

(वि.टि.) निर्दोष इत्यस्यागमस्वरूपमात्रकथनार्थत्वप्रतीतेः शृङ्गस्थानीय-धर्मानुक्त्या शृङ्गग्राहिकयेति पूर्वोक्तविरोधमाशङ्क्याह- **आगमेति** ।। लक्ष्यते इतरव्यावृत्ततया बोध्यतेऽनेनेति लक्षणं व्यावर्तको धर्मः । धर्मतात्पर्यकोऽयं निर्देश इति भावः । अप्रमाणवाक्येऽप्यसाधुत्वाख्यदोषाभावसत्त्वात् पुरुषदोषाज्ञानादि-विवक्षायां त्वेकैकदोषाभावस्याप्रमाणेऽपि सत्वात् सकलदोषाभावकूटस्य च इतरदोषरहितेऽज्ञानपूर्वके शुकवाक्ये संवादिनि, इतरदोषरहिते संशयपूर्वके च प्रमाणवाक्ये, विपर्यये सत्यपि विप्रलिप्सया प्रयुक्ते इतरदोषरहिते वाक्ये, इतरदोषाभावेऽपि प्रमादोक्ते प्रमाणवाक्ये, इतरदोषाभावे कारणताल्वाद्यपाटवादुक्ते प्रमाणवाक्ये चाभावेनाव्याप्तेः कथं निर्दोषत्वस्य लक्षणप्रवेश इत्याशङ्क्याह-

अज्ञानेति ॥ पुरुषनिष्ठत्वोक्त्या असाधुत्वप्रयुक्तपूर्वोक्तदोषनिरासाद् दोषोक्त्या च दोषीभूताज्ञानाद्यभावस्योक्तेर्दोषत्वस्य च[१] फलबलकल्प्यत्वात् । पूर्वोक्ते च सर्वत्र भ्रमाभावेन दोषत्वाभावात् । विपर्यये च विप्रलिप्सया उत्तेजकत्वात्, अभावकूटस्य सत्वेन नाव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वेत्यर्थः । अज्ञानादेर्दोषत्वं पूर्वोक्ते विसंवादिनि विप्रलिप्साविपर्यययोश्चैकैकमात्रसत्वे भ्रमप्रयोजकतया प्रसिद्धम् । न च सर्वत्र दोषाभावस्य हेतुत्वोक्तेरुत्पत्तिस्वतस्त्वविरोधः । दोषाभावापेक्षणेऽपि वेदादेरपौरुषेयत्वविरोधाभावेन भावकारणानपेक्षत्वस्यैव (सत्त्वेन) स्वतस्त्वरूपतायां बाधकाभावात् । नन्वेवमपि निर्दोषे घटप्रातिपदिकमात्रेऽतिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह- **शब्द इति** ॥ आकाङ्क्षासत्तिमत्त्वमित्यर्थः । प्रसङ्गाल्लोकव्यवहारोपयुक्तवाक्यादिलक्षणं वक्तुं वाक्यान्तर्गतपदस्य लोकव्यवहारोपयुक्तं धर्ममाह- **विभक्तीति** ॥ वाक्यस्यापि लोकव्यवहारोपयुक्तं धर्ममाह- **आकाङ्क्षेति** ॥ आकाङ्क्षाया लोकव्यवहारोपयुक्तमागमलक्षणान्तर्गत्युपयुक्तं च लक्षणमाह- **श्रोतुरिति** ॥ तत्तद्रूपावच्छिन्नपदप्रयोज्यजिज्ञासाविषयत्वयोग्यज्ञानजनकतावच्छेदकरूपमाकाङ्क्षेति द्वितीयभागार्थः । गामानयेत्यत्र कारकपदत्वरूपावच्छिन्नगोपदप्रयोज्या जिज्ञासा क्रियान्वयज्ञानेच्छा तद्विषयत्वयोग्यं क्रियान्वयज्ञानं तज्जनकतावच्छेदकं क्रियापदत्वं कारकपदेन सहाकाङ्क्षा । एवं कारकपदे करकपदत्वमित्यादि । एवं पचतीत्यत्र लट्त्वलत्वरूपभेदेन कर्तृविशेषणकृतिवर्तमानत्वयोरन्वयेऽपि आकाङ्क्षा सुसम्पादा । कर्त्रैकत्वयोरपि भावकर्मविहितलत्वैकवचनत्वरूपभेदेन सा सुम्पादेति द्रष्टव्यम् । इयं च ज्ञातैव प्रयोजिका । अत एव उभौ हत इत्यादौ क्रियापदत्वाज्ञाने नान्वयधीः तज्ज्ञाने च भवतीत्यनुभवसिद्धम् । लोकोपयुक्तवाक्यलक्षणान्तर्गतपूर्वभागरूपाकाङ्क्षाव्यवच्छेद्यम् आगमलक्षणान्तर्गतवाक्यप्रविष्टद्वितीयभागरूपाकाङ्क्षाव्यवच्छेद्यं चाह- **तेनेति** ॥

---

१. दोषद्वयस्य च / दोषसत्वस्य च

आकाङ्क्षावत् क्रमेणासत्तिलक्षणमप्याह- **सन्निहितेति** ॥ निष्फलान्वयबोध-विरोधिव्यवधानरहितवक्तृव्यापारविषयत्वमित्यर्थः[१] । वक्तृव्यापारश्चाभिप्रायो लिपिरुच्चारणं वा। तद्विषयत्वं च पदेषु तत्रतत्रास्त्येव। एवं च गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ व्यवधानेऽपीष्टान्वयबोधविरोधित्वाभावादासत्तिरस्त्येव। वेदे च ज्योतिष्टोमप्रकरणगतस्य द्वादशाहीनस्येत्यादेर्द्वादशाहप्रयोगविधिना सहान्वय-बोधविरोधिव्यवधानेऽपि न तन्निष्फलं व्यवधानम्। तत्क्रमेण पाठस्यादृष्टार्थ-त्वात्। अत्र च मध्ये पदान्तराध्याहारादिसंशये नान्वयबोध इति ज्ञातैवासत्तिर्हेतु-रिति द्रष्टव्यम्। आकाङ्क्षालक्षणवदेव क्रमेण व्यवच्छेद्यमाह- **तेनेति** ॥

लोकोपयुक्तवाक्यलक्षणप्रविष्टां योग्यतामाह- **अन्योन्येति** ॥ अन्योन्यान्वय-प्रयोजकरूपवदर्थकत्वमित्यर्थः । न त्वागमलक्षणान्तर्गतनिर्दोषत्वेनैवायोग्य-निरासाद् अनाप्तोक्ते पयसा सिञ्चतीत्यत्रातिप्रसक्तत्वाच्चेति ज्ञेयम्। आगमलक्षणे यथासम्भवं विशेषणप्रयोजनमाह- **निर्दोष इति** ॥ नन्विन्द्रियाजन्यव्याप्ति-ज्ञानानपेक्षप्रमाजनकशब्दरूपस्यागमस्यात्र लक्ष्यत्वादाकाङ्क्षादिमच्छब्दसत्वेऽपि तदज्ञाने प्रमानुदयाद् असत्यपि च तज्ज्ञानोदयात् कथं लक्षणसङ्गतिरित्या-शङ्क्याह- **आगमश्चेति** ॥ अतिप्रसङ्गः शङ्कास्थल एव । एवं च पूर्वोक्त-प्रमाजनकज्ञानविषयशब्दत्वेनैव प्रमाणत्वमिति भावः ।

नन्वेवमपि नाकाङ्क्षादिमत्त्वमात्रबोधात् प्रमासम्भव आप्तोक्तत्वज्ञानस्यापि हेतुत्वादित्याशङ्कां परिहर्तुमागमद्वैविध्यमाह- **स इति** ॥ एवं चापौरुषेयवेद एव व्यभिचारान्न तज्ज्ञानं हेतुरिति भावः । ननु वर्णानित्यत्वे सर्वस्याप्यागम-स्यानित्यत्वं वर्णनित्यत्वे तु सर्वस्यापि नित्यत्वमिति कुतो द्वैविध्यमित्यत आह-**वर्णानामिति** ॥ वस्तुगत्या वर्णानां नित्यत्वेऽपि वेदे आनुपूर्वीविशेषस्य सर्वदैकरूप्याख्यनैयत्यरूपनित्यत्वेन पुराणादौ तद्वैपरीत्याख्यानित्यत्वेन

१. निष्फलं यदन्वयबोधविरोधि व्यवधानं तद्रहितेत्यादि (स)

नित्यानित्यभेदोक्तिरित्यर्थः । बुद्धागमादितुल्यतापरिहाराय 'श्रुतिर्वाव नित्या अनित्या वाव स्मृतयो याश्चान्या वाचः' इति श्रुत्या वेदस्य नित्यत्वावगतेर्वर्णनित्यत्वमात्रस्य तु स्मृत्यादावपि सत्वादानुपूर्व्याश्चोच्चारणघटिताया नित्यत्वायोगात् प्रतिसर्गमनन्तानुपूर्व्यादिकल्पने गौरवान्नियतानुपूर्वीकत्वसिद्धिः । स्मृत्यादौ त्वनित्यत्वोक्तेर्वर्णनित्यत्वस्यायोगात् क्रमानित्यत्वस्य च वेदेऽपि सत्वादनियतानुपूर्वीकत्वरूपानित्यत्वसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । नन्वेवं वर्णानामनित्यत्वेऽपि पूर्वोक्तयुक्त्याऽऽनुपूर्वीनैयत्यसिद्धेः किमर्थं वर्णनित्यत्वाभ्युपगम इत्याशङ्क्याह- **वर्णाश्चेति** ॥ सर्वगता इति[1] सर्वस्मिन् काले देशे च वर्तमाना इत्यर्थः । तेन नित्यत्वात् कालकृतक्रमाभावेऽपि देशकृतो भविष्यतीति शङ्का परिहृता । सोऽयं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाया[2] एकैकगकारादिसिद्धेः । तारत्वादेर्जातित्वे सङ्करात्, नानात्वेऽनुगतव्यवहारायोगात् । सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिनाऽनुगमे प्रतिबन्धकत्वानुगतगकारादेवानुगमसम्भवे जातिवैयर्थ्यात् । उपाधिरूपस्य च तस्य कालभेदेनैकस्मिन्नपि सम्भवादेककालेऽपि व्यापके वर्णे प्रदेशभेदेन गगने विहगतदभावयोरिव सम्भवाद् भेदकाभावेन वर्णा नित्या व्यापकाश्चेति वस्तुस्थितिरिति भावः ।

अर्थापत्तेरनुमानान्तर्भावसमर्थनम्

(टी.) ननु कथं त्रीण्येव प्रमाणानि । अर्थापत्त्युपमानयोरपि पृथक्प्रमाणत्वात् इत्यत आह-

अर्थापत्त्युपमे अनुमाविशेषः

---

१. सर्वगा एवेति टीकापाठो ग्रन्थकर्तृसम्मतः (स)

२. प्रत्यभिज्ञयेति स्यात् । प्रत्यभिज्ञायाः सकाशादिति वा प्रत्यभिज्ञाया इति पञ्चमी वा । (स)

अनुपपद्यमानप्रमितिरर्थापत्तिः । सा द्विविधा, श्रुतार्थापत्तिर्दृष्टार्थापत्तिश्चेति । तत्राद्या यथा, 'जीवंश्चैत्रो गृहे नास्ति' इति श्रुतवतो जीवतो गृहाभावप्रमितिः । द्वितीया यथा, जीवतो गृहाभावं दृष्टवतस्तत्प्रमितिरिति । तया बहिर्भावप्रमा भवतीति सा अनुमाने अन्तर्भवति । विमतो बहिरस्ति जीवनवत्वे सति गृहेऽसत्वात् यथाऽहम्' इति प्रयोगसम्भवात् ।

(वि.टि.) अनुप्रमाणत्रैविध्योक्त्या न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदे प्रतिज्ञाते जिज्ञासितविधोक्तौ पर्यवसितायामवसरेण[१] तत्साधनार्थत्वं लिङ्गविशेष[२] इत्यन्तस्योत्तरग्रन्थस्य दर्शयन्नुत्तरग्रन्थस्य पातनिकामाह- **ननु कथमिति** ॥ आञ्जस्येन केवलवाच्युपमादि-पदसमभिव्याहारेणार्थापत्तिशब्दस्यापि केवलपरताप्रतिभानात् प्रतिज्ञातानुप्रमाणाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदसाधनानुपयोगमाशङ्क्यार्थापत्तिशब्दं तावदनुप्रमाणपरतया व्याचष्टे- **अनुपपद्यमानेति** ॥ कल्पनीयत्वाभिमतव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगिसङ्ख्याव्यवच्छेदसाधनानुपयोगमाशङ्क्यार्थापत्तिशब्दं .... प्रतियोगित्वेन प्रमेत्यर्थः[३] । तेन वस्तुगत्याऽनुपपद्यमानस्य ज्ञाने उपपद्यमानस्यैव वा भ्रमे नातिप्रसङ्गः । ननूपपादकस्य कल्पनीयत्वाभिमतचैत्रबहिःसत्वादेरज्ञाने निरूपकाज्ञानादनुपपत्तिज्ञानासम्भवः, तज्ज्ञाने किं प्रमाणफलमित्याशङ्क्य सामान्येनैव बहिःसत्वादिना ज्ञानेनाप्युपपत्तिज्ञानान्नासम्भवः[४], चैत्रादिनिष्ठतया ज्ञानं फलमित्येव लक्षणफलयोः सर्वार्थापत्तिसाधारण्यं दर्शयितुं तद्विभागं वक्तुमाह- **सा द्विविधेति** ॥ गृहेऽभावं दृष्टवत इति तदभावप्रत्यक्षप्रमितिरित्यर्थः । **तयेति** ॥ चैत्रस्येति शेषः । तथा च विशेषज्ञानं फलमित्युक्तं भवति । एवं परमतमुक्त्वा अर्थापत्तिशब्दसामानाधिकरण्येनानुमाशब्दस्याप्यनुप्रमाणपरतां सूचयन्नाह-

---

१. अचिरेण २. अर्थापत्त्युपमे लिङ्गविशेष इति पाठो ग्रन्थकाराभिमतः स्यात् (स)

३. अस्पष्टमिदम् ४. ज्ञातेनाप्युपपत्तिज्ञानान्नासम्भवः ।

सेति ।। सा बहिर्भावप्रमा यतोऽनुमाने अनुमितौ अन्तर्भवति अतस्तत्साधारणतया अभिप्रेताया अर्थापत्तेरपि तदन्तर्भाव इत्यर्थः । यद्वा सेत्यनेन व्यवहितार्थापत्तिपरामर्शः । व्यतिरेकसहचाररूपानुपपत्तेरनुमानत्वाभावेऽप्यनुमानाङ्गान्वयव्याप्तिज्ञानोपायतया अन्तर्भाव उक्तः । अथवा मूलस्थार्थापत्त्यादिशब्दानां फलपरत्वेऽपि टीकाकारैः परसिद्धार्थापत्त्यादिकरणमात्रस्वरूपमेवानुपपद्यमानेत्यादिना कथ्यते । न चार्थापत्त्यादिशब्दव्याख्यानं क्रियते तथा च फलस्यानुमितिरूपत्वे उक्ते तत्करणं न पृथगित्यस्य सिद्धेः प्रतिज्ञातार्थसाधनोपयोगः स्पष्ट एव । तथा च सा इत्यस्य बहिर्भावप्रमेत्यर्थः, अनुमानं चानुमितिरेव । उपमानेऽप्येवमेव योज्यमिति द्रष्टव्यम् । ननु चैत्रस्यासन्निकृष्टतया तन्निष्ठलिङ्गज्ञानासम्भवे कथमनुमानेनान्यथासिद्धिरित्याशङ्क्याह- **विमत इति ।।** गेहे चैत्राभावस्य शब्देन प्रत्यक्षेण वा ज्ञाने चैत्रस्यापि[१] तत्प्रतियोगित्वरूपासत्त्वज्ञानसम्भवान्नासिद्धिः । न च प्रतियोगित्वस्य संसर्गमर्यादया भानेऽपि हेतुतावच्छेदकेन रूपेणानुपस्थितेः कथमनुमानावतार इति वाच्यम् । तेन रूपेणोपस्थितावनुमानप्रवृत्तेः[२] । न च यत्र संसर्गमर्यादयैव भानं तत्रैवार्थापत्तेः पार्थक्यम् । तद्रूपोपस्थितिं विना पूर्वोक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्यानुपपद्यमानत्वस्याज्ञानेऽर्थापत्तेरप्यनवताराभ्युपगमादिति सम्भवादित्यनेन सूचितम् । अनेनैवार्थापत्तिपक्षेषु सर्वेष्वप्यनुमानसम्भवः सूचितः ।

(टी.) सादृश्यप्रमासाधनमुपमानम् । तत् त्रिविधम् । गृह्यमाणे स्मर्यमाणप्रतियोगिकसादृश्यप्रमासाधनम् । यथा, गां दृष्ट्वा वनं गतस्य गृह्यमाणगवये स्मर्यमाणगोसादृश्यप्रमाणं 'गोसदृशोऽयं गवयः' इति । गृह्यमाणप्रतियोगिकस्मर्यमाणगतसादृश्यप्रमासाधनं स्मर्यमाणप्रतियोगिकगृह्यमाणगतसादृश्यज्ञानम् । 'गोसदृशोऽयं गवयः, तस्मात् गवयसदृशोऽसौ गौः'

---

१. चैत्रेऽपि २. तेन रूपेणानुपस्थितौ ....

इति । निर्दोषवाक्यं सादृश्यप्रमासाधनं यथा, 'यथा गौर्गवयस्तथा' इति । तदेतत् त्रयं क्रमेण प्रत्यक्षाद्यन्तर्भूतम् । विमतो गौः गवयसदृशः गवयगत-सादृश्यप्रतियोगित्वात् यो यद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृशः यथा यमो यमान्तरेण' इति प्रयोगसम्भवात् ।

(**वि.टि.**) वादिभेदेन नानाविधस्य सर्वस्याप्युपमानस्यानुमानादावन्तर्भावोक्ति-मवतारयितुं तन्मतसिद्धोपमानस्वरूपतद्विभागप्रदर्शनपूर्वकं यथासम्भवमन्यत्रा-प्यन्तर्भावं सूचयितुमाह- **सादृश्येति** ॥ अत्र मध्यमप्रकारकस्य शबरस्वाम्यभिमत-स्योपमानप्रकारस्यानुमानान्तर्भावस्य मूलकारोक्तस्य प्रयोगदर्शनेनोपपादनेऽपि[१] इतरयोः स्वोक्तप्रत्यक्षाद्यन्तर्भावहेत्वनभिधानेन तदेतत् त्रयमित्यादि प्रतिज्ञा-सिद्धिमाशङ्क्य[२] प्रकारकथनावसर एव गृह्यमाणनिर्दोषवाक्यशब्दान्तर्भावोप-पादकौ[३] प्रयुक्तौ । प्रथमोदाहरणे इतिकरणेन फलाभिनयः । द्वितीये करण-फलयोस्तृतीये करणस्य चाभिनयः । तत्र प्रथमद्वितीययोः कीदृशप्रमेत्यपेक्षाया-माहेति ग्रन्थावतरणं द्रष्टव्यम् । **प्रयोगसम्भवादिति** ॥ न च गोरसन्निकर्षात् कथं तत्र प्रतियोगित्वग्रह इति वाच्यम् । गवयनिष्ठसादृश्यज्ञाने गोरपि तत्प्रतियोगित्वेन भानात् । न च संसर्गमर्यादया भानेऽपि हेतुतावच्छेदकरूपेणानुप-स्थितिः । प्रमाणान्तरत्वे कल्पनागौरवेण तेन रूपेणोपस्थितावेव गवय-प्रतियोगिकसादृश्यज्ञानस्योचितत्वात् । न चैवमपि प्रथमसाध्याप्रसिद्धिः । गवयः किञ्चिन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगीति सामान्यतोदृष्टात् तत्सिद्धिसम्भवादिति सम्भवपदेन सूचितम् ।

---

१. प्रयोगप्रदर्शनेनोपपादनेऽपि

२. प्रतिज्ञाऽसिद्धिमाशङ्क्येति विवेक्तव्यम् (सं.)

३. गृह्यमाणनिर्दोषप्रत्यक्षशब्दा.... इति स्यात् (सं.)

तार्किकोक्तोपमानस्यानुमानान्तर्भावः

(टी.) अकृतसमयसञ्ज्ञास्मरणसहायं तत्समभिव्याहृतवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञा-प्रत्यक्षम् उपमानम् । सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धप्रमितिस्तत्फलमित्यन्ये । तत्राति-देशवाक्यार्थस्त्रिविधः । साधर्म्यं वैधर्म्यं धर्ममात्रं चेति । तद्भेदात्तत्प्रति-सन्धानात्मकमुपमानमपि त्रिधा भिद्यते । तत्र साधर्म्योपमानं यथा, 'यथा गौर्गवयस्तथा' इति श्रुतातिदेशवाक्यस्य नागरिकस्य वनं गतस्य गोसदृशं गवयमवलोकयतोऽव्युत्पन्नगवयपदस्मरणवतः 'अयमसौ गोसदृशः य आप्तेनोपदिष्टः' इति प्रतिसन्धानं, तेन तस्य गवयपदार्थत्वप्रमा । वैधर्म्योपमानं यथा, 'गवादिवत् द्विशफो न भवत्यश्वः' इत्यतिदेशवाक्यं श्रुतवतः अश्वं पश्यतः अश्वपदं स्मरतः 'अयमसौ गवादिविसदृशः' इति प्रतिसन्धानम्, तस्य तेनाश्वपदार्थत्वप्रमितिः । धर्ममात्रोपमानं यथा, 'दीर्घग्रीवत्वादिमान् पशुरुष्ट्रः' इत्यतिदेशवाक्यं श्रुतवतः क्रमेलकं पश्यत उष्ट्रपदस्मृतिमतः 'अयमसौ [1]तद्धर्मा' इति प्रतिसन्धानम्, तेनोष्ट्रपद-व्युत्पत्तिरिति ।

तदेतत् त्रयमप्यनुमान एवान्तर्भूतम् । विमतो गवयशब्दवाच्यः अगोत्वे सति गोसदृशत्वात् व्यतिरेकेण घटवदिति प्रयोगसम्भवात् । अतो न विभागानुपपत्तिः । अत्रोपमानद्वयस्यान्तर्भावानुक्तिः अतिस्फुटप्रतिभास-त्वात्, आगमान्तर्भूतत्वे विवादाभावाच्चेति ।

प्रयोगप्रकारवैचित्र्यात् कथमनुमानत्वमित्यत उक्तम्- **अनुमाविशेष इति** ॥ यथा खल्वन्वयिनो व्यतिरेकिणश्च प्रयोगप्रकारवैचित्र्येऽपि नानुमानाद् बहिर्भावः अनुमानविशेषत्वात् अपेक्षितसाधर्म्यसद्भावाच्च तथाऽत्रापीति ।

---

१. तद्धर्मवान् (पा.)

एतेनोपमानस्यार्थविशेषनिष्ठतया पार्थक्यशङ्काऽपि परास्ता । तादृश-संप्रतिपन्नानुमानवदेव तदुपपत्तेः । अनेनैव 'न च केवलतर्केण' इत्यादि-पृथगुक्तेर्गतिश्चोक्ता भवति ।

(वि.टि.) जयन्तप्रभृतीनां मतमाह- **अकृतेति** ।। वाक्यजन्यप्राथमिक-ज्ञाननिरासाय **प्रत्यभिज्ञेति** ।। फलायोगव्यवच्छिन्नस्यैव प्रामाण्यमिति मते सहायान्तम् । अन्यथा सहकारिमात्रकथनम् । नन्वतिदेशवाक्यार्थज्ञानस्योप-मानत्वप्रसिद्धेः कथमगृहीतशक्तिकपदसमभिव्याहृतवाक्यार्थज्ञानस्योप-मानत्वोक्तिरित्याशङ्क्य सादृश्यप्रतिपादकवाक्यार्थज्ञानत्वस्य सर्वसाधारण्या-योगात्[1] तस्यैवार्थः पूर्वोक्तरीत्योक्त इति वक्तुं सर्वप्रकारोपमानस्य चानुमानेऽन्तर्भावं वक्तुमतिदेशवाक्यार्थत्रैविध्यकथनेनोपमानत्रैविध्यकथनपूर्वमन्तर्भावमाह-**तत्रेत्यादिना** ।। द्वितीयतृतीयोदाहरणयोरतिदेशवाक्यशब्दः पूर्वोक्तार्थको द्रष्टव्यः। गोसदृशत्वादिति सदृशविशेषत्वादित्यर्थः । अतो नाश्वादौ व्यभिचारः । अत्रापि गवयशब्दः सवाच्यक इति सामान्यतः साध्यप्रसिद्धिं सम्भवशब्देन, प्रभृत्यर्थेति-करणेनोत्तरप्रकारद्वयेऽनुमानं च सूचयति । अन्तर्भावोक्तेः पराभिमताधिक्य-निरासार्थत्वद्वारा विभागसमर्थनार्थत्वमुपसंहरति- **अत इति** ।। ननु मूलकृता प्रत्यक्षागमान्तर्भूतोपमानान्तर्भावानुक्तौ किं बीजमित्याशङ्क्य स्फुटत्वं द्वितीयमेव वाक्यशब्देन अविवादस्योक्तत्वात् तमपि बीजमाह[2]- **अत्रेति** ।। ननु त्वया व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकत्वानभ्युपगमात् प्रथमानुमानेऽपि यत्तद्भ्यां तत्रैव पर्यवसानात् कथमन्तर्भावोक्तिरित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन विशेषशब्दं व्याचष्टे- **प्रयोगेति** ।। एतत् प्रतिबन्द्योपपादयति- **यथेति** ।। **अपेक्षितेति** ।। व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञान-विषयत्वेनेत्यर्थः । **तथाऽत्रापीति** ।। मन्मतेऽप्यन्वयव्याप्तिज्ञानोपयुक्तव्यतिरेक-

---

१. वैधर्म्योपमाने धर्ममात्रोपमाने च सादृश्योल्लेखाभावादित्यर्थः ।

२. अस्पष्टमिदं वाक्यम् । टीकैव स्पष्टा ।

व्याप्तिप्रदर्शकोदाहरणभेदमात्रं न त्वन्वयव्याप्तिभङ्ग इत्यर्थः। नन्वेवमपि गवयत्व-प्रवृत्तिनिमित्तकशब्दवाच्यत्वज्ञानमुपमानमात्रसाध्यमित्यत आह- **एतेनेति** ॥ **अर्थविशेषेति** ॥ गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेत्यर्थः । यथा विशेषबाधसह-कृतेनेच्छादीनामाश्रयसामान्यतोदृष्टेनेतरानाश्रितत्वविशिष्टाश्रितत्वसिद्धौ[१] तेनाष्टद्रव्यभिन्नद्रव्याश्रितत्वसिद्धिः, तथाऽत्रापि विशेषबाधसहकृतसनिमित्तक-सामान्यतोदृष्टेनेतरानिमित्तकत्वविशिष्टसनिमित्तकत्वसिद्धौ गवयत्व-प्रवृत्तिनिमित्तकत्वसिद्धिरिति परिहारमाह- **तादृशेति** ॥ पराभिमतसामान्यतो-दृष्टपूर्वकानुमानवदिहाप्युपपत्तिरिति भावः ।

अनुपलब्धेः प्रत्यक्षाद्यन्तर्भावः

(टी.) तथापि अभावाख्यं पृथक्प्रमाणमस्तीत्यत आह-

अभावोऽनुमा प्रत्यक्षं च

अभावविषयं प्रमाणमभावः । तत् त्रिविधम् । प्रत्यक्षार्थ-प्रतियोगिकाभावविषयं प्रमाणं यथा 'नास्त्यत्र घटः' इति । आनु-मानिकार्थप्रतियोगिकाभावविषयं प्रमाणं यथा, रूपज्ञानरहितस्य 'नास्ति चक्षुः' इति । आगमिकार्थप्रतियोगिकाभावविषयं प्रमाणं यथा 'वैधहिंसा न पापसाधनम्' तत्र प्रथमं प्रत्यक्षानुमानयोरन्तर्भवति । द्वितीयमनुमाने । विमतः चक्षूरहितः रूपाज्ञत्वात् घटवदिति प्रयोगसम्भवात् । तृतीयमागमे । अतो युक्तो विभाग इति । अत्राभावद्वयस्यान्तर्भावानुक्तिस्तत्र वादिनामविवादात् । उभयत्रान्तर्भावात् योगविभागः । प्रायेणानु-मानेऽन्तर्भावज्ञापनाय क्रमोल्लङ्घनम् ।

[२]कथमेकप्रमाणस्योभयत्रान्तर्भाव इत्यत आह-

---

१. इच्छादीनां सामान्यतोदृष्टेनेति पाठ आशास्यते । आश्रयेत्यधिकं भाति ।

२. कथमेकस्यैव प्रमाणस्य (पा.)

परामर्शापरामर्शविशेषात्

यदा 'अत्र घटोऽस्ति न वा' इति परामर्शपूर्वकं योग्यानुपलब्धिरूपं घटाभावप्रमाणं प्रवर्तते तदाऽनुमाने। 'घटोऽत्र नास्ति योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वात् गजवत्' इति प्रयोगसम्भवात्। यदा पुनरेवमपरामृश्य झडिति 'नास्ति घटः' इति प्रवर्तते तदा प्रत्यक्ष इति न विरोधः। अयं च बहिरेव विभागो न तु सुखाद्यभावप्रमाणे। साक्षिणः सुखादिस्वरूपे निश्चयरूपत्वेन परामर्शाभावात्।

(वि.टि.) प्रमेयाभावस्यानुमानत्वाद्युक्तेः प्रकरणासङ्गतिमाशङ्क्याह- **तथापीति** ॥ अनुपलब्धेरभावपदार्थत्वे ज्ञातायास्तस्या अनुमित्युपयोगसम्भवेऽपि प्रत्यक्षज्ञानकरणत्वासम्भवमाशङ्क्य व्याचष्टे- **अभावविषयमिति** ॥ नन्वेवमभावग्राहकप्रमाणमात्रोद्देशेनानुमानत्वादिविधौ शब्दस्याप्यभावग्राहकस्यानुमानत्वाद्यापत्तिरित्याशङ्क्याभावपदस्यापि प्रतिपन्नप्रमाणविशेषपरतां द्योतयितुं तद्विभागोक्तिपूर्वमविप्रतिपन्नांशमाह- **तत् त्रिविधमिति** ॥ प्रत्यक्षार्थप्रतियोगिकेत्यनेन प्रायेण प्रत्यक्षार्थप्रतियोगिकाभावे परेणानुपलब्धेः प्रमाणत्वाभ्युपगमात् तदेव विप्रतिपत्तिविषयोऽभावशब्देनोक्तमिति द्योतित इत्येवंविधज्ञानकरणमिति सर्वेतिकरणार्थः। उत्तरत्र तु अविप्रतिपत्तिरित्येवमर्थ उत्तरग्रन्थेनोक्तः। रूपज्ञानाभावस्य वैधाग्निषोमीयहिंसायां विधिविरोधेन न हिंस्यादिति निषेधाप्रवृत्त्युपपत्त्या पापसाधनत्वप्रमाभावस्यानुपलब्ध्याख्यस्य ज्ञातस्यैव चक्षुराद्यभावप्रमापकत्वादिति[1] भावः। **तृतीयमागम इति** ॥ आगमजन्यप्रमाया अभावे लिङ्ग इत्यर्थः[2]। अथवा बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यर्थत्वमभि-

---

१. रूपज्ञानाभावस्य चक्षुरभावप्रमापकत्वं पापसाधनत्वप्रमाभावस्य पापसाधनत्वाभावप्रमापकत्वमित्यर्थः (स)

२. अस्पष्टमिदम्।

प्रेत्याग्नीषोमीयहिंसायाः पापसाधनत्वाभावस्यागमगम्यत्वमुक्तम्। नन्वेवमभाव-पदस्य विशेषपरत्वेऽभावग्राहकस्य सर्वस्यान्तर्भावानुक्तेर्न्यूनतेत्याशङ्क्याह- **यत्रेति**[1]॥ आधिक्यापादकत्वेन शङ्कितस्यैवान्तर्भावकथनौचित्यात्, नाविप्रतिपन्नान्तर्भावकथनं युक्तमित्यर्थः। अर्थापत्त्या सहैकग्रन्थेनान्तर्भावानुक्तौ बीजमाह- **उभयत्रेति**॥ प्रत्यक्षादिविभागानुसारेण प्रथमोपस्थितप्रत्यक्षपरित्यागेनानुमानस्य प्रथमोक्तेः साभिप्रायतामाह- **प्रायेणेति**॥ स्वरूपसदनुपलब्धिजन्यत्वेन पराभिमतज्ञानस्य सर्वस्यानुपलब्धिजन्यत्वाभ्युपगममादाय तस्य भूयसोऽनुमान-जन्यत्वमल्पस्य प्रत्यक्षजन्यत्वमित्येवं प्रायत्वोक्तेः न्यूनाधिकभावस्याशक्यज्ञान-त्वेनायोगात् घटवति घटोपलम्भे घटाभावरूपविषयाभावेनैव घटाभावप्रमानुत्पत्ते-रुपपत्तेः, घटाभाववति घटभ्रमे तज्जनकदोषस्यैव प्रतिबन्धकत्वेन घटाभाव-प्रमानुदयसम्भवेनेन्द्रियसन्निकृष्टाधिकरणस्थले पराभिमतानुपलब्धेर्जनकत्व-स्यैवाभावात् तदभ्युपगममात्रेणैवानुपलब्धिप्रयोज्यस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्ष-करणकत्वोक्तिः। अधिकरणस्येन्द्रियासन्निकर्षे प्राङ्नास्तितास्थले अनुपलब्धे-रुपयोगस्य ममापि सम्प्रतिपत्तेः। ज्ञानविषयतयैवोपयोगप्रतिपादनेनानु-मानान्तर्भावः परं वक्तव्य इत्येवमनुपलब्धिप्रयोज्यत्वस्वीकारनिबन्धननौत्कठ्या-द्यभिप्रायकत्वं प्रायत्वोक्तेरङ्गीकृत्य यदनुबलब्धिप्रयोज्यं ज्ञानं तदनुमानकरणक-मेव। अन्यत्र तु तदभ्युपेत्य प्रत्यक्षकरणकत्वोक्तिरिति ज्ञापनाय क्रमोल्लङ्घनमित्यर्थः कार्यः। अत एव परिशेषार्थापत्त्याद्यन्तर्भावोपपादनसमये मूलकारस्यानु-मानान्तर्भावमात्रसाधकयुक्त्युक्तिः समञ्जसेति ज्ञेयम्।

[2]उभयसम्प्रतिपन्नज्ञातानुपलब्धिप्रयोज्यभिन्नानुपलब्धिप्रयोज्यज्ञानकारणस्य [3]विप्रतिपन्नस्यैकस्यैवानुमानप्रत्यक्षरूपता विरुद्धेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन ग्रन्थशेषं

१. अत्रेतीति पाठः स्यात्।

२. उभयसम्प्रतिपन्नज्ञातार्थे अनुपलब्धिप्रयोज्य.... ३. विप्रतिपन्नैकस्यैव चानुमान....

व्याख्यातुमाह- **कथमिति** ॥ परामर्शपदस्य व्याप्तिज्ञानार्थकत्वे योग्यानुपलब्धेश्च लिङ्गत्वमविशेषादित्यत्र वक्ष्यमाणया व्याप्तिज्ञानापेक्षया पौनरुक्त्यापत्तेः अन्तर्भावप्रतिज्ञामात्रप्रक्रमभङ्गे नवहेतूक्त्यर्थत्वस्य चायोगाद् व्याप्तिज्ञानानपेक्षत्वमात्रेण च शब्दे व्यभिचारिणा प्रत्यक्षत्वसाधनायोगेन परामर्शपदस्याप्ययोगप्रसङ्गात्[3] शङ्कितविरोधपरिहारार्थं प्रत्यक्षत्वानुमानत्वव्यवस्थाविषयप्रदर्शनमात्रार्थत्वेन संशयविमर्शापरपर्यायपरामर्शपूर्वकपरकीयप्रश्नार्थतया परामर्शपदं तदभावपरतया चापरामर्शपदं व्याख्यास्यन् व्यवस्थामुपपादयति- **यदेत्यादिना** ॥ यदा यत्र घटे आदरविशेषवत आलोकादिसमवहितं वस्तुतो घटाभाववद्गृहमात्रं दृष्टवतः तदा प्रतियोगिस्मरणाभावेनाभावमदृष्टवतो बहिरागतस्य केनचित् तत्र गृहे घट आसीन्न वेति पृष्टस्य पुरुषस्य तदीयप्रश्नपूर्वकप्रणिधानापेक्षमादरविशेषविषयत्वाख्ययोग्यताधिकरणस्य (?) तद्गृहनिष्ठतया यः स्मरणाभावः तदाख्यानुपलब्धिरूपं घटाभावप्रमाजनकं प्रकर्षेण क्लृप्तप्रमाणभिन्नत्वेन पूर्वपक्षिणोऽभिमतं वर्तते स्वरूपमात्रदृष्टं हि वेश्माद्यर्थं स्मरन्नपि तत्रान्यन्नास्तितां पृष्टस्तदैव प्रतिपद्यत इति ह्योक्तेः[4] तदा तत्रानुमानमेव लिङ्गविषयमेव[5] प्रमापकम् । घटः तद्गेहे नासीत् तदीयादरविशेषवत्त्वे सति तद्गेहनिष्ठतयाऽस्मर्यमाणत्वात् तादृशास्मर्यमाणगजवदित्यनुमाने तस्या लिङ्गत्वात् । यदा यत्र तु परकीयपूर्वोक्तप्रश्नाभावेऽनुपलब्धिनिश्चयार्थप्रणिधानानपेक्षत्वाख्यशैघ्रदशायामत्र भूतले घटो नास्तीति सन्निकृष्टाधिकरणकघटाभावप्रमाजनकत्वेन प्रमाणान्तरत्वेनाभिमताऽनुपलब्धिर्वर्तते तदा तत्राभावः प्रत्यक्षजन्यस्यैव ज्ञानस्य विषय इति व्यवस्थेत्यर्थः । विमर्शे[6] वर्तमानत्वमविवक्षितम् । अत्रेति चेदमादौ बौद्धं सन्निधानमभिप्रेतम् । अथवा यत्र गेहमात्रोपलम्भोत्तरकालमपि प्रकारान्तरेण देवदत्तागमनाभावनिश्चयः तत्र तदातनाभावस्याप्यनुमानेऽनुपलब्धिर्लिङ्गमेवेति सूचनाय वर्तमानत्ववाचि-

---

३. अपरामर्शपदप्रयोगस्याप्ययोगात्
४. इति भट्टोक्तेः
५. लिङ्गविषयैव / लिङ्गविधयैव
६. विमर्शे इति नास्ति

लट्प्रयोगः । अनुमितिप्रतिबन्धकानुपलब्ध्याख्यलिङ्गसंशयनिरासकतन्निश्चय-प्रणिधानापेक्षानुपपत्तिं [1]स्वरूपसदनुपलब्ध्युपयोगे[2] प्रयोगसम्भवादित्यनेना-सूसुचत् । यदि तु संशयपरं परामर्शपदमुपलम्भं वाऽनुभवमादाय यदाऽत्रेति स्वारस्यात् सन्निकृष्टाधिकरणक एव व्यवस्थार्थत्वेन ग्रन्थो व्याख्यायते तदा संशये सत्यपि प्रत्यक्षसम्भवाद् व्यवस्थानुपपत्तिपराभिमतप्राङ्नास्तितास्थली-यानुपलब्धिप्रमाणान्तरत्वनिरासासिद्धिश्च । संशयस्थले[3] सर्वत्रानुपलब्धि-प्रयोज्यभिन्नस्यापि साक्षिवेद्यस्य स्वनिष्ठसुखाद्यभावज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमेवेति न तत्र पूर्वोक्तद्वैविध्यमित्याह- **अयं चेति** ।। संशयाभावेनानुमितिसामग्री-वैकल्यमुपलक्ष्यते ।

सम्भवपरिशेषयोः अनुमानान्तर्भावः

(टी.) सम्भवपरिशेषावपि पृथक्प्रमाणे विद्येते । अतः कथं त्रित्वम् ? इत्यत आह -

सम्भवपरिशेषावनुमा

अल्पप्रमासाधनं बहुलज्ञानं सम्भवः । यथा 'शतमस्यास्ति' इति ज्ञाने पञ्चाशज्ज्ञानम् । प्रसक्तव्यावृत्तिप्रतीतिः परिशिष्यमाणप्रमासाधनं परिशेषः । स द्विविधः । विधिमुखो निषेधमुखश्च । तत्राद्यो यथा 'चैत्रमैत्रयोरयं चैत्रः' इत्युक्तेऽन्यस्मिन् मैत्रप्रमा । द्वितीयो यथा 'नायं चैत्रः' इत्युक्ते तस्मिन् मैत्रप्रमा इति । सम्भवपरिशेषयोरनुमानेऽन्तर्भावः । 'विप्रतिपन्नः पञ्चाशद्वान् शतवत्वात् सम्प्रतिपन्नवत्, विमतो मैत्रः चैत्रमैत्रयोरन्यतरत्वे सत्यचैत्रत्वात् व्यतिरेकेण चैत्रवद्' इति प्रयोगसम्भवात् । तस्मादुपपन्नं प्रमाणानां त्रित्वमिति । वादिविवादभावाभावज्ञापनार्थोऽयं विभागः[4] ।

---

१. ....नापेक्षानुपपत्तिस्वरूपसद्.....
२. अस्पष्टमिदम्
३. असंशयस्थले
४. योगविभागः (पा.)

(वि.टि.) परिशेषस्य व्यतिरेक्यात्मकत्वात् तस्य च स्वयमनभ्युपगमेन पार्थक्य-शङ्कासम्भवात् तदन्तर्भावकथनं युक्तमिति अपिशब्देन सूचयन्नाह- **सम्भवेति** ॥ उत्कटकोटिकसंशयात्मकस्य सम्भवस्यानुमानत्वासम्भवमाशङ्क्य सम्भवपदं व्याचष्टे- **अल्पेति** ॥ अवान्तरसङ्ख्याज्ञानानुकूलमहासङ्ख्याज्ञानमित्यर्थः । क्व महासङ्ख्याज्ञानत्वेन(ज्ञानेन?) अवान्तरसङ्ख्याज्ञानं दृष्टमित्यत आह-**यथेति** ॥ परिशेषपदार्थमाह- **प्रसक्तेति** ॥ एककोटिज्ञानानुकूलमुपस्थिताशेषापराभावज्ञान-मित्यर्थः[1] । विप्रतिपन्नाभावप्रमाणवत् न स्वार्थानुमान एवास्यान्तर्भावः किन्तु परार्थानुमानेऽपीति सूचयितुमपराभावबोधनद्वैविध्यमाह- **स इत्यादिना** ॥ **विधिमुख इति** ॥ स्वानुकूलधर्मोपस्थितिजनकशब्दसापेक्ष इत्यर्थः । **निषेधमुख इति** ॥ स्वजनकशब्दसापेक्ष इत्यर्थः । अत्र द्विविधेन तेन (का ?) परिशिष्यमाण-प्रमेत्यपेक्षायां तत्रेत्याद्युक्तम्- **आद्य इति** ॥ इतरव्यक्तौ चैत्रत्वाभावज्ञानाय तन्निष्ठाभावप्रतियोगिधर्मविशेषसामानाधिकरण्येन चैत्रत्वबोधकशब्दप्रयुक्त इत्यर्थः[2] । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह- **सम्भवेति** ॥ महासङ्ख्यायामवान्तर-सङ्ख्याप्तिमजानतोऽवान्तरसङ्ख्याज्ञानानुदयेन व्याप्तिज्ञानावश्यकत्वात्, चैत्रत्वात्[3] (?) चैत्रत्वाभावज्ञानमात्रेण घटादौ मैत्रत्वज्ञानाभावात् सम्भव-परिशेषयोर्लिङ्गज्ञानत्वेनैवोपयोग इत्यर्थः । व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिज्ञानं सम्भवपदेनोक्तम्[4] । आधिक्यशङ्कानिरासार्थत्वमुक्तमुपसंहरति- **तस्मादिति** ॥ अनुपलब्ध्या सहैकग्रन्थेनान्तर्भावानुक्तेः साभिप्रायतामाह- **वादीति** ॥

---

१. अशेषापरकोट्यभाव....

२. मैत्रनिष्ठाभावप्रतियोगिधर्मविशेषात्मकेन्दत्वसामानाधिकण्येन चैत्रत्वे 'अयं चैत्रः' इति शब्देन बोधिते मैत्रे चैत्रत्वाभावज्ञानमितिं भावः । (स)

३. चैत्रत्वादित्यधिकमिति भाति । चैत्रमैत्रयोरन्यतरत्वे सति चैत्रत्वाभावस्यैव मैत्रत्वसाधकत्वात् । (स)

४. प्रयोगसम्भवादित्यत्रस्थेनेति भावः (स)

अनुपलब्धिवादिनो भट्टस्यापि सम्भवान्तर्भावोऽविप्रतिपन्नः, पौराणिकस्यैव तत्र विवाद इति ज्ञापनार्थमित्यर्थः[१] ।

तर्कस्यानुमानान्तर्भावः

(टी.) ननु तर्कः प्रमाणं न वा । प्रमाणमिति ब्रूमः । कथं तर्हि त्रित्वमित्यतस्तत्स्वरूपं विवृण्वन्नाह-

आत्मान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाकल्पनागौरवश्रुतदृष्टहानादयो दूषणानुमा

आदिपदेनाश्रुतकल्पनमदृष्टकल्पनं च सङ्गृह्यते । एतत्प्रसञ्जनमिहोपलक्ष्यते । व्याप्याङ्गीकारेऽनिष्टव्यापकप्रसञ्जनं तर्कः । द्विविधमनिष्टम् । प्रामाणिकहानमप्रामाणिककल्पनं च । तत् पुनः पञ्चविधम् । आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थानिष्टभेदात् । सर्वस्यानिष्टत्वेऽपि गोबलीवर्दन्यायेन पृथगुक्तिः । तत्राद्यचतुष्टयमप्रामाणिककल्पनात्मकम् । न हि कुत्राप्यात्माश्रयादिकं प्रमाणसिद्धम् । पञ्चममुभयात्मकम् । तत्राप्याद्यं द्विविधम् । श्रुतदृष्टहानभेदात् । द्वितीयमपि तथा । अश्रुतादृष्टकल्पनभेदात् । तदेव कल्प्यानेकत्वे कल्पनागौरवम् । एतत्प्रसञ्जनात्मकस्तर्कोऽपि पञ्चधा भिद्यते । तस्य पञ्चाङ्गानि । प्रसञ्जकस्य प्रसञ्जनीयेन व्याप्तिः, प्रतितर्कैरप्रतिघातः, प्रसञ्जनीयस्य विपर्यये पर्यवसानं, प्रसञ्जनीयस्यानिष्टत्वं, प्रतिपक्षासाधकत्वं चेति । तस्यैवोत्पत्तिज्ञप्त्यर्थं तदुत्पत्तिज्ञप्त्यपेक्षायामात्माश्रयत्वप्रसङ्गः । यदुत्पत्त्याद्यधीनं यदुत्पत्त्यादि तदुत्पत्त्यर्थं तदुत्पत्त्याद्यपेक्षायामन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गः । यदुत्पत्त्याद्यधीनं यदुत्पत्त्यादि तदुत्पत्त्यादौ परंपरया तदुत्पत्त्याद्यपेक्षायां चक्रकप्रसङ्गः । उत्पत्त्यादावन्योत्पत्त्याद्यपेक्षाया अपर्यव-

---

१. पौराणिकानामवादित्वादिति हृदयमिति वंशपल्लीस्थाचार्याः ।

(वि.टि.) परिशेषस्य व्यतिरेक्यात्मकत्वात् तस्य च स्वयमनभ्युपगमेन पार्थक्य-शङ्कासम्भवात् तदन्तर्भावकथनं युक्तमिति अपिशब्देन सूचयन्नाह- **सम्भवेति** ॥ उत्कटकोटिकसंशयात्मकस्य सम्भवस्यानुमानत्वासम्भवमाशङ्क्य सम्भवपदं व्याचष्टे- **अल्पेति** ॥ अवान्तरसङ्ख्याज्ञानानुकूलमहासङ्ख्याज्ञानमित्यर्थः । क्व महासङ्ख्याज्ञानत्वेन(ज्ञानेन?) अवान्तरसङ्ख्याज्ञानं दृष्टमित्यत आह-**यथेति** ॥ परिशेषपदार्थमाह- **प्रसक्तेति** ॥ एककोटिज्ञानानुकूलमुपस्थिताशेषापराभावज्ञान-मित्यर्थः[१] । विप्रतिपन्नाभावप्रमाणवत् न स्वार्थानुमान एवास्यान्तर्भावः किन्तु परार्थानुमानेऽपीति सूचयितुमपराभावबोधनद्वैविध्यमाह- **स इत्यादिना** ॥ **विधिमुख इति** ॥ स्वानुकूलधर्मोपस्थितिजनकशब्दसापेक्ष इत्यर्थः । **निषेधमुख इति** ॥ स्वजनकशब्दसापेक्ष इत्यर्थः । अत्र द्विविधेन तेन (का ?) परिशिष्यमाण-प्रमेत्यपेक्षायां तत्रेत्याद्युक्तम्- **आद्य इति** ॥ इतरव्यक्तौ चैत्रत्वाभावज्ञानाय तन्निष्ठाभावप्रतियोगिधर्मविशेषसामानाधिकरण्येन चैत्रत्वबोधकशब्दप्रयुक्त इत्यर्थः[२] । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह- **सम्भवेति** ॥ महासङ्ख्यायामवान्तर-सङ्ख्याप्तिमजानतोऽवान्तरसङ्ख्याज्ञानानुदयेन व्याप्तिज्ञानावश्यकत्वात्, चैत्रत्वात्[३] (?) चैत्रत्वाभावज्ञानमात्रेण घटादौ मैत्रत्वज्ञानाभावात् सम्भव-परिशेषयोर्लिङ्गज्ञानत्वेनैवोपयोग इत्यर्थः । व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिज्ञानं सम्भवपदेनोक्तम्[४] । आधिक्यशङ्कानिरासार्थत्वमुक्तमुपसंहरति- **तस्मादिति** ॥ अनुपलब्ध्या सहैकग्रन्थेनान्तर्भावानुक्तेः साभिप्रायतामाह- **वादीति** ॥

---

१. अशेषापरकोट्यभाव....

२. मैत्रनिष्ठाभावप्रतियोगिधर्मविशेषात्मकेन्दत्वसामानाधिकण्येन चैत्रत्वे 'अयं चैत्रः' इति शब्देन बोधिते मैत्रे चैत्रत्वाभावज्ञानमिति भावः । (स)

३. चैत्रत्वादित्यधिकमिति भाति । चैत्रमैत्रयोरन्यतरत्वे सति चैत्रत्वाभावस्यैव मैत्रत्वसाधकत्वात् । (स)

४. प्रयोगसम्भवादित्यत्रस्थेनेति भावः (स)

अनुपलब्धिवादिनो भट्टस्यापि सम्भवान्तर्भावोऽविप्रतिपन्नः, पौराणिकस्यैव तत्र विवाद इति ज्ञापनार्थमित्यर्थः[1] ।

तर्कस्यानुमानान्तर्भावः

(टी.) ननु तर्कः प्रमाणं न वा । प्रमाणमिति ब्रूमः । कथं तर्हि त्रित्वमित्यतस्तत्स्वरूपं विवृण्वन्नाह-

आत्मान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाकल्पनागौरवश्रुतदृष्टहानादयो दूषणानुमा

आदिपदेनाश्रुतकल्पनमदृष्टकल्पनं च सङ्गृह्यते। एतत्प्रसञ्जनमिहोपलक्ष्यते। व्याप्याङ्गीकारेऽनिष्टव्यापकप्रसञ्जनं तर्कः । द्विविधमनिष्टम् । प्रामाणिकहानमप्रामाणिककल्पनं च । तत् पुनः पञ्चविधम् । आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थानिष्टभेदात् । सर्वस्यानिष्टत्वेऽपि गोबलीवर्दन्यायेन पृथगुक्तिः । तत्राद्यचतुष्टयमप्रामाणिककल्पनात्मकम् । न हि कुत्राप्यात्माश्रयादिकं प्रमाणसिद्धम् । पञ्चममुभयात्मकम् । तत्राप्याद्यं द्विविधम् । श्रुतदृष्टहानभेदात् । द्वितीयमपि तथा । अश्रुतादृष्टकल्पनभेदात् । तदेव कल्प्यानेकत्वे कल्पनागौरवम् । एतत्प्रसञ्जनात्मकस्तर्कोऽपि पञ्चधा भिद्यते । तस्य पञ्चाङ्गानि । प्रसञ्जकस्य प्रसञ्जनीयेन व्याप्तिः, प्रतितर्कैरप्रतिघातः, प्रसञ्जनीयस्य विपर्यये पर्यवसानं, प्रसञ्जनीयस्यानिष्टत्वं, प्रतिपक्षासाधकत्वं चेति । तस्यैवोत्पत्तिज्ञप्त्यर्थं तदुत्पत्तिज्ञप्त्यपेक्षायामात्माश्रयत्वप्रसङ्गः । यदुत्पत्त्याद्यधीनं यदुत्पत्त्यादि तदुत्पत्त्यर्थं तदुत्पत्त्याद्यपेक्षायामन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गः । यदुत्पत्त्याद्यधीनं यदुत्पत्त्यादि तदुत्पत्त्यादौ परंपरया तदुत्पत्त्याद्यपेक्षायां चक्रकप्रसङ्गः । उत्पत्त्यादावन्योत्पत्त्याद्यपेक्षाया अपर्यव-

१. पौराणिकानामवादित्वादिति हृदयमिति वंशपल्लीस्थाचार्याः ।

सानेऽनवस्थाप्रसङ्गः । अत्र यद्येवमभ्युपगमः तदाऽऽत्माश्रयादिप्रसङ्गः । यत्रैवमभ्युपगमः तत्र तत्प्रसङ्गः यथाऽमुत्र । यदि नात्माऽश्रयादिः तर्हि नैतदपीति प्रवृत्तिप्रकारः । सामान्यत एव व्याप्तिर्वाच्या । श्रुतहानं यथा 'यदीश्वरो न सर्वज्ञः तर्हि न जगत्कर्ता स्यात्' इति । दृष्टहानं यथा 'यदि पर्वतोऽनग्निमान् तर्हि निर्धूमः स्यात्' इति । अश्रुतकल्पनं यथा 'यदीश्वरो जीवाभिन्नः तर्हि दुःखी स्यात्' इति । अदृष्टकल्पनं यथा 'यदि पीतमुदकमन्तरधक्ष्यत् तर्हि मामपि दहेत् अविशेषात्' इति । यत्रापाद्यापादकयोर्न साक्षात्सामानाधिकरण्यं तत्र तथैवानुपपत्तौ प्रकारान्तरेणैकाधिकरणतामापाद्य व्याप्तिरभिधातव्या । यथा 'यदि देवदत्तः सर्वज्ञस्तर्हि यज्ञदत्तोऽपि तथा स्यात्' इत्यत्र 'यत्र यो धर्मो वर्तते स तदविशिष्टेऽपि वर्तते' इत्यादि । सोऽयं तर्कोऽनुमान एवान्तर्भूतोऽतो न प्रमाणत्रित्वभङ्गः ।

(वि.टि.) ननु तर्कप्रामाण्यस्य कैरप्यनङ्गीकारात् तत्कृताधिक्यशङ्काया असम्भवेनोत्तरग्रन्थेऽन्तर्भावकथनमयुक्तमित्याशङ्क्य प्रश्नपूर्वकं स्वीयप्रामाण्याभ्युपगमं प्रकटयन् तन्निमित्ताधिक्यशङ्कानिरासार्थत्वमुत्तरग्रन्थस्याह- **नन्वित्यादिना**॥ आदिपदस्य नियतविषयतामाह- **आदिपदेनेति**॥ आत्माश्रयादेरर्थस्यानुमानत्वासम्भवादाह- **एतदिति** ॥ नन्वेवमपि तर्कान्तर्भावे वक्तव्ये आत्माश्रयादेः[1] तदन्तर्भावकथनमयुक्तमित्याशङ्क्य तस्यैव तर्कत्वं दर्शयितुमाह- **व्याप्येति** ॥ दूषणपदसार्थक्यार्थं वक्ष्यमाणस्य प्रमाणविरोधादेरसिद्धिनिरासायानिष्टद्वैविध्यमाह- **द्विविधमिति** ॥ प्रमाणविरोधप्रमाणाभावयोरन्यतरेणैव प्रसञ्जनीयस्यानिष्टत्वसिद्धेरुभयमनर्थकमित्याशङ्क्योभयोर्व्यवस्थितविषयत्वं दर्शयितुमनिष्टभेदमाह- **तत्पुनरिति** ॥ अनिष्टत्वेन सर्वसङ्ग्रहात् पृथगात्माश्रयादिकथनमयुक्तमिति स्वयमाशङ्क्य परिहरति- **सर्वस्येति** ॥

---

१. आत्माश्रयप्रसङ्गादेः

बलीवर्दपदसमभिव्याहृतगोशब्दस्य स्त्रीत्वाश्रयगोपरत्ववदिहापि आत्माश्रयादि-पदसमभिव्याहृतानिष्टपदस्य तदितरपरत्वमित्यर्थः। विषयस्यानिष्टस्य भेदमुक्त्वा प्रमाणाभावस्य विषयमाह- **तत्रेति**॥ यद्ययं घट एतद्घटजनकः स्यात् एतत्पूर्व-भावी[१] स्यादित्यादावेतत्पूर्ववृत्तित्वमात्रस्यानिष्टत्वाभावादेतद्घटनिष्ठस्यैव तस्या-निष्टत्वं वाच्यम्। तच्च न क्वचिदपि प्रमाणसिद्धमित्यभिप्रेत्याह- **न हीति**॥ प्रमाणविरोधादिविषयव्यवस्थायै आत्माश्रयादेः प्रमाणाभावविषयत्वे उक्तेऽनिष्टस्य केवलप्रमाणविरोधविषयत्वप्रतीतिं प्राप्तां वारयितुमाह- **पञ्चममिति**॥ अनिष्टं प्रमाणविरुद्धमप्रामाणिकं चेत्यर्थः। अत्रापि पूर्ववद् व्यवस्थां दर्शयितुमाह- **तत्रेत्यादिना**॥ हानमभावः कल्पना सत्वम्। नन्वेवमादिशब्दोपात्ताश्रुतकल्पन एव गौरवस्यान्तर्भावात् पृथगुक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य कल्प्यस्य भूयस्त्वरूपं विशेष-मादाय गोबलीवर्दन्यायेनैव पृथगुक्तिरिति परिहारं सूचयितुमाह- **तदेवेति**॥ फलीभूतानिष्टप्रसञ्जनस्य भावव्युत्पन्नतर्कशब्दवाच्यस्यानुमित्यन्तर्भावोक्तेः करणीभूतप्रसञ्जनीयव्याप्यज्ञाना(स्या?)नुमानान्तर्भावोपयोगितामाह- **एतत्प्रसञ्जनेति**॥ करणव्युत्पन्नः प्रसञ्जनशब्दः। अनिष्टप्रसञ्जकत्वेन गौरवप्रसञ्जकादीनां सङ्ग्रहाय पञ्चधोक्तिः। व्याप्तिबलेनार्थगमकत्वस्यानु-मानान्तर्भावसाधकस्य सूचनाय तर्काङ्गमाह- **तस्येति**॥ अङ्गानि सत्तर्कता-प्रयोजकानि। प्रसञ्जकस्य आपादकस्येत्यर्थः। प्रसञ्जनीयेन सह व्याप्तेः प्रसञ्जनी-यानिष्टत्वस्य च तर्कस्वरूपनिर्वाहकता। प्रतितर्कपराघाताभावस्य सत्प्रतिपक्षा-भाव(निर्वाहकता ?)। विपर्ययपर्यवसानस्य तु 'सोऽयं क्वचिद् विपरीतशङ्का-निरसनद्वारेण प्रमाणान्तरानुग्राहकोऽपि भवतीति प्रमाणपद्धत्यनुसारेणानु-मानानुग्राहकत्वस्यापि सद्भावादुपयोगः[२]। अनिष्टप्रसञ्जनं विपर्ययपर्यवसानं चोभयं मिलितमेवानुमितिसाधनं भवतीति तर्कस्य प्रामाण्यमिति पद्धतिरप्यनु-

२. एतत्पूर्ववर्ती ३. सम्भवादुपयोगः

ग्राहकविषयैवेति[1] ज्ञेयम् । यद्वा पराभ्युपगममात्रेणैवानिष्टापादनं न तु वस्तुतः तत्सत्वेनैवेति पराभ्युपगमं सम्बन्धमादाय प्रसञ्जकज्ञानस्य प्रामाण्योपपादनाय प्रसञ्जनीयानिष्टत्वस्य च प्रमाणविरुद्धत्वादेरुपपादनाय विपर्ययपर्यवसानापेक्षेति कल्प्यम् । प्रकरणसमतापरिहारायाननुकूलत्वापेक्षा द्रष्टव्या ।

आत्माश्रयादिपदव्याख्यां सूचयन् व्याप्तिबलेन गमकत्वस्फुरणायात्माश्रयादेरुदाहरणमाह- **तस्यैवेत्यादिना** ॥ एतद्घटस्यैवैतद्घटजनकत्वरूपापादकाभ्युपगमे एतद्घटपूर्ववृत्तित्वरूपापाद्याभ्युपगमनीयप्रसञ्जनम्, घटचक्रभ्रमणयोः परस्परजनकत्वाभ्युपगमे परस्परपूर्ववृत्तित्वाभ्युपगमनीयत्वप्रसङ्गः, भ्रम्यन्तरितदण्डघटयोस्तदभ्युपगमे उभयपूर्ववृत्तित्वाभ्युपगमनीयत्वप्रसङ्गः, घटारम्भकयत्नस्य चेष्टाद्वारा घटजनकत्ववत् चेष्टायामपि चेष्टान्तरहेतुत्वाभ्युपगमे चेष्टात्वाभावाभ्युपगमनीयत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः[2] । एवं च स्वस्यैव स्वपूर्ववृत्तित्वादिकमात्माश्रयादिपदार्थ उक्तो भवति । ननु स्वजनकत्वस्वपूर्ववृत्तित्वादेरेवापाद्यत्वसम्भवेऽभ्युपगमान्तर्भावोऽनर्थक इत्याशङ्क्य नाभ्युपगमस्यापादकाद्यन्तर्भावोऽभिप्रेतः किन्तु सम्बन्धत्वेन तस्योपयोग इति परिहारं सूचयितुमाह- **यत्रेति** ॥ नन्वेवमपि प्रसञ्जकस्य प्रसञ्जनीयेन सह व्याप्तिरित्यत्रानिष्टेन सह व्याप्तिरुक्ता । सा त्वसम्भविन्येव । एतद्घटनिष्ठैतद्घटपूर्ववृत्तित्वात्मकेनानिष्टेन सह व्याप्तेरभावादित्याशङ्क्याह- **सामान्यत एव चेति** ॥ येन रूपेणैतस्यानिष्टता न तेन रूपेण व्याप्तिनिरूपकता किन्तु एतद्घटपूर्ववृत्तित्वादिरूपेणेत्यर्थः । श्रुतहानादिपदार्थं निगदेनैव (?) कथयन् श्रुतहानादेरप्युदाहरणमाह- **श्रुतेत्यादिना** ॥ नन्वेवमपि यदि देवदत्तः सर्वज्ञः यज्ञदत्तोऽपि तथा स्यादित्यादौ व्याप्तिबलेनार्थगमकत्वमसिद्धमुभयसार्वज्ञस्य व्यधिकरणत्वादित्याशङ्क्याह- **यत्रापाद्येति** ॥

---

१. अनुग्राहकतर्कविषयैवेति

२. अस्पष्टमिदम् । चेष्टान्तरस्यापि चेष्टान्तरहेतुत्वाभ्युपगमप्रसङ्ग इति तु सरलम् (स) ।

अत्राप्यनुपपत्तिरूपा व्याप्तिरस्त्येव। परं तु अनुपपत्त्युपपादकं सर्वज्ञत्वेनाभिमत-देवदत्तनिष्ठात्मकत्वादिकमेव[1] सर्वज्ञत्वेनाभ्युपगमनीययज्ञदत्तनिष्ठं[2] परम्परासम्बन्धं बोधयदुदाहरणवाक्यमनुपपत्तिरूपव्याप्तिपरं प्रयोक्तव्यम्[3]। यथा पूरादावनुपपत्ति-रूपव्याप्तिसद्भावेऽपि तदुपपादकपरम्परासम्बन्धबोधकं यदधोदेशस्थः पूरस्तदुपरि-देशस्था वृष्टिरिति वाक्यं प्रयुज्यत इति भावः। **तथैवेति**॥ व्यधिकरणयोरेवानुप-पत्तिरूपव्याप्तावित्यर्थः। **प्रकारान्तरेणेति**॥ परम्परासम्बन्धेनेत्यर्थः। **अभि-धातव्येति**॥ उपपादकसम्बन्धत्वोद्बोधनद्वारा प्रतिपादनीयेत्यर्थः। एवं तदविशिष्ट इत्यत्रापि। अन्तर्भावकथनस्याधिक्यशङ्कानिरासद्वाराऽनुप्रमाणविभागसमर्थ-नार्थतामाह- **सोऽयमिति**॥

(टी.)स्यादेतत्। न तर्कोऽनुमानम्। तर्के हि प्रामाणिकहानादि आपाद्यते। न च तत् साध्यं भवति अपसिद्धान्तात् प्रमाणविरोधाच्च, आरोपित-लिङ्गत्वेनासिद्धेश्चेति। अत उक्तम्- दूषणेति॥ द्विविधं ह्यनुमानम्। स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणं च। तत्राद्यं यथा 'पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्त्वात्' इति। द्वितीयमपि द्वेधा प्रवर्तते 'नायं निरग्निकः अनिर्धूमत्वात्' इति वा 'निरग्निकत्वाङ्गीकारे निर्धूमत्वाभ्युपगमः' इत्यनिष्टप्रसङ्गरूपेण वा तत्र दूषणानुमाने तर्कस्यान्तर्भावः। प्रसङ्गरूपानुमाने च न साध्यवत् आपाद्यस्य प्रमाणविरोधादि असिद्धिश्च दूषणमिति वक्ष्यतीति न कश्चिद्विरोध इति। एतदर्थ एव योगविभागः।

(वि.टि.) नन्वेवमनुमानान्तर्भावोक्तावाधिक्यनिराससिद्धेर्दूषणपदमनर्थक-मित्याशङ्क्य तन्निरस्यां शङ्कामाह- **स्यादेतदित्यादिना**॥ दूषणपदस्य शङ्का-

१. देवदत्तनिष्ठात्मत्वादिकमेवेति सरलम् (स)

२. सर्वज्ञत्वेनाभ्युपगमनीयं यज्ञदत्त....

३. यदि आत्मत्वाद् देवदत्तः सर्वज्ञः तर्हि आत्मत्वाविशेषाद् यज्ञदत्तोऽपि तथा स्यादिति(?) (स)

निरासार्थत्वमुपपादयिष्यन् तद्व्यावर्त्यप्रदर्शनायानुमानद्वैविध्यमाह- **द्विविध-मिति** ॥ परेति प्राथमिकानुमानविरुद्धाभावसाधनमित्यर्थः । आद्यमुदाहरति- **तत्रेति** ॥ दूषणानुमानेऽपि नायं निरग्निक इत्यादौ साध्यस्य प्रमाणविरोधाद्यभावात् तस्यापि द्वैविध्यमाह- **द्वितीयमपीति** ॥ **प्रसङ्गेति** ॥ अभ्युपगममेव सम्बन्ध-मादायापाद्यापादकविषयमित्यर्थः । द्वैविध्यकथनप्रयोजनमाह- **तत्रेति** ॥ तथापि प्रमाणविरोधादेः कथं न दोषतेत्याशङ्क्याह- **प्रसङ्गरूपानुमाने चेति** ॥ येन सम्बन्धेन वह्न्यभावादेर्ह्रदादौ वस्तुतः सत्वं तेन सम्बन्धेन पर्वतादौ तदनुमाने प्रमाणविरोधादिदोषो नाभ्युपगमरूपसम्बन्धमादाय तदनुमान इति भावः । एतदेव साधनानुमानाद् दूषणानुमानस्य वैलक्षण्यं साधनानुमानेऽसदभ्युपगमस्य सम्बन्ध-त्वाभावादित्यभिप्रेत्य स्वसिद्धैः साधनं परसिद्धैर्दूषणमतो न दूषणेऽप्रसिद्धतादीत्य-त्राचार्यो वक्ष्यतीत्याह- **इति वक्ष्यतीति** ॥ दूषणपदस्यान्तर्भावोपपादकतया सार्थक्यमुपसंहरति- **इति न कश्चिदिति** ॥ विरोध आनर्थक्यम् । दूषणानु-मानेऽन्तर्भावस्य वाद्यन्तरासम्मतस्य कथनायैव पृथगन्तर्भावोक्तिरित्याह[1]- **एतदर्थ एवेति** ॥

उपक्रमादीनामनुमानान्तर्भावः

(टी.) तथाऽपि वाक्यतात्पर्यज्ञापकान्युपक्रमादीनि पृथक्प्रमाणानि सन्तीत्यत आह-

उपक्रमोपसंहारतदैकरूप्याभ्यासापूर्वताफलार्थवादाश्च

चोऽनुमेत्यस्यनुकर्षणार्थः । प्रकरणादिरुपक्रमः । तदन्त उपसंहारः । तयोरुपक्रमोपसंहारयोरेकार्थत्वं तदैकरूप्यम् । एकप्रकारासकृदुक्तिरभ्यासः । [2]प्राचुर्येण प्रमाणान्तराप्राप्तता अपूर्वता । फलवत्वं फलम् । स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्पोऽर्थवादः । एतेषां वाक्यतात्पर्ये अनुमात्वान्नोक्तविरोधः।

१. पृथगन्तर्भावोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह २. क्वचित् 'प्राचुर्येण' इति नास्ति ।

यद्येतेऽनुमानेऽन्तर्भूतास्तर्हि कथं तेषां

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥

इति उपपत्तितः पृथगुक्तिरित्यत आह–

उपपत्तिविशेषाः

यथा खलु पाण्डवानां कौरवान्तर्भावेऽपि कौरवेभ्य पृथगुक्तिः कौरवविशेषत्वेन साक्षादेकत्वाभावेन कौरवपदेन तदतिरिक्तग्रहणात्, तथा प्रकृतेऽपीति ।

नन्वेवं पृथगुक्तिमन्यथा व्याख्यायैषामनुमानान्तर्भावाङ्गीकारे को हेतुरित्यत आह-

त एव सोपपत्तयो लिङ्गानि

उक्ता इति शेषः । यथा 'उपक्रमोपसंहारौ' इत्यत्रोपपत्तेर्लिङ्गत्वमुच्यते तथा उपक्रमादीनामपि । अतो युक्तमुक्तम् ।

किं च यथोपपत्तिर्लिङ्गं व्याप्तिबलेनार्थधीहेतुः तथोपक्रमादयोऽपि 'यत्र यत् उपक्रम्यते तत्रापवादाभावे तत् तात्पर्यगोचरः' इत्यादिव्याप्ति-बलेनैवार्थबोधकाः । अतः कथं नानुमानेऽन्तर्भाव इत्याह- **त एवेति** ॥ एतेनागमान्तर्भावोऽपि परास्तः । न ह्यागमवत् व्याप्तिमनपेक्ष्य बोधका एते अनुभूयन्ते । [१]तेषामागमार्थविषयत्वज्ञापनार्थो योगविभागः ।

(वि.टि.) उपक्रमादेरागमत्वेन प्रमाणान्तरत्वशङ्काभावादन्तर्भावोक्तिसम्भवे उपपत्त्यन्तर्भावकथनार्थं पृथक्प्रयासस्यानुचितत्वेनोपपत्त्यन्तर्भावकथनासङ्गति-

१. एतेषाम् (पा.)

माशङ्क्य महावाक्यतात्पर्यरूपे[1] प्रमेये आगमतया प्रमाणत्वासम्भवेन प्रमाणान्तर-शङ्कामुपपादयन् तन्निरासार्थत्वमुत्तरग्रन्थस्याह- **तथापीति** ॥ स्वार्थे क्लृप्त-प्रमाणत्वेऽपीत्यर्थः । उपक्रमादीनां तात्पर्यसाधकत्वे दूषणानुमानत्वायोगाद् योग्यताबलेन समासस्थानुमापदमात्रानुषङ्गद्योतनार्थत्वं चकारस्याह- **च इति** ॥ उपक्रमादिपदार्थमाह- **प्रकरणादिरित्यादिना** ॥ एकार्थपरमहावाक्यात्मक-प्रकरणस्य प्रथमं पठ्यमानोऽवयव उपक्रमः । यथा अथर्वणे द्वा सुपर्णेति भेदोप-क्रमः । तस्यैव चरमं पठ्यमानोऽवयव उपसंहारः । यथा परमं साम्यमुपैतीति । साम्यस्य भेदान्तर्भावात् भेदोपसंहारोऽयम् । उपक्रमोपसंहारयोरेकार्थत्वमैकस्थ्यं तदस्त्येव । अन्यः पिप्पलमन्योऽभिचाकशीति अन्यमीशं पश्यतीत्यर्थैक्यादेक-प्रकारासकृदुक्तिरूपाभ्यासः । शास्त्रैकगम्यपरप्रतियोगिकस्य तद्धर्मिकस्य वा भेदस्य प्रमाणान्तराप्राप्तत्वादपूर्वत्वम् । जीवनिष्ठस्य प्रत्यक्षत्वात् प्राचुर्यमुक्तम् । पुण्यपापे विधूयेति फलम् । अस्य महिमानमिति स्तुतिरूपार्थवादः । अन्यत्रापि मूर्धा ते विपतिष्यतीति निन्दार्थवादोऽपि । एकः कर्तृत्वेन यत्रोपाख्यायते सा परकृतिः । अनेके यत्र कर्तृत्वेनोपाख्यायन्ते स पुराकल्प इति स्तुति-निन्दयोरेवान्तरभेदकथनमात्रम् । पदार्थं व्याख्यायानुषङ्गसहितवाक्यार्थमाह-**एतेषामिति** ॥ अत्रानुषक्तस्यानुमापदस्य करणव्युत्पन्नत्वादुपक्रमादि-सामानाधिकरण्यम् । आत्माश्रयादिपदस्य करणपरत्वात् पूर्वत्रापि करणव्युत्पन्न एवानुमानशब्द इति द्रष्टव्यम् । उपपत्तिविशेषा इत्येतदेकवाक्यत्वेन पूर्वग्रन्थ-स्यान्तर्भावकथनार्थत्वे विशेषपदानर्थक्यप्रसङ्गात् त एवेत्यादेः पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् (पौनरुक्त्यापातात्) । एकग्रन्थेनान्तर्भावकथनसम्भवे उपपत्त्यन्तर्भावकथनार्थं पृथक्प्रयासस्यानुचितत्वेनोपपत्त्यन्तर्भावकथनार्थत्वेन पौनरुक्त्यपरिहारायोगात् त एवेत्यस्यानर्थक्यापरिहाराच्च चकारानुकृष्टानुमापदैकवाक्यतया पूर्वग्रन्थं

---

१. उपक्रमादेरागमत्वेन प्रमाणान्तरत्वशङ्काभावादन्तर्भावोक्तिर्निरर्थिकेत्याशङ्क्य महा-वाक्यतात्पर्यरूपे ।

व्याख्याय शङ्कानिरासार्थत्वेनोत्तरावयवं व्याख्यातुमाह- **यद्येत इति** ॥ तात्पर्य-रूपसाध्यमादायोपपत्तित्वस्योपक्रमादावपि सत्वे प्रतिज्ञातभेदलिङ्गरूपोप-पादकात्तृत्वभोक्तृत्वरूपविरुद्धधर्मप्रतिपादकस्य अत्ति अनश्नन् इत्येतस्योपपत्ति-शब्देन तात्पर्यनिर्णायकसङ्ग्राहकवाक्येऽसाधारण्येनाभिधानेन उपक्रमादेरित्येतन्न युज्येतेति तात्पर्यलिङ्गत्वतदभावाभ्यामेवासाधारण्यं वाच्यम् । तथा च नोपक्रमादेस्तात्पर्यानुमानत्वमिति[1] शङ्काशयः । पाण्डवत्वरूपविशेषेऽपि प्रतिज्ञातार्थोपपादकसमर्पकत्वाभावरूपविशेषसद्भावेन धार्त्तराष्ट्रत्वमादाय दुर्योधनादिभिः सहैक्याभावात् तत्परकौरवशब्देन पाण्डवानामुक्त्ययोगात् पृथगभिधानवत् तात्पर्यलिङ्गत्वाविशेषेऽपि प्रतिज्ञातार्थोपपादकसमर्पकत्वाभाव-रूपविशेषसद्भावेन तत्समर्पकत्वरूपमादाय अत्ति अनश्नन् इत्येतेन सहैक्या-भावात् तत्परोपपत्तिशब्देनाभिधानायोगात् पृथगुक्तेरन्यथोपपत्तेर्न तात्पर्य-लिङ्गत्वाभावद्योतकतेति परिहाराशयः । उपपत्तितो विशिष्यन्ते भिद्यन्ते तद्व्यावृत्तप्रतिज्ञातार्थोपपादकसमर्पकत्वाभावरूपधर्मवन्त इति मूलार्थः । कौरवस्थानीयतात्पर्यलिङ्गपरो वोपपत्तिशब्दः[2] ।

तद्विशेषत्वं च पूर्ववदेव । उत्तरग्रन्थे तु उक्तसमर्पकपर एवोपपत्तिशब्द इति द्रष्टव्यम् । पूर्वोक्तसमर्पकत्वस्योपक्रमादावसम्भवादुत्तरग्रन्थस्योपक्रमाद्यन्तर्भावपरत्वे पौनरुक्त्यापातात्, उपपत्त्यन्तर्भावार्थत्वे पूर्वग्रन्थ एवोपपत्तिपदप्रक्षेपेणान्तर्भावो-त्त्युपपत्तौ यत्नगौरवायोगात् त एव सेत्यंशस्यानर्थक्यापत्तेश्चायुक्ततामाशङ्क्य तात्पर्यलिङ्गत्वतदभावाभ्यामेव पृथगुक्त्युपपत्तेः किमर्थं पूर्वोक्तविशेषणमादाय पृथगुक्तिमन्यथयित्वोपक्रमादेरनुमानान्तर्भावाभ्युपगम इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन

---

१. तात्पर्येऽनुमानत्वमिति

२. न तु सङ्ग्रहवाक्यगतोपपत्तिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसत्व एव तद्विशेषत्वमिति भ्रमितव्यम् । इत्यधिकः पाठः कोशान्तरे ।

व्याख्यातुमाह- **नन्वेवमिति** ॥ तात्पर्यलिङ्गत्वाभावशङ्कवादिनं प्रति लिङ्गत्वस्यासिद्धत्वेनोपक्रमादीनामुपपत्तिसहितानां लिङ्गत्वात् तदभावमादाय पृथगुक्त्ययोगादन्यथा पृथगुक्तिवर्णनमित्यस्यायुक्ततामाशङ्क्याह- **उक्ता इति शेष इति** ॥ तथा च पृथगभिधायकवाक्य एव सर्वेषां तात्पर्यलिङ्गत्वोक्तेर्न तदभावमादाय पृथगुक्तिवर्णनसम्भव इत्यर्थः । उपक्रमादयो लिङ्गत्वेनोक्ता इत्येतावतैव शङ्कानिरासिद्धेरुपपत्तेरपि लिङ्गत्वाभिधानमनर्थकमित्याशङ्क्य दृष्टान्ततयोपपत्तिपदं व्याचष्टे- **यथेति** ॥ अतो लिङ्गत्वे सत्येव पूर्वोक्तावान्तरविशेषमादाय पृथगुक्तिर्वर्णनीयेत्युपसंहरति- **अत इति** ॥ प्रतिज्ञातार्थापत्त्याद्यन्तर्भावसाधकवदुपक्रमाद्यन्तर्भावसाधकस्योत्तरत्रानुक्तत्वेन मूलस्य न्यूनतां निराकर्तुं सङ्ग्राहकवाक्यगतोपक्रमादिलिङ्गत्वोक्तेश्च निरुपपत्तिकतां परिहरन्नेतमेव ग्रन्थं व्याप्तिज्ञानसापेक्षत्वरूपान्तर्भावसाधकपरं लिङ्गशब्दमादाय व्याचष्टे- **किञ्चेति** ॥ सत्तर्कस्वरूपे (सरूपे) व्याप्तिज्ञानसापेक्षत्वस्य परेणाप्यभ्युपगमान्न तर्कान्तर्भावसाधकानुक्त्या मूलस्य न्यूनताशङ्का[1] । वासः परिधत्ते इत्युपक्रान्तस्यापि वासःसामान्यस्य एतद्वै सर्वदैवत्यं यत् क्षौममित्युपसंहारेण बाधात् तात्पर्याविषयत्वेन तद्वारणायापवादाभावे सतीत्युक्तम् । एतेनोपक्रमादीनां प्रत्येकमपि लिङ्गत्वमित्यपि सूचितम् । ननूपपत्तेः पूर्वोक्तोपपत्तित्वे सत्यपि तात्पर्यलिङ्गत्वे उपक्रमादिसाम्येन दृष्टान्ततया व्याख्यानमयुक्तम्, उपक्रमादिवदेव वाऽन्तर्भावोऽपि वक्तव्य इत्यनुशयेनोपक्रमाद्यन्तर्भावसाधकहेतुनोपपत्तेरप्यन्तर्भावोऽनेन ग्रन्थेनोच्यत इति सूचयितुमाह- **एतेनेति** ॥ उपपत्त्यन्तानामिति शेषः । अन्तर्भावसाधकहेतोः सर्वसाधारण्याय पुनरुपक्रमादेरपि ग्रहणं सार्थकमिति न कोऽपि दोष इति सूचयितुमाह- **न हीति** ॥ एतेषां दूषणानुमानत्वाभावेन पृथगन्तर्भावकथनसम्भवेऽपि प्रयोजनान्तरमाह- **एतेषामिति** ॥ तात्पर्यावच्छेदकतयेति शेषः । अन्यथा उपक्रमादीनां तात्पर्यादित्युत्तरग्रन्थविरोधात् ।

---

१. उपपत्त्यादीनां तर्कान्तर्भावानभ्युपगमादिति भावः (स)

समाख्याऽदीनामनुमानान्तर्भावः

(टी.) तथाऽपि समाख्यादीनि पृथक्प्रमाणानि सन्तीत्यत आह—

समाख्यावाक्यप्रकरणस्थानानि च

अनुमेत्यस्यानुकर्षणार्थश्चकारः। निर्णीतस्थले समानोक्तिः समाख्या। सा द्विविधा । अर्थतः शब्दतोऽपीति । वाक्यमुक्तम् । कयाचिद्विवक्षयैकार्थावच्छिन्नं वाक्यजातं प्रकरणम् । तादृशं प्रकरणजातं स्थानम् । एतेषामनुमानेऽन्तर्भावादुक्तमुपपन्नम् । समाख्याया वाक्यादेरवरत्वेऽपि तदादित्वेन ग्रहणम्–

'श्रुतिर्लिङ्गम् समाख्या च वाक्यं प्रकरणं तथा'

इति [1]अविवक्षितक्रमं वाक्यमनुसृत्य कृतम्। उपक्रमादीनां तात्पर्यलिङ्गत्वं, [2]एतेषामर्थ एवेति विशेषज्ञापनार्थो योगविभागः । उपक्रमादीनां स्वार्थे आगमत्वेऽपि तात्पर्य एव लिङ्गत्वात् नोक्तविरोधः ।

तर्हि श्रुतिर्लिङ्गमिति समाख्यादीनां लिङ्गात् पृथगुक्तिः कथमित्यत आह—

लिङ्गविशेषाः

पूर्ववत् परिहारः । अत्राप्यनुमानान्तर्भावे पूर्वोक्ता युक्तिरनुसन्धेयेति ।

(वि.टि.) समाख्यादीनामप्यागमत्वेनान्तर्भावकथनायोगमाशङ्क्य शङ्काबीजं दर्शयितुमाह- **तथापीति** ॥ उपक्रमादीनां तात्पर्यलिङ्गत्वेऽपि समाख्यादीनां तात्पर्ये लिङ्गत्वाभावेन शेषत्वाद्यर्थे प्रामाण्यस्य वाच्यत्वात् शेषत्वादेश्च द्वितीयादिप्रतिपाद्यत्वेन समाख्यादेः शब्दविधया बोधकत्वाभावात् प्रमाणान्तरतैव वाच्येति पार्थक्यशङ्कासम्भव इत्यर्थः। अत्रापि विशेषपदानर्थक्यप्रसङ्गभियोत्तर-

१. भिन्नवाक्यगृहीतत्वात् (पा.)   २. एतेषां पुनरर्थः (पा.)

ग्रन्थैकवाक्यतया व्याख्यां परित्यज्य चकारानुकृष्टानुमापदैकवाक्यतया ग्रन्थं व्याचष्टे- **अनुमेतीति** ॥ मीमांसकोक्तयौगिकशब्दरूपाया आध्वर्यवादिसमाख्याया अन्वाधानादौ श्रुतितयैवाध्वर्यवादेः शेषताबोधकत्वसम्भवेन लिङ्गविधया बोधकत्वासम्भवं श्रुतित्वेनैव वक्ष्यमाणस्य वाक्याद्यपेक्षया दुर्बलत्वासम्भवं[१] समा चासावाख्या चेति स्वमते योगार्थानुगमं चाभिप्रेत्य स्वाभिमतं समाख्या-पदार्थमाह- **निर्णीतेति** ॥ सन्दिग्धार्थकशब्दसमानार्थको निश्चितार्थकः शब्द इत्यर्थः । शब्दसाम्येऽप्यर्थभेदे निर्णायकत्वायोगादर्थसाम्यमेव लक्षणप्रविष्टमिति पूर्वोक्तार्थसूचनायाह- **सेति** ॥ **शब्दतोऽपीति** ॥ कचिच्छब्दसारूप्यमप्यधिक-मस्तीत्यर्थः । परोक्तपदसङ्घातरूपवाक्यस्य गौरश्व इत्यादावतिप्रसक्तत्वादा-काङ्क्षादिमत्त्वविशेषणमावश्यकमित्यभिप्रेत्याह- **वाक्यमिति** ॥ **उक्तमिति** ॥ आगमलक्षणव्याख्यान इत्यर्थः । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षारूपस्य प्रकरणशब्दार्थस्य[२] मीमांसकोक्तस्याकाङ्क्षितृप्रधानभेदात्[३] प्रागाकाङ्क्षाभेदासिद्धेः आकाङ्क्षाभेद-रूपप्रकरणान्तरस्य द्वितीयाध्यायगतप्रकरणान्तराधिकरणोक्तनित्याग्निहोत्र-प्रतियोगिककौण्डपायिनाग्निहोत्रगतभेदसाधकत्वानुपपत्त्या अयोगात् स्वाभिमतं प्रकरणपदार्थमाह- **कयाचिदिति** ॥ अवान्तरवाक्यार्थपर्यवसितानि एकमहा-वाक्यार्थप्रतिपादनपराणि एकसन्दर्भयुक्तानि प्रकरणमित्यर्थः । अस्मन्मते च नित्याग्निहोत्रवाक्यस्य कौण्डपायिनः सत्रगतेन मासाग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेनैक-सन्दर्भत्वाभावात् प्रकरणभेदकर्मभेदात् प्राक् सुज्ञानः । असम्बद्धव्यवायस्य तव प्रकृतबुद्धिविच्छेदनत्वेन[४] अनुपादेयसन्धिकसन्निधिलक्षणभेदप्रमाण-प्रकरणान्तरज्ञापकत्ववत् ममाप्येकसन्दर्भत्वाभावज्ञापकत्वादिति भावः । निराकाङ्क्षफलवत्सन्निधिरूपस्य मीमांसकोक्तक्रमस्य स्थानपदार्थत्वे क्लृप्तोपकार-

---

१. दुर्बलत्वस्य सम्भवम् ।/दुर्बलस्यार्थासम्भवम् ।

२. अस्य अयोगादित्यनेनान्वयः ।

३. आकाङ्क्षिप्रधानभेदात्

४. प्रकृतबुद्धिव्यवच्छेदकत्वेन

प्राकृताङ्गनिराकाङ्क्षविकृतिसन्निहितेऽङ्गे सत्वेऽपि क्रमविनियोज्यत्वेनाभिमत द...(?) रसीत्यनुमन्त्रणमन्त्रशेषिभूतोपांशुजपस्य साकाङ्क्षत्वेनाव्यापकत्वाद-युक्ततामभिप्रेत्य स्वाभिमतं स्थानपदार्थमाह- **तादृशमिति** ॥ पूर्वोक्तप्रकरणसमूह एव स्थानमित्यर्थः । एवं स्वाभिमतं समाख्यादिपदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह- **एतेषामिति** ॥ समाख्याया वाक्याद्यपेक्षया न्यूनबलाया अपि प्रथमग्रहणे को हेतुरित्याशङ्क्य क्रमानादर इति वक्तुमाह- **समाख्याया इति** ॥ ननूपक्रमादेरिव समाख्यादेरप्यागमार्थविषयत्वाविशेषेऽनुमात्वाविशेषे सहैवान्तर्भावः किं नोक्त इत्याशङ्क्याह- **उपक्रमादीनामिति** ॥ अर्थ एवेत्यनेन मीमांसकोक्तश्रुत्यनु-मापकत्वनिरासोऽपि सूचितः । तथा हि । न तावत् कस्यचिद् वाक्यस्यापरिपूर्णत्वेन लिङ्गादिभिः श्रुतिकल्पनम् । बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादेर्मन्त्रवाक्यस्य दर्शपूर्ण-मासाभ्यामित्यादि विधिवाक्यस्य च पूर्णत्वात् । न चाध्ययनविधिना सामान्यतोऽ-धीतैरक्षरैर्यथाशक्ति पुरुषस्योपकर्तव्यमिति मन्त्राणां विनियोगे किं मन्त्रैः कार्यमिति विशेषापेक्षायां लिङ्गादिकल्प्यश्रुत्या विशेषसमर्पणेन निराकाङ्क्षतेति वाच्यम् । एवं सत्यध्ययनविध्येकवाक्यतापत्त्या दर्शादिप्रयोगविध्येकवाक्यत्वाभ्युपगम-विरोधात् । नापि शेषत्वादिबोधार्थमेव श्रुतिरनुमेया । बर्हिरित्यादिमन्त्रः लवनशेषः अपवादकाभावे सति तत्प्रकाशनसमर्थत्वादित्यादिप्रकारेण लिङ्गतयैव लिङ्गादेः शेषत्वादिबोधकत्वात् । नापि स्मृतिवल्लिङ्गादिप्रामाण्याय श्रुतिकल्पनम् । वैदिकमन्त्रस्य भ्रान्त्यादिमूलत्वशङ्काया अप्यसम्भवेन स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यात् मूलानपेक्षणात् । स्मृतितुल्यत्वे मूलिना मूलस्य कृतार्थत्वायोगेन तदर्थ-शास्त्रानर्थक्यभिया प्रथनादिमन्त्रविनियोजकतया भासमानस्य उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीत्यादेरर्थवादत्वादिवर्णनाऽयोगाच्च । तस्मान्न श्रुत्यनुमानस्य किञ्चित् प्रयोजनम् । श्रुत्यननुमापकत्वेऽपि लिङ्गादीनां बलाबलविवेकः टीकोक्तरीत्या द्रष्टव्यः । ननूपक्रमादेरनुमानत्वे आगमलक्षणस्यातिव्याप्ति-रित्याशङ्क्याह- **उपक्रमादीनामिति** ॥ **नोक्तेति** ॥ उक्तमनुमानत्वमात्रमलक्षणा-

ग्रन्थैकवाक्यतया व्याख्यां परित्यज्य चकारानुकृष्टानुमापदैकवाक्यतया ग्रन्थं व्याचष्टे- **अनुमेतीति** ॥ मीमांसकोक्तयौगिकशब्दरूपाया आध्वर्यवादिसमाख्याया अन्वाधानादौ श्रुतितयैवाध्वर्यवादेः शेषताबोधकत्वसम्भवेन लिङ्गविधया बोधकत्वासम्भवं श्रुतित्वेनैव वक्ष्यमाणस्य वाक्याद्यपेक्षया दुर्बलत्वासम्भवं[१] समा चासावाख्या चेति स्वमते योगार्थानुगमं चाभिप्रेत्य स्वाभिमतं समाख्या-पदार्थमाह- **निर्णीतेति** ॥ सन्दिग्धार्थकशब्दसमानार्थको निश्चितार्थकः शब्द इत्यर्थः । शब्दसाम्येऽप्यर्थभेदे निर्णायकत्वायोगादर्थसाम्यमेव लक्षणप्रविष्टमिति पूर्वोक्तार्थसूचनायाह- **सेति** ॥ **शब्दतोऽपीति** ॥ कचिच्छब्दसारूप्यमप्यधिक-मस्तीत्यर्थः । परोक्तपदसङ्घातरूपवाक्यस्य गौरश्व इत्यादावतिप्रसक्तत्वादा-काङ्क्षादिमत्त्वविशेषणमावश्यकमित्यभिप्रेत्याह- **वाक्यमिति** ॥ **उक्तमिति** ॥ आगमलक्षणव्याख्यान इत्यर्थः । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षारूपस्य प्रकरणशब्दार्थस्य[२] मीमांसकोक्तस्याकाङ्क्षितृप्रधानभेदात्[३] प्रागाकाङ्क्षाभेदासिद्धेः आकाङ्क्षाभेद-रूपप्रकरणान्तरस्य द्वितीयाध्यायगतप्रकरणान्तराधिकरणोक्तनित्याग्निहोत्र-प्रतियोगिककौण्डपायिनाग्निहोत्रगतभेदसाधकत्वानुपपत्त्या अयोगात् स्वाभिमतं प्रकरणपदार्थमाह- **कयाचिदिति** ॥ अवान्तरवाक्यार्थपर्यवसितानि एकमहा-वाक्यार्थप्रतिपादनपराणि एकसन्दर्भयुक्तानि प्रकरणमित्यर्थः । अस्मन्मते च नित्याग्निहोत्रवाक्यस्य कौण्डपायिनः सत्रगतेन मासाग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेनैक-सन्दर्भत्वाभावात् प्रकरणभेदकर्मभेदात् प्राक् सुज्ञानः । असम्बद्धव्यवायस्य तव प्रकृतबुद्धिविच्छेदनत्वेन[४] अनुपादेयसन्धिकसन्निधिलक्षणभेदप्रमाण-प्रकरणान्तरज्ञापकत्ववत् ममाप्येकसन्दर्भत्वाभावज्ञापकत्वादिति भावः । निराकाङ्क्षफलवत्सन्निधिरूपस्य मीमांसकोक्तक्रमस्य स्थानपदार्थत्वे क्लृप्तोपकार-

१. दुर्बलत्वस्य सम्भवम् ।/दुर्बलस्यार्थासम्भवम् ।

२. अस्य अयोगादित्यनेनान्वयः ।

३. आकाङ्क्षिप्रधानभेदात्

४. प्रकृतबुद्धिव्यवच्छेदकत्वेन

प्राकृताङ्गनिराकाङ्क्षविकृतिसन्निहितेऽङ्गे सत्वेऽपि क्रमविनियोज्यत्वेनाभिमत द...(?) रसीत्यनुमन्त्रणमन्त्रशेषिभूतोपांशुजपस्य साकाङ्क्षत्वेनाव्यापकत्वाद-युक्ततामभिप्रेत्य स्वाभिमतं स्थानपदार्थमाह- **तादृशमिति** ॥ पूर्वोक्तप्रकरणसमूह एव स्थानमित्यर्थः । एवं स्वाभिमतं समाख्यादिपदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह- **एतेषामिति** ॥ समाख्याया वाक्याद्यपेक्षया न्यूनबलाया अपि प्रथमग्रहणे को हेतुरित्याशङ्क्य क्रमानादर इति वक्तुमाह- **समाख्याया इति** ॥ ननूपक्रमादेरिव समाख्यादेरप्यागमार्थविषयत्वाविशेषेऽनुमात्वाविशेषे सहैवान्तर्भावः किं नोक्त इत्याशङ्क्याह- **उपक्रमादीनामिति** ॥ अर्थ एवेत्यनेन मीमांसकोक्तश्रुत्यनु-मापकत्वनिरासोऽपि सूचितः । तथा हि । न तावत् कस्यचिद् वाक्यस्यापरिपूर्णत्वेन लिङ्गादिभिः श्रुतिकल्पनम् । बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादेर्मन्त्रवाक्यस्य दर्शपूर्ण-मासाभ्यामित्यादि विधिवाक्यस्य च पूर्णत्वात् । न चाध्ययनविधिना सामान्यतोऽ-धीतैरक्षरैर्यथाशक्ति पुरुषस्योपकर्तव्यमिति मन्त्राणां विनियोगे किं मन्त्रैः कार्यमिति विशेषापेक्षायां लिङ्गादिकल्प्यश्रुत्या विशेषसमर्पणेन निराकाङ्क्षतेति वाच्यम् । एवं सत्यध्ययनविध्येकवाक्यतापत्त्या दर्शादिप्रयोगविध्येकवाक्यत्वाभ्युपगम-विरोधात् । नापि शेषत्वादिबोधार्थमेव श्रुतिरनुमेया । बर्हिरित्यादिमन्त्रः लवनशेषः अपवादकाभावे सति तत्प्रकाशनसमर्थत्वादित्यादिप्रकारेण लिङ्गतयैव लिङ्गादेः शेषत्वादिबोधकत्वात् । नापि स्मृतिवल्लिङ्गादिप्रामाण्याय श्रुतिकल्पनम् । वैदिकमन्त्रस्य भ्रान्त्यादिमूलत्वशङ्काया अप्यसम्भवेन स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यात् मूलानपेक्षणात् । स्मृतितुल्यत्वे मूलिना मूलस्य कृतार्थत्वायोगेन तदर्थ-शास्त्रानर्थक्यभिया प्रथनादिमन्त्रविनियोजकतया भासमानस्य उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीत्यादेरर्थवादत्वादिवर्णनाऽयोगाच्च । तस्मान्न श्रुत्यनुमानस्य किञ्चित् प्रयोजनम् । श्रुत्यननुमापकत्वेऽपि लिङ्गादीनां बलाबलविवेकः टीकोक्तरीत्या द्रष्टव्यः । ननूपक्रमादेरनुमानत्वे आगमलक्षणस्यातिव्याप्ति-रित्याशङ्क्याह- **उपक्रमादीनामिति** ॥ **नोक्तेति** ॥ उक्तमनुमानत्वमात्रमलक्षणा-

तिव्याप्त्यापादकतया[१] लक्षणविरोधीत्यर्थः। प्रमेयविशेषे उभयरूपत्वाविरोधादिति भावः। ननु श्रुतिर्लिङ्गमित्यत्र वाक्यादेर्लिङ्गाद् भेदेनोक्तेरनुमानत्वाभावोऽवसीयत इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनोत्तरग्रन्थं व्याचष्टे- **श्रुतिरिति**॥ शेषत्वादौ लिङ्गत्वस्य साम्येऽपि लिङ्गपदार्थस्य पक्षनिष्ठत्वं स्फुटं विशेषमादाय पृथगुक्तिरित्यतिदेशेन वदन् शङ्कापरिहारार्थत्वमुपपादयति- **पूर्ववदिति**॥ अनुमानत्वतदभावकृत-विशेषमादायैव पृथगुक्त्युपपत्तेर्न विशेषान्तरकल्पना युक्तेत्याशङ्क्य व्याप्तिबलेनार्थ-गमकत्वस्य सर्वेष्वपि समानत्वाद् विशेषान्तराभिप्रायैव पृथगुक्तिरिति सूचयन्नन्तर्भावसाधकहेत्वनुक्तेर्मूलस्य न्यूनतापरिहाराय व्याप्तिबलेनार्थगमक-परलिङ्गशब्दसूचितं हेतुमाह- **अत्रापीति**॥

व्याप्तिनिरूपणम्

(टी.) यदुक्तं निर्दोषं प्रमितं लिङ्गमनुमानमिति। तदयुक्तम्। नारिकेल-द्वीपवासिनो धूमदर्शनेऽपि वह्निप्रमानुदयादित्यत आह-

व्याप्तिरुपपत्तिमूलम्

व्याप्तिरिति विषयेण विषयिणः प्रत्ययस्योऽपलक्षणम्।

न केवलं प्रमितं लिङ्गमात्रमनुमितिजनकमङ्गीक्रियते। किं नाम। निर्दोषत्वान्तर्गतव्याप्तिप्रमितिपूर्वकमेव। न च तादृशं नानुमितिजनकम्। अविनाभावो व्याप्तिः। सा द्विविधा। अन्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्चेति। तत्र साध्येन साधनस्य व्याप्तिरन्वयव्याप्तिः। यथा, 'यो धूमवानसावग्निमान्' इति। साधनाभावेन साध्याभावस्य व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः। यथा, 'योऽग्निमान्न भवति स धूमवान्न भवति' इति। भूयो भूयो हि धूमं पश्यन् तत्राग्निं पश्यति, अग्न्यभावं पश्यंश्च धूमाभावम्। ततो निश्चिनोति धूमाग्न्योः

---

१. उक्तमनुमानत्वं नागमलक्षणातिव्याप्त्यापादकतया

साहचर्यात् अस्त्यविनाभाव इति । गृहीतव्याप्तिश्च पर्वते धूमं पश्यंस्तामनुस्मरति 'यत्सन्निधौ यो दृष्टः स तस्य स्मारकः' इति न्यायात् । स्मृतव्याप्तिश्च व्याप्तं धूमं पर्वते प्रत्यभिजानाति । तेनाग्न्यनुमितिरिति युक्तं लक्षणमिति ।

अनुमानविभागः

(टी.) द्विविधमनुमानम् । स्वार्थं परार्थं चेति । [1]परोपदेशानपेक्षं स्वार्थम् । [2]तदपेक्षं परार्थम् । व्याप्तिमल्लिङ्गबोधकं वाक्यं परोपदेशः ।

अवयवनियमनिराकरणम्

तस्यावान्तरवाक्यान्यवयवाः । ते च जिज्ञासासंशयशक्यप्राप्तिप्रयोजनसंशयव्युदासप्रतिज्ञा-हेतूदाहरणोपनयनिगमनानीति दशेति जरन्नैयायिकाः । प्रतिज्ञादयः पञ्चैवेति नवीनाः । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणानि उदाहरणोपनयनिगमनानि त्रय एवेति मीमांसकाः । उदाहरणोपनयौ द्वावेवेति बौद्धाः । तत्र तृतीयपक्षव्यतिरिक्तनियमपक्षास्तावन्नोपपन्ना इत्याह—

सा प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तरूपा

सेत्युपपत्तिप्रतिपादकं वाक्यमुपलक्ष्यते । दृष्टान्तेति तत्प्रतिपादकमुदाहरणम् । प्रतिपादनाय पक्षवचनं प्रतिज्ञा । यथा 'पर्वतोऽग्निमान्' इति । साधनत्वाभिव्यञ्जकविभक्त्यन्तं लिङ्गवचनं हेतुः । यथा 'धूमवत्वात्' इति । [3]व्याप्तिदर्शनपुरस्सरं सम्यग्दृष्टान्ताभिधानमुदाहरणम् । व्याप्तिग्रहणस्थलं दृष्टान्तः । स द्विविधः । साधर्म्यदृष्टान्तो वैधर्म्यदृष्टान्तश्चेत्येके । अन्वयव्याप्तिग्रहणस्थलं साधर्म्यदृष्टान्तः । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहणस्थलं वैधर्म्यदृष्टान्तः। अत एवोदाहरणमप्येवं द्विविधम् । तत्र साधर्म्योदाहरणं यथा 'यो

---

१. परोपदेशानपेक्षितम् (पा.) २. वाक्यमिदं क्वचित्कोशे नास्ति ।

३. व्याप्तिप्रदर्शनपूर्वकम् (पा.)

धूमवानसावग्निमान् यथा महानसः' इति। वैधर्म्योदाहरणं यथा 'योऽग्निमान्न भवति स धूमवान्न भवति यथा ह्रदः' इति । एतैस्त्रिभिरेवावयवैरुपपत्तेर्बोधयितुं शक्यत्वान्न तद्दशावयवत्वादिनियमो युक्तः ।

अथवा दृष्टान्तपदेन तद्वचनमात्रोपलक्षणेनेदं पक्षान्तरम् । उपलक्षणं चैतत् । उदाहरणोपनयनिगमनैरुदाहरणोपनयाभ्यां [१]वा शक्यते बोधयितुम् । दृष्टान्तोपमानेन लिङ्गस्य पक्षे उपसंहारः उपनयः । सोप्युदाहरणानुसारेण द्विविध इति। 'तथा चायं धूमवान् पर्वतः' इति साधर्म्योपनयः। 'न तथाऽयं निर्धूमः पर्वतः' इति वैधर्म्योपनयः । हेतुपुरस्सरं पक्षे साध्योपसंहारो निगमनम्। यथा 'तस्मात् पर्वतोऽग्निमानेव' इति। किञ्च जिज्ञासादयः शब्दा एव न भवन्ति । कुतो वाक्यावयवाः । कुतस्तरां तन्नियमः । उपनयनिगमनयोः प्रतिज्ञाहेतुभ्यां गतार्थत्वाच्चेति ।

(वि.टि.) उपपत्तिविशेषा इति पूर्वमुक्तम्। तत्र का उपपत्तिरिति शिष्यजिज्ञासायां सा प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तरूपेति मूलम् । तन्नोपपन्नं सर्वोपपत्तेः प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तरूपत्वाभावात्। अतस्तत् सङ्गमयितुमाह- **द्विविधमनुमानं स्वार्थं परार्थमित्यादि ॥** तथा च परार्थानुमानस्यैव तत् लक्षणमतो नानुपपन्नं मूलमित्यर्थः। ननु स्वार्थं स्वेष्टसाधनं परार्थं परेष्टसाधनमिति ससुखोऽर्थः प्रतीयते स च नोपपद्यते। स्वार्थानुमितेरपि कस्यचिदेवेष्टत्वात् परार्थानुमितेरपि वादकथाजन्यायाः स्वेष्टत्वात्, उपेक्षानुमितेरपि सम्भवाच्चेति, तत्रतत्राव्याप्तं लक्षणमत आह- **परोपदेशेति ॥** कोऽयं परोपदेश इत्याकाङ्क्षायामाह- **व्याप्तिमदिति ॥** यद्यपि दर्शनान्तरे न्यायलक्षणमन्यथाकृतमस्ति । युक्तं च । तथा हि । न तावद् व्याप्तिमल्लिङ्गबोधकवाक्यत्वम् । उदाहरणन्यायैकदेशे गतत्वात् । नापि पक्षीयसाध्यबोधकताप्रयोजकरूपविशिष्टव्याप्तिमल्लिङ्गबोधकवाक्यत्वम्,

---

१. वा उपपत्तिः (पा.)

उदाहरणस्य तु व्याप्तिविशिष्टलिङ्गमात्रबोधकत्वमिति वाच्यम् । पक्षीयसाध्यबोधकताप्रयोजकरूपविशिष्टलिङ्गबोधकवाक्यत्वस्यैव सम्यक्त्वे शेषवैयर्थ्यात् । व्याप्तिमत्त्वस्यापि पक्षीयसाध्यबोधकताप्रयोजकरूपत्वात् । न चैवमेवास्तु । वह्निव्याप्यधूमवानयमित्यनुपनये गतत्वात् । न च ममोपनयो नास्त्येव । आकाङ्क्षानुसारेणानियतावयववादिनस्तव कदाचित् सत्वात् । वह्निव्याप्यधूमवानयमित्याप्तवाक्ये न्यायानात्मनि तथापि गतत्वाच्चेति । तस्माद् अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकं वाक्यं न्यायः । अत्र चरमपदेनोपनयान्तचतुरवयवे महावाक्येऽतिव्याप्तिवारणम् । तस्यानुमितिकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकत्वेऽपि अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकत्वाभावात् । निगमनं विनाऽबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वाज्ञानेन तज्जन्यपरामर्शस्य चरमकारणत्वाभावात् । प्रयोजकपदं च जनकजनकपरमतो न्यायजन्यशाब्दज्ञानेन मानसज्ञानद्वाराऽनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शजननान्नासम्भवः । शाब्दपदं तु कण्टकोद्धारवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय । तस्यानुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकज्ञानजनकत्वात्[१] । तज्जन्यज्ञानस्यैव योग्यताज्ञानत्वात् । न च शाब्दपददानेऽप्येष दोषः । शाब्दज्ञानत्वेन जनकत्वस्य विवक्षितत्वात् । कण्टकोद्धारवाक्यजन्यज्ञानस्य तु योग्यताज्ञानत्वेन जनकत्वात्[२] । वाक्यपदं तु कालादावतिव्याप्तिवारणाय । तदपि महावाक्यपरं वाक्यान्तराघटकवाक्यमिति यावत् । अतो न न्यायैकदेशेऽतिव्याप्तिरिति ।

तथाप्यनुमितिकारणलिङ्गपरामर्शविषयतावच्छेदकावच्छिन्नयावद्रूपविशिष्टलिङ्गबोधकवाक्यत्वं न्यायत्वम् । न चाप्तवाक्येऽतिव्याप्तिः । तस्यापि लक्ष्यत्वात् । न च तस्य न्यायत्वेनाव्यवहारान्न लक्ष्यत्वमिति वाच्यम् । कथाप्रविष्टन्याये प्रयोगप्राचुर्येणाप्तोदीरितन्यायस्यातथात्वात् । वस्तुतस्तु सोऽपि न्याय एव ।

---

१. लिङ्गपरामर्शप्रयोजकत्वात् २. एकस्मिन् कोशे वाक्यमिदं नास्ति ।

अस्तु वा कथाप्रविष्टन्यायविशेषस्य तदुक्तमेव लक्षणं, न्यायसामान्यस्य त्विदमेव सम्यगिति । न चोपनये न्यायैकदेशे तथाप्यतिव्याप्तिः । वाक्यान्तराघटक-वाक्यपरेण वाक्यपदेनैव निरस्तत्वादिति मन्तव्यम् । अवयवनियमव्यवच्छेदपरतया मूलं योजयिष्यन् कोऽसाववयव इत्याकाङ्क्षायामादाववयवं दर्शयति- **तस्येति** ॥ अत्र वाक्यपदं जरन्नैयायिकातिरिक्तमताभिप्रायेण, तेन वाक्यस्याप्यवयवत्वाभि-धानात्[१] । अवयवमुक्त्वा व्यवच्छेद्यमवयवनियममाह- **जिज्ञासेति** ॥ अत्र यद्यपि जिज्ञासादीनामवयवत्वं न सम्भवति । तथा हि । तस्यावान्तरवाक्यान्यवयवा इत्यनेनोपदेशावान्तरवाक्यान्यवयवा इत्यर्थः फलितः । उपदेशश्च न व्याप्ति-पक्षधर्मतावल्लिङ्गप्रतिपादकवाक्यम् । अत्रैव वाक्येऽतिव्याप्तेः । किन्त्वनुमिति-जनकज्ञानविषयतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गप्रतिपादकं वाक्यम् । तदवान्तरवाक्यत्वं चावयवत्वम् । न चैतज्जिज्ञासादौ सम्भवति अवाक्यत्वात् । तथापि व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गप्रतिपादकवाक्यावन्तरवाक्यत्वं तज्जन्यज्ञानजनक-ज्ञानजनकत्वं वाक्यत्वं[२] वाच्यम् । तत्र च वाक्यत्वं गुरु । न चैवमात्मादावति-व्याप्तिः । तदसाधारणत्वस्या(स्य?)विवक्षितत्वादित्यभिमानः परस्येति ।

ननु संशयस्य न्यायजन्यज्ञानजनकज्ञानजनकत्वं न सम्भवति । अवान्तर-वाक्यार्थज्ञानस्यैव तज्जनकत्वात् । न च तद्द्वारैव तत्प्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । पक्षपरिग्रहादिना सन्देहस्य पूर्वमेव नष्टत्वात् । प्रतिज्ञादिवाक्यजन्यज्ञानेऽप्य-हेतुत्वात् । अथ सन्देहः कस्य । न वादिनोः । तयोर्विरुद्धनिश्चयवत्त्वात् । न च विप्रतिपत्तिजन्मा निश्चितेऽपि विषये सन्देह इति वाच्यम् । विप्रतिपत्तेर्विरुद्धकोटि-द्वयोपस्थापकतयैव संशयजनकत्वम् । कोटिद्वयोपास्थितिश्चासंसर्गाग्रहसहिता

१. अस्पष्टोऽयं योग्यताज्ञानत्वेन जनकत्वप्रस्तावः ।

२. तज्जन्य(न्यायजन्येत्यर्थः)ज्ञानजनकज्ञानजनकवाक्यत्वमिति पाठः स्यात् । वाक्यत्वांशे त्यक्ते आत्मन्यतिव्याप्तिः । तथाप्यसाधारणकारणत्वविवक्षयाऽतिव्याप्तिपरिहारः । आत्मनः साधारणकारणत्वादित्यभिप्रायो भाति ।

सन्देहजनिका। न च वादिनोरसंसर्गाग्रहः। संसर्गग्रहसत्वात्। न च वादिनोराहार्यः सन्देहोऽस्तु तस्य निश्चितेऽपि सम्भवादिति वाच्यम्। आहार्यसन्देहस्य प्रमाणानिवर्त्यत्वेन प्रमाणप्रवृत्त्यप्रयोजकत्वात्। नापि मध्यस्थस्य। तस्यापि नैयायिकमीमांसकान्यतरत्वेन तत्तन्मतसिद्धनिश्चयवत्त्वात्। तस्माद् विरुद्ध-वाक्याभ्यां विरुद्धकोटिद्वयोपस्थितिद्वाराऽनुविधेयस्य सन्देहो वक्तव्यः। स च पक्षपरिग्रहादिना कथं नश्यतु। वादिनोरेव पक्षपरिग्रहादिति चेत्। न। अनुविधेयस्यापि वाद्युच्चरितवाक्यश्रवणादिना सन्देहापगमात्[१]। अत एव जिज्ञासाया अप्यवयवत्वं न सम्भवति। तस्या अपि प्रतिज्ञादिवाक्यजन्य-ज्ञानद्वारैवोपयोगो वक्तव्यः। स च न सम्भवति। सन्देहजन्यायास्तस्याश्च सन्देहनिवृत्त्या निवृत्तत्वात्। किञ्च सन्देहस्य जिज्ञासाद्वारैवाङ्गत्वात् तया गतार्थत्वेन कथं पृथगुपन्यासः।

अपि च शक्यप्राप्तिः परवाक्यार्थावधारणसामर्थ्यं वा स्ववाक्यप्रयोगानुकूल-ज्ञानवत्त्वं वा। तयोश्च न न्यायेऽसाधारण्यम्। वाक्यार्थज्ञानमात्रहेतुत्वात्। प्रयोगमात्रहेतुत्वाच्च। अपि चैवं संशयव्युदासवज्जिज्ञासाव्युदासोऽप्यवयवः स्यादिति। मैवम्। संशयपदेन संशययोग्यताया एवावयवत्वोपन्यासात्। सा च साधकबाधकमानाभावः। तस्य च प्रमाणप्रवृत्तिपर्यन्तमवस्थानान्नोक्तदोषः। संशयव्युदासपदेनापि संशययोग्यताव्युदास एवाङ्गत्वेनोक्तः। स च साधकमाना-भावाभावत्वेन साधकमानमेव पर्यवस्यति। जिज्ञासापदेनापि जिज्ञासायोग्यताया एव विवक्षितत्वात्। सा च स्वविषयासिद्ध्यनुत्पादकाल[२] एव। अत एव न जिज्ञासाव्युदासोऽवयवत्वेनोक्तः। तस्य सिद्ध्युत्पादकालरूपतया सिद्धिसम-समयभाविनः प्रमाणानङ्गत्वात्। यच्चोक्तं संशयस्य जिज्ञासाद्वारैवाङ्गत्वमिति तथागतार्थः[३] स इति पृथगुपन्यासः किमर्थ इति। तदनवबोधनिबन्धनम्।

---

१. सन्देहोपगमात् २. स्वविषयसिद्ध्यनुत्पादकाल एवेति पाठः स्यात्।
३. तया गतार्थ इति पाठः स्यात्।

उभययोग्यतयोः परस्परानपेक्षयोरेवाङ्गत्वात्। यदपि चोक्तं शक्यप्राप्तेर्नावयवत्वम् (इति)। तदपि न। शक्यप्राप्तेः प्रयोगानुकूलज्ञानवत्त्वरूपायाः प्रयोगमात्रहेतु-भूताया अपि न्यायाङ्गत्वेन न्यायावयवत्वोपन्यासात्। अन्यथा प्रतिज्ञादेरपि न्यायावयवत्वं न स्यात्। महावाक्येऽवान्तरवाक्यस्य सामान्यत एवाङ्गत्वात् सामान्याङ्गस्यापि विशेषेऽङ्गत्वाभिधानमिति यदि तदा प्रकृतेऽपि समानमिति जरन्नैयायिकजयन्तप्रभृतय इत्यर्थः।

प्रतिज्ञादयः पञ्चैवेति नवीना इति ॥ तेषामयमाशयः। किमिदमवयवत्वं न्यायप्रयोजकत्वं वा न्यायघटकत्वं वा। नाद्यः। अदृष्टकालादावतिव्याप्तेः। न चासाधारणप्रयोजकत्वम्। असिद्धेः। संशयादेर्न्यायभिन्नेऽपि प्रयोजकत्वात्। एवं प्रतिज्ञादेरपि। द्वितीये तु कथं तेषामवयत्वम्। अशब्दत्वात्। तस्मान्न्याया-वयवत्वमित्यस्य न्यायावान्तरवाक्यत्वमित्यर्थो वक्तव्यः। तच्च प्रतिज्ञादेरेवेति तत्त्वम्। अत एव प्रतिज्ञादीनामप्यवयवत्वं न स्यात् साधारणत्वादिति प्रत्युक्तम्। एतादृशावयवत्वस्य प्रतिज्ञादेरेव सत्त्वात्। एतदभिप्रायेणैव ग्रन्थकृदग्रे वक्ष्यति। किञ्च जिज्ञासादयः शब्दा एव न भवन्ति कुतो वाक्यावयवा इति।

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणानीति ॥ अत्रोपनयकृत्यस्य पक्षसम्बन्धप्रदर्शनस्य हेत्ववयवेनैव करणान्नोपनयः। तन्मते धूमवत्त्वादिति हेत्ववयवप्रयोगात्। प्रतिज्ञा-हेत्ववयवाभ्यां च निगमनस्य गतार्थत्वात्। ननु प्रतिज्ञया कथं निगमनस्य गतार्थत्वम्। निगमनस्य ह्यनुवादतया प्रयोजनजिज्ञासायां व्याप्तिविशिष्ट-पक्षधर्मताप्रतिपादनस्यावयवान्तरादेव कृतत्वेन परिशेषादबाधितार्थासत्प्रति-पक्षितत्वार्थः कल्प्यते। अवयवान्तरात् तदलाभात्। प्रतिज्ञायाश्च साध्य-मात्रसमर्पकत्वेनोपयोगः। तथा चानयोर्भिन्नभिन्नप्रयोजनकत्वेन कथमेकेनापर-स्यापवाद इति चेत्। अबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वस्य स्वरूपसत एव

प्रतिबन्धकाभावतया कारणत्वेन तज्ज्ञानस्याहेतुतया तदुभयबोधकस्य निगमनस्याप्रयोजकत्वादिति भावः ।

उदाहरणोपनयनिगमनानि चेति ।। प्रतिज्ञाहेत्ववयवयोः यत् कृत्यं तदुपनयेन निगमनेनैव च कृतमिति भावः । **उदाहरणोपनयौ द्वावेवेति** ।। प्रतिज्ञाकृत्यं विप्रतिपत्त्यैव कृतमिति भावः । तत्रावयवे तृतीयपक्षव्यतिरिक्तेति स्वरूपकीर्तनम् । तत्रैव नियमस्य सत्त्वादिति[१] ।

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तपदानामवयवपराणामुपपत्तिवाचकत्वाभावात् सेत्युपपत्ति-प्रत्यवमर्शकं पदमन्यथा व्याचष्टे- **उपपत्तिप्रतिपादकं वाक्यमिति** ।। ननु दृष्टान्त-स्योपपत्तिप्रतिपादकवाक्यात्मकत्वं न सम्भवतीति दृष्टान्तपदमुदाहरणावयव-परतया व्याचष्टे- **दृष्टान्त इतीति** ।। **तत्प्रतिपादकमिति** ।। यद्यपि दृष्टान्त-प्रतिपादकवाक्यत्वं नोदाहरणत्वम् । उदासीने महानसवदिति वाक्ये गतत्वात् । न च न्यायप्रविष्टत्वे सतीति विशेषणम् । महानसवदित्युदाहरणैकदेशे गतत्वात् । नापि दृष्टान्तप्रतिपादकावयवत्वमुदाहरणत्वम् । दृष्टान्तस्य सामयिकत्वेना-समयदशायामव्याप्तेः । तथापि साधनावच्छेदकावच्छिन्नवति नियतसाध्यता-वच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धविधायकावयवत्वमुदाहरणत्वमित्यत्र तात्पर्यम् ।

पूर्वोक्तानुपपत्त्या प्रतिज्ञापदमन्यथा व्याचष्टे- **पक्षवचनमिति** ।। पक्षता-वच्छेदकावच्छेदेन साध्याभिधायकावयवत्वमिति भावः । अत एव तथैव स्वरूपं दर्शयति- **यथेति** ।। पूर्वयैवानुपपत्त्या हेतुपदमपि शब्दपरतया व्याचष्टे- **साधन-त्वाभिव्यञ्जकेति** ।। साधनत्वाभिव्यञ्जकविभक्तिमन्यायावयवत्वमित्यर्थः । तेनोदासीने तस्मादिति निगमनैकदेशे च नातिव्याप्तिः । **हेतुरिति** ।। हेत्ववयव इत्यर्थः । प्रतिपादितमपि विशेषणान्तरदानायाग्रिमग्रन्थोत्थापनाय च पुनः प्रतिपादयति- **व्याप्तिप्रदर्शनपुरस्सरमिति** ।। यथा चैतत् तथोक्तमधस्तात् ।

---

१. असत्त्वादिति पाठः स्यादिति भाति मीमांसकैरनियमस्वीकारात् ।

सम्यगिति ॥ व्याप्तिग्रहविषयतावच्छेदकावच्छेदेनेत्यर्थः । तेन पक्षस्यापि व्याप्तिग्रहविषयतावच्छेदकावच्छेदेन दृष्टान्तत्वमविरुद्धमिति भावः । **व्याप्तिग्रहण-स्थलमिति** ॥ व्यभिचारज्ञानविरोधिव्याप्तिग्रहणस्थलमित्यर्थः । तेन न व्यतिरेकदृष्टान्ताव्याप्तिः । यद्वा व्यतिरेकसहचारेणाप्यन्वयव्याप्तिरेव गृह्यत इति तस्यालक्ष्यत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । एक इत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं पूर्वोक्त-युक्त्या वैधर्म्यदृष्टान्तस्यैकीकरणाद् व्याप्तिग्रहस्थलत्वाभाव एवेति । **योऽग्निमान्न भवतीति-** स न धूमवानिति शेषः[1] । **त्रिभिरिति** ॥ न चावयवत्रयेण पक्षधर्मता न प्रदर्शितेति वाच्यम् । धूमवत्त्वादिति हेत्ववयवेनैव प्रदर्शितत्वादिति भावः । **उपपत्तेरिति** ॥ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मलिङ्गस्येत्यर्थः । उपपत्तिबोधकवाक्यत्वं न्यायत्वम् । उपपत्तिश्च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मो हेतुः । तत्प्रतिपादनं चोदाहरणोप-नयाभ्यामपि सम्भवतीति तावपि न्याय इत्याह- **अथवेति** ॥ दृष्टान्तपदेन सा प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तरूपेत्येतद्वाक्यस्थेन । तद्वचनमात्रोपलक्षणेन उपपत्तिप्रति-पादकवचनमात्रोपलक्षणेन । तथा च सा प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तरूपेत्युपलक्षणम् । उपपत्तिप्रतिपादकवाक्यमात्रं न्याय इति मूलाभिप्रायो द्रष्टव्य इति भावः । एतदेव प्रतिपादयति- **उपपत्तिः शक्यते बोधयितुमिति** ॥ दृष्टान्तोपमानेन दृष्टान्त-सादृश्येन । **पक्ष इति** ॥ दृष्टान्तसादृश्येन लिङ्गविशिष्टपक्षबोधकावयवत्वमित्यर्थः। वस्तुतस्तु दृष्टान्तोपमानेनेति स्वरूपकथनम् । लक्षणं तु लिङ्गविशिष्टपक्ष-बोधकावयवत्वमित्येव । अवयवान्तरस्य लिङ्गविशिष्टपक्षबोधकत्वाभावादिति भावः । **केचिदिति**[2] ॥ अत्र पूर्ववदस्वरसो बोध्यः । केचिन्मत एतद् द्वैविध्यं दर्शयति- **तत्रेति**[3] ॥ उदाहरणोपनयनिगमनानि वेति मते किमिदं निगमनमित्या-काङ्क्षायामाह- **हेतुपुरस्सरमिति** ॥ एतच्च वह्निमानित्येकदेशोऽतिव्याप्तिवार-

---

१. मुद्रितपुस्तकेषु स धूमवान् न भवति यथा ह्रद इत्येव पाठो दृश्यते ।

२. सोऽप्युदाहरणानुसारेण द्विविध इति केचिदिति ग्रन्थकर्तृसम्मतः पाठः ।

३. तत्र हेतुपुरस्सरमित्यादि ग्रन्थकर्तृसम्मतः पाठः ।

णाय । हेतुमत्त्वपुरस्कारेण साध्यविशिष्टपक्षबोधकावयवत्वमित्यर्थः । एतदेव दर्शयति- **यथेति** ॥ एवकारस्तु मीमांसकमताभिप्रायेण । जरन्नैयायिकमते दूषणमाह- **किञ्चेति** ॥ नवीनमतं दूषयति- **उपनयनिगमनयोरिति** ॥ हेत्ववयवेनैव पक्षधर्मताप्रदर्शनादिति भावः ।

(टी) त्र्यवयवादिनियमोऽप्यनुपपन्न इति भावेनाह-

हेतुगर्भा प्रतिज्ञा केवलाऽपि

उपपत्तिज्ञापिकेति शेषः। 'धूमवान् पर्वतोऽग्निमान्' इति हेतुगर्भा प्रतिज्ञा अवयवान्तरं विहायोपपत्तिज्ञापिका भवतीति न कोऽपि नियमपक्षो युज्यते। तावन्मात्रेणोपपत्तेर्बोधे जातेऽप्यवयवान्तरं वदत आधिक्यप्रसङ्गात्। न चैवं त्र्यवयवाभ्युपगमे व्याघातः। यस्यैतावता न बोधस्तं प्रति तदभिधानस्येष्टत्वात्। विचित्रबुद्धयो हि पुरुषा इति।

इतोऽपि न नियमपक्षो युज्यत इत्याह–

सिद्धौ [1]प्रतिज्ञायां हेतुमात्रं च

पर्वतादग्निमानय इति नियुक्तः कश्चिद् ब्रूते 'नाग्निमान् पर्वत' इति। अन्यस्तु 'अग्निमान्' इति। एवं विवादेनैव प्रतिज्ञासिद्धौ कुतोऽग्निमानिति पृष्टो यदा 'धूमवत्वात्' इति ब्रूयात्तदाऽपि भवत्येवोपपत्तिज्ञानमिति [2]नावयवनियमो युक्त इति।

इतोऽपि न युक्त इत्याह-

दृष्टान्तः सप्रतिज्ञो हेतुगर्भः

अत्र दृष्टान्त इति तद्वचनोपलक्षणम्। 'धूमवन्महानसवत् पर्वतोऽग्निमान्'

१. प्रतिज्ञायाः २. नावयवनियमपक्षः

इति हेतगुगर्भेण सप्रतिज्ञेन दृष्टान्तवचनमात्रेणोपपत्तिज्ञानसम्भवात् । श्रोत्राकाङ्क्षानुसारेणैवावयवकल्पना युक्ता न तु तन्नियतिरिति ।

(वि.टि.) ननु हेतुगर्भा प्रतिज्ञा उदाहरणमेव तस्य च न्यायत्वं पूर्वमुक्तमेवेत्यत आह- **केवलापीति** ॥ पूर्वमुपनयसहितस्य तस्य न्यायत्वाभिधानान्न पौनरुक्त्य-मिति भावः । न्यायत्वे बीजमाह- **उपपत्तिज्ञापिकेति** ॥ यतः केवलाप्युपपत्ति-ज्ञापिकाऽतः सैव न्याय इति भावः । ननु प्रतिज्ञाया हेतुगर्भत्वं बाधितमत आह- **धूमवान् पर्वत इति** ॥ **तावन्मात्रेणैवेति** ॥ यद्यप्युपपत्तिसामान्यलक्षणम् अनुमितिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकावच्छिन्नयावद्रूपविशिष्टलिङ्गबोधक-वाक्यत्वम् । तच्च प्रकृते नास्ति । तथापि यावत्पदं गुरु तद्रहितलक्षणमस्त्येवेति मन्तव्यम् । एवमग्रिमपक्षेऽपि द्रष्टव्यम् । **आधिक्यप्रसङ्गादिति** ॥ अनाकाङ्क्षिताभि-धानादिति भावः । **इष्टत्वादिति** ॥ आकाङ्क्षितत्वेनाधिक्यप्रसङ्गाभावादिति भावः। आकाङ्क्षामेव प्रतिपादयति- **विचित्रबुद्धय इति** ॥ पक्षान्तरमवतारयति- **इतोऽ-पीति** ॥ **सिद्धौ प्रतिज्ञायां हेतुमात्रं चेति** ॥ अत्र प्रतिज्ञायाः सिद्धौ हेतुमात्रं हेत्ववयवमात्रम् उपपत्तिज्ञापकमित्यन्वयः । प्रतिज्ञासिद्धिमुपपादयति- **पर्वतादग्नि-मानयेत्यादिना** ॥ पुनः पक्षान्तरमवतारयति- **इतोऽपि न युक्त इति** ॥ अत्र यद्यपि दृष्टान्तः सप्रतिज्ञाहेतुगर्भ इत्यनेन प्रतिज्ञाहेतूदाहरणात्मकत्वमुप-पत्तेर्यथाश्रुतोऽर्थः । तथापि स पूर्वमुक्त एवेत्यन्यथा व्याचष्टे- **अत्र दृष्टान्त इत्यादिना** ॥ ननु कदाचिद् व्याप्तिः कदाचिद् पक्षधर्मता कदाचिन्नोभयमपीति पारिभाषिकं न्यायत्वमत आह- **आकाङ्क्षानुसारेणैवेति** ॥ अनाकाङ्क्षिताभिधानस्य तवापि वारणीयत्वादिति भावः ।

उपपत्तिदोषनिरूपणम्

(टी.) निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्युक्तम् । को दोष उपपत्तेः सम्भवति । द्विविध उपपत्तिदोषः । साक्षात् वाचनिकश्चेति । यस्तत्रोपपत्तेरेव

साधनदूषणाक्षमत्वापादकः स साक्षादुपपत्तिदोषः । तं विभज्य दर्शयति-

उपपत्तिदोषौ विरोधासङ्गती

उपपत्तिदोषो द्विविधः । विरोधोऽसङ्गतिश्चेति । अन्वययोग्यताविरहो विरोधः । आकाङ्क्षाभावोऽसङ्गतिः । इमौ चार्थवचनयोरपि सम्भवतः । अर्थासाधुत्वे वचनस्यापि तथात्वादिति ।

वचनस्यैवासाधुत्वापादको वाचनिकदोषः । तं विभज्य दर्शयति -

न्यूनाधिके वाचनिके

द्विविधो वाचनिकदोषः । न्यूनमधिकं चेति । अपेक्षितासम्पूर्तिर्न्यूनम् । अपेक्षिताधिकमधिकम् । न्यूनाधिके च परार्थप्रयोग एव सम्भवतः । वचनद्वारेणैवोपपत्तेरपि दूषिके स्यातामिति ।

(वि.टि.) उपपत्तिदोषौ विरोधासङ्गती इति मूलं विभक्तविभागो न, उपपत्तिदोषसामान्यविभाग इति वक्तुं भूमिमारचयति । निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्युक्तम् । कस्तर्ह्युपपत्तिदोषसामान्यविभाग इत्याकाङ्क्षायामाह- **द्विविध इति** ।। विधाद्वयं दर्शयति- **साक्षादित्यादिना** ।। ननु साक्षादित्यस्य साक्षात्सम्बन्धेनेत्यर्थः प्रतीयते स च न सम्भवति बाधसत्प्रतिपक्षयोरव्याप्तेः । तयोः परम्परासम्बन्धेनैव लिङ्गवृत्तित्वात् । साध्याभावप्रमाया विरोधिव्याप्त्यादिमल्लिङ्गस्य वा साक्षात् प्रतिबध्यलिङ्गवृत्तित्वाभावात् । न च ज्ञानमेव तयोः प्रतिबध्यलिङ्गेन साक्षात् सम्बन्ध इति वाच्यम् । वाचनिकातिव्याप्तेः । वाचनिकस्यापि वैज्ञानिकेन सम्बन्धेन साक्षात् लिङ्गवृत्तित्वात् । तस्मात् तद्भिन्नसाक्षात्सम्बन्धेनेति वक्तव्यम् । तथा चाव्याप्तिरेवेत्यत आह- **यस्तत्रेति** ।। साध्यासाधकत्वबोधकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमित्यर्थः । साध्यं च क्वचिद् दूषणं क्वचिदन्यदित्यन्यदेतत् । मतुबर्थश्चासाधकत्वव्याप्तिघटकीभूतसम्बन्धमात्रमतो नोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्ती इत्यवधेयम् ।

इति हेतगुगर्भेण सप्रतिज्ञेन दृष्टान्तवचनमात्रेणोपपत्तिज्ञानसम्भवात् । श्रोत्राकाङ्क्षानुसारेणैवावयवकल्पना युक्ता न तु तन्नियतिरिति ।

(वि.टि.) ननु हेतुगर्भा प्रतिज्ञा उदाहरणमेव तस्य च न्यायत्वं पूर्वमुक्तमेवेत्यत आह- **केवलापीति** ।। पूर्वमुपनयसहितस्य तस्य न्यायत्वाभिधानान्न पौनरुक्त्यमिति भावः । न्यायत्वे बीजमाह- **उपपत्तिज्ञापिकेति** ।। यतः केवलाप्युपपत्तिज्ञापिकाऽतः सैव न्याय इति भावः । ननु प्रतिज्ञाया हेतुगर्भत्वं बाधितमत आह- **धूमवान् पर्वत इति** ।। **तावन्मात्रेणैवेति** ।। यद्यप्युपपत्तिसामान्यलक्षणम् अनुमितिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकावच्छिन्नयावद्रूपविशिष्टलिङ्गबोधकवाक्यत्वम् । तच्च प्रकृते नास्ति । तथापि यावत्पदं गुरु तद्रहितलक्षणमस्त्येवेति मन्तव्यम् । एवमग्रिमपक्षेऽपि द्रष्टव्यम् । **आधिक्यप्रसङ्गादिति** ।। अनाकाङ्क्षिताभिधानादिति भावः । **इष्टत्वादिति** ।। आकाङ्क्षितत्वेनाधिक्यप्रसङ्गाभावादिति भावः। आकाङ्क्षामेव प्रतिपादयति- **विचित्रबुद्धय इति** ।। पक्षान्तरमवतारयति- **इतोऽपीति** ।। **सिद्धौ प्रतिज्ञायां हेतुमात्रं चेति** ।। अत्र प्रतिज्ञायाः सिद्धौ हेतुमात्रं हेत्ववयवमात्रम् उपपत्तिज्ञापकमित्यन्वयः । प्रतिज्ञासिद्धिमुपपादयति- **पर्वतादग्निमानयेत्यादिना** ।। पुनः पक्षान्तरमवतारयति- **इतोऽपि न युक्त इति** ।। अत्र यद्यपि दृष्टान्तः सप्रतिज्ञाहेतुगर्भ इत्यनेन प्रतिज्ञाहेतूदाहरणात्मकत्वमुपपत्तेर्यथाश्रुतोऽर्थः । तथापि स पूर्वमुक्त एवेत्यन्यथा व्याचष्टे- **अत्र दृष्टान्त इत्यादिना** ।। ननु कदाचिद् व्याप्तिः कदाचिद् पक्षधर्मता कदाचिन्नोभयमपीति पारिभाषिकं न्यायत्वमत आह- **आकाङ्क्षानुसारेणैवेति** ।। अनाकाङ्क्षिताभिधानस्य तवापि वारणीयत्वादिति भावः ।

उपपत्तिदोषनिरूपणम्

(टी.) निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्युक्तम् । को दोष उपपत्तेः सम्भवति । द्विविध उपपत्तिदोषः । साक्षात् वाचनिकश्चेति । यस्तत्रोपपत्तेरेव

साधनदूषणाक्षमत्वापादकः स साक्षादुपपत्तिदोषः । तं विभज्य दर्शयति-

उपपत्तिदोषौ विरोधासङ्गती

उपपत्तिदोषो द्विविधः । विरोधोऽसङ्गतिश्चेति । अन्वययोग्यताविरहो विरोधः । आकाङ्क्षाभावोऽसङ्गतिः । इमौ चार्थवचनयोरपि सम्भवतः । अर्थासाधुत्वे वचनस्यापि तथात्वादिति ।

वचनस्यैवासाधुत्वापादको वाचनिकदोषः । तं विभज्य दर्शयति -

न्यूनाधिके वाचनिके

द्विविधो वाचनिकदोषः । न्यूनमधिकं चेति । अपेक्षितासम्पूर्तिर्न्यूनम् । अपेक्षिताधिकमधिकम् । न्यूनाधिके च परार्थप्रयोग एव सम्भवतः । वचनद्वारेणैवोपपत्तेरपि दूषिके स्यातामिति ।

(वि.टि.) उपपत्तिदोषौ विरोधासङ्गती इति मूलं विभक्तविभागो न, उपपत्ति-दोषसामान्यविभाग इति वक्तुं भूमिमारचयति । निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्युक्तम् । कस्तर्ह्युपपत्तिदोषसामान्यविभाग इत्याकाङ्क्षायामाह- **द्विविध इति** ॥ विधाद्वयं दर्शयति- **साक्षादित्यादिना** ॥ ननु साक्षादित्यस्य साक्षात्सम्बन्धेनेत्यर्थः प्रतीयते स च न सम्भवति बाधसत्प्रतिपक्षयोरव्याप्तेः । तयोः परम्परासम्बन्धेनैव लिङ्ग-वृत्तित्वात् । साध्याभावप्रमाया विरोधिव्याप्त्यादिमल्लिङ्गस्य वा साक्षात् प्रतिबध्य-लिङ्गवृत्तित्वाभावात् । न च ज्ञानमेव तयोः प्रतिबध्यलिङ्गेन साक्षात् सम्बन्ध इति वाच्यम् । वाचनिकातिव्याप्तेः । वाचनिकस्यापि वैज्ञानिकेन सम्बन्धेन साक्षात् लिङ्गवृत्तित्वात् । तस्मात् तद्भिन्नसाक्षात्सम्बन्धेनेति वक्तव्यम् । तथा चाव्याप्तिरेवेत्यत आह- **यस्तत्रेति** ॥ साध्यासाधकत्वबोधकतावच्छेदक-धर्मवत्त्वमित्यर्थः । साध्यं च कचिद् दूषणं कचिदन्यदित्यन्यदेतत् । मतुबर्थश्चा-साधकत्वव्याप्तिघटकीभूतसम्बन्धमात्रमतो नोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्ती इत्यवधेयम् ।

तदेवं विभक्तस्यायं विभाग इत्याह- **तं विभज्येति** ।। साक्षादुपपत्तिदोषमित्यर्थः। **उपपत्तिदोषाविति** ।। साक्षादुपपत्तिदोषावित्यर्थः । **अन्वययोग्यतेति** ।। अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयार्थोपस्थापकत्वमित्यर्थः[1] । **आकाङ्क्षेति** ।। आकाङ्क्षाविषयार्थानुपस्थापकत्वमित्यर्थः । **इमौ चेति** ।। नचैवं विभागव्याघात उभयस्योभयत्र दोषत्वादिति वाच्यम् । साक्षात्परम्पराकृतविशेषेण विभागकरणादिति भावः । **वाक्यस्यापीति**[2] ।। पर्वतो वह्निमान् ह्रदत्वात् प्रमेयत्वादित्यादिवाक्यस्येत्यर्थः । **तथात्वादिति** ।। असाधुत्वादित्यर्थः । वाचनिकं लक्षयति- **वचनस्यैवेति** ।। साक्षादिति शेषः । अतो नोत्तरग्रन्थविरोधः । **वाचनिको दोष इति** ।। यद्यपि निग्राहकत्वं दोषत्वम् । निग्रहश्चाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिलक्षणो वादिन एव नतूपपत्तिवचनयोः । तथाप्युपपत्तिनिष्ठतया निग्राहका उपपत्तिदोषा वचननिष्ठतया निग्राहको वाचनिको दोष इत्यभिप्रायो द्रष्टव्यः । **अपेक्षाऽसम्पूर्तिरिति**[3] ।। आकाङ्क्षितानभिधानम् आकाङ्क्षितासमभिव्याहृतमिति वेति भावः । **अपेक्षितादधिकमिति** ।। अनाकाङ्क्षिताभिधानमनाकाङ्क्षितसमभिव्याहृतमिति वेति भावः । नन्वेवं पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वादित्युक्त्वा विरतस्याप्तस्यापि निग्रहः स्यादपेक्षितानभिधानादित्यत आह- **न्यूनाधिके चेति** ।। **परार्थप्रयोग एव** । वादभिन्नकथायामित्यर्थः । ननु वचनस्य दुष्टतया वादिनिग्रहेऽप्युपपत्तेरदुष्टत्वादनुमितिः स्यादेवेत्यत आह- **वचनद्वारेणेति** ।। सकलसम्प्रदायमवमत्य कथमनेनैवं प्रयोगः कृत इति व्याकुलीभावेन तद्वचसाऽऽस्यादिज्ञानाभावादिति भावः ।

निग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावः

(टी.) न केवलमुपपत्तिदोषाणामेव विरोधादिभिः सङ्ग्रहः । किं नाम । परनिरूपिताशेषनिग्रहस्थानान्यपि विरोधादिष्वेवान्तर्भवन्तीत्याह–

---

१. ....ज्ञानविषयत्वोपस्थापकत्वमित्यर्थः । २. वचनस्यापीति मुद्रितपुस्तकपाठः । ३. अपेक्षितासम्पूर्तिरिति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

संवादानुक्तियुता [1]निग्रहाः

निग्रहाः निग्रहस्थानानि । कथायाम् अखण्डिताहङ्कारेण परेण परस्याहङ्कारखण्डनं पराजयो निग्रहस्तन्निमित्तं तत्वाप्रतिपत्तिलिङ्गं वा निग्रहस्थानम् । सा द्विविधा अप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिश्चेति । परोक्तस्ववक्तव्ययोरज्ञानम् अप्रतिपत्तिः । तयोरेव विपरीतज्ञानम् विप्रतिपत्तिः । तानि च-

१. प्रतिज्ञाहानिः
२. प्रतिज्ञान्तरम्
३. प्रतिज्ञाविरोधः
४. प्रतिज्ञासंन्यासः
५. हेत्वन्तरम्
६. अर्थान्तरम्
७. निरर्थकम्
८. अविज्ञातार्थकम्
९. अपार्थकम्
१०. अप्राप्तकालम्
११. न्यूनम्
१२. अधिकम्
१३. पुनरुक्तम्
१४. अननुभाषणम्
१५. अज्ञानम्
१६. अप्रतिभा
१७. विक्षेपः
१८. मतानुज्ञा
१९. पर्यनुयोज्योपेक्षणम्
२०. निरनुयोज्यानुयोगः
२१. अपसिद्धान्तः
२२. हेत्वाभासाः
२३. उदाहरणाऽभासाः
२४. तर्कपराहतिश्चेति ।

एतानि च कथाबाह्यानि कथायामपस्मारोन्मादादिदशापन्नानि झटिति संवरणेन तिरोहितोद्भावनावसराणि पुरःस्फूर्तिकानधिकृतोद्भावितानि न निग्रहस्थानानि । तात्कालिकातत्वज्ञानलिङ्गत्वेऽपि प्रतियोग्यपेक्षया तदभावात् इति ।

---

१. त एव निग्रहाः (पा.)

(वि.टि.) ननु दर्शनान्तरे द्वाविंशति निग्रहस्थानान्युक्तानि। त्वया च विभक्त-विभागेन चत्वार्येवोक्तान्यतो विभागानुपपत्तिरित्यत आह- **न केवलमिति ॥ संवादानुक्तीति ॥** संवादोऽधिकत्वमनुक्तिर्न्यूनत्वमित्यर्थः। तथा च हेत्वाभासानां विरोधासङ्गतिभ्यामन्येषां च न्यूनाधिकाभ्यां सङ्ग्रह इति भावः। प्रसङ्गान्निग्रह-स्थानत्वमपि दर्शयति- **निग्रहस्थानानीति ॥** अहङ्कारखण्डननिमित्तत्वं युद्धादावपि गतमत आह- **कथायामिति ॥** तथा च कथायामहङ्कारखण्डनं पराजयस्तन्निमित्तत्वमेव निग्रहस्थानत्वम्। अखण्डिताहङ्कारेणेत्यादि तु स्वरूप-निर्वचनमात्रमित्यवधेयम्। नन्वहङ्कारखण्डनं न पराजयः पराजितस्याप्यहन्त्वान-पायादित्यत आह- **तत्त्वाप्रतिपत्तिलिङ्गं वेति ॥** ननु विरुद्धप्रतिपत्तिलिङ्ग-निग्रहस्थानाव्यापकमिदमत आह- **सा द्विविधेति ॥** तत्त्वाप्रतिपत्तिरित्यर्थः। **परोक्तेति ॥** यद्यप्येतदकथायामपि तत्त्वाप्रतिपत्तिलिङ्गभूते गतं तथापि कथारूप-वाक्यार्थाज्ञानमप्रतिपत्तिः कथाभूतवाक्यार्थविपरीतज्ञानं विप्रतिपत्तिस्तदन्यतर-लिङ्गत्वं निग्रहस्थानत्वमिति मन्तव्यम्। न चैवमपि झटिति संवरणेऽतिव्यापकं तत्रापि कञ्चित् कालं कथार्थाज्ञानादिति वाच्यम्। तदपेक्षयाऽधिककाल-स्थायिनोऽज्ञानस्य तथात्वादिति भावः।

तत्त्वाप्रतिपत्तिलिङ्गतावच्छेदकेन रूपेण दर्शयति- **तानीति ॥** अत्र निग्राहकत्वे परस्परनैरपेक्ष्यसूचनायासमासः। नन्वेवं ह्रदोऽग्निमानित्युक्ते बाधे चोद्भाविते पर्वतोऽग्निमानिति ब्रुवन्नाप्तोऽपि निगृहीतः स्यादित्यत आह- **कथाबाह्यानीति ॥** कथायामेव निग्रहादिति भावः। ननु कथायामप्यपस्मारोन्माददशापन्नानि न निग्राहकानीति[1] तत्रातिव्यापकमत आह- **अपस्मारोन्मादादिदशापन्नानीति ॥** पुरःस्फूर्तिकोद्भावितानि तदीयभावावधारणात् प्रागेवोद्भावितानीत्यर्थः। अनधि-कृतोद्भावितानि वादिभिन्नोद्भावितानि। इदं तु पर्यनुयोज्योपेक्षणं तिरस्कृत्य।

---

१. न निग्रहस्थानानीति

तत्र मध्यस्थस्यैवाधिकारादिति मन्तव्यम्। एतानि न निग्रहस्थानानीत्यन्वयः। कुतो न निग्रहस्थानानीत्यत आह- **तात्कालिकेति ॥** वादिद्वयस्य परस्परावधिकतारतम्यस्यैव विचारणीयत्वादिति भावः। **तदभावादिति ॥** अतत्वज्ञानाभावादित्यर्थः।

प्रतिज्ञाहानिः

(टी.) तत्र येन यत् यथा साध्यत्वादिना निर्दिष्टं [1]तस्य तथा निर्वाहादर्शनेन पुनस्त्यागः प्रतिज्ञाहानिः। द्विधा चैषा। साधनहानिर्दूषणहानिश्चेति। तत्राद्या द्वादशविधा। पक्षे तावत् साध्यसाधनधर्मितद्विशेषणहानिभेदात् षट्प्रकारा। एवं दृष्टान्तेऽपीति। द्वितीयाऽपि द्विविधा। स्वरूपतो विशेषतश्चेति। सर्वा पुनर्द्विविधा। असद्विषया सद्विषया चेति। सर्वा चेयं [2]द्विधा प्रवर्तते कण्ठतोऽर्थतश्चेति। 'दुष्टं चेन्मा भूत्[3]' इति कण्ठतः। 'अन्यथाऽस्तु' इत्यर्थतः।

तत्रासद्विषया पक्षे साध्यहानिर्यथा 'पर्वतोऽग्निमान् प्रमेयत्वात्' इत्यत्रानैकान्तिकत्वोद्भावने माऽस्त्वग्निमानिति, निरग्निकोऽस्त्विति वा। साधनहानिर्यथा, तस्मिन्नेव हेतौ तथा दूषिते माऽस्त्वसौ हेतुरिति, धूमवत्त्वमस्त्विति वा। धर्मिहानिर्यथा, ह्रदपर्वतावग्निमन्तावित्यत्र भागे बाधाभिधाने माऽस्तु तर्हि ह्रदः पक्ष इति, पर्वत एवास्त्विति वा। साध्यविशेषणहानिर्यथा, पर्वत उष्णाग्निमान् इत्यत्र व्यर्थविशेषणतया प्रत्युक्ते माऽस्तु तर्हि तथेति, अग्निमानित्येवास्त्विति वा। साधनविशेषणहानिर्यथा, सुरभिधूमवत्त्वादित्यत्र तथैव दूषिते माऽस्तु तर्ह्येवमिति, धूमवत्वादित्येवास्त्विति वा। धर्मिविशेषणहानिर्यथा, अयं पर्वतोऽग्निमानित्यत्र तथैव दूषिते तर्हि तथा माऽस्त्विति, पर्वत इत्येवास्त्विति वा।

---

१. तेन तस्य (पा.) २. द्वेधा (पा.) ३. माऽस्तु (पा.)

दृष्टान्ते साध्यहानिर्यथा, पर्वतोऽग्निमान् प्रमेयत्वान्महानसवदित्यत्रानैकान्तिकत्वोद्भावने मास्तु तर्हि महानसोऽग्निमानिति, निरग्निकोऽस्त्विति वा। साधनहानिर्यथा, तत्रैव प्रयोगे तथैव प्रत्युक्ते माऽस्तु प्रमेयत्वान्महानसोऽग्निमानिति, [1]धूमवत्त्वादिति वा। धर्मिहानिर्यथा, ह्रदवदित्युक्ते साध्यवैकल्यात् प्रत्युक्ते मास्तु स दृष्टान्त इति, महानसोऽस्त्विति वा। साध्यविशेषणहानिर्यथा 'यो धूमवानसावुष्णाग्निमान् यथा महानसः' इत्यत्र विशेषणवैयर्थ्येऽभिहिते माऽस्तु तथेति, सोऽग्निमानित्येवास्त्विति वा। साधनविशेषणहानिर्यथा 'यः सुरभिधूमवानसावग्निमान् यथा महानसः' इत्यत्र तथैव प्रत्युक्ते मास्तु तर्हीत्थमिति, यो धूमवानित्येवास्त्विति वा। धर्मिविशेषणहानिर्यथा, 'यः सुरभिधूमवानसावग्निमान् तन्महानसवत्' इत्यत्र तथैव प्रत्युक्ते मास्त्वेवमिति, महानसवदित्येवास्त्विति वा।

(वि.टि.) प्रतिज्ञाहानिं लक्षयति- **तत्रेति** ॥ पूर्वोद्दिष्टेषु मध्य इत्यर्थः। संवरणानवसरे[2] कथायां विशिष्य स्वीकृतोक्तत्याग इत्यर्थः। अत्र यद् यथा साध्यत्वादिना निर्दिष्टमित्यनेन विशिष्योक्तत्वं लभ्यते। तत्प्रयोजनं त्वपसिद्धान्तव्यवच्छेदः। तत्र नैयायिकोऽहमित्यादिना सामान्यत एवोक्तिसत्त्वात्[3] तथा निर्वाहादर्शनेनेत्यादिना संवरणानवसर[4] इत्यस्य लाभः। तत्प्रयोजनं तु झटिति संवरणव्यवच्छेद एव। भिन्नभिन्नकर्तृकस्वीकारत्यागस्थले न प्रतिज्ञाहानिरित्यत उक्तम्- **पुनस्तेनेति** ॥ कथायामिति तु सामान्यलक्षणस्थमनुवर्तनीयमित्युदासीनप्रतिज्ञाहानिव्यवच्छेद इति सर्वं सुस्थम्। **दूषणहानिश्चेति** ॥ इदं तु दूषणं साधनत्वेन न निर्दिष्टं यदि तदा तत्वेन[5] निर्देशदशायां तु साधनहानिरेव सापीति न द्वैविध्यमित्यवधेयम्। **द्वादशविधेति** ॥ यद्यप्यत्र तत्वबोधादौ

---

१. धूमवत्त्वादस्त्विति (पा.) २. सञ्चरणानवसरे

३. उक्तत्वसत्त्वात् ४. सञ्चरणानवसर इत्यस्य ५. तदात्वेन

पञ्चविधत्वमेवास्या उक्तं पक्षसाध्यसाधनदृष्टान्ततद्विशेषणभेदात् । तथापि तद्विशेषणभेदादित्यत्र तत्पदेन पक्षविशेषणसाध्यविशेषणहेतुविशेषण इत्येव धर्मपरामर्शो वाच्यः । तत्वस्यैकस्याभावात् । तथा च धर्महानिरपीत्यर्थः[१] । न चैवमपि द्वादशविधत्वासम्भवः । साध्यहेत्वोः पक्षीयत्वदृष्टान्तीयत्वभेदविवक्षया तदभिधानादिति । **द्वितीयापीति** ॥ दूषणहानिरपीत्यर्थः । **स्वरूपतो धर्मितः** विशेषतो धर्मत इत्यर्थः । **सर्वेति** ॥ साधनहानिर्दूषणहानिश्चेत्यर्थः । **सद्विषया असद्विषया चेति** ॥ सत्प्रतिज्ञातहानिरसत्प्रतिज्ञातहानिश्चेत्यर्थः । **अन्यथाऽस्त्विति** ॥ नन्वन्यथाऽस्त्विति नेयं प्रतिज्ञातहानिः । रूपान्तराभ्युपगमे पूर्वत्यागानावश्यकत्वात् । तथात्वेऽपि प्रतिज्ञान्तरमेव स्यान्न तु प्रतिज्ञाहानिः तदुपजीवित्वेन जघन्यप्रतिपत्तिकत्वादिति चेत् । न । अन्यथाऽस्त्विति पूर्वोक्तं परित्यजति अत्यजन् वा । आद्ये त्याग एवोपजीव्यः । अवश्यकत्वात् । न चेदं प्रतिज्ञान्तरलक्षणम् । अविशिष्टमुक्त्वा तत्रैव विशेषणान्तराप्रक्षेपात् । अन्त्येऽर्थान्तरमेव[२] । पूर्वोक्तमत्यजत एतस्यानुपयुक्तत्वात् । तस्मात् पूर्वोक्तत्यागमविज्ञायार्थान्तरमेव स्यान्न प्रतिज्ञान्तरमिति तज्ज्ञानमावश्यकम् । तथा चोपजीव्यत्वात् स एव दोष इति भावः । **अर्थत इति** ॥ अन्यद् वदति चेत् प्राचीनं त्यक्तमनेनेत्याक्षेपलभ्यमित्यर्थः । **असद्विषयेति** ॥ सर्वापि हानिः सद्विषया कण्ठतोऽर्थतश्च । तत्र सद्विषयत्वासद्विषयकत्वयोरेकत्रासमावेशात् त्रयं त्रयं समावेश्यैकैकम् । यथासङ्ख्यमुदाहरति- **पक्षे साध्यहानिर्यथेति** ॥ तस्मिन्नेव प्रमेयत्व एव । तथा दूषितेऽनैकान्तिकत्वेन दूषिते । **धर्मिहानिर्यथेति** ॥ नन्वत्र ह्रदांशे साध्यहानिरप्यस्तीति सैव दोषो न तु पक्षहानिरिति चेत् । न । उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् । तदुपाध्यप्रतिसन्धानदशायामेतस्य दोषत्वात् । विषयसङ्करेऽपि ज्ञानासङ्करादिति भावः । धर्महानिं यथासङ्ख्यमुदाहरति- **साध्य-**

---

१. तथा च धर्महानिः त्रिधा

२. अन्त्येऽर्थान्तरमेव स्यान्न प्रतिज्ञान्तरम् ।

विशेषणहानिर्यथेति ।। द्वितीयषट्कमुदाहरति- **दृष्टान्ते साध्यहानिर्यथेति** ।। दृष्टान्ते धर्महानिं यथाक्रममुदाहरति- **साध्यविशेषणहानिर्यथेति** ।।

(टी.) दूषणहानिः स्वरूपतो यथा 'पर्वतोऽग्निमान् प्रमेयत्वात्' इत्यत्रासिद्धेरुद्भावने निरनुयोज्यानुयोगेन प्रत्युक्ते 'तर्हि मा भूत्तत्' इति 'अनैकान्तिकता भवतु' इति वा । विशेषतो यथा 'ह्रदपर्वतावग्निमन्तौ धूमवत्वात्' इत्यत्र स्वरूपासिद्ध्युद्भावने पूर्ववत् प्रत्युक्ते 'तर्हि मास्तु' इति 'भागासिद्धो भवतु' इति वा ।

(वि.टि.) दूषणहानिरपि स्वरूपतो विशेषतश्चेत्युक्तम् । तत्र स्वरूपतो हानिमुदाहरति- **दूषणहानिः स्वरूपतो यथेति** ।। स्वरूपतो दोषतावच्छेदकावच्छेदेनेत्यर्थः । **विशेषत इति** ।। पूर्वोक्तदोषतावच्छेदकावच्छिन्न एव विशेषणान्तरदानेनेत्यर्थः । **तथैवेति** ।। निरनुयोज्यानुयोगेन चेत्यर्थः । दूषणहानेः सर्वत्र निरनुयोज्यानुयोगोद्भावनानन्तरं प्रवृत्तिरित्यवधेयम् ।

(टी.) सद्विषया तु 'पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्त्वात्' इत्यत्र अनैकान्तिकत्वोद्भावने 'तर्हि माऽस्तु पर्वतोऽग्निमान्' इत्याद्युदाहर्तव्या । सा च पर्यनुयोज्योपेक्षणसहचारिणीति ।

ननु यद्दोषभयादुक्तं त्यजति स एव निग्रहस्थानमस्तु किं हान्येति चेन्न । सद्धानौ तस्या एव निग्रहहेतुत्वात् । असद्धानावपि तत एव परिहृतत्वात् । हानिमनुद्भाव्य प्राचीनदोषस्थापनानुपपत्तेश्च । न चास्यास्तादर्थ्यं, स्वयमपि विप्रतिपत्तिसूचकत्वात् । न चैवं स्ववचनविरोध एव । हानिमनुद्भाव्य विरोधोद्भावनानुपपत्तेरिति ।। १ ।।

(वि.टि.) सद्विषया असद्विषया चेत्युक्तम् । तत्रासद्विषयामुदाहृत्य सद्विषयामुदाहरति- **सद्विषया त्विति** ।। **तर्हि मास्तु पर्वतोऽग्निमानिति** ।। अथान्योऽस्त्विति

चेति अत्रापि द्रष्टव्यम् । सर्वा चेयं द्विधा प्रवर्तत इत्यभिधानात् । **इत्यादीति** ॥ सद्विषया साधनहानिर्यथा । पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्त्वादित्यत्रैवानैकान्तिकोद्भावने कृते तर्हि मास्तु पर्वतो धूमवत्त्वादिति अन्यथैवाऽस्त्विति वा । अत्रैव प्रयोगे बाधोद्भावने कृते मास्तु तर्हि पर्वतः पक्ष इति वा चत्वर एवास्त्विति वेत्यादि स्वयमुदाहर्तव्येति । **पर्यनुयोज्योपेक्षणासहचारिणीति** ॥ सद्धेतौ व्यभिचारो नास्तीति पर्यनुयोगमुपेक्ष्य प्रतिज्ञायास्त्यक्तत्वादित्यर्थः । **सद्भानाविति** ॥ तत्र प्राथमिकस्य दोषस्य वस्तुतोऽभावादिति भावः । **असद्भानावपीति** ॥ दन्दशूक-दष्टाङ्गुलिवद् दुष्टत्यागेनैव पूर्वनिग्रहपरिहारात् । नहि त्यक्तस्य दुष्टत्वेऽस्य काचित् क्षतिरित्यर्थः । **हानिमनुद्भाव्येति** ॥ यावद् हानिर्नोद्भाव्यते तावत् पूर्वदोष एव स्थिरो भवति[1] । तदुद्भावने तु हानिभिया प्रथमैव प्रतिज्ञा आस्थेया । सा च दुष्टेति हि प्राचीनदोषस्थिरीकरणम् । तथा चोपजीव्यत्वात् प्रतिज्ञाहानिरेव निग्राहिकेत्यर्थः । न चेयमुपजीव्यापि न निग्राहिका किन्तूपजीवकमपि प्राथमिक-मेव निग्राहकं क्लृप्तत्वादित्याह- **न चास्यास्तादार्थ्यमिति** ॥ **स्वयमपीति** ॥ विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिसूचकत्वं हि निग्राहकत्वम् । तदत्राप्यस्त्येवेति भावः । **विरोध एवेति** ॥ परिग्रहवर्जनयोरेकस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः । **हानिमनुद्भाव्येति** ॥ तथा चोपजीव्यत्वात् सैव दोष इति भावः । विरोधस्य प्रतियोगिज्ञानसापेक्षज्ञानत्वा-दिति ।

प्रतिज्ञान्तरम्

(टी.) दोषपरिजिहीर्षया निर्दिष्टसाध्यभागेऽधिकप्रक्षेपः प्रतिज्ञान्तरम् । प्रतिज्ञा, उदाहरणे प्रयोज्यभागः, निगमनं चेति साध्यभागः । द्विविधं चेदं दोषपरिहारहेतुः तदहेतुश्चेति । दोषसदसद्भावाभ्यां पुनर्द्विविधम् । तत् प्रतिज्ञायां चतुर्विधम् । पक्षतद्विशेषणसाध्यतद्विशेषणप्रक्षेपभेदात् । पक्ष-प्रक्षेपोऽपि द्वेधा । स्वरूपतः पक्षान्तरतश्चेति । एवं साध्यप्रक्षेपोऽपि ।

---

१. एव स्थिरो न भवति / एव स्थितो न भवति

तत्र सद्दोषपरिहारार्थमाद्यं यथा 'अनित्यः कृतकत्वात्' इत्यत्र न्यूनतया प्रत्युक्ते 'शब्दोऽनित्यः' इति। द्वितीयं यथा 'शब्दोऽनित्यः ऐन्द्रियकत्वात्' इत्यत्र सामान्येनानैकान्तिकत्वेऽभिहिते 'तदपि पक्षः' इति। तृतीयं यथा, तत्रैव ध्वनिभिः सिद्धसाधनत्वोद्भावने 'वर्णात्मकः शब्द पक्षः' इति। चतुर्थं यथा 'शब्दः कृतकत्वात्' इत्यत्र न्यूनतया प्रत्युक्ते 'शब्दोऽनित्य' इति। पञ्चमं यथा 'पर्वतोऽग्निमान् सुरभिमलिनधूमवत्वात्' इत्यत्र विशेषणासामर्थ्येऽभिहिते 'साग्निकृष्णागरुमान्' इति। षष्ठं यथा 'क्षित्यादिकं कारणपूर्वकं कार्यत्वात्' इत्यत्र सिद्धसाधनत्वोक्तौ उपादानादिबुद्धिमत्कारणपूर्वकमिति।

(वि.टि.) क्रमानुसारेण प्रतिज्ञान्तरलक्षणमाह- **दोषपरिजिहीर्षयेति** ॥ वाद्युक्तदोषोद्धाराय निर्दिष्टसाध्यभागस्य पूर्वानुक्तविशेषणवतोऽभिधानं प्रतिज्ञान्तरमित्यर्थः। साध्यभागपदस्याव्याप्तिवारणाय सकलपरतया व्याचष्टे- **प्रतिज्ञेति** ॥ हेतूपनययोः साधकभागत्वमेवेति भावः। न चोपनये वह्निव्याप्यधूमवानयमित्यत्र वह्निः साध्यभाग एवेति वाच्यम्। वह्नेस्तत्र व्याप्तिविशेषणतया साधकभाग एव प्रवेशादिति। **दोषपरिहारहेतुरिति** ॥ दोषपरिहाराभिप्रायेण क्रियमाणत्वं साधारणम्। स च दोषः क्वचित् परिहृतो भवति क्वचिन्नेत्यर्थः। **पुनर्द्विविधमिति** ॥ सद्विषयमसद्विषयं वेत्यर्थः। **स्वरूपत इति** ॥ पूर्वमप्रक्षिप्तप्रक्षेपादित्यर्थः। **आद्यमिति** ॥ स्वरूपतः पक्षप्रक्षेप इत्यर्थः। **द्वितीयं यथेति** ॥ पक्षान्तरतः पक्षप्रक्षेपो यथेत्यर्थः। **तदपि पक्ष इति** ॥ तथा च पक्षे व्यभिचारो न दोषायेति भावः। **तृतीयमिति** ॥ पक्षविशेषणप्रक्षेप इत्यर्थः। नन्वत्र ध्वनिपक्षतापरिहारात् पक्षैकदेशहानिः प्रतिज्ञाहानिरेवेति चेन्न। येन प्रकारेण स्वीकारस्तेनैव त्यागस्य प्रतिज्ञाहानिपदार्थत्वादिति भावः। **चतुर्थमिति** ॥ स्वरूपतः साध्यप्रक्षेप इत्यर्थः। **पञ्चममिति** ॥ साध्यान्तरप्रक्षेप इत्यर्थः। ननु यदि कृष्णागुरुमत्त्वेऽपि प्राग्

विप्रतिपत्तिरासीत् तदा परदोषोद्भावनानन्तरं स्थापनाकरणादप्राप्तकालत्वम् । अथ तत्र नासीद् विप्रतिपत्तिस्तदाऽधिकमर्थान्तरं वेति चेन्न । पूर्वमविप्रतिपत्तावपि विशेषणवैयर्थ्यपरिहारार्थं तदुपन्यासेनाधिकादेरभावात् । **षष्ठं यथेति ॥** साध्यविशेषणप्रक्षेप इत्यर्थः ।

(टी.) उदाहरणे प्रयोज्यभागे प्रयोज्यस्वरूपतदन्तरतद्विशेषणधर्मितद्विशेषणप्रक्षेपभेदेन पञ्चविधम् । तत्राद्यं यथा 'यो धूमवान् यथा महानसः' इत्यत्र न्यूनतया प्रत्युक्ते 'सोऽग्निमान्' इति । द्वितीयं तथा 'यत् सुरभिमलिनधूमवत् तद् अग्निमत् यथा सम्प्रतिपन्नम्' इत्युक्ते प्रयोज्यभागे न्यूनतया प्रत्युक्ते 'तत् साग्निकृष्णागरुत्मत्' इति । तृतीयं यथा 'यत् कार्यं तत् कारणपूर्वकं यथा घटः' इत्यत्र न्यूनतया प्रत्युक्ते 'तत् उपादानादिबुद्धिमत्कारणपूर्वकम्' इति । चतुर्थं यथा 'यो धूमवानसावग्निमान्' इत्येवोक्ते प्रागिव प्रत्युक्ते 'यथा महानसः' इति । पञ्चमं यथा 'शब्दो नित्यः नित्यगुणत्वात् परमाणुरूपवत्' इत्यत्र साध्यवैकल्येऽभिहिते 'अपार्थिवपरमाणुरूपं दृष्टान्तः' इति ।

(वि.टि.) तदन्तरतद्विशेषणेति ॥ प्रयोज्यान्तरप्रयोज्यविशेषणेनेत्यर्थः । **तत्राद्यं यथेति ॥** तस्मादग्निमानित्युक्ते न्यूनतया च प्रत्युक्ते पर्वत इति । अयं पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिज्ञाय तस्मात्[1] पर्वतोऽग्निमानित्युक्ते न्यूनतया प्रत्युक्ते तस्मादयं पर्वतोऽग्निमानिति ।

(टि.) निगमनेऽपि प्रतिज्ञायामिवोदाहर्तव्यम् । हेतुप्रक्षेपोऽत्राधिकः । स यथा 'पर्वतोऽग्निमान्' इत्येवोक्ते न्यूनतया प्रत्युक्ते, 'तस्मात् धूमवत्त्वात् पर्वतोऽग्निमान्' इति । असद्दोषपरिहाराहेतुर्यथा 'पर्वतोऽग्निमान्' इत्यत्र बाधोक्तावुष्णाग्निमानित्यादि । सद्दोषपरिहाराहेतुर्यथा 'शब्दोऽनित्य ऐन्द्रियकत्वात्' इत्यत्र सामान्येनानैकान्तिकत्वोद्भावने 'सर्वगतः शब्दः

१. प्रतिज्ञाय तज्ज्ञानाय तस्मात्

पक्षः' इत्यादि । असद्दोषपरिहारहेतुर्यथा 'शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात्' इत्यत्र सामान्येनानैकान्तिकत्वोद्भावने 'तदपि पक्षः' इत्यादि । न च दोषापरिहारे अर्थान्तरता । प्रकृतोपयोगसद्भावाभिमानेन प्रतिज्ञान्तरत्वस्यैव सिद्धत्वात् । न चेयं हानिरेव । पूर्वाङ्गीकृतस्यात्यागात् । विशेषणाभावस्य प्रागनङ्गीकृतत्वादिति ॥ २ ॥

(वि.टि.) प्रतिज्ञायामिवेति[1] ॥ पक्षतद्विशेषणसाध्यतद्विशेषणप्रक्षेपभेदेनेत्यर्थः । **हेतुप्रक्षेपोऽत्राधिक इति** ॥ यद्यपि हेतुप्रक्षेपोऽत्र साधकप्रक्षेप इति हेत्वन्तरं भवितुमर्हति तथापि साध्यभागेऽधिकप्रक्षेपरूपत्वात् प्रतिज्ञान्तरत्वमेव । तस्मादित्यनेन समर्थहेतुसम्बन्धस्य साध्ये बोधनादिति भावः । **उष्णाग्निमानिति** ॥ यद्यपि परिहारो न जात एव, अग्न्यभाववति उष्णाग्निमत्त्वस्याप्यभावादिति तथापि प्राचीनो बाधो गत एव प्रतियोगिभेदेन बाधयोर्भिन्नत्वादिति भावः । दोषसदसद्भावाभ्यां दोषपरिहारहेतुमुक्त्वा दोषसदसद्भावाभ्यां दोषापरिहारहेतुमुदाहरति - **सद्दोषपरिहाराहेतुर्यथेति** ॥ इदं तु पक्षविशेषणाधिक्योक्तेरुदाहरणम् । पक्षाधिक्योक्तेरुदाहरणं त्वनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते सामान्येनानैकान्तिकोद्भावने शब्दोऽनित्य इति । साध्यप्रक्षेपाद् यथा । शब्दः द्रव्यत्वादित्युक्ते स्वरूपासिद्धतया च प्रत्युक्ते शब्दोऽनित्य इति । साध्यविशेषणप्रक्षेपाद् यथा । शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते ध्वंसेनानैकान्तिकत्वोद्भावने शब्दः सत्वे सत्यनित्य इति । अत्र सर्वत्र समीचीनस्य दोषस्याधिक्योक्त्याप्यपरिहारादिति । **तदपि पक्ष इति** ॥ अत्र यद्यपि तस्यापि पक्षत्वाभिधानेन पक्षे व्यभिचारो न दोषायेति परिहारहेतुत्वमेव । तथापि निश्चितसाध्याभाववति पक्षेऽपि व्यभिचारो दोषायैवेति न परिहारहेतुत्वमिति भावः । न चैवमेतस्य सद्दोषपरिहारहेतुपक्षान्तराधिक्योक्त्युदाहरणत्वविरोधः । तत्रापि साध्यसन्देहदशायां तदुदाहरणत्व-

---

१. उदाहरणे प्रतिज्ञायामिव प्रयोज्यभागे इत्यादि टीकापाठो व्याख्यातुः सम्मतः स्यात् ।

सम्भवादिति । पक्षविशेषणसाध्यतद्विशेषणोदाहरणमादिपदग्राह्यम् । पक्षे विशेषणोदाहरणम् । अत्रैव प्रयोगे तथैव दूषिते वर्णात्मकः शब्द इति । साध्यविशेषणोदाहरणं तु शब्दोऽनित्यः कृतकत्वे सति सत्वादित्युक्ते सामान्येनानैकान्तिकत्वोद्भावने सत्वे सत्यनित्य इत्यादि । **अर्थान्तरतेति** ॥ प्रकृतानुपयोगादिति भावः । **अत्यागादिति** ॥ अधिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्धानिरित्यर्थः । ननु पूर्वं विशेषणाभावोऽङ्गीकृतः, अधुना विशेषणोक्तौ तद्धानिरित्यत आह- **विशेषणेति** ॥ विशेषणं पूर्वं नोक्तमित्येव न तु तदभावोऽङ्गीकृत इति भावः ।

अथ हेत्वन्तरं कुतः पृथक् कस्मात् क्रियते । न हि प्रतिज्ञाहानिमभिधाय हेतुहानिः पृथगभिहिता । किन्तु प्रतिज्ञाहानिपदस्य निर्वाह्यहानिपरतया यथा सङ्ग्रहस्तथाऽत्रापि प्रतिज्ञान्तरपदं निर्वाह्यान्तरपरमुचितम् । अन्यथोदाहरणान्तरादिकमपि स्यात् । न च कथकाशक्तिविशेषोन्नायकतया हेत्वन्तरं पृथक् । एवं सति हेतुहानिरपि पृथक् स्यादिति चेत् । न । वाक्यप्रयोगस्य साध्यसाधकभागोभयशरीरतया हानौ पूर्वसाध्यसाधनवद्वाक्यस्य नान्यार्थपरता किन्तु पूर्ववाक्योपमर्दमात्रमित्यभेदविवक्षा । अत्र त्वर्थान्तरप्रवेशेन वाक्यभेदादिति भेदोपन्यासात् । अत एव नोदाहरणं पृथक् लक्षितं स्वातन्त्र्येण तस्य वाक्यभेदाप्रयोजकत्वात् । अत एव सन्न्यासेऽप्यभेदविवक्षेति ।

प्रतिज्ञाविरोधः

(टी.) एककर्तृकवाक्ये अवान्तरवाक्यानां पदानां च मिथो व्याघातः प्रतिज्ञाविरोधः । स च बहुप्रकारः । तत्र प्रतिज्ञायां धर्मिपदयोर्यथा 'श्रोतृत्वे सति बधिरः' इति । साध्यपदयोर्यथा 'विमतो बधिरत्वे सति श्रोता' इति । धर्मिसाध्यपदयोश्चतुर्विधः । तत्र धर्मविधानाद्यथा 'मूको वक्ता' इति । तन्निषेधाद्यथा 'प्रमेयं न प्रमाणसापेक्षम्' इति धर्मिविधानाद्यथा

'अतीतमस्ति' इति। तन्निषेधाद्यथा 'वर्तमानं नास्ति' इति। हेतुपदयोर्यथा 'मूकत्वे सति वक्तृत्वात्' इति। उदाहरणे साधनपदयोर्हेतुपदवत्। साध्यपदयोः प्रतिज्ञायामिव। परस्परं तु प्रतिज्ञाहेतुविरोधवत्। दृष्टान्तधर्मिणि साध्यधर्मिवत्। साध्यधर्मिपदयोः प्रतिज्ञायामिव चतुर्विधः। उपनयपदयोर्हेतुपदवत्। निगमने प्रतिज्ञावत्। हेत्वंशेन विरोधः प्रतिज्ञाहेतुविरोधवत्।

(वि.टि.) क्रमप्राप्तप्रतिज्ञाविरोधं लक्षयति- **एकवक्तृकवाक्य इति**[1] ॥ भिन्नभिन्नवाक्ये विरोधाभावादतिव्याप्तिवारणायैतत्। परस्परानन्वितार्थान्वयाभिप्रायकः शब्दः प्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः। नन्वपसिद्धान्तात् कथमस्य भेदः। तत्र शास्त्रकाराभ्युपगमेन विरोध इह कथकाभ्युपगमेनेति चेत्। न। नैयायिकोऽहमित्यादिना स्वयमपि सिद्धान्ताभ्युपगमादिति। मैवम्। शास्त्रकाराभ्युपगममप्रतीत्य स्वाभ्युपगमविरोधस्य प्रत्येतुमशक्यतयोपजीव्यत्वेनापसिद्धान्तस्य भिन्नत्वात्। स्वाभ्युपगमकृतविरोधस्थलेऽस्य भिन्नत्वादित्युभयोर्भेदः। **श्रोतृत्व इति** ॥ श्रोत्रवत्त्वे सति बधिरः कुण्डलीत्यादावित्यर्थः। **धर्मिविधानादिति** ॥ न चात्राप्यतीतेऽस्तित्वविधानात् तत एव विरोधः। अस्तित्वं वर्तमानकालसम्बन्धः स च धर्मिद्वयात्मक इति अस्तित्वविधानस्य धर्मिविधानरूपत्वादिति भावः। एवमग्रेऽपि। **हेतुपदवदिति**[2] ॥ यो यो मूकत्वे सति वक्तेत्येवंरूपः। **प्रतिज्ञाहेत्विति** ॥ यद्व्यतिरिक्तं तद् व्यतिरिक्तमित्येवमित्यर्थः। **प्रतिज्ञायामिवेति** ॥ धर्मविधिनिषेधाभ्यां धर्मिविधिनिषेधाभ्याम्। यथा स वक्ता मूकवत्, तन्न प्रमाणसापेक्षं प्रमेयवत्, तदतीतं वर्तमानवत्, तद् वर्तमानमवर्तमानवदित्येवंरूप इत्यर्थः। **उपनयेति** ॥ मूकत्वे सति वक्ता चायमित्येवंरूपः। **निगमन इति** ॥ तस्माद् विमतो बधिरत्वे सति श्रोतेत्येवंरूपः।

---

१. एकवाक्य इति। श्रीनिवासतीर्थपाठोऽपि एकवक्तृकवाक्य इति।

२. उदाहरणे साधनपदयोर्हेतुपदवदिति वाक्यस्थप्रतीकग्रहणमेतत्।

(टी.) प्रतिज्ञाहेत्वोर्यथा 'द्रव्यं गुणव्यतिरिक्तम् अव्यतिरिक्तत्वात्' इति। प्रतिज्ञोदाहरणयोर्यथा 'विप्रतिपन्नो वक्ता मूकवत्' इति। प्रतिज्ञोपनययोः प्रतिज्ञाहेतुविरोधवत्। प्रतिज्ञानिगमनयोर्यथा 'पर्वतोऽग्निमान् तस्मान्निरग्निकः' इति। हेतूदाहरणयोर्यथा 'वक्तृत्वान्मूकवत्' इति। हेतूपनययोर्यथा 'धूमवत्वात् तथा चायं निर्धूमः' इति। हेतुनिगमनयोः प्रतिज्ञाहेतुविरोधवत्। उदाहरणोपनययोर्हेतूदाहरणविरोधवत्। उदाहरणनिगमनयोः प्रतिज्ञोदाहरणविरोधवत्। उपनयनिगमनयोरपि प्रतिज्ञाहेतुविरोधवत्। एवमन्यत्रापि विरोधो द्रष्टव्यः। न च विरुद्धहेत्वाभाससङ्करः। तत्र साध्यविपर्ययव्याप्तिदर्शनेन विरोधः। अत्र पुनः अस्ति नास्तीतिवत् उक्तिमात्रेणेति भेदात्। अत एव प्रथममुपलब्धेर्दोषान्तरसम्भवेऽप्येतदेवोद्भाव्यमिति ॥ ३ ॥

(वि.टि.) **प्रतिज्ञोपनययोरिति ॥** यद्यपि प्रतिज्ञाहेतुविरोधेन पुरःस्फूर्तिकेनायं गतार्थः, तथापि तदस्फुरणदशायां कदाचिद् सम्भाव्यत इति उक्त इति भावः। **हेतुनिगमनयोरिति ॥** अव्यतिरिक्तत्वाद् व्यतिरिक्तोऽयमित्येवमित्यर्थः। **उपनयेति ॥** वक्ता चायं तस्मान्मूक इत्येवंरूप इत्यर्थः। **एवमिति ॥** प्रत्येकपदेऽपीत्यर्थः। ननु यत्र विरोधस्तत्रावश्यमनैकान्तिकादय इति तैरेव गतार्थत्वमित्यत आह- **अत एवेति ॥** तथा च प्रथमोपस्थितिकत्वादेतदेवोद्भाव्यमिति भावः।

प्रतिज्ञासन्यासः

(टी.) स्वोक्तापलापः प्रतिज्ञासन्यासः। हानिवदवान्तरभेदभिन्नः। चतुर्धा च प्रवर्तते- केनेदमुक्तम् इति वा परमतमेतन्मयोक्तम् इति वा त्वयेदमुक्तम् इति वा परोक्तं मयाऽनूदितम् इति वेति ॥ ४ ॥

(वि.टि.) क्रमप्राप्तं प्रतिज्ञासन्यासं लक्षयति- **स्वोक्तापलाप इति ॥ अवान्तरभेदभिन्न इति ॥** पक्षसाध्यतद्धर्मापलापादिभेदभिन्न इत्यर्थः। एतस्योत्थानप्रकार-

'अतीतमस्ति' इति। तन्निषेधाद्यथा 'वर्तमानं नास्ति' इति। हेतुपदयोर्यथा 'मूकत्वे सति वक्तृत्वात्' इति। उदाहरणे साधनपदयोर्हेतुपदवत्। साध्यपदयोः प्रतिज्ञायामिव। परस्परं तु प्रतिज्ञाहेतुविरोधवत्। दृष्टान्तधर्मिणि साध्यधर्मिवत्। साध्यधर्मिपदयोः प्रतिज्ञायामिव चतुर्विधः। उपनयपदयोर्हेतुपदवत्। निगमने प्रतिज्ञावत्। हेत्वंशेन विरोधः प्रतिज्ञाहेतुविरोधवत्।

(वि.टि.) क्रमप्राप्तप्रतिज्ञाविरोधं लक्षयति- **एकवक्तृकवाक्य इति**[१] ॥ भिन्नभिन्नवाक्ये विरोधाभावादतिव्याप्तिवारणायैतत्। परस्परानन्वितार्थान्वयाभिप्रायकः शब्दः प्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः। नन्वपसिद्धान्तात् कथमस्य भेदः। तत्र शास्त्रकाराभ्युपगमेन विरोध इह कथकाभ्युपगमेनेति चेत्। न। नैयायिकोऽहमित्यादिना स्वयमपि सिद्धान्ताभ्युपगमादिति। मैवम्। शास्त्रकाराभ्युपगममप्रतीत्य स्वाभ्युपगमविरोधस्य प्रत्येतुमशक्यतयोपजीव्यत्वेनापसिद्धान्तस्य भिन्नत्वात्। स्वाभ्युपगमकृतविरोधस्थलेऽस्य भिन्नत्वादित्युभयोर्भेदः। **श्रोतृत्व इति** ॥ श्रोत्रवत्त्वे सति बधिरः कुण्डलीत्यादावित्यर्थः। **धर्मिविधानादिति** ॥ न चात्राप्यतीतेऽस्तित्वविधानात् तत एव विरोधः। अस्तित्वं वर्तमानकालसम्बन्धः स च धर्मिद्वयात्मक इति अस्तित्वविधानस्य धर्मिविधानरूपत्वादिति भावः। एवमग्रेऽपि। **हेतुपदवदिति**[२] ॥ यो यो मूकत्वे सति वक्तेत्येवंरूपः। **प्रतिज्ञाहेत्विति** ॥ यदव्यतिरिक्तं तद् व्यतिरिक्तमित्येवमित्यर्थः। **प्रतिज्ञायामिवेति** ॥ धर्मविधिनिषेधाभ्यां धर्मिविधिनिषेधाभ्याम्। यथा स वक्ता मूकवत्, तन्न प्रमाणसापेक्षं प्रमेयवत्, तदतीतं वर्तमानवत्, तद् वर्तमानमवर्तमानवदित्येवंरूप इत्यर्थः। **उपनयेति** ॥ मूकत्वे सति वक्ता चायमित्येवंरूपः। **निगमन इति** ॥ तस्माद् विमतो बधिरत्वे सति श्रोतेत्येवंरूपः।

---

१. एकवाक्य इति। श्रीनिवासतीर्थपाठोऽपि एकवक्तृकवाक्य इति।

२. उदाहरणे साधनपदयोर्हेतुपदवदिति वाक्यस्थप्रतीकग्रहणमेतत्।

(टी.) प्रतिज्ञाहेत्वोर्यथा 'द्रव्यं गुणव्यतिरिक्तम् अव्यतिरिक्तत्वात्' इति । प्रतिज्ञोदाहरणयोर्यथा 'विप्रतिपन्नो वक्ता मूकवत्' इति । प्रतिज्ञोपनययोः प्रतिज्ञाहेतुविरोधवत् । प्रतिज्ञानिगमनयोर्यथा 'पर्वतोऽग्निमान् तस्मान्निरग्निकः' इति । हेतूदाहरणयोर्यथा 'वक्तृत्वान्मूकवत्' इति । हेतूपनययोर्यथा 'धूमवत्वात् तथा चायं निर्धूमः' इति । हेतुनिगमनयोः प्रतिज्ञाहेतुविरोधवत् । उदाहरणोपनययोर्हेतूदाहरणविरोधवत् । उदाहरणनिगमनयोः प्रतिज्ञोदाहरणविरोधवत् । उपनयनिगमनयोरपि प्रतिज्ञाहेतुविरोधवत् । एवमन्यत्रापि विरोधो द्रष्टव्यः । न च विरुद्धहेत्वाभाससङ्करः । तत्र साध्यविपर्ययव्याप्तिदर्शनेन विरोधः । अत्र पुनः अस्ति नास्तीतिवत् उक्तिमात्रेणेति भेदात् । अत एव प्रथममुपलब्धेर्दोषान्तरसम्भवेऽप्येतदेवोद्भाव्यमिति ॥ ३ ॥

(वि.टि.) प्रतिज्ञोपनययोरिति ॥ यद्यपि प्रतिज्ञाहेतुविरोधेन पुरःस्फूर्तिकेनायं गतार्थः, तथापि तदस्फुरणदशायां कदाचित् सम्भाव्यत इति उक्त इति भावः । **हेतुनिगमनयोरिति ॥** अव्यतिरिक्तत्वाद् व्यतिरिक्तोऽयमित्येवमित्यर्थः । **उपनयेति ॥** वक्ता चायं तस्मान्मूक इत्येवंरूप इत्यर्थः । **एवमिति ॥** प्रत्येकपदेऽपीत्यर्थः । ननु यत्र विरोधस्तत्रावश्यमनैकान्तिकादय इति तैरेव गतार्थत्वमित्यत आह- **अत एवेति ॥** तथा च प्रथमोपस्थितिकत्वादेतदेवोद्भाव्यमिति भावः ।

प्रतिज्ञासन्न्यासः

(टी.) स्वोक्तापलापः प्रतिज्ञासन्न्यासः । हानिवदवान्तरभेदभिन्नः । चतुर्धा च प्रवर्तते- केनेदमुक्तम् इति वा परमतमेतन्मयोक्तम् इति वा त्वयेदमुक्तम् इति वा परोक्तं मयाऽनूदितम् इति वेति ॥ ४ ॥

(वि.टि.) क्रमप्राप्तं प्रतिज्ञासन्न्यासं लक्षयति- **स्वोक्तापलाप इति ॥ अवान्तरभेदभिन्न इति ॥** पक्षसाध्यतद्धर्मापलापादिभेदभिन्न इत्यर्थः । एतस्योत्थानप्रकार-

माह- **चतुर्धेति** ॥ **केनेति** ॥ मया नोक्तमित्यर्थः । **तव मतमिति**[१] ॥ यद्यप्यत्र स्वोक्तापलापो नास्ति तथापि स्वाभ्युपगतत्वसमानाधिकरणोक्तत्वापलापः प्रतिज्ञासन्न्यासः । स च स्वाभ्युपगतत्वापलापात् कचिदुक्तत्वापलापादिति । **त्वयेदमिति** ॥ मया नोक्तमित्यर्थोऽपलापोऽत्र मन्तव्यः ।

हेत्वन्तरम्

(टी.) दोषपरिजिहीर्षया निर्दिष्टसाधकांशे अधिकप्रक्षेपो हेत्वन्तरम् । हेतुः उदाहरणे प्रयोजकभागः उपनय इति साधकांशः । तत् द्विविधम् साधनदूषण-निष्ठभेदात् । सर्वं स्वरूपतो विशेषतश्चेति द्वेधा । तत्राद्यं यथा, हेत्वाद्यप्रयोगे न्यूनत्वोद्भावने तदुपादानम् । द्वितीयमपि दोषप्रतीकाराप्रतीकाराभ्यां दोष-सदसद्भावाभ्यां च द्वेधा । तत्र साधने हेतौ सद्दोषपरिहारहेतुर्यथा 'शब्दोऽ-नित्यः ऐन्द्रियकत्वात्' इत्यत्रानैकान्तिकत्वेन दूषिते सामान्यवत्वे सतीति । उदाहरणे प्रयोजकभागे यथा 'ऐन्द्रियकः सोऽनित्यः' इत्यत्र न्यूनत्वेऽभिहिते पूर्ववत् विशेषणम् । उपनये यथा 'तथा चायमैन्द्रियकः' इत्युक्ते पूर्ववत् विशेषणम् । दूषणे हेतौ यथा 'नायं साध्यसाधकः सपक्षे सत्वात्' इत्यत्र व्यभिचारेण प्रत्युक्ते 'विपक्षवृत्तित्वे सति' इत्यादि । सद्दोषाप्रतीकारो यथा 'शब्दोऽनित्य ऐन्द्रियकत्वात्' इत्यत्रानैकान्तिकत्वोद्भावने 'प्रमेयत्वे सति' इत्यादि । असद्दोषप्रतीकारो यथा 'पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्वात्' इत्यत्र महानसे व्यभिचार इत्युक्ते 'तदन्यत्वे सति' इत्यादि । असद्दोषाप्रतीकारो यथा तत्रैव 'प्रमेयत्वे सति' इत्यादि । अत्र हेत्वाभासादिसम्भवेऽपि तस्य साध्यत्वात् सिद्धं हेत्वन्तरमेवोद्भाव्यमिति ॥ ५ ॥

(वि.टि.) हेत्वन्तरं लक्षयति- **दोषपरिजिहीर्षयेति** ॥ ननु पूर्वानुक्तहेतुस्वरूप-प्रक्षेपाव्यापकमिदं तत्साधकपूर्वमनिर्दिष्टत्वात्[२] इति चेन्न । परोक्तदोषोद्धाराय

१. परमतमेतन्मयोक्तमिति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

२. तत्साधकस्य पूर्वमनिर्दिष्टत्वादिति पाठः स्यात् ।

प्रागनुक्तसाधकभागाभिधानं हेत्वन्तरमित्यनेन विवक्षणात् । निर्दिष्टसाधकांश इत्यस्य लक्षणाप्रवेशात् । साधकभागश्च विशेष्यं विशेषणं वेति भावः । **हेतुरिति** ॥ यद्यपि निगमने तस्मादित्यंशस्यापि गणना कर्तुमर्हति तथापि तस्य तत्र साध्य-विशेषणत्व एव तात्पर्यमबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वलाभाय न तु साधकत्व इति भावः । **दूषणनिष्ठेति** ॥ यद्यपि दूषणस्यापि हेतुत्वेनैव प्रयोगात् साधननिष्ठत्वमेव तथापि दूषणं यदि साधनविषयं[1] नोच्यते तदेदं द्रष्टव्यम् । गोबलीवर्दन्यायाद् वा भेदोपन्यासः । **स्वरूपतो विशेषतश्चेति** ॥ हेतुविशेषणतो दूषणं हेतुस्वरूपतो दूषणमित्यर्थः । **आद्यमिति** ॥ स्वरूपत इत्यर्थः । आदिपदग्राह्यं तु दूषणाप्रयोग इति । **द्वितीयमपीति** ॥ विशेषणतश्चेत्यर्थः । आद्ये दोषासत्वस्य दोषाप्रतीकारस्या-सम्भावितत्वादिति भावः । **तत्र साधन इति** ॥ इदं तु स्वरूपाख्यानमात्रम् । साधने सद्दोषपरिहारहेतुत्वस्यासम्भावितत्वादिति[2] । **पूर्ववदिति** ॥ सामान्यवत्त्वे सतीत्यर्थः । **तथैवेति**[3] ॥ न्यूनत्वेनैवेत्यर्थः । **दूषणहेतोरिति** ॥ हेतुत्वेनैवोद्भावन-मभिप्रेत्य सद्दोषपरिहारहेतुरिति शेषः । सद्दोषपरिहारहेतुमुदाहृत्य सद्दोषापरिहार-हेतुमुदाहरति- **सद्दोषाप्रतीकार इति** ॥ हेत्वन्तरमिति सम्बन्धः । सद्दोषपक्षद्वैविध्य-मुदाहृत्यासद्दोषपक्षेऽपि परिहारहेतुं यथाक्रममुदाहरति- **असद्दोषप्रतीकारमिति** ॥ द्वितीयमुदाहरति- **असद्दोषेति** ॥ **तत्रैवेति** ॥ पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वादि-त्यत्रैवेत्यर्थः । असत एव महानसे व्यभिचारस्य प्रमेयत्वेनाप्रतीकारादित्यर्थः । आदिपदग्राह्यं तु तत्रैव प्रयोगे यो धूमवानसावग्निमानित्युदाहृतेऽनैकान्तिकत्वेन दूषिते यः प्रमेयधूमवानित्यादि । स्थापनागतं दूषणगतं वा विशेषितत्वं परोक्त-

---

१. साधनविधया

२. असद्दोषपरिहारहेतुत्वस्यासम्भावितत्वादिति / सदोषपरिहारहेतुत्वस्यासम्भावितत्वादिति ।

३. उपनये यथा- तथा चायमैन्द्रियक इत्युक्ते तथैवाभिहिते इति ग्रन्थकर्तृसम्मतः टीकापाठः स्यात् ।

दोषप्रतीकारे हेत्वन्तरमेव निग्रहस्थानम्। यत्र तु विशेषितत्वेऽपि पूर्वदोषतादवस्थ्यं तत्र स्थापनायां हेत्वाभासो दूषणे तु निरनुयोज्यानुयोग इति ताभ्यामेव गतार्थता यद्यपि तथापि हेत्वन्तरमेवोद्भाव्यमुपजीव्यत्वात्, विशेषणाभिधानेनाविशिष्टा-सामर्थ्यस्य वादिस्वीकृतत्वाच्चेति । **साध्यत्वादिति** ।। उभयवाद्यसम्प्रति-पन्नत्वादित्यर्थः । **सिद्धमिति** ।। उभयवादिसम्प्रतिपन्नमित्यर्थः ।

अर्थान्तरम्

(टी.) प्रकृतानुपयुक्तान्वितोक्तिरर्थान्तरम् । तच्चतुर्विधम् । स्वपरोभयानु-भयमतरीतिभेदात् । तत्र स्वमतेन नैयायिकस्य मीमांसकं प्रति यथा 'शब्दोऽनित्यः स चाकाशविशेषगुणः' इति । परमतेन यथा '[१]द्रव्यम्' इत्यादि । उभयमतेन यथा 'श्रोत्रग्राह्योऽसौ' इत्यादि । अनुभयमतेन यथा 'गन्धादिभिः समानाश्रयोऽसौ' इत्यादि ।

अत्र न्यूनादिसम्भवेऽपि तस्योक्तग्राह्यत्वात् अस्य चोच्यमानग्राह्यत्वेन प्रथमप्राप्तत्वात् इदमेवोद्भाव्यमिति ।। ६ ।।

(वि.टि.) क्रमागतमर्थान्तरं लक्षयति- **प्रकृतेति** ।। अन्वितोक्तिरित्यनेन निरर्थकापार्थकयोर्व्यावर्तनं निरर्थकस्य पदार्थानुपस्थापकत्वादपार्थकस्यान्वया-बोधकत्वादित्यनन्वितोक्त्यभावोऽविशिष्ट इति । **स्वेति** ।। स्वमात्रानुमतपर-मात्रानुमतस्वपरोभयानुमतस्वपरोभयाननुमतभेदादित्यर्थः । तेन न साङ्कर्यम् । **स्वमतेनेति** ।। नैयायिकमात्रमतेनेत्यर्थः । **अपरमतेनेति**[१] ।। मीमांसकमात्र-मतेनेत्यर्थः । ननु हेतुमुक्त्वैवं[२] वदन् न्यूनत्वेनैव निगृह्यते किमर्थान्तरेणेत्यत आह- **अत्रेति** ।। न्यूनादेरुद्भावनावसराभावात्, एतस्य च लब्धावसरत्वादिद-मेवोद्भाव्यमित्यर्थः । न च न्यूनादेः कथमुक्तग्राह्यत्वमिति वाच्यम् । अन्तरापूरण-

१. द्रव्यं शब्दः (पा.)

१. परमतेनेति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

२. हेतुमनुक्त्वैवमिति पाठ आशास्यते ।

शङ्कया तस्योच्यमानाग्राह्यत्वात् । अन्यथोद्भावयितुर्निरनुयोज्यानुयोगापत्तेः । तथा चावसरासङ्करादेवास्यासङ्कर इति । न च न्यूनत्वोपेक्षणे पर्यनुयोज्योपेक्षणापत्तिः । उद्भावनावसरे तदनुद्भावने तत्सम्भवात् । नन्वर्थान्तरमदुष्टे दुष्टे वा वाक्ये उद्भाव्येत । आद्ये तादृशवाक्येऽर्थान्तरावतारासम्भव एव । स्वसाधने हि दोषं दृष्ट्वा तत्प्रच्छादनार्थं तदवतारात् । द्वितीये दोषमुपेक्ष्य नार्थान्तरोद्भावनस्योपयोगः । प्रत्युत पर्यनुयोज्योपेक्षणमासादयेदित्यनवसर एवैतदुद्भावनस्य । किञ्च दुष्टसाधने किमित्यर्थान्तरमवतारयेत् । न हि प्रतिज्ञान्तरादिभिरिवार्थान्तरावतारे पूर्वदोषः परिहृतो भवति । अन्यथा कपोलवादनमपि कुर्यादिति । मैवम् । स्वदोषस्य सतोऽसतो वा ज्ञातस्य निरोधित्सया[1] एतदुक्तिसम्भवात् । पूर्वं च यत्र दोषभ्रमादस्यावतारः तत्प्रमातोऽपि यत्र प्रतिवादिना स दोषो न ज्ञातस्तत्राप्यसङ्कर इति[2] । न च कपोलवादित्रतुल्यता । आकाङ्क्षाद्युपेतत्वेनापाततः प्रतिपादकत्वात् । अर्थावधारणानन्तरं प्रकृतानन्वयज्ञानात् । न चैवं कपोलवादित्रादाविति विशेषात् । नन्वर्थान्तरमर्थान्तरेण परिहरतः किमुत्तरम् । न तावदर्थान्तरमेव । तत्रापि पुनस्तदुद्भावनेनोन्मत्तकेलिप्रसङ्गात् । न च मूकीभावनमेवोचितम् । उत्कृष्टानुत्कृष्टव्यवस्थानुपपत्तिप्रसङ्गात् । प्रत्युत परस्यैवावष्टम्भविजयः[3] स्यात् । उच्यते । पूर्वनिग्रह-विच्छिन्नासु कथासु पश्चादुपन्यासः कथाबाह्य एव । तादृशस्थले हि मध्यस्थेन निग्रहोद्भावने सर्वत्र कथाविच्छेदः । अन्यथा जल्पकस्यैवावष्टम्भविजयावधिः कथाव्यवहारः सर्वत्र स्यादिति ।

निरर्थकम्

(टी.) अबोधकशब्दप्रयोगो निरर्थकम् । तच्च बहुप्रकारम् । कचटतपेत्यादिमातृकापाठमात्रं लिङ्गविभक्तिवर्णविपर्यासः कृत्तद्धितसमासाख्यातविपर्यासः

---

१. तिरोधित्सया २. तत्रास्य सङ्कर इति । ३. अवष्टम्भविगमः

भाषान्तरसङ्करश्चेत्यादि । कथञ्चित् ज्ञापकत्वात् कथमेतन्निग्रहस्थानमिति चेन्नैवम् । न हि कथञ्चिज्ज्ञापकत्वं शब्दधर्मः प्रकरणादिनैव तत्र ज्ञानोदयात् । भाषान्तरसङ्करोऽपि समसमयत्वाभावे निग्रहस्थानम् । अन्यथा ज्ञानसङ्गूहनार्थं स्वभाषया प्रत्यवतिष्ठमानं प्रति तदनभिज्ञस्योत्तराभावप्रसङ्गादिति ॥ ७ ॥

(वि.टि.) निरर्थकं लक्षयति- **अबोधकेति** ॥ यद्यप्यबोधकत्वं सामान्याभावः प्रकृतेऽसम्भवी । विशेषाभावस्तु बोधकपदसाधारणस्तथापि कथाप्रविष्टवाक्यजन्यशाब्दबोधविषयपदार्थानुपस्थापकशब्दत्वं विवक्षितम् । यद्वा उभयवादिगृहीतसङ्गतिकपदान्यपदप्रयोगो निरर्थकम् । सङ्गतिपदस्थाने वृत्तिपदं वा प्रयोज्यम् । तेनोभयसिद्धलाक्षणिकपदेन व्यवहरतस्तदभावः स्वकल्पितलक्षणया भाषया वा[1] वदतस्तदापातो लभ्यते । यत्र च भाषयैवोभयोः कथा तत्र वृत्त्यारोपात् (वृत्त्याशयात्) संस्कृतशब्दस्मरणाद्वेति । **मातृकेति** ॥ पदघटकवर्णमात्रमित्यर्थः । ननु निरर्थके कपोलवादित्रवन्नोक्तिसम्भवः प्रतीत्यनुपपत्तेरविशेषादिति चेन्न । वस्तुतोऽप्रतिपादकस्यापि शब्देन प्रतिपादकत्वाभिमानेनोक्तिसम्भवात् । कपोलवादित्रे त्वतथात्वात् । **कथञ्चिदिति** ॥ यद्यपि क्वचित् कथञ्चिदपि ज्ञापकं नास्ति भाषायास्तथापि यत्रैव भाषोत्थापितानुमानादिद्वाराऽर्थप्रत्ययः तत्र कथं तन्निग्रहस्थानमित्याशयः । **न हि कथञ्चिदिति** ॥ शब्दोपस्थितस्यैव शाब्दबोधविषयत्वात् शब्दस्यान्यत्र[2] बोधकताप्रयोजकीभूतव्यापारत्यागाच्चेति भावः । **प्रकरणादिनैवेति** ॥ न चास्तु प्रकरणादितोऽपि क्वचित् तज्ज्ञानमिति वाच्यम् । तथा सत्यतिप्रसङ्गादिति भावः । ननूभयोर्भाषाभिज्ञयोर्यत्र भाषयैव कथनीयमिति समयबन्धस्तत्रापि निग्रहस्थानं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । सामान्यलक्षणेनासङ्ग्रहादित्यत आह- **भाषान्तरसङ्करोऽपीति** ॥ ननु तर्हि भाषान्तरसङ्करो

---

१. च		२. शब्दादन्यत्रेति पाठः स्यात् ।

निग्रहस्थानमेव मास्त्वित्यत आह- **अन्यथेति** ।। तथा च क्वचित् तन्निग्रह-स्थानत्वमावश्यकमिति भावः ।

अविज्ञातार्थकम्

(टी.) त्रिवारमुक्तेऽपि परिषत्प्रतिवादिभ्यामविज्ञातार्थबोधकपदप्रयोगोऽविज्ञातार्थकम्। तच्चतुर्विधम्। स्वतन्त्रमात्रसिद्धम्, रूढिमनपेक्ष्य केवलयोगेन प्रवृत्तम्, निर्णायकाभावेन संशयाक्रान्तम्, अतिद्रुतोच्चारितं चेति । आद्यं यथा 'स्फ्यकपालपुरोडाशादि' मीमांसकानाम् । द्वितीयं यथा 'कश्यपतनयाधृतिहेतुरयं त्रिणयनतनयासनसमाननामधेययुक्तः' इत्यादि । तृतीयं यथा 'श्वेतो धावति' इत्यादि ।

तत्राद्यं परस्परसिद्धान्ताभिज्ञता[1]शौण्डीर्याभिमानेनोपादीयेतापि। उत्तरं तु नोपादेयमेव। ज्ञापनार्थत्वात् शब्दस्य। अनवधानादिशङ्कानिरासाय पुनर्वचनं प्राश्निकैरपेक्ष्यते । त्रिरिति नियमश्च । ततः परमज्ञानस्य वचनदोषहेतुत्वनिश्चयात् । न हि प्राश्निकापेक्षयोच्यमाने तेषामनवधानं सम्भवति । नापि परिषदविदुषी, येनादोषमपि न जानीयादिति ।। ८ ।।

(वि.टि.) अविज्ञातार्थं लक्षयति- **त्रिवारमिति** ।। निरर्थकापार्थकव्यावर्तनाय बोधकेति। त्रिवारमिति यावता परिषद आकाङ्क्षानिवर्तनं तावत्परम्। लक्षणं तु त्रिवारमुक्तेऽपि परिषदविज्ञातार्थकपदप्रयोगोऽविज्ञातार्थमिति । प्रतिवादिनेति परिषदबोधेऽपि प्रतिवादिना बुद्धमिति नाविज्ञार्थत्वमिति शङ्काविधूननाय । वस्तुतस्तु न तल्लक्षणप्रविष्टं परिषदबोधे प्रतिवादिबोधस्यासम्भावितत्वात्। तन्मात्रबोधस्यानङ्गत्वाच्च । स हि किमर्थं स्वाबोधमाविष्कुर्यात् । स्वानिष्टत्वात् । यद्वेदमुच्चारयितृदोषोपलक्षणम्[2]। तेनोद्भावयितुर्दोषाद्[3] अनिश्चितपदभाववाक्य-

---

१. शौण्ड्याभिमान.... (पा.) २. उद्भावयितुर्दोषोपलक्षणम्

३. उच्चारयितुर्दोषादिति पाठ आशास्यते ।

मविज्ञातार्थमिति लक्षणम् । ननु बोधकेति व्यर्थम् । न च निरर्थकापार्थकौ व्यावर्त्याविति वाच्यम् । तयोरप्येतदन्तर्भावसम्भवे तदुभयव्यावर्तनाय विशेषणानर्थक्यमिति चेत् । न । अशक्तिविशेषोन्नायकत्वेन पृथक्त्वे सिद्धे तयोरेव व्यावर्त्यत्वात् । ननु बोधकत्वं तत्कालेऽन्यदा वा । तदपि प्रतिवादिनो मध्यस्थस्य वा । नाद्यः । तत्काले बोधाभावात् । न द्वितीयः । अन्यदाऽपि बोधाभावेऽनिग्रहापत्तेरिति चेन्न । मध्यस्थबोधजननस्वरूपयोग्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । स्वरूपयोग्यता तु गृहीतसङ्गतिकत्वे सत्यन्वितत्वमेव । रूढिमनपेक्ष्येत्यस्य विवरणं केवलयोगेनेति । तदपि पङ्कजादिपदप्रयोगेऽविज्ञातार्थत्वापत्तिवारणाय । तस्य रूढियोगाभ्यां प्रवृत्तेरिति । **निर्णायकाभावेनेति** ॥ विशिष्य प्रकरणाद्यभावाद् वादिवाक्ये तस्यानिश्चायकत्वाच्चेत्यर्थः । **अतिद्रुतेति** ॥ अनाकलितपदविभागेत्यर्थः । **कश्यपतनयेति** ॥ कश्यपतनया भूमिः तद्धृतिहेतुः पर्वतोऽयमित्यर्थः। त्रिनयनतनयः कार्त्तिकेयः तदासनं शिखी मयूरः तत्समाननामधेयो वह्निः तद्युक्त इत्यर्थः । चतुर्थस्य तु यत्रैव शीघ्रमुच्चारणं तदेवोदाहरणमतो विशिष्य नोदाहृतम् । नन्वेकवारमुक्ते मध्यस्थाबोधेऽविज्ञातार्थत्वमस्त्विवति त्रिवारमिति व्यर्थमित्यत आह- **अनवधानादिशङ्कानिरासायेति** ॥ एकवारोक्त्याऽबोधस्य वक्तृदोषानिश्चायकत्वादित्यर्थः । ननु वारत्रयोक्त्याऽप्यबोधस्य कथं वादिदोषनिश्चायकत्वं तावत्पर्यन्तमप्यनवधानसम्भवादत आह- **त्रिरिति** ॥ **नियमश्चेति** ॥ तदाकाङ्क्षयैव त्रिवारमुक्तत्वात् तदनवधानस्यासम्भावितत्वादित्यर्थः । **अविदुषीति** ॥ अन्यथा (तथा सति) तत्रानधिकारादिति भावः ।

अपार्थकम्

(टी.) अनन्वितार्थवाचकपदादिप्रयोगोऽपार्थकम् । तत् त्रिविधम् । सर्वथाऽप्यसम्भवदन्वयं यथा 'दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनम्' इत्यादि । व्यवहितान्वयं यथा 'ओदनं स्नातो ग्रामं सरसि गत्वाऽश्नाति' इत्यादि । सम्भवत्सर्वान्वयपक्षनिरासे सत्यसम्भवदन्वयं चेति ॥ ९ ॥

(वि.टि.) अपार्थकं लक्षयति- **अनन्वितेति** ॥ अत्रानन्वितेत्यनेनान्वयवतोऽर्थान्तराद् भेदः । वाचकेत्यनेन निरर्थकाविज्ञातार्थकयोर्भेदः । तयोः पदार्थानुपस्थापकत्वात् । आदिपदाद् वाक्यपरिग्रहः । तेन यदा यदन्वयबोधाजनकपदार्थोपस्थितिजनको यः शब्दः स तत्र तदाऽपार्थक इति लक्षणम् । एतेन यथाश्रुते व्यवहितान्वयापार्थकेऽव्याप्तिः, तत्र वस्तुगत्या पदार्थानामन्वितत्वाभावात्[१] क्वचिदविज्ञातार्थकेऽतिव्याप्तिः, तत्राप्यनन्वितवाचकपदप्रयोगसत्वादिति दूषणं निरस्तं वेदितव्यम् । पदार्थानामनन्वितत्वाभावेऽपि तज्जनितपदार्थोपस्थितेरन्वयबोधाजनकत्वात् । अविज्ञातार्थके वाचकत्वस्याभावात् । न हि वाचकत्वं शक्तत्वमपि तु पदार्थोपस्थापकत्वम् । तच्च तत्र नास्त्येव । न च व्यवहितान्वये कथमव्याप्तिपरिहारः, अन्वयबोधाजनकत्वस्य तत्राभावात् । प्रतिवादिनस्ते यस्य च[२] कदाचिदन्वयबोधदर्शनात् । 'यस्य येनाभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः' इति न्यायादिति वाच्यम् । यत्र ह्युपस्थित्यन्तरमादायान्वयबोधस्तत्र ह्यपार्थकम् । आद्योपस्थितावेवान्वयज्ञानाभावेऽपार्थकत्वात् । अत एव यदा तदेति प्रवेशः । तदा तस्यासङ्ग्राह्यत्वात् । **सर्वथाऽप्यसम्भवदन्वयमिति** ॥ न चानन्वितत्वगर्भं नापार्थकत्वमपि त्वन्वयबोधाजनकत्वगर्भम् । तथा च यदैव योग्यताप्रतिसन्धानं तदाऽन्वयबोधजनकत्वेन सर्वथान्वितबोधाजनकत्वं नास्तीति वाच्यम् । एतस्य निराकाङ्क्षत्वेन सर्वदैवान्वयबोधाजनकत्वादिति भावः । **व्यवहितान्वयमिति** ॥ व्यवहितोच्चरितपदार्थान्वयमित्यर्थः । यथा चात्र नाव्याप्तिस्तथोपपादितमधस्तात् । तृतीयमुदाहरति- **सम्भवदिति** ॥ आदौ परिस्फुरत् सर्वान्वयपक्षनिरासानन्तरमयोग्यताज्ञानेनान्वयबोधाजनकमित्यर्थः । अनाकाङ्क्षाऽनासत्त्ययोग्यतात्रैविध्यमिति भावः ।

---

१. अनन्वितत्वाभावादिति पाठः स्यात् ।

२. सर्वकोशेष्वेवमेव पाठः । प्रतिवादिनस्तेन च इति तु सरलम् ।

अप्राप्तकालम्

(टी.) विवक्षितक्रमविपर्यासोऽप्राप्तकालम् । अयं वादजल्पयोः क्रमः । सभ्यादिसङ्ग्रहपुरस्सरं कथानियमबन्धे कृते वादिना प्रमाणमभिधायाभासोद्धारः कर्तव्यः । प्रतिवादिनापि वादिसाधनमनूद्य दूषयित्वा स्वपक्षे प्रमाणमभिधायाभासोद्धारः कर्तव्य इति । तत्र यदि वादी साधनमुक्त्वा कथानियमबन्धनमिच्छति तदाऽरम्भविपर्यासः । यदाऽऽभासोद्धारानन्तरं साधनं प्रयुङ्क्ते तदा वादांशविपर्यासः । प्रतिवादी च यदा स्वपक्षे साधनमभिधाय परपक्षं दूषयति तदा वादविपर्यासः । धूमवत्वात् पर्वतोऽग्निमान् इत्याद्यवयवविपर्यासः । अग्निमान् पर्वत इत्याद्यवयवांशविपर्यासः । वितण्डायां तु प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनाभावात् वादविपर्यासाभाव इति ॥

(वि.टि.) अप्राप्तकालं लक्षयति- **विवक्षितक्रमेति** ॥ कथकसम्प्रदायागतक्रमेत्यर्थः । नन्वयं क्रम एव कथम् । वादिना प्रमाणमभिधायापि सभ्यादिसङ्ग्रहपुरस्सरं समयबन्धस्यैषु[१] शक्यत्वात् । प्रतिवादिनापि प्रतिसाधनमभिधायाभासोद्धारे कृते स्थापनाया दूषयितुं शक्यत्वादिति । मैवम् । सभ्यादिसङ्ग्रहाभावे पक्षपरिग्रहाभावेन प्रमाणस्य तदानीमनाकाङ्क्षितत्वात् । प्रतिवादी च यदि परपक्षमदूषयित्वा प्रतिस्थापनमारभेत तदा वादिसाधनेन प्रतिस्थापना मूर्च्छितैवोत्पद्येत । तथा च कथं साधिका स्यात् । दूषणाभिधाने तु वादिपक्षनिरासेन निष्प्रतिपक्षा प्रतिस्थापना स्वकार्यसाधिकेत्यस्य क्रमे मानत्वादिति भावः । **वस्तुविपर्यास इति**[२] ॥ नियमबन्धस्य कथानन्तर्भूतत्वेन पादत्वाभावादिति भावः। **पादांशविपर्यास इति**[३] ॥ कथायाश्चत्वारः पादाः । वादिना सिषाधयिषितसिद्ध्यर्थं

---

१. समयबन्धनस्यैव / समयबन्धकस्यैव /समयबन्धस्यैव

२. अस्य प्रतीकस्य मूलभूता टीका मृग्या ।

३. वादांशविपर्यास इति पाठो मुद्रितपुस्तकेषु । एवमत्र पादपदस्थाने वादपदं सर्वत्र ।

हेतुप्रयोगः कर्तव्यः, समस्तहेत्वाभासशङ्काकलङ्कनिरासरूपः कण्टकोद्धारश्च कर्तव्य इत्येकः पादः । तावतोऽवान्तरवाक्यत्वात्[१] । ततः प्रतिवादिना तस्योपालम्भो द्वितीयः पादोऽपरः । तस्याप्यवान्तरैकवाक्यत्वात् । ततस्तेन स्वपक्षहेतुप्रयोगस्तत्र हेत्वाभासशङ्कानिरासश्च कर्तव्य इति तृतीयः पादः । पूर्ववन्मिलित्वैकवाक्यत्वात् । न हि परोक्ते दूषितेऽपि साधनं विना साध्यसिद्धिः[२] । चतुर्थस्तु कथायाः पादो जयपराजयादिव्यवस्थापनं सर्वफलरूपः । तथेह निग्रहानुपयुक्तत्वान्न गणितः। उत्तरकालीनत्वात् (च) । तत्र वादी यदि प्रथमत एव हेत्वाभासानुद्धरति पश्चाद् हेतुं प्रयुङ्क्ते तदा पादांशविपर्यासः । हेत्वाभासोद्धारसाधनप्रयोगयोः पादांशत्वात् । न चैवं विपर्यासस्य दोषत्वं कथमिति वाच्यम् । नहि स्थापनामकृत्वा कण्टकोद्धारो युज्यते तद्विषयानुपस्थापनादिति भावः । **पादविपर्यास इति** ॥ प्रतिवादिस्थापनादिदूषणोद्भावनयोः प्रत्येकं पादत्वादिति भावः । यथा चैवं विपर्यासस्य दोषत्वं तथोपपादितमधस्तात् । **वितण्डायां त्विति** ॥ यद्यपि वितण्डायामपि यदा स्थापनामकुर्वाण एव वादिनि वैतण्डिको दोषमुद्भावयति तदा पादविपर्यासः सम्भवत्येव । तथापि तस्यात्यन्तमसम्भावितत्वेनागणनादिति भावः ।

न्यूनम्

(टी.) अवश्योपादेयानामन्यतमानुपादानं न्यूनम् । तदपि बहुप्रकारम् । कथासमयबन्धमकृत्वा साधनप्रयोगे आरम्भन्यूनम् । साधनमप्रयुज्याभासोद्धारे, तत्प्रयुज्य चाभासानुद्धारे अनुकूलतर्कानुक्तौ च वादांशन्यूनम् । प्रतिवादिनाऽपि वादिसाधनमदूषयित्वा स्वपक्षसाधनाभिधाने, दूषयित्वा वा तदनभिधाने वादन्यूनम् । प्रतिज्ञाद्यवयवाभावे अवयवन्यूनम् । धर्म्याद्यनुक्ताववयवांशन्यूनम् । इदं च तत्तत्सिद्धान्तरीत्योद्भावनीयम् । न चैवमपसिद्धान्त एव । न हि सिद्धान्तविरुद्धकरणमपसिद्धान्तः । तथात्वे सर्वनिग्रह-

१. अवान्तरैकवाक्यत्वादिति पाठः स्यात् ।   २. स्वसाध्यसिद्धिः

स्थानानामपि तथात्वप्राप्तेः । किं नाम तदभ्युपगमो वस्तुतत्वानुसारेण वेति ॥ ११ ॥

(वि.टि.) न्यूनं लक्षयति- **अवश्योपादेयानामिति** ॥ स्वस्वसिद्धान्तेऽवश्योपादेयाभिमतानुपादानं न्यूनमित्यर्थः । तेन बौद्धस्य त्र्यवयवप्रयोगे न न्यूनत्वम् । तत्सिद्धान्तेऽन्यावयवानामवश्योपादेयत्वोपगमाभावादिति । **पादांशन्यूनमिति** ॥ न चायं पादांशविपर्यास एव । विपर्यासो हि द्वितीयोक्तौ, अनुक्तौ न्यूनमेवेति भावः । ननु बौद्धस्य प्रतिज्ञाया अभावेन सर्वदैव न्यूनेन निग्रहः स्यादत आह- **इदं चेति** ॥ तथा च यस्य मते यावत् साधनाङ्गत्वेन व्यवस्थापितं तस्य मते तावदवचने न्यूनत्वमुद्भावनीयमित्यर्थः । **एवमिति** ॥ सिद्धान्तविरुद्धत्वज्ञानावश्यकत्व इत्यर्थः । परिहरति- **न हीति** ॥ **सर्वनिग्रहेति** ॥ अदुष्टसाधनं वक्तव्यमिति सिद्धान्तविरुद्धकरणादिति भावः । **तदभ्युपगम इति** ॥ सिद्धान्तविरुद्धाभ्युपगमोऽपसिद्धान्त इत्यर्थः । प्रकृते न्यूनत्वमेवं कर्तुमर्हतीत्यभ्युपगमाभावान्नापसिद्धान्त इति भावः[1] । **वस्तुतत्वानुसारेण वेति** ॥ अपसिद्धान्त इति शेषः । प्रकृते च प्रतिज्ञा कर्तव्यैवेति तत्वस्यानिश्चयेनापसिद्धान्तनिश्चयाभावान्निश्चितं न्यूनत्वमेव दोष इति भावः ।

अधिकम्

(टी.) अन्वितोपयुक्तापुनरुक्तकृतकार्यप्रयोगोऽधिकम् । तत्पञ्चविधम् । हेतूदाहरणोपनयदूषणानुवादाधिकभेदेन । प्रतिज्ञानिगमनयोराधिक्यम् एकार्थत्वे पुनरुक्तम्, अन्यार्थत्वे प्रकृतसङ्गतावर्थान्तरम्, असङ्गतावपार्थकम् । द्विविधं चैतत् विशेषतः सामान्यतश्च । तत्राऽद्यं यथा 'धूमवत्त्वादालोकविशेषवत्त्वादिति, धमूवत्त्वादेः' इति वा । द्वितीयं यथा 'यथा महानसः पाकस्थानमिति, यथा महानसादिः' इति वा । तृतीयं यथा 'तथा चायं

---

१. अस्पष्टमिदम्

धूमवानालोकविशेषवानिति, धूमादिमान्' इति वा । चतुर्थं यथा 'अनैकान्तिको हेतुः कालातीतश्चेति, अनैकान्तिकादिः' इति वा । पञ्चमं तु अदूष्यभागस्य स्ववचनेनानुवादः आदिशब्देन वेति ॥ १२ ॥

(वि.टि.) अधिकं लक्षयति- **अन्वितेति** ॥ अपार्थकार्थान्तरपुनरुक्तव्यावर्तनाय यथाक्रमं विशेषणानि । ननु प्रतिज्ञानिगमनयोराधिक्येन मिलित्वा सप्तविधत्वं सम्भवतीत्यत आह- **प्रतिज्ञानिगमनयोरिति** ॥ तथा चासङ्कीर्णस्थलाभावान्न तयोः पृथग् दोषत्वमिति भावः । **तदिति**[1] ॥ पञ्चविधमपीत्यर्थः । **विशेषत इति** ॥ हेतुतावच्छेदकादिनेत्यर्थः । **सामान्यत इति** ॥ तदनवच्छेदकादिनेत्यर्थः । पञ्चविधमपि यथाक्रमं विधाद्वयेन प्रत्येकमुदाहरति- **तत्राद्यं यथेति** ॥ हेत्वधिकमित्यर्थः । आलोकसामान्यस्य वह्न्यनुमापकत्वादाह- **आलोकविशेषवत्त्वादिति** ॥ **द्वितीयमिति** ॥ उदाहरणाधिकमित्यर्थः । **महानसादिरिति** ॥ यद्यप्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिपक्षे महानसभिन्नस्यैकस्यैव दृष्टान्तत्वान्नाधिक्यम् । न चैवं लक्षणा । निरूढलक्षणाया वादिवाक्येऽप्यङ्गीकृतत्वादिति । तथापि भूवादयो धातव इतिवत् तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमभिप्रेत्यैतदुक्तम् । **तृतीयमिति** ॥ उपनयाधिकमित्यर्थः । **चतुर्थमिति** ॥ दूषणाधिकमित्यर्थः । **पञ्चममिति** ॥ अनुवादाधिकमित्यर्थः । असमयबन्धश्च त्वया परिगृहीत इति वा त्वदुक्तहेत्वादिकमिति वा उदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

पुनरुक्तम्

(टी.) प्रतीतार्थस्य पुनः स्ववचनेन प्रयोजनेन विना अभिधानं पुनरुक्तम् । तत् त्रिविधम् । अर्थतः शब्दतोऽप्याक्षेपतश्चेति । तत्राद्यं यथा 'पर्वतोऽग्निमान् गिरिर्वह्निमान्' इति । द्वितीयं यथा 'पर्वतोऽग्निमान् पर्वतोऽग्निमान्' इति । तृतीयं यथा 'जीवंश्चैत्रो गृहे नास्ति इत्युक्त्वा 'बहिरस्ति' इति ॥ १३ ॥

---

१. एतदिति मुद्रितपाठः ।

(वि.टि.) पुनरुक्तं लक्षयति- **प्रतीतार्थस्येति** ।। तेन[1] प्रतिपादितस्यार्थस्य तत्प्रतिपादनाधिकप्रयोजनं विना तेनैव प्रतिपादनं पुनरुक्तमित्यर्थः । तेन पुरुषान्तर-प्रतिपादितानुवादे च नातिव्याप्तिः । अनुवादस्य सप्रयोजनत्वादिति । **अर्थत इति** ।। प्रतिपादकतावच्छेदकशक्तिभेदत इत्यर्थः । तेन न शब्दपुनरुक्तातिव्याप्तिः। **आक्षेपत इति** ।। व्याप्तिप्रतिसन्धानेनेत्यर्थः । **तृतीयं यथेति** ।। यद्यपि व्याप्त्यप्रतिसन्धानदशायां प्रतीतार्थप्रत्यायनाभावादेतस्य न पुनरुक्तत्वं तथापि तत्प्रतिसन्धानदशायामेवैतन्निग्रहस्थानत्वम्[2] । न च वादिनैतन्निग्रहस्थाननिरासाय कथं यतनीयं तद्व्याप्तिप्रतिसन्धानस्य पूर्वं निश्चेतुमशक्यतया निग्रहत्वा-निश्चयादिति वाच्यम् । अनिष्टसन्देहेनापि निवृत्तिसम्भवादिति ।

अननुभाषणम्

(टी.) **वादिनोक्तस्य प्राश्निकैर्विज्ञातार्थस्य वादिना परिषदा वा पुनरनूद्य दत्तस्योच्चारणयोग्यस्य स्वाज्ञानमनाविष्कुर्वता कथामविच्छिन्दता यत् अप्रत्युच्चारणं तत् अननुभाषणम् । तत् पञ्चविधम् । यत्तदित्याद्यनुवादः दूष्यैकदेशानुवादः अन्यथाऽनुवादः केवलं दूषणोक्तिः तूष्णीम्भावश्चेति । सर्वं चैतन्निग्रहस्थानम् । तूष्णीम्भावे दूषणाऽद्यप्रतीतेः, दूषणमात्राभिधाने निराश्रयदूषणस्यादूषकत्वात्, अन्यथाऽनुवादे व्यधिकरणत्वात्, दूष्यैक-देशानुवादे विशिष्टादूषणात्, यत्तदित्याद्यनुवादे अननुवादाविशेषात् । न च दूषणस्वरूपयोग्यतया दूष्यविशेषसिद्धिः । सन्दिग्धत्वादिना सर्वस्यापि दूष्यत्वात् । योग्यमेवायं ब्रवीतीति नियमाभावात् । न च पञ्चममज्ञान-मप्रतिभा वा । ज्ञातार्थस्य स्फुरदुत्तरस्यापि सभाक्षोभादिना तूष्णीम्भावोप-पत्तेः । तथा चाननुभाषणमेव निर्णीतं, नान्यदिति ।। १४ ।।**

(वि.टि.) अननुभाषणं लक्षयति- **वादिनोक्तस्येति** ।। अत्र प्राश्निकैर्विज्ञात-

---

१. ते च २. एतन्निग्रहस्थानम्/एतन्निग्रहस्थानत्वनिश्चयादिति ।

स्येत्यविज्ञातार्थत्वव्यवच्छेदाय । अनूद्य दत्तस्येति तददोषत्वव्यवच्छेदाय । उच्चारणयोग्यस्येति चाज्ञानव्यवच्छेदाय स्वाज्ञानमनाविष्कृत्येति[1] । विक्षेप-व्यवच्छेदाय कथामविच्छिद्येत्याद्युपात्तम् । तात्कालिकरोगादिरहितेनेत्यपि पूरणीयम् । **अननुवादाविशेषादिति** ॥ ननु सर्वनाम्नो बुद्धिस्थवाचकतया हेतोश्च बुद्धिस्थत्वेन परामर्शसम्भवात् कथमननुवादाविशेष इति वाच्यम् । सर्वस्यैव बुद्धिस्थत्वेन विशिष्य परामर्शासम्भवादिति भावः । न च हेतोरेव दूष्यत्वेन दूषणसमभिव्याहृतयत्पदात् हेतुरेवोपतिष्ठत इत्यत आह- **न च दूषणेति** ॥ **सन्दिग्धत्वादिनेति** ॥ तथा च सन्दिग्धलक्षणदोषोद्भावने विशिष्य परामर्शः सम्भवतीति भावः[2] । वादिवाक्यस्य सन्दिग्धाप्यत्वेनाक्षेपकत्वाच्चेत्याह[3]- **योग्यमेवायमिति** ॥ **न च पञ्चममिति** ॥ तूष्णीभाव इत्यर्थः । परिहरति- **ज्ञातार्थस्येति** ॥ तथा च तयोरनिश्चिततयोद्भावयितुमशक्यत्वादिति भावः । **अननुभाषणमेव निर्णीतमिति** ॥ उद्भावनीयमिति शेषः ।

अज्ञानम्

(टी.) वादिना त्रिरभिहितस्यापि परिषदा विज्ञातार्थस्य वाक्यस्यार्थाप्रतिपत्तिरज्ञानम् । तच्चाज्ञानम् आविष्करणेन ज्ञातव्यम् । यथा 'नास्यार्थो ज्ञायते मया' इति । अनाविष्करणे तु अननुभाषणमेव ॥ १५ ॥

(वि.टि.) अज्ञानलक्षणमाह- **त्रिरभिहितस्येति** ॥ **परिषदा विज्ञातार्थस्येति** अविज्ञातार्थव्यवच्छेदाय । योग्यानुपलब्धेरभावात् परज्ञानाभावः प्रत्यक्षेण निश्चेतु-मशक्यः । अत आह आविष्करणेन ज्ञातव्य इति । तथा चानुमेयमेवेति भावः । आविष्कारशरीरमाह- **यथेति** ॥ अनाविष्करणदशायां कथमनुमेयमत आह- **अनाविष्करणे त्विति** ॥ न चैतदप्रतिभैव । तस्याननुभाषणोत्तरकालीनत्वादिति ।

---

१. स्वाज्ञानमनाविष्कुर्वतेति २. न सम्भवतीति भाव इति पाठः स्यात् ।

३. सन्दिग्धाप्तिकत्वेनेत्यर्थः स्यात् । आप्यत्वमाप्तिः ।

अप्रतिभा

(टी.) वादिनोक्तस्य प्रत्युत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभा । सा चानूद्य तूष्णीम्भाव एव । अनुवादाभावे[1] त्वननुभाषणत्वात् । श्लोकपाठादावर्थान्तरप्रसङ्गात् इति ॥ १६ ॥

(वि.टि.) अप्रतिभालक्षणमाह- **वादिनोक्तस्येति** ॥ उत्तरावसरे वाद्युक्त-प्रत्युत्तराप्रतिपत्त्युन्नायको व्यापारोऽप्रतिभेति लक्षणार्थः । तेन तूष्णीम्भावस्य सूचकं केशविरचनादिकमेवाप्रतिभेति लक्ष्यते । अन्यथा तूष्णीम्भावस्य प्रतिपत्त्यभावरूपत्वाभावादुत्तरग्रन्थस्यासङ्गतत्वापत्तेः । अनूद्येत्यस्य व्यावर्त्यमाह- **अनुवादाभाव इति** ॥ **श्लोकपाठादाविति** ॥ प्रकृतानन्वितत्वे प्रकृतानुपयुक्तत्वे वाऽर्थान्तरमनन्वितत्वेऽपार्थकं पदार्थानुपस्थापकत्वे निरर्थकमित्यर्थः । तथा च शब्दरूप[2] एव व्यापारोऽप्रतिभेति भावः ।

विक्षेपः

(टी.) केनचित् व्याजेन कथाविच्छेदो विक्षेपः । यथा 'अद्य मे महत् प्रयोजनमस्ति । तस्मिन्नवसिते वक्ष्यामि' इति ॥ १७ ॥

(वि.टि.) विक्षेपलक्षणमाह- **केनचिदिति** ॥ उभयानुमत्या प्रवर्तितायां कथायां व्याजेन तद्विच्छेदो विक्षेपः । तेन कथाप्रवृत्तिपूर्वं कथां परिहरता न विक्षेपावकाशः । व्याजमेवाह- **यथेति** ॥ इदमुपलक्षणम् । सभातोऽपसारणादिकमपि द्रष्टव्यम् ।

मतानुज्ञा

(टी.) अनिष्टभ्रमेणेष्टापादनं मतानुज्ञा । यथा केनचित्स्वस्य चोरत्वमभ्यु-

---

१. अननुवादे

२. अशब्दरूप इति पाठः स्यात् पूर्वोक्तानुसोरण ।

पेत्य 'त्वं चोरः पुरुषत्वात्' इत्युक्ते 'तर्हि तवापि चोरत्वप्रसङ्गः' इति। न ह्यनेनात्मनश्चोरत्वं परिहृतम्। नाप्ययं प्रसङ्गः इष्टापत्तिरूपत्वात् इति॥ १८॥

(वि.टि.) मतानुज्ञां लक्षयति- **अनिष्टभ्रमेणेति**॥ अत्र कथायामिति पूरणीयम्। तेन कथायामनिष्टभ्रमेणेष्टापादनं मतानुज्ञेति लक्षणम्। कथाबहिर्भूतैतादृशे प्रसङ्गेऽतिव्याप्तेरिति[1]। **स्वस्य चोरत्वमभ्युपेत्येति**॥ अन्यथा पुरुषत्वस्य व्यभिचारप्रसङ्गादिति भावः। **नाप्ययं प्रसङ्ग इति**॥ अनिष्टापादकस्तर्क इत्यर्थः। **इष्टापत्तीति**॥ इष्टापादकस्यासत्तर्कत्वादित्यर्थः।

पर्यनुयोज्योपेक्षणम्

(टी.) अवश्योद्भाव्यतया प्राप्तनिग्रहस्थानानामनुद्भावनं पर्यनुयोज्योपेक्षणम्। न चेदमप्रतिभैव। स्फुरतोऽपि दोषस्याल्पत्वादिनोपेक्षणसम्भवात्। प्राश्निकैरुद्भाव्यमेतत्। वादिनैव वा 'अस्य [2]व्यामोहायेदं मयोक्तं नानेन ज्ञातम्' इति॥ १९॥

(वि.टि.) पर्यनुयोज्योपेक्षणलक्षणमाह- **अवश्योद्भाव्यतयेति**॥ अवश्योद्भावनकाले प्राप्तनिग्रहानुद्भावनमित्यर्थः। **प्राश्निकैरुद्भाव्यमेतदिति**॥ दुष्टोऽहमनेनोपेक्षित इति स्वकौपीनविवरणस्य वादिना कर्तुमनुचितत्वादिति भावः। ननु मध्यस्थैतन्निग्रहापरिस्फूर्तावनुद्भावनमेव स्यातद आह- **वादिनैव वेति**॥ पूर्वोक्तदोषादन्यमुद्भावनप्रकारमाह- **अस्येति**॥ **व्यामोहायेति**॥ न तु वस्तुतो ममाज्ञानमिति भावः।

निरनुयोज्यानुयोगः

(टी.) अतन्निग्रहप्राप्तौ तन्निग्रहोद्भावनं निरनुयोज्यानुयोगः। तच्चतुर्विधम्।

---

१. अतिव्याप्तिरिति २. व्यामोहनाय

छलं जातिः हान्याद्याभासोऽप्राप्तकाले ग्रहणञ्चेति । छलजाती वक्ष्येते । हान्याद्याभासो द्विविधः । सर्वथा हान्याद्यभावाप्राप्तौ तदुद्भावनम् अन्यप्राप्तावन्योद्भावनं चेति । तत्राद्योऽपि द्विविधः । सादृश्यादिना भ्रान्त्यै, व्यामोहनाय वेति । द्वितीयो भ्रान्त्यैव । भ्रान्त्या यथा, अनेककल्पस्फुरणेन विकल्पयतोऽनिष्टकल्पत्यागे प्रतिज्ञाहानिरित्यादि । द्वितीयो यथा । प्रतिज्ञाहान्यादौ प्रतिज्ञान्तरादि इत्यादि । तत्तदुद्भावनावसरमप्राप्य अतिक्रम्य वा तन्निग्रहस्थानोद्भावनं अप्राप्तकाले ग्रहणम् । अनुक्तोच्यमानोक्त-ग्राह्यभेदात् त्रिविधो ह्युद्भावनकालः । तत्रोच्यमानग्राह्यमुत्तरमुद्भावयतो निग्रहस्थानम् इत्यादि ॥ २० ॥

(वि.टि.) निरनुयोज्यानुयोगं लक्षयति- **अतन्निग्रहेति** ॥ अनापतितनिग्रहाभि-योग इत्यर्थः । आदिपदात् प्रतिज्ञान्तरादिसङ्ग्रहः । **तत्राद्योऽपीति** ॥ अप्राप्त-हान्याद्याभास इत्यर्थः । सादृश्यादिनेति कारणस्वरूपनिर्वचनमात्रम् । **भ्रान्त्यै-वेति** ॥ परव्यामोहनस्य प्राप्तनिग्रहेणापि कर्तुं शक्यत्वादिति भावः । अप्राप्त-हान्याद्याभासमुदाहरति- **यथेति** ॥ यदाऽनेककल्पविस्फुरणे सति विकल्पेनापा-दयति अनिष्टकल्पत्यागे प्रतिज्ञाहानिः, प्रकरणाद्यापन्नविशेषणाविष्करणे प्रतिज्ञान्तरं, नञ्प्रयोगमात्रेण विरोधः, आरोपितानभ्युपगममात्रेण सन्न्यासः, स्वयमुपगृहीतस्य विशेषणस्योत्कीर्तने हेत्वन्तरं, वस्तुतः प्रकृतानुगुण्येऽप्यापाततः तथाऽनध्यवसायेनार्थान्तरम्, आत्मनोऽवैयाकरणत्वेनावाचकपदप्रयोगेऽ-वाचकत्वाभियोगेन निरर्थकम्, आत्मनः परिषदेकदेशस्य वाऽनवबोधमात्रेणा-विज्ञातार्थं, तदाऽप्राप्तहान्याद्याभास इत्यर्थः । अन्यप्राप्तावन्योद्भावनमित्यर्थः । चतुर्थमाह- **तदुद्भावनावसरमिति** ॥ अवसरमेवाह- **अनुक्तेति** ॥ अनुक्त-ग्राह्योच्यमानग्राह्योक्तग्राह्यभेदादित्यर्थः । **तत्रेति** ॥ उच्यमानग्राह्यमप-

शब्दविरोधाप्राप्तकालादिकम् उक्तिसमाप्तावुद्भावयतो निग्रहस्थानम् । उक्तग्राह्यं हेत्वाभासादिकम् उच्यमान एव उद्भावयतो निग्रहस्थानमित्यर्थः[1] ।

अपसिद्धान्तः

(टी.) **यत्किञ्चिच्छास्त्रसिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरुद्धाङ्गीकारोऽपसिद्धान्तः । प्रामाणिकतया अङ्गीकृतोऽर्थः सिद्धान्तः । स चतुर्विधः । सर्वतन्त्र-प्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तभेदात् । सर्वशास्त्राविरुद्धोऽर्थः सर्वतन्त्र-सिद्धान्तः । यथा प्रत्यक्षं प्रमाणमिति । स्वशास्त्रमात्रसिद्धोऽर्थः प्रतितन्त्र-सिद्धान्तः । यथा नैयायिकानामीश्वरप्रामाण्यम् । एकस्य सिद्धावानुषङ्गिको योऽर्थः सोऽधिकरणसिद्धान्तः । यथा ईश्वरस्य सर्वकर्तृत्वसिद्धौ सार्वज्ञम् । शास्त्रान्तरे परीक्षितः स्वशास्त्रे चानिषिद्धोऽभ्युपगमसिद्धान्तः । यथा मनस इन्द्रियत्वम् ।**

अपसिद्धान्तोऽप्यतश्चतुर्विधः । यथा– 'इदानीमिव सर्वत्र दृष्टान्ताधिक-मिष्यते' इति प्रतितन्त्रसिद्धान्तमभ्युपगतवतो मीमांसकस्य सर्गप्रलयाभ्युपगम इत्यादि । न चायं प्रमाणविरोधः । उभयोस्तदाचार्योक्तौ प्रामाण्यासम्मतेः । तत्रैव प्रमाणविरोधप्रसरात् । मूलप्रमाणे च सन्देहादिति ॥ २१ ॥

(वि.टि.) अपसिद्धान्तं लक्षयति- **यत्किञ्चिदिति** ॥ सकलशास्त्राभ्युपगमेन कथाया अप्रवृत्तेरसम्भवाच्च यत्किञ्चिच्छास्त्रेति । इदं तु न लक्षणप्रविष्टं, व्यर्थ-त्वात् । अभ्युपेतसिद्धान्तविरुद्धाभ्युपगमोऽपसिद्धान्त इत्येव लक्षणम् । नन्वयं बाध एव, कुतो निग्रहस्थानान्तरत्वमत आह- **प्रामाणिकतयेति** ॥ वस्तुतः

---

१. उच्यमानग्राह्यमपशब्दविरोधाप्राप्तकालादिकमुक्तिसमाप्तावुद्भावयतो निग्रहस्थानम् । अनुक्तग्राह्यमज्ञानाप्रतिभादिकमुक्त्यवसर उद्भावयतो निग्रहस्थानम् । उक्तग्राह्यं हेत्वाभासादिकमुच्यमान एवोद्भावयतो निग्रहस्थानमित्यर्थः ।

प्रामाणिकतयाऽधिकबलत्वेन तस्य प्रवृत्तिरेतस्य तु वस्तुतस्तदभावेऽपि प्रामाणिकत्वाङ्गीकारमात्रेण प्रवृत्तिरित्यतो भेद इति भावः । **स्वशास्त्रेति** ॥ कथाप्रयोजकेनाङ्गीकृतप्रमाणभावशास्त्रेत्यर्थः । **ईश्वरप्रामाण्यमिति** ॥ यद्यपि नायं प्रतितन्त्रसिद्धान्तः । नैयायिकाङ्गीकृतप्रमाश्रयत्व[1]लक्षणप्रामाण्यस्यान्यैरपि स्वीकारात् । तथापि वैदिकप्रमासमाश्वासहेतुत्वमेव[2] प्रामाण्यपदेन विवक्षितम् । अन्यैर्वेदजन्यत्वेनैव समाश्वासाङ्गीकारात् (?) यद्वा मात्रपदस्य सर्वशास्त्रमेव व्यवच्छेद्यम् । तेन सर्वशास्त्रानभ्युपेतत्वे सति कथाप्रवर्तकेनाभ्युपगत-शास्त्राभ्युपगतोऽर्थः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः । अधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तयोरभ्युप-गमाभावादेतत्पार्थक्यमिति भावः । **आनुषङ्गिक इति** ॥ यत्सिद्धिमन्तरेण नैतत्सिद्धिरित्यर्थः । शास्त्रान्तरे वैशेषिकशास्त्रे इत्यर्थः । **अपसिद्धान्तोऽ-पीति** ॥ प्रतियोगिचातुर्विध्येनाभावस्यापि चातुर्विध्यमित्यर्थः । प्रतितन्त्राप-सिद्धान्तमुदाहरति- **यथेति** ॥ **दृष्टान्ताधिकमिति** ॥ तेन संसारस्य नानाद्यन्तत्व-मित्यर्थः । **इत्यादीति** ॥ प्रत्यक्षं न प्रमाणमिति सर्वतन्त्रापसिद्धान्तः । ईश्वरस्य सर्वकर्तृत्ववादिमते तदसार्वज्ञमधिकरणापसिद्धान्तः । नैयायिकस्य मनसोऽ-निन्द्रियत्वाभ्युपगतावभ्युपगमापसिद्धान्त इत्यर्थः । **उभयोरिति** ॥ वादिनोरन्य-तराचार्योक्तौ प्रमाणत्वानभ्युपगमादित्यर्थः । **तत्रैवेति** ॥ प्रमाणत्वाभ्युपगमे सत्येवेत्यर्थः । ननु वादिनोरनिश्चयेऽपि स्वाचार्योक्तौ स्वस्य प्रामाण्य-सम्मतेस्तन्मतेनैव विरोधोद्भावनमस्त्वित्यत आह- **मूलप्रमाणे च** । तथा च मूलप्रमाणे प्रमाणत्वसन्देहात् तन्मूलकोक्तावपि तत्सन्देह इति भावः । न च वस्तुगत्या सन्देहेऽपि वाद्यभ्युपगमानुसारेण प्रतिवादिना विरोधोद्भावनं शक्यत एव कर्तुमिति वाच्यम् । पुरःस्फूर्तिकतयाऽभ्युपगमविरोधस्यैवोपजीव्यत्वेन दोषत्वादिति ।

---

१. प्रमाणाश्रयत्व.... २. वैदिकप्रमाणसमाश्वासहेतुत्वमेव

हेत्वाभासाः

(टी.) हेतोरुक्तरूपेषु पक्षव्यापकत्वादिषु कैश्चिद्युक्ताः केनचिद्रहिता हेत्वाभासाः । ते चासिद्धविरुद्धानैकान्तिकानध्यवसितकालात्ययापदिष्ट-प्रकरणसमसत्प्रतिपक्षाः ।

असिद्धः

तत्र व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रतीतिः सिद्धिः । तद्रहितोऽसिद्धः । स चतुर्विधः। व्याप्तपक्षतद्धर्मत्वैतत्प्रतीतिराहित्यभेदात् ।

तत्र व्याप्यत्वासिद्धो द्वेधा । स्वरूपतो वैयर्थ्येन चेति । तत्राद्यो यथा 'यत् सत् तत् क्षणिकं यथा घटः' इति । व्यर्थविशेषणासिद्धो यथा 'शब्दोऽनित्यः सामान्यवत्वे सति कृतकत्वात्' इति । व्यर्थविशेष्यासिद्धो यथा 'कृतकत्वे सति सामान्यवत्वात्' इति । आश्रयासिद्धो द्वेधा । धर्मिणः साध्यत्वस्य चाभावात् । तत्राऽद्यो यथा 'प्रधानं नित्यम् अकार्यत्वात्' इति । आश्रयैक-देशासिद्धो यथा 'प्रधानपुरुषौ नित्यौ अकार्यत्वात्' इति । द्वितीयो यथा 'परमाणवो नित्याः अकार्यत्वात्' इति । पक्षधर्मत्वासिद्धः पञ्चविधः । तत्र स्वरूपासिद्धो यथा 'शब्दोऽनित्यश्चाक्षुषत्वात्' इति । व्यधिकरणासिद्धो यथा 'घटस्य कृतकत्वात्' इति । [illegible]शेषणासिद्धो यथा 'चाक्षुषत्वे सति सामान्यवत्वात्' इति । विशेष्या[illegible]द्धो यथा 'सामान्यवत्वे सति चाक्षुष-त्वात्' इति । भागासिद्धो यथा 'प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्' इति ।

(वि.टि.) हेत्वाभासलक्षणमाह- हेतोरिति ।। पक्षव्यापकत्वसपक्षसत्वविपक्षा-सत्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वादिष्वित्यर्थः । कैश्चिद्युक्ता इति वस्तुगति-मनुरुध्योक्तम् । सकलरूपाभावस्यैकत्रासम्भवात् । न तु लक्षणप्रविष्टम् । लक्षणं तु केनचिद्रहिता इत्येव । ननु केनचिद्रहिता इत्यस्य पक्षव्यापकत्वाद्यन्यतररहिता इत्यर्थः पर्यवस्यति । अयं च न लक्षणम् । केवलान्वयिनि विपक्षस्याप्रसिद्धत्वेन

तद्विशिष्टलक्षणस्याप्यप्रसिद्धत्वात् । न च सद्विपक्षभिन्नत्वं विवक्षितं[१] तच्च केवलान्वयिन्यप्यस्तीति वाच्यम् । तथापि केवलव्यतिरेकिण्यव्याप्तेः । तत्र सपक्षसत्वस्याभावात् । किञ्चाज्ञानरूपासिद्ध्यव्यापकमिदम् । अज्ञायमानतादशायां सद्धेतौ वस्तुगत्या पक्षव्यापकत्वादिसत्वात् । अपि चेदं हेत्वाभासपदप्रवृत्तिनिमित्तं वा प्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदको धर्मो वा प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्ममात्रं वा । नाद्यः । अज्ञायमाने सद्धेतौ हेत्वाभासपदप्रयोगाभावात् । न च सामान्यलक्षणेन तस्यासङ्ग्राह्यत्वमेव । विशेषलक्षणेनाग्रे तत्सङ्ग्रहविरोधात् । न द्वितीयः । व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहस्य ज्ञायमानस्यैव कारणाभावतया प्रतिबन्धकत्वात् । न तृतीयः । अज्ञायमानत्वस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् । कारणाभावादेव कार्याभावोपपत्तौ प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादिति । मैवम् । केनचिद्रहिता इत्यनेनानुमित्यनुकूलराहित्यस्य लक्षणत्वेन विवक्षितत्वात् । अनुकूलत्वं च कारणतदवच्छेदकसाधारणम् । तेनाज्ञायमाने कारणीभूतज्ञानाभावात् ज्ञायमानेऽपि विषयतया ज्ञाने कारणतावच्छेदकव्याप्यादेरभावाल्लक्षणमयुक्तम्[२] । न च केवलव्यतिरेक्यतिव्याप्तिः । तत्र सपक्षे सत्वस्यानुमित्यनुकूलत्वाभावात् । न चैतस्य पदप्रवृत्तिनिमित्तस्याज्ञायमानतादशायां सद्धेतावपि सत्वेन तत्रापि हेत्वाभासपदप्रयोगापत्तिः । इष्टत्वात् । हेतुत्वं च द्विधा । स्वरूपयोग्यत्वलक्षणं फलोपधानलक्षणं च । तेन हेत्वाभासो द्विविध एव । तथा च प्रकृते फलानुपहितस्यैव हेत्वाभासत्वेन लक्ष्यत्वात् । यथा विरोधिसामग्रीकाले सद्धेतोरेव हेत्वाभासत्वेन सङ्ग्राह्यत्वमेवमज्ञायमानतादशायामपि हेत्वाभासत्वेन सङ्ग्राह्यत्वाविरोधात् । सद्धेतुत्वप्रतिसन्धानदशायामनु-

---

१. सद्विपक्षभिन्नत्वे सति उक्तरूपेषु केनचिद्रहितत्वमिति विवक्षेत्यर्थः ।(स.)

२. ज्ञायमानेऽपि सद्धेतौ ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकव्याप्त्यादेरभावाल्लक्षणं नायुक्तमिति भावः स्यात् ।

कूलराहित्याभावात् सिद्धितद्विषययोरुभयोरपि सत्वादिति दिक् । अनुमित्यनुकूलत्वरहितास्तेऽवान्तरोपाधिभिः यतरेत्याकाङ्क्षायामाह- **ते चेति** ॥ यद्यपि न्यायनयेन पञ्चैव हेत्वाभासाः सम्भवन्ति तथाप्यनध्यवसितप्रकरणसमयोरनैकान्तिकमध्य एव समावेशात्, अनध्यवसितस्यानुपसंहारित्वात्, प्रकरणसमस्यासाधारणानैकान्तिकतुल्यत्वात्, सव्यभिचारस्य त्रिविधत्वात् साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात्, तथापि परिभाषायां परिभाषाकर्तुरिच्छाया एव तन्त्रत्वेनासाधारणानुपसंहार्ययोः साधारणभेदेनोपन्यासः । अन्यथा न्यायनये साक्षात्प्रतिबन्धकत्वेन बाधप्रतिरोधयोः, परामर्शविषयाभावत्वेनासिद्धविरुद्धानैकान्तिकानामुपसङ्ग्रहेऽपि द्वैविध्यापत्तेः । यदि च विरुद्धानैकान्तिकयोः परामर्शविषयाभावत्वेन अदूषकत्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपेणोपन्यासः, एवं बाधसत्प्रतिपक्षयोरपीति तदा (असाधारण्यानुसारेण ?) पृथगुपन्यास इति समाधानम् । वस्तुतस्तु प्रत्येकमेव दोषत्वात् तदुद्भावने वादिनिवृत्तेश्च प्रत्येकमेवोपन्यास उचित इति । न चैवमाश्रयासिद्ध्यादेरपि प्रत्येकमेवोपन्यासः स्यात् प्रत्येकमेव दोषत्वादुद्भावने वादिनिवृत्तेश्चेति वाच्यम् । असिद्धित्वेनापि तदुद्भावनात् । नन्वेवं प्रकृते उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपत्वलक्षणेन सव्यभिचारत्वेनापि रूपेणोपन्यासः कुतो न कृत इति वाच्यम् । अस्थितस्य गतेर्निवारणीयत्वात्[1] । न[2] । स्वतन्त्रेच्छस्य निरनुयोगपर्यनुयोगानर्हत्वात् । एतेन यथाकथञ्चिद् विद्यमानधर्मेणानुपयोगिनापि विभागे बहवो हेत्वाभासा प्रसज्येरन्नित्यपास्तम् । अनुपयोगिधर्मेण विभागाभावात् । विभाजकस्य स्वतन्त्रेच्छत्वाच्च । **अनध्यवसितेति** ॥ व्याप्तिग्रहानुकूलसहचारधीरहितेत्यर्थः । **प्रकरणसमेति** ॥ विरोधिस्थापनायामपि सम इत्यर्थः । **तत्रेति** ॥ विभक्तेषु मध्य इत्यर्थः । व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयवतोऽपि व्याप्त्यादिरहितस्याविरोधिसाध्यादि-

---

१. अस्थितस्य गतेऽपि निवारणीयत्वात् (?) २. न इति नास्ति क्वचित् ।

तद्विशिष्टलक्षणस्याप्यप्रसिद्धत्वात् । न च सद्विपक्षभिन्नत्वं विवक्षितं[1] तच्च केवलान्वयिन्यप्यस्तीति वाच्यम् । तथापि केवलव्यतिरेकिण्यव्याप्तेः । तत्र सपक्षसत्वस्याभावात् । किञ्चाज्ञानरूपासिद्ध्यव्यापकमिदम् । अज्ञायमानतादशायां सद्धेतौ वस्तुगत्या पक्षव्यापकत्वादिसत्वात् । अपि चेदं हेत्वाभासपदप्रवृत्तिनिमित्तं वा प्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदको धर्मो वा प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्ममात्रं वा । नाद्यः । अज्ञायमाने सद्धेतौ हेत्वाभासपदप्रयोगाभावात् । न च सामान्यलक्षणेन तस्यासङ्ग्राह्यत्वमेव । विशेषलक्षणेनाग्रे तत्सङ्ग्रहविरोधात् । न द्वितीयः । व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहस्य ज्ञायमानस्यैव कारणाभावतया प्रतिबन्धकत्वात् । न तृतीयः । अज्ञायमानत्वस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् । कारणाभावादेव कार्याभावोपपत्तौ प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादिति । मैवम् । केनचिद्रहिता इत्यनेनानुमित्यनुकूलराहित्यस्य लक्षणत्वेन विवक्षितत्वात् । अनुकूलत्वं च कारणतदवच्छेदकसाधारणम् । तेनाज्ञायमाने कारणीभूतज्ञानाभावात् ज्ञायमानेऽपि विषयतया ज्ञाने कारणतावच्छेदकव्याप्यादेरभावाल्लक्षणमयुक्तम्[2] । न च केवलव्यतिरेक्यतिव्याप्तिः । तत्र सपक्षे सत्वस्यानुमित्यनुकूलत्वाभावात् । न चैतस्य पदप्रवृत्तिनिमित्तस्याज्ञायमानतादशायां सद्धेतावपि सत्वेन तत्रापि हेत्वाभासपदप्रयोगापत्तिः । इष्टत्वात् । हेतुत्वं च द्विधा । स्वरूपयोग्यत्वलक्षणं फलोपधानलक्षणं च । तेन हेत्वाभासो द्विविध एव । तथा च प्रकृते फलानुपहितस्यैव हेत्वाभासत्वेन लक्ष्यत्वात् । यथा विरोधिसामग्रीकाले सद्धेतोरेव हेत्वाभासत्वेन सङ्ग्राह्यत्वमेवमज्ञायमानतादशायामपि हेत्वाभासत्वेन सङ्ग्राह्यत्वाविरोधात् । सद्धेतुत्वप्रतिसन्धानदशायामनु-

---

१. सद्विपक्षभिन्नत्वे सति उक्तरूपेषु केनचिद्रहितत्वमिति विवक्षेत्यर्थः ।(स.)

२. ज्ञायमानेऽपि सद्धेतौ ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकव्याप्यादेरभावाल्लक्षणं नायुक्तमिति भावः स्यात् ।

कूलराहित्याभावात् सिद्धितद्विषययोरुभयोरपि सत्वादिति दिक्। अनुमित्यनुकूलत्वरहितास्तेऽवान्तरोपाधिभिः यतरेत्याकाङ्क्षायामाह- **ते चेति** ॥ यद्यपि न्यायनयेन पञ्चैव हेत्वाभासाः सम्भवन्ति तथाप्यनध्यवसितप्रकरणसमयोरनैकान्तिकमध्य एव समावेशात्, अनध्यवसितस्यानुपसंहारित्वात्, प्रकरणसमस्यासाधारणानैकान्तिकतुल्यत्वात्, सव्यभिचारस्य त्रिविधत्वात् साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात्, तथापि परिभाषायां परिभाषाकर्तुरिच्छाया एव तन्त्रत्वेनासाधारणानुपसंहार्ययोः साधारणभेदेनोपन्यासः। अन्यथा न्यायनये साक्षात्प्रतिबन्धकत्वेन बाधप्रतिरोधयोः, परामर्शविषयाभावत्वेनासिद्धविरुद्धानैकान्तिकानामुपसङ्ग्रहेऽपि द्वैविध्यापत्तेः। यदि च विरुद्धानैकान्तिकयोः परामर्शविषयाभावत्वेन अदूषकत्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपेणोपन्यासः, एवं बाधसत्प्रतिपक्षयोरपीति तदा (असाधारण्यानुसारेण ?) पृथगुपन्यास इति समाधानम्। वस्तुतस्तु प्रत्येकमेव दोषत्वात् तदुद्भावने वादिनिवृत्तेश्च प्रत्येकमेवोपन्यास उचित इति। न चैवमाश्रयासिद्ध्यादेरपि प्रत्येकमेवोपन्यासः स्यात् प्रत्येकमेव दोषत्वादुद्भावने वादिनिवृत्तेश्चेति वाच्यम्। असिद्धित्वेनापि तदुद्भावनात्। नन्वेवं प्रकृते उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपत्वलक्षणेन सव्यभिचारत्वेनापि रूपेणोपन्यासः कुतो न कृत इति वाच्यम्। अस्थितस्य गतेर्निवारणीयत्वात्[१]। न[२]। स्वतन्त्रेच्छस्य निरनुयोगपर्यनुयोगानर्हत्वात्। एतेन यथाकथञ्चिद् विद्यमानधर्मेणानुपयोगिनापि विभागे बहवो हेत्वाभासा प्रसज्येरन्नित्यपास्तम्। अनुपयोगिधर्मेण विभागाभावात्। विभाजकस्य स्वतन्त्रेच्छत्वाच्च। **अनध्यवसितेति** ॥ व्याप्तिग्रहानुकूलसहचारधीरहितेत्यर्थः। **प्रकरणसमेति** ॥ विरोधिस्थापनायामपि सम इत्यर्थः। **तत्रेति** ॥ विभक्तेषु मध्य इत्यर्थः। व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयवतोऽपि व्याप्त्यादिरहितस्याविरोधिसाध्यादि-

---

१. अस्थितस्य गतेऽपि निवारणीयत्वात् (?)   २. न इति नास्ति क्वचित्।

मत्त्वमादाय **प्रतीतिरिति** ।। व्याप्त्यादिनिश्चयवतोऽपि व्याप्तेरभावात् प्रमित्य-भावोऽविकल इत्यर्थः । **व्याप्तीति** ।। व्याप्तिराहित्यपक्षराहित्य[१]पक्षधर्मताराहित्य-पक्षधर्मताप्रतीतिराहित्यभेदादित्यर्थः । **स्वरूपत इति** ।। नियतसामानाधि-करण्याभावादित्यर्थः । **वैयर्थ्येन वेति** ।। व्यर्थविशेषणत्वादित्यर्थः । ननु व्याप्यत्वासिद्धस्य कथं पृथगुपन्यासः । स्वरूपतोऽसिद्धस्यानैकान्तिक एवान्तर्भावात् । व्यर्थविशेषणासिद्धस्य तु हेत्वाभासत्वमेव नास्ति । तथाहि । अनुमितिप्रतिबन्धकतया हि हेत्वाभासत्वम् । न चास्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं सम्भवति । व्यर्थविशेषणावच्छेदेन व्याप्यग्रहेऽपि विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्न-व्याप्तिग्रहादनुमित्युत्पत्तौ बाधकाभावात् । न च यत्र विशेष्यतावच्छेदकमपि न व्याप्यतावच्छेदकं तत्रैवानुमितिप्रतिबन्धकत्वं स्यादिति वाच्यम् । तस्या-नैकान्तिकमध्य एवान्तर्भावात् । न च स्वावच्छिन्नव्याप्तिग्रहप्रयुक्तानुमिति-प्रतिबन्धकता हेत्वाभासत्वमिति वाच्यम् । न च स्वावच्छिन्नव्याप्तेरप्रसिद्धेरिति चेत् । न । कारणविघटकतया प्रतिबन्धके नियमतोऽनुमितिप्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वाभावात्[२] । साक्षात् प्रतिबन्धक एव तथाभावात् । अन्यथा यत्रालोकेन वह्निरनुमीयते धूमश्च स्वरूपसिद्धस्तत्र स हेत्वाभासो न स्यात् । वह्न्यनुमित्यप्रति-बन्धकत्वात् । अथ कारणविघटके यत् कारणविघटकतया हेत्वाभासत्वं तद्विघटनमावश्यकम्[३], अनुमितिस्त्वन्यकारणसत्वादस्ति चेदस्तु नाम । न हि कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयावद्विघटकस्य हेत्वाभासत्वमपि तु यस्मिन् सति कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्विघटनमावश्यकं तस्यैव हेत्वाभासत्वम् । अत एव व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रप्रतिबन्धकस्याप्यनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वम् । अन्यथा शाब्दव्याप्तिग्रहादौ तस्य योग्यतासंशयपर्यवसन्नत्वेनाप्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वं न स्यात् । तथा च नियमेन धूमीयपक्षधर्मताज्ञानविघटकस्य धूमीयस्वरूपा-

१. व्याप्तिराहित्यव्याप्तिप्रतीतिराहित्येति पाठः स्यात् । २. अस्पष्टमिदम्

३. तदावश्यकमिति पाठ आशास्यते ।

सिद्धत्वस्य कथं न हेत्वाभासत्वमिति यदि तदा प्रकृतेऽपि नियमेन[१] स्वावच्छेदेन व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकव्याप्तिविघटकस्य व्यर्थविशेषणस्य कथं न हेत्वाभासत्वमिति दीयतां दृष्टिः। यदि तल्लिङ्गकतत्साध्यकानुमितिनियत-प्रतिबन्धकत्वादेव तस्य हेत्वाभासत्वं तर्हि प्रकृतेऽपि तल्लिङ्गकतत्साध्यकानुमिति-नियतप्रतिबन्धकत्वादेव हेत्वाभासत्वमिति समानम्। न चावच्छेदकान्त-रेणैतल्लिङ्गकाप्यनुमितिर्जायत एवेति वाच्यम्। तदवच्छिन्नतल्लिङ्गकानुमितेः प्रतिबन्धात्। अन्यथा धूमत्वेन रूपेण व्याप्यतया ज्ञातस्य द्रव्यत्वेन व्यभिचारित्वं न स्यात्। अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वात्। न च तदवच्छिन्नलिङ्गकानुमितेरप्रसिद्धिः। वैयर्थ्याप्रतिसन्धानदशायां तत्प्रसिद्धेरिति युक्तः पृथगुपन्यास इति। **मूर्तत्वा-दिति**[२]॥ अत्र नियतसामानाधिकरण्याभावो व्यभिचारादित्यर्थः। **सामान्यवत्त्वे सतीति**॥ यद्यपि कृतकत्वस्य ध्वंसे व्यभिचारितया तद्वारकत्वेन न व्यर्थ-विशेषणता। तथापि कृतकत्वस्य सत्तावच्छिन्नजन्यत्वार्थकतया ध्वंसे व्यभि-चाराभावेन व्यर्थत्वम्। यदि तु प्रागभावप्रतियोगित्वमात्रं कृतिजन्यत्वमात्रं तदा वह्निमानयं नीलधूमादित्युदाहरणं द्रष्टव्यम्। **कृतकत्वे सतीति**॥ अत्रापि यदि कृतकत्वं पूर्वोक्तं तदेतमुदाहरणमन्यथा तु धूमवत्त्वे सतीन्धनवत्त्वाद् इत्युदाहरणं द्रष्टव्यमिति। पक्षासिद्धिमुदाहरति[३]- **आश्रयासिद्ध इति**॥ **साध्यत्वस्येति**॥ पक्षताया अभावादित्यर्थः। **प्रधानेति**॥ यद्यप्यत्र पक्षताऽपि नास्ति तथापि पक्षस्याप्रसिद्धत्वे[४] क्व पक्षताया अभावो निरूप्यतामित्येतस्य पार्थक्यमिति। **अकार्यत्वादिति**॥ धर्मिग्राहकमानेन नित्यत्वसिद्धेः सिद्धसाधनेन पक्षताया अभाव इत्यर्थः। यद्यप्यनैकान्तिक एवायं विपक्षे प्रागभावेऽपि सत्वात् तथापि सत्वे सतीत्यपि पूरणीयमिति भावः। **पञ्चविध इति**॥ यद्यपि प्रतिबन्धकता-वच्छेदकभेदेन पञ्चविधत्वं नास्त्येव। सर्वत्र स्वरूपासिद्धत्वस्य प्रतिबन्धकता-

१. नियमतः
२. अस्य मूलं न दृश्यते।
३. पक्षराहित्यमुदाहरतीति कोशेषु वर्तते।
४. अप्रसिद्धत्वेन

वच्छेदकस्यैकत्वात् । प्रतिबन्धकतानवच्छेदकधर्मेणानेकत्वमेव । तथापि शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमेकदेशो(?)दाहरणं[१] द्रष्टव्यम् । **व्यधिकरणासिद्ध इति ॥** यद्यपि हेतोरभावः पक्षे नास्त्येव वादिवचनापराधेन तदज्ञानमस्ति तच्च तत्प्रतीति-राहित्य एवान्तर्भवति तथापि तत्सङ्कीर्णस्यैवोदाहरणं द्रष्टव्यम् । **प्रयत्नानन्त-रीयकत्वादिति**[२] ॥ शब्दजशब्दे प्रयत्नजन्यत्वस्याभावाद् भागासिद्धत्व-मित्यर्थः[३] ।

(टी.) सन्दिग्धव्याप्यत्वासिद्धो यथा 'स श्यामो मित्रातनयत्वात्' । सोपाधिकत्वेन व्याप्यत्वसन्देहात् । सन्दिग्धाश्रयासिद्धो यथा । 'भविष्यद्देव-दत्तपुत्रो ब्राह्मणः ब्राह्मणपुत्रत्वात्' इति । सन्दिग्धाश्रयैकदेशासिद्धो यथा 'देवदत्तः तद्भविष्यत्पुत्रश्च वेदयोग्यौ ब्राह्मणपुत्रत्वात्' इति । सन्दिग्धासिद्धो यथा, धूमबाष्पाविवेके 'पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्वात्' इति । सन्दिग्ध-विशेषणासिद्धो यथा 'विमतो रागादियुक्तः सर्वदा तत्वज्ञानरहितत्वे सति पुरुषत्वात्' इति । सन्दिग्धविशेष्यासिद्धो यथा 'पुरुषत्वे सति सर्वदा तत्वज्ञानरहितत्वात्' इति । सन्दिग्धभागासिद्धो यथा । एकत्र धूमनिश्चये अन्यत्रानिश्चये 'पर्वतावग्निमन्तौ धूमवत्वात्' इति । विशेषणवैयर्थ्यादौ सन्देहो न सम्भवति ॥ २२ ॥

(वि.टि.) हेत्वाभाससन्देहोऽपि प्रतिबन्धक इति निश्चितासिद्धमुदाहृत्य पूर्ववत् सन्दिग्धासिद्धमुदाहरति- **सन्दिग्धव्याप्यत्वासिद्ध इति ॥ सोपाधिकत्वेनेति ॥**

---

१. एतदुदाहरणमिति पाठः स्यात् ।

२. प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति मुद्रितपाठः । प्रयत्नानन्तरजन्यत्वमिति तदर्थ इति राघवेन्द्रतीर्थाः श्रीनिवासतीर्था अपि । अत एव वर्णेषु भागासिद्धिरुक्ता ।

३. एतद्विवरणानुरोधेन प्रयत्ननान्तरीयकत्वमिति विजयीन्द्रतीर्थसम्मतः पाठः स्यात् । प्रयत्नजन्यत्वमित्यर्थे शब्दजशब्दस्य ध्वनेरपि प्रयत्नाजन्यत्वाद् भागासिद्धिरिति ।

सन्दिग्धोपाधिकत्वेनेत्यर्थः। तथा च शाकपाकजत्वस्योपाधेर्यदा साध्यव्यापकत्वे साधनाव्यापकत्वे उभयत्र वा सन्देहस्तदा तत्प्रयुक्तव्याप्यत्वसन्देहो हेतावपीत्यर्थः। **भविष्यद्देवदत्तपुत्र इति** ॥ विनिगमनाभावेन बाधकाभावेन च देवदत्तपुत्रः सन्दिग्ध इत्यर्थः। **सन्दिग्धासिद्ध इति** ॥ सन्दिग्धपक्षधर्मत्वासिद्ध इत्यर्थः। कदाचित् तत्वज्ञानराहित्यमरागादिमतोऽपीत्यत आह- **सर्वदेति** ॥ अत्र तत्वज्ञानराहित्यस्य निश्चेतुमशक्यतया सन्दिग्धविशेषणासिद्धत्वमित्यर्थः। परबुद्धेरयोग्यत्वेन तदभावस्यापि तथात्वादिति भावः। **विशेषणवैयर्थ्यादाविति** ॥ यद्यपि धूममात्रस्य व्यभिचारित्वसन्देहदशायां तत्प्रयुक्तो व्यर्थविशेषणत्वसन्देहो भवत्येव। तथापि तत्रोपजीव्यत्वाद् व्यभिचारित्वसन्देह एव दूषक इति न पृथगुदाह्रियत इति भावः। **न सम्भवतीति** ॥ असङ्कीर्ण इति शेषः।

विरुद्धः

(टी.) पक्षविपक्षयोरेव वर्तमानो हेतुर्विरुद्धः। स द्विविधः। विद्यमानसपक्षोऽविद्यमानसपक्षश्चेति। प्रत्येकं चतुर्विधः। तत्र [१]सति पक्षे पक्षविपक्षव्यापको यथा 'नित्यः शब्दः कार्यत्वात्' इति। पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा 'सामान्यवत्वे सति अस्मदादि[२]बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वात्' इति। पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा 'प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्' इति। पक्षैकदेशवृत्तिविपक्षव्यापको यथा 'पृथिवी नित्या कृतकत्वात्' इति।

(वि.टि.) विरुद्धं लक्षयति- **पक्षविपक्षयोरिति** ॥ पक्षविपक्षयोरिति पक्षसङ्कीर्णस्थलकथनाय[१]। लक्षणं तु विपक्षमात्रवृत्तित्वम्। अन्यथाऽसिद्धिसङ्कीर्णविरुद्धाव्याप्तेः। शिष्यबुद्धिवैशद्यायाह- **स द्विविध इति** ॥ **नित्य इति** ॥ सत्तावच्छिन्नध्वंसप्रतियोगित्वाभावादित्यर्थः[२]। अन्यथा प्रागभावे विपक्षे कार्यत्व-

१. सपक्षे (पा.) २. ...बाह्येन्द्रिय... (पा.)

१. पक्षेत्यसङ्कीर्णस्थलकथनाय

२. सत्तावच्छिन्नध्वंसप्रतियोगित्वाभाववानिति पाठः स्यात्।

स्याभावेन विपक्षव्यापकत्वोपन्यासविरोधादिति । **पक्षव्यापक इति** ॥ शब्दो नित्य इत्यत्रेदं द्रष्टव्यम् । अन्यथाऽन्त्यशब्दस्यायोग्यत्वेन हेतोः पक्षव्यापकत्वानुपपत्तिरिति । यद्वा सोऽपि योग्य इति यथाश्रुतमेव सम्यक् । तस्यैकक्षणवृत्तित्वेऽपि पूर्ववृत्तितया प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । विषयस्य समसमयवृत्तितयाऽ-कारणत्वादिति भावः । **पक्षविपक्षैकदेशेति** ॥ शब्दो नित्यः प्रयत्नानान्तरीयकत्वादित्यं[१] हेतुः शब्दशब्दे[२] पक्षेऽम्बरादौ विपक्षे नास्तीत्युभयाव्यापकत्वमित्यर्थः । **प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति**[३] ॥ अदृष्टाद्वारकजन्यप्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यर्थः[४] । यथाश्रुतस्य पक्षविपक्षाव्यापकत्वानुपपत्तेरिति । **पृथिवी नित्येति** ॥ नित्यत्वं पूर्ववत् सत्तासमानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वाभाववत्त्वं बोध्यम् । अन्यथा विपक्षे व्यापकत्वानुपपत्तेरिति ।

(टी.) असति सपक्षे प्रथमो यथा 'शब्द आकाशविशेषगुणः प्रमेयत्वात्' इति । द्वितीयो यथा 'प्रत्यक्षत्वात्' इति । तृतीयो यथा 'प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्' इति । चतुर्थो यथा 'अपदात्मत्वात्' इति ॥ २२- २ ॥

(वि.टि.) अविद्यमानसपक्षे विधाचतुष्टयं क्रमेणोदाहरति- **असति सपक्ष इति** ॥ **प्रथम इति** ॥ पक्षविपक्षव्यापक इत्यर्थः । शब्दस्यैवाकाशगुणत्वात् तस्य च पक्षत्वात् सपक्षाभावः प्रमेयत्वस्य च केवलान्वयित्वात् पक्षविपक्षव्यापकत्वमिति भावः । **द्वितीय इति** ॥ पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिरित्यर्थः । प्रतिज्ञा पूर्वैवेति हेतुमात्रमुदाहरति- **प्रत्यक्षत्वादिति** ॥ इदं च शब्दस्यापक्षत्वं प्रत्यक्षत्वं वाऽभिप्रेत्येष्टमन्यथा पक्षव्यापकत्वानुपपत्तेरिति[४] । **तृतीयो यथेति** ॥ पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिरित्यर्थः[४] । शब्दजशब्दे पक्षे आकाशादौ विपक्षे हेतोरभावादुभयैकदेशवृत्तित्वमित्यर्थः । **चतुर्थ इति** ॥ पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापक इत्यर्थः ।

---

१. प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्ययम्
२. 'शब्दजशब्दे' इति पाठः स्यात् ।
३,४. प्रयत्नानान्तरीकत्वादिति
४. पक्षैकदेशविपक्षैकदेशवृत्तिरित्यर्थः ।

पदस्यापि पक्षत्वात् तत्र हेतोरभावेनाकाशविशेषगुणभिन्नसर्वत्र सत्वेनोभयं द्रष्टव्यमिति ।

अनैकान्तिकः

(टी.) पक्षत्रयवृत्तिरनैकान्तिकः । सोऽपि बहुविधः । तत्र पक्षत्रयव्यापको यथा । शब्दोऽनित्यः प्रमेयत्वात्' इति । पक्षव्यापकः सपक्षविपक्षैकदेश-वृत्तिर्यथा 'प्रत्यक्षत्वात्' इति । पक्षसपक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा 'अयं गौर्न गौर्विषाणित्वात्' इति । पक्षविपक्षव्यापकः सपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा 'नायं गौर्विषाणित्वात्' इति । पक्षत्रयैकदेशवृत्तिर्यथा । 'पृथिवी नित्या प्रत्यक्षत्वात्' इति पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापको यथा 'आत्ममनसी[१] द्रव्ये अमूर्तत्वात्' इति । पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापको यथा 'आत्ममनसी न द्रव्ये अमूर्तत्वात्' इति । सपक्षविपक्षव्यापकः पक्षैकदेश-वृत्तिर्यथा 'आकाशात्ममनांसि [२]द्रव्याणि क्षणिकविशेषगुणरहितत्वात्' इति ॥ २२-३ ॥

(वि.टि.) क्रमागतमनैकान्तिकं लक्षयति- **पक्षत्रयवृत्तिरिति** ॥ अत्र सपक्षविपक्ष-वृत्तिरनैकान्तिक इत्येव लक्षणम् । पक्षवृत्तित्वमेव[३] लिङ्गम् । अतः किमर्थं ग्रहणं त्वसङ्कीर्णस्थलकथनपरम् । अन्यव्यावर्त्याभावेन(ना?)वैयर्थ्यप्रसङ्गा-दिति । नचैवं विपक्षवृत्तित्वमेव लक्षणमस्तु । विरुद्धेऽतिव्याप्तेः । न चासाधकत्वानु-मितौ विपक्षवृत्तित्वविशिष्टं लक्षणमिति वाच्यम् । अविशिष्टस्यासाधकत्वानु-मितिलिङ्गत्वेऽपीतरभेदानुमित्युपयोगित्वेन लक्षणे विशेषणस्य सार्थकत्वात् । प्रकृते दूषकतावच्छेदकस्याविचारणीयत्वादिति[४] । अतिव्याप्तिशङ्कानिरासाय

---

१. **आत्ममनसी इति** ॥ मनस्यसत्वादद्रव्ये सर्वत्र सत्वान्न विकलमुदाहरणम् । **अमूर्तत्वा-दिति ॥ (न द्रव्यमिति)** । सपक्षविपक्षव्यत्यासमात्रम् । उदाहरणं तु पूर्ववदेव द्रष्टव्यम् ।

२. न द्रव्याणि (पा.)

३. पक्षवृत्तिरेव

४. विचारणीयत्वादिति

लक्ष्यं निर्दिशति- **सोऽपि बहुविध इति** ।। तथा चैतेषां सर्वेषामपि सङ्ग्राह्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । **प्रमेयत्वादिति** ।। एतस्य केवलान्वयित्वेन त्रितयव्यापकत्वमिति भावः । **अयं गौर्न गौरिति** ।। पक्षे गोत्वग्रहणं शृङ्गिण एव [१]पक्षत्वमिति सूचयितुम् । तेन पक्षे शृङ्गिणि विपक्षे च गवि सर्वतः सत्वात् विपक्षे च शशादौ चासत्वादुदाहरणमविकलमिति भावः[२] । सपक्षव्यत्यासमात्रम् । उदाहरणं तु पूर्ववदेव द्रष्टव्यम् । **क्षणिकविशेषगुणरहितत्वादिति** ।। पक्षे मनस्येव सत्वादाकाशात्मनोः पक्षत्वात्[३] सपक्षे घटाद्ये विपक्षे चाद्रव्ये सर्वत्र सत्वादुदाहरणमक्षुण्णं द्रष्टव्यमिति ।

अनध्यवसितः

(टी.) साध्यासाधकः पक्ष एव वर्तमानो हेतुरनध्यवसितः । स चानेकप्रकारः । तत्राविद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षव्यापको यथा 'सर्वमनित्यं प्रमेयत्वात्' इति । पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा 'कार्यत्वात्' इति । विद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षव्यापको यथा 'शब्दो नित्यः आकाशविशेषगुणत्वात्' इति । तदेकदेशवृत्तिर्यथा 'सर्वं द्रव्यमनित्यं क्रियावत्त्वात्' इति । [४]विद्यमानविपक्षोऽविद्यमानसपक्षः पक्षव्यापको यथा 'सर्वं [५]कार्यमनित्यम् उत्पत्तिमत्वात्' इति । पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा 'सावयवत्वात्' इति ।

एते चासिद्ध्यादयः उभयान्यतरसम्मत्या द्वेधा भवन्ति । विरुद्धादित्रयस्यासिद्धसाङ्कर्येऽपि उभयव्यवहारविषयत्वादविरोधः ।। २२-४ ।।

(वि.टि.) अनध्यवसितं निरूपयति- **साध्यासाधक इति** ।। अत्र व्यतिरेक्यतिव्याप्तिपरिहाराय साध्यासाधक इति स्वरूपासिद्धातिव्याप्तिवारणाय पक्षे वर्तमान

---

१. पक्षत्वलाभाय

२. इदं वाक्यं नायं गौर्विषणित्वादित्यस्य विवरणरूपं भाति । ३. तयोरसत्त्वात्

४. अविद्यमानविपक्षः विद्यमानसपक्षः (पा.) ५. कार्यं नित्यम् (पा.)

इति विरुद्धेऽतिव्याप्तिवारणाय पक्ष एवेत्यादि विशेषणानि। तत्र तत्रातिव्याप्ति-माशङ्क्य तस्य तस्य लक्ष्यत्वमेवेत्यभिप्रायेणाह- **स चानेक इति ॥ अविद्यमान-विपक्ष इति ॥** अनित्यस्य सर्वस्यैव पक्षत्वेन साध्याभावानिश्चयादिति भावः। **द्विविधा इति**[1] ॥ उभयसिद्धाऽन्यतरसिद्धा इत्यर्थः[2]। ननु विरुद्धादित्रिकेऽसिद्ध-साङ्कर्यात् पृथगुपन्यासः कथम् ? इत्यत आह- **विरुद्धेति** ॥ उभयव्यवहार-विषयत्वादुभयसमावेशोऽपि विरुद्धत्वादीनामसिद्ध्युपजीव्यत्वेन पृथगुपन्यास इति भावः।

कालात्ययापदिष्टः

(टी.) प्रमाणबाधितविषयः कालात्ययापदिष्टः। सोऽप्यनेकविधः। तत्र प्रत्यक्षबाधितो यथा 'अग्निरनुष्णः पदार्थत्वात्' इति। प्रत्यक्षबाधितैकदेशो यथा 'जलानलौ शीतलौ पदार्थत्वात्' इति। अनुमानबाधितो यथा 'देवदत्तश्चक्षूरहितः पुरुषत्वात्' इति। अनुमानबाधितैकदेशो यथा 'देवदत्तश्चक्षुर्विषाणरहितः पुरुषत्वात्' इति। आगमबाधितो यथा 'सुरा ब्राह्मणेन पेया द्रवद्रव्यत्वात्' इति। आगमबाधितैकदेशो यथा 'सुरासोमौ ब्राह्मणेन पेयौ द्रवद्रव्यत्वात्' इति ॥ २२ - ५ ॥

(वि.टि.) कालात्ययापदिष्टं निरूपयति। तुल्यबलसाध्याभावज्ञानस्याप्रति-बन्धकत्वादाह- **प्रमाणबाधितविषय इति ॥** प्रमाविषयसाध्याभाववत्पक्ष-वृत्तिरित्यर्थः। पूर्ववदतिव्याप्तिशङ्कानिरासाय बुद्धिवैशद्यप्रकटनाय वाऽऽह- **सोऽप्यनेकविध इति ॥ अनुमानबाधित इति ॥** चक्षुषोऽतीन्द्रियत्वेन रूपप्रतीत्याऽनु-मेयत्वादिति भावः।

प्रकरणसमः

(टी.)स्वपरपक्षसिद्धावपि त्रिरूपो हेतुः प्रकरणसमः। यथा 'विमतं मिथ्या

---

१. द्वेधा इति   २. असिद्धत्वेन उभयसम्मताऽन्यतरसम्मता इत्यर्थः।

दृश्यत्वात्' इति । सत्यत्वेऽप्यस्य प्रयोक्तुं शक्यत्वात् । उभयत्र त्रैरूप्यञ्च वादिप्रतिवादिनोराभिमानिकमिति नासम्भवः ॥ २२ - ६ ॥

(वि.टि.) प्रकरणसमं निरूपयति । **त्रिरूप इति** ॥ पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्व-विपक्षासत्त्वरूपरूपत्रयोपेत इत्यर्थः । उदाहरति- **यथेति** ॥ अत्र विमते व्याव-हारिकसत्तोपेते पक्षे सपक्षे शुक्तिरूप्यादौ सत्त्वाद् विपक्षे ब्रह्मणि चासत्त्वात् त्रिरूपोपेतत्वमिति भावः । परपक्षे विमतं न मिथ्या दृश्यत्वादित्यत्र त्रितयोपेतत्व-मस्त्येव । प्रपञ्चे पक्षे सपक्षे ब्रह्मणि विपक्षे शशविषाणादौ सत्त्वादिति वादि-प्रतिवादिभ्यां त्रिरूपत्वेनाभिमतः ।

सत्प्रतिपक्षः

(टी.) समबलतयाऽभिमतप्रमाणविरुद्धः सत्प्रतिपक्षः । तत्र प्रत्यक्षविरुद्धो यथा 'विमतः शङ्खः शुक्लः शङ्खत्वात्' इत्यत्र प्रत्यक्षात् 'पीतः किं न स्यात्'? इति । अनुमानविरुद्धो यथा 'आकाशं नित्यम् अमूर्तद्रव्यत्वात्' इत्यत्र 'आकाशमनित्यम् अस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यगुणाश्रयत्वात्' इत्यनुमानात् अनित्यमपि किं न स्यात् ? इति । आगमविरुद्धो यथा 'प्रधानं न स्वतन्त्रं जडत्वात्' इत्यत्र कापिलागमात् 'स्वतन्त्रमपि किं न स्यात्' ? इति ॥ २२-७ ॥

(वि.टि.) सत्प्रतिपक्षं निरूपयति- **समबलतयेति** ॥ प्रमाणविरुद्धः[1] सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः । न तु व्याप्तिपक्षधर्मते बलं[2] येन प्रत्यक्षागमाभ्यां सत्प्रतिपक्षो न स्यादिति भावः । अत एव प्रत्यक्षविरोधमुदाहरति- **तत्रेति** ॥ प्रत्यक्षस्यापि प्रमाजननानुकूल-सकलसम्पत्तिमत्तयाऽभिमतत्वादिति भावः ।

---

१. समबलप्रमाणविरुद्धः

२. प्रमाजननानुकूलसकलसम्पत्तिमत्त्वं बलम् । न तु व्याप्तिपक्षधर्मते एव बलम् ।

उदाहरणाभासाः

(टी.) उदाहरणरूपेषु कैश्चिद्युक्ताः कैश्चिद्रहिता उदाहरणाभासाः । ते चानेकप्रकाराः । तत्र साधर्म्योदाहणे तावत् साध्यवैकल्यं यथा मनोऽनित्यं मूर्तत्वात् 'यन्मूर्तं तदनित्यं यथा परमाणुः' इति । साधनवैकल्यं यथा, 'यथा कर्म' इति । उभयवैकल्यं यथा, 'यथाऽऽकाशम्' इति । आश्रयहीनं यथा, 'यथा शशविषाणम्' इति । अव्याप्त्यभिधानं यथा, 'मूर्तत्वात् घटवत्' इति । विपरीतव्याप्त्यभिधानं यथा, 'यदनित्यं तन्मूर्तं यथा घटः' इति । वैधर्म्योदाहरणे साध्याव्यावृत्तिर्यथा, 'यदनित्यं न भवति तत् मूर्तं न भवति यथा कर्म' इति । साधनाव्यावृत्तिर्यथा, 'यथा परमाणुः' इति । उभयाव्यावृत्तिर्यथा, 'यथा घटः' इति । आश्रयहीनत्वं पूर्ववत् । अव्याप्त्यभिधानं यथा, 'मूर्तत्वात् आकाशवत्' इति । विपरीतव्याप्त्यभिधानं यथा 'यन्मूर्तं न भवति तदनित्यं न भवति यथाऽऽकाशम्' इति ।

(वि.टि.) क्रमप्राप्तमुदाहरणाभासं निग्रहस्थानं लक्षयति- **उदाहरणेति ॥** दृष्टान्तताप्रयोजकरूपेष्वित्यर्थः । कैश्चिद्युक्ता इति स्वरूपोत्कीर्तनम् । लक्षणं तु दृष्टान्तताप्रयोजकरूपेषु कैश्चिद्रहिता इति । उद्भाव्यताप्रयोजकविशेषरूपेण प्रदर्शयितुमाह - **ते चेति ॥ यथा परमाणुरिति ॥** धर्मिग्राहकमानेन परमाणोर्नित्यत्वसिद्ध्या साध्यवैकल्यमिति भावः । तस्मिन्नेव प्रयोगे दृष्टान्तभेदेन साधनवैकल्यमुदाहरति- **यथा कर्मेति ॥** अद्रव्यत्वेन परिमाणस्यैवाभावा-द्रवच्छिन्नस्य तस्य सुतरामभावात् साधनवैकल्यमित्यर्थः । पूर्वप्रयोग एवोभय-वैकल्यमुदाहरति - **यथाऽऽकाशमिति ॥** एवमन्यत्राप्यूह्यम् । **आश्रयहीन-मिति ॥** अप्रसिद्धसाध्यसाधनसहचाराधिकरणमित्यर्थः । **अव्याप्तीति ॥** व्याप्त्यन-भिधानमित्यर्थः । व्याप्यव्यापकयोर्व्यत्यासेनाभिधानं विपरीतव्याप्त्यभिधानम् ।

यद्योगप्राथम्याभ्यां व्याप्यस्याभिधातुमुचितत्वादिति भावः[१] । व्यतिरेकोदाहरणेऽपि व्याप्यवैकल्यमुदाहरति-**साध्याव्यावृत्तिर्यथेति** ॥ तत्र साध्यव्यावृत्तेरेव व्याप्यत्वात् । एवं व्यापकवैकल्प्यमुदाहरति- **साधनाव्यावृत्तिरिति** ॥ साधनव्यावृत्तेरेव व्यापकत्वादिति भावः । तद्व्यावृत्तेरेव हेत्वभावव्यापकत्वादिति भावः[२] । परमाणौ मूर्तत्वसत्त्वेन साधनाव्यावृत्तिरित्यर्थः । **पूर्ववदिति** ॥ शशविषाणवदित्यर्थः ।

(टी.) सन्दिग्धसाध्यो यथा, 'अयं महाराज्यं करिष्यति सोमवंशोद्भूतत्वात् राजपुत्रान्तरवत्' इति । सन्दिग्धसाधनो यथा 'अयं न सर्वज्ञः रागादिमत्वात् रथ्यापुरुषवत्' इति । सन्दिग्धोभयो यथा '[३]देवदत्तपुत्रः स्वर्गं गमिष्यति धर्मवत्वात् '[४]देवतान्तरवत्' इति । सन्दिग्धाश्रयो यथा 'यथा भविष्यद्देवदत्तपुत्रः' इति । एतेष्वेव प्रयोगेषु सन्दिग्धसाध्याव्यावृत्तो यथा 'यथा अन्यो राजपुत्रः' इति । सन्दिग्धसाधनाव्यावृत्तो यथा 'यथा समस्तशास्त्राभिज्ञः' इति । सन्दिग्धोभयाव्यावृत्तो यथा 'यथा रथ्यापुरुषः' इति । सन्दिग्धाश्रयः पूर्ववदिति ॥ २३ ॥

(वि.टि.) निश्चितोदाहरणाभासमुक्त्वा सन्दिग्धतदाभासानाह- **सन्दिग्धेत्यादिना** ॥ **राजपुत्रेति** ॥ तत्रापि महाराज्यकर्तृत्वस्यानिश्चयादिति भावः । **रथ्यापुरुषवदिति** ॥ अत्र यद्यप्यसार्वज्ञसत्त्वे रागादिमत्त्वमप्यावश्यकमिति तन्निश्चये हेतुसन्देहोऽनुचितः । तथापि व्याप्त्यनभिसन्धानदशायामेतद् बोध्यम् । **भविष्यदिति** ॥ भाविनि मानाभावेन देवदत्तपुत्रस्य सन्दिग्धत्वादिति भावः ।

---

१. यन्मूर्तं तदनित्यमिति समीचीना व्याप्तिः । तत्र यदि यच्छब्दः प्राथम्यं च व्यत्यासेनोच्यते तदमूर्तं यदनित्यमिति तदा विपरीतव्याप्त्यभिधानम् । यतो घटो हि दृष्टान्तः । इति भावः स्यात् - (सं)

२. अस्पष्टमिदम् । ३. अयं देवदत्तपुत्रः (पा.) ४. देवदत्तपुत्रान्तरवत् (पा.)

अन्वयिनि सन्दिग्धोदाहरणाभासमुक्त्वा व्यतिरेकिणि तमाह- **एतेष्वेवेति** ॥ **यथा अन्य इति** ॥ महाराज्यकर्तृत्वरूपसाध्याभावस्यान्यस्मिन्ननिश्चितत्वादिति[१] भावः । **समस्तशास्त्राभिज्ञ इति** ॥ अयं न सर्वज्ञो रागादिमत्त्वात् यः सर्वज्ञः स न रागादिमान् यथा समस्तशास्त्राभिज्ञ इत्यत्र समस्तशास्त्राभिज्ञे रागाद्यभावस्यानिश्चयात् । यद्यपि सार्वज्ञनिश्चये रागादिमत्त्वाभावोऽपि निश्चेतुं शक्यत एव तदनिश्चये सन्दिग्धोभयव्यावृत्तत्वापत्तिरिति । तथापि व्याप्यत्वाप्रतिसन्धानदशायामेतदुदाहरणमिति मन्तव्यम् । **यथा रथ्यापुरुष इति** ॥ देवदत्तः स्वर्गं गमिष्यति धर्मवत्त्वात् यो न स्वर्गगमनकर्ता स न धर्मवान् यथा रथ्यापुरुष इत्यत्र रथ्यापुरुषे साध्यसाधनव्यावृत्तेरयोग्यत्वेन निश्चेतुमशक्यतया सन्दिग्धोभयाव्यावृत्तत्वमिति भावः । यद्यपि य एव पूर्वमन्वये दृष्टान्तः स एवोदाहर्तुमत्राप्युचितः । तत्रान्वयसन्देहे व्यतिरेकस्यापि सन्दिग्धत्वात् । तथापि रथ्यापुरुषस्य पामरत्वेन तस्यैव दृष्टान्ततौचित्यादिति भावः[२] । **पूर्ववदिति** ॥ भविष्यद्देवदत्तपुत्रवदित्यादावित्यर्थः ।

तर्कपराहतिः

(टी.) तर्कपराहतिश्च प्रागुदितात्माश्रयादिप्रसङ्गदुष्टत्वमिति ॥ २४ ॥

(वि.टि.) तर्कपराहतिमाह- **तर्कपराहतिश्चेति** ॥ आत्माश्रयादिरूपविरोधितर्ककालीनमित्यर्थः । यद्यपि प्रतिकूलतर्कानुग्राह्यप्रमाणमस्ति न वा । अस्ति चेदधिकबलं समबलं वा । आद्ये बाधः । द्वितीये सत्प्रतिपक्षता । नास्ति चेदसत्तर्कत्वाद् विरोधित्वाभाव एव । तथाप्यनुग्राह्यप्रमाणापरिस्फूर्तावपि[३] प्रतिकूलतर्कस्य प्रतिबन्धकत्वावधारणादस्य पार्थक्यम् । न च प्रतिकूलतर्कसत्त्वे व्याप्त्यग्रहादसिद्ध्यन्तर्भावः[४] । व्यभिचारवदुपजीव्यत्वेनास्य भिन्नत्वात् ।

---

१. निश्चितत्वादिति भावः । २. दृष्टान्ततौचित्यमिति भावः ।
३. अनुग्राह्यप्रमाणपरिस्फूर्तावपि । ४. असिद्धेऽन्तर्भावः ।

(टी.) अनुकूलतर्काभावे तु उपाधिव्यभिचारशङ्कया व्याप्यत्वासिद्धिर्भवति ।

यद्यप्युदाहरणाभासादयो हेत्वाभासेष्वन्तर्भवन्ति । तथापि तद्रूपेणोद्भाव्यत्वात् पृथगुपादानमिति ।

एतेषु यानि निग्रहस्थानानि तत्वतस्तानि विरोधादिष्वेवान्तर्भूतानि । वक्तृदोषाणां प्रतिज्ञाहान्यादीनां कथमुपपत्तिवचनदोषेषु विरोधादिष्वन्तर्भाव इत्यत उक्तम्- संवादानुक्तियुता इति ॥ शक्तिवैकल्यात् विप्रतिपन्नप्रमेयाङ्गीकारः संवादः । वक्तव्ये प्राप्ते शक्तिवैकल्यादेव तूष्णीम्भावोऽनुक्तिरिति ।

(वि.टि.) नन्वेवमनुकूलतर्काभावोऽपि निग्रहस्थानान्तरं स्यादित्यत आह- **अनुकूलतर्काभावे त्विति** ॥ उपजीव्यत्वेऽपि निग्राहकताया निग्रहस्थानान्तरोपजीवननियमेन नायं पृथगिति भावः । निग्रहस्थानान्तरं स्यादित्युपजीवनमेवाह- **व्यभिचारशङ्कयेति** ॥ नन्वेवमुदाहरणाभासस्यापि न निग्रहस्थानान्तरत्वं स्यात् । हेत्वाभासरूपनिग्रहान्तरसङ्कीर्णत्वादित्यत आह- **यद्यपीति** ॥ हेत्वाभासरूपनिग्रहस्थानान्तरपर्यवसितस्यापि तस्य साध्यविकलो दृष्टान्त इत्येवोद्भाव्यं न तु व्यभिचरितो हेतुरिति ध्वनितुं पृथगुपन्यास इत्यर्थः ।

परनिरूपिताशेषनिग्रहस्थानानि विरोधादिष्वन्तर्भावयिष्यन्नाह- **एतेष्विति** ॥ यद्वा ननु भ्रान्तिप्रतिपन्नोद्भावितानैकान्तिकादौ वस्तुगर्भविरोधादिलक्षणाभावाद् विभागन्यूनतेत्याशङ्क्याह- **एतेष्विति** ॥ तत्रानैकान्तिकत्वादिभ्रान्तिप्रतिपन्नत्वं[1] परेणोद्भावितं न वा । उद्भावितं चेन्निग्रह एव नास्ति । अनैकान्तिकत्वोद्भावयितुस्तु निरनुयोज्यानुयोग एव निग्रहः । उद्भावितं चेदुत्तरार्हे तूत्तराप्रतिभैव[2] निग्रह इति न विभागन्यूनत्वमिति भावः । ननूपपत्तिवचनदोषाणां स्वस्य वाक्येन

---

१. तत्रानैकान्तिकत्वादि भ्रान्तिप्रतिपन्नम् इति पाठः स्यात् ।

२. न चेदुद्भावितं तदोत्तरानर्हे उत्तरस्यापि प्रतिपत्तिरप्रतिभैव ।

विशिष्य निर्देशात् पुनः संवादानुक्तियुक्तत्वेन निर्देशो निरर्थक इत्यतस्तन्निवर्तनीयामाशङ्कामाह- **वक्तृदोषाणामिति ॥ संवादेति ॥** अयमभिसन्धिः । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहः । तेच पुरुषनिष्ठे । विरोधादेरपि तदनुमापकत्वं वचनद्वारा पुंनिष्ठतयैव । न तु वस्तु स्वतो दुष्टम् । तदुक्तं वाचस्पतिना । आकाशे निशातमसिं व्यापारयतः पुरुषस्यापराधो न त्वसेः शतपत्रभेदनसमर्थस्येति । तथा च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्युन्नायकत्वाविशेषेण कथं नोपपत्तिवचनदोषेष्वन्तर्भावः प्रतिज्ञाहान्यादीनामिति । उक्तमर्थं मूलवाक्येन वादयितुं (संयोजयितुं ?) व्याचष्टे- **शक्तिवैकल्यादिति ॥** कथाङ्गसम्यज्ज्ञनाभावादित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । यद्यप्येवं विप्रतिपत्तावप्यप्रतिपत्तिरस्तीति न द्वैविध्यम् । तथापि अप्रतिपत्तेर्विप्रतिपत्तौ[1] निग्रहोत्कर्षस्तवनार्थं[2] पृथगभिधानमिति । न केवलमयं न जानाति, अपि तु विरुद्धं जानातीति पुरुषनिग्रहवत्त्वेन पुरुषनिष्ठतां सम्पादयितुमाह- **अङ्गीकार इति ॥** भवति कथायामतिविरुद्धप्रतिपत्तिमानयं तद्विरुद्धवक्तृत्वात्, कथाङ्गज्ञानाभाववानयं तदनुकूलवचनरहितत्वादित्यादिक्रमेण निग्रहानुमानमिति ।

प्रत्यक्षकरणविभागः

(टी.) यदुक्तम् त्रीण्येव प्रमाणानीति तदयुक्तम् । साक्षिणः पृथक्प्रमाणत्वात् इत्यतस्तस्य प्रत्यक्षान्तर्भावज्ञापनार्थं सिंहावलोकनन्यायेन तद्विभागमाह-

प्रत्यक्षं सप्तविधम्

साप्तविध्यं कथमित्यत आह -

साक्षिषडिन्द्रियभेदेन

---

१. अप्रतिपत्तिरिति पञ्चमी (सं.)   २. सूचनार्थम्

साक्षिप्रामाण्यम्

द्विविधमिन्द्रियम् । प्रमातृस्वरूपं तदतिरिक्तं चेति । तत्र स्वरूपेन्द्रियं साक्षीऽत्युच्यते । स च ज्ञानरूपः । तस्य आत्मस्वरूपत्वम् । तद्धर्माश्च [1]सुखादयो बहिश्चाकाशकालादयोऽपि विषयाः । सुखादीनां भिन्नेन्द्रियविषयत्वे कदाचिदपरोक्षभ्रमविषयतापातात् । अनन्यथात्वनियमः साक्षिण एव हि धर्मः न त्वन्यस्य । न च कालादेरसाक्षिविषयत्वम् । रूपाद्यभावेन चक्षुराद्यविषयत्वात् । मनसो बहिरस्वातन्त्र्याभ्युपगमात् । अननुसंहितव्याप्तीनामपि प्रतीतेः नानुमानात् तज्ज्ञानम् । जातिबधिराणामप्युपलम्भेन नागमविषयताऽपीति ।

अस्वरूपं च षड्विधम् । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणमनोभेदात् । एवमिन्द्रियाणां भेदेन तत्सन्निकर्षात्मकं प्रत्यक्षमपि सप्तविधमिति । इदं च न सार्वत्रिकमिति ।

चतुर्विधं हि प्रत्यक्षम् । ईशलक्ष्मीयोग्ययोगिप्रत्यक्षभेदेन । तत्रेशलक्ष्मीप्रत्यक्षं सर्वदा स्वरूपेन्द्रियसन्निकर्षात्मकमेव । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां तद्विशेषः । योगिनामयोगिनां च आमुक्तेः उभयविधेन्द्रियसन्निकर्षात्मकम् । तत्र योगिनां देशकालवस्तुस्वभावव्यवहितार्थमपि विषयीकरोति । अयोगिनां तु देशकालाद्यव्यवहितमेवेति ।

द्विविधं चैतत् । अतीतवर्तमानतावच्छिन्नविषयम् । यथा 'सोऽयं घटः' इति प्रत्यभिज्ञाहेतुसंस्कारसहकृतम् । वर्तमानविषयं च । यथा 'अयं घटः' इत्यादिज्ञानहेतुरिति ॥

(वि.टि.) इन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षमित्युक्तत्वात् साक्षिणोऽपीन्द्रियत्वमाह-

---

१. सुखदुःखादयः (पा.)

द्विविधमिति ।। **सुखादीनामिति** ।। आत्मधर्मापरोक्षाणामित्यर्थः । ननु सुखादिप्रत्ययस्यानन्यथात्वनियमात् न तथेत्यत आह- **अनन्यथेति** ।। तन्नियम-बलादपि साक्षिवेद्यत्वमेवायाति । अन्यथा नियम एव न स्यादिति । **रूपाद्य-भावेनेति** ।। द्रव्यग्राहकबहिरिन्द्रियव्यवस्थापकगुणाभावादित्यर्थः । चक्षुराद्य-विषयत्वाद् बहिरिन्द्रियाविषयत्वादिरित्यर्थः । **बहिरस्वातन्त्र्यात् (इति)** ।। आत्मनिष्ठसमवायनिरूपकान्याग्राहकत्वादित्यर्थः । **अननुसंहितेति** ।। न चैतदसिद्धम् । अनुभवापलापे त्वन्मते त्वात्मनोऽपि सुखाद्यनुमेयत्वमेव स्यात् । न चाननुसंहितव्याप्तीनामपि योऽहं सोऽहमिति प्रत्ययान्न तथा । तर्हि प्रकृतेऽपि दीयतां दृष्टिरिति भावः । कुतो नैतत् सार्वत्रिकमित्यत आह- **चतुर्विधं हीति** ।। हिशब्दो हेतौ । ईश्वरलक्ष्मीप्रत्यक्षयोरेकविधत्वादित्यर्थः[1] । नन्वीश्वरलक्ष्मी-प्रत्यक्षयोः किमिति पृथगुपन्यास इत्यत आह- **स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यामिति** ।। **अतीतेति** ।। यद्यप्यनागतवर्तमानत्वावच्छिन्नविषयत्वमपि सम्भवतीति त्रैविध्यं वक्तुमुचितं तथाप्यतीतपदस्य कादाचित्काभावप्रतियोगिपरत्वेन[2] स्वजन्यसंस्कार-सहकृतत्वासहकृतत्वाभ्यां वा द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् ।

तार्किकाभिमतः प्रत्यक्षकरणविभागः

(टी.) निर्विकल्पकसविकल्पकभेदात् द्विविधं प्रत्यक्षमित्येके । यत् द्रव्य-गुणादिस्वरूपमात्रावगाहि न तु तद्विशेषणविशेष्यभावविषयं तत् निर्विकल्पकम् । यथा 'यत्किञ्चिदेतत्' इति, ज्ञानसाधनम्, प्राथमिकम् । सञ्ज्ञागुणकर्मजातिविशिष्टार्थविषयं सविकल्पकम् । यथा 'शुक्लो ब्राह्मणो गच्छति' इति, द्वितीयम् इति ।

---

१. एकविधत्वमिति भावः ।

२. एवं सत्यानागतमपि प्रागभावप्रतियोगित्वेन सङ्गृह्यते (सं.)

सौगताभिमतः प्रत्यक्षकरणविभागः

निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षमित्यपरे ।

तार्किकसौगतमतखण्डनम्

तदेतदयुक्तम् । गुणादेर्द्रव्येणात्यन्तभेदस्य निर्विशेषाभेदस्य चाभावेन विशिष्टबोधस्यैव साक्षिसिद्धत्वात् ।

(वि.टि.) किञ्चिदेतदिति[1] ॥ वैशिष्ट्यानवगाहीत्यर्थः । अन्यथा किञ्चित्त्वस्यापि विशेषणत्वेन तद्वैशिष्ट्यविषयकत्वे पूर्वोक्तविरोधादिति । **गुणादेरिति** ॥ यद्यपि परस्य विशिष्टबोधे न विप्रतिपत्तिः । अपि तु तस्य साक्षात्त्वे ज्ञातेरपोह-रूपत्वेनालीकविषयतया विशिष्टस्येन्द्रियसन्निकर्षाजन्यतया[2] साक्षात्त्वाभावादि-त्यत्र तात्पर्यम्[3] ।

अत्र वदन्ति । दण्डवानिति प्रतीतिवद् रूपवानिति प्रतीतेर्गुणादेर्द्रव्येणात्यन्त-भेद एव । न च दण्डस्य संयुक्तत्वाद् विशिष्टबुद्धिरुचिता न तु गुणादेः, द्रव्येण सम्बन्धाभावादिति वाच्यम् । विशिष्टबुद्धिबलेन सम्बन्धस्यापि स्वीकार्यत्वात् । न च तद्बलेनाभेद एव सिद्ध्यतीति वाच्यम् । सविशेषाभेदस्य क्वचिदप्यदर्शनात् । न च समवायवत् प्रतीतिबलेनात्रैव दर्शनमस्त्विति वाच्यम् । विशेषस्य निर्वक्तुमशक्यत्वेन सविशेषाभेदानङ्गीकारात् । न चैतादृशप्रतीतेरपि सम्बन्धि-भिन्नसम्बन्धसाध्यत्वे[4] दण्डी पुरुष इतिवन्नीली घट इत्यपि प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् । अप्रयोगादेवाप्रयोगसम्भवात् । कथमन्यथा तेनैव सम्बन्धेन गुणी घट

---

१. यत्किञ्चिदेतदिति प्रचलितपाठः ।

२. विशिष्टज्ञानस्येन्द्रिय... इति पाठः स्यात् ।

३. अत्रेदमुपस्कर्तव्यम् । तथापि विशिष्टबोधस्य साक्षिसिद्धत्वोक्त्या विशेष्यवद् विशेषणस्यापि प्रमाणसिद्धत्वेनालीकविषयत्वाभावेन सन्निकृष्टेन्द्रियजन्यत्वादिति ।

४. तत्सम्बन्धसाध्यत्वे / तत्सम्बन्धसाधकत्वे

इति प्रयोगः । किञ्च द्रव्ये गन्धरसादिव्यवहारप्रयोजको विशेषः किं प्रत्येकं भिन्न उताभिन्न एव । नाद्यः । अपसिद्धान्तात् । न द्वितीयः । एकस्मात् तावद्विचित्र-व्यवहारानुपपत्तेः । अन्यथा घट एव तथेति कृतं विशेषेण । अपि च विशेषः किं घटाद् भिन्नोऽभिन्नो वा । नाद्यः । स्वयमनङ्गीकारात् । द्वितीयेऽपि किं निर्विशेषा-भेदः सविशेषाभेदो वा । न प्रथमोऽनभ्युपगमादेव । न चरमोऽनवस्थानादिति ।

अत्र ब्रूमः । नीलो घट इति प्रतीतिरत्यन्तभिन्नदण्डमित्राभ्यां[१] व्यावर्तमाना सविशेषाभेदमाक्षिपति । तथा हि । नेयं समानाधिकरणा विशिष्टबुद्धिरत्यन्तभिन्ने दण्डो घट इति । नाप्यविशेषाभिन्ने घटो घट इति । तस्मादुभयस्माद् व्यावर्तमाना विलक्षणं विषयमुपादाय निवर्तत इति । न चैवं तावता भेद एव सिद्ध्यतीति वाच्यम् । तयोर्विरोधेनैकत्र वृत्त्यभावात् । न च संयोगतदभाववदवच्छेदभेदेनाविरोध इति (वाच्यम्) । तत्राप्यैकाधिकरण्य एव विरोधात् । लाघवादन्यत्र तथा दर्शनाच्च[२] । नागृहीतविशेषणन्यायेन प्रतीतेरवच्छेदकनिष्ठाभावगोचरत्वात् । तद्वदवच्छेदकभेदाभावात् (अत्र) । न चैकस्मादेव विशेषात् कथं तावद्विचित्र-बुद्धिव्यवहारयोरुपपत्तिरिति वाच्यम् । एकस्मादेवाग्निसंयोगात् तत्तत्प्रागभावरूप-सहकारिभेदेन विचित्ररूपरसादिकार्यवदुपपत्तेः । अवच्छेदकभेदेन वोपपत्तेश्च । एकस्मिन् स्वरूपसम्बन्धभेदस्य[३] तत्रैव पर्यवसानात् । अत एव कालान्योन्या-भावसत्त्वाविशेषेऽपि स घटः कालभिन्न इति प्रतीतिरुपपद्यते । न तु कालः कालभिन्न इति[४] । न चैवं तर्ह्येकस्माद् घटादेव तथाऽस्त्विति वाच्यम् । घटस्य

---

१. अत्यन्तभिन्नाभ्याम् / अत्यन्तभिन्नदण्डचैत्राभ्याम्/अत्यन्तभिन्नभिन्नाभ्याम्

२. कोशत्रयेऽप्येवमेव पाठः । अर्थस्त्वस्पष्टः ।

३. स्वरूपसम्बन्धविशेषाणामिति यावत्- (सं.)

४. एक एव कालभेदो घटे घटस्वरूपसम्बन्धेन काले च (कालिकसम्बन्धेन) कालस्वरूपसम्बन्धेन वर्तमानोऽपि घटः कालभिन्न इति प्रतीतिरस्ति न तु कालः कालभिन्न इतीत्यभिप्रायः स्यात् - (सं.) ।

तेन रूपेणासिद्धेः । अन्यथाऽऽकाशादेव सूर्यस्य परिस्पन्दाद्युपनय(द्युपगम ?)-सम्भवे कालस्य तवाप्यसिद्धिप्रसङ्गः । शब्दसमवायिकारणत्वेनोपस्थितेन धर्म्यन्तरोत्पादकधर्मान्तरकल्पने[1] एकधर्मिपरिशेषापत्तिरिति यदि तर्हि प्रकृतेऽपि दीयतां दृष्टिः । विशेषकृत्याधायकत्वेन प्रथमं घटस्यासिद्धेः । ननु विशेषोऽपि घटाभिन्न एवेति कथं पूर्वोक्तपरिहार इति वाच्यम् । घटाभिन्नत्वेऽपि सविशेषत्वात् । न चैवमनवस्था । विशेषान्तरास्वीकारात् । यथा व्यावर्तिका जातिः स्वत एव व्यावृत्ता[2] । किञ्चिद्धि वस्तु स्वत एव व्यावृत्तम् । न तु व्यावर्तकान्तरमपेक्षते । तथाऽऽन्यविशेषको विशेषः स्वत एव विशिष्टो न तु विशेषकान्तरमपेक्षत इति । विशेषपदार्थे चैतत्[3] तवापि समानमिति[4] । अन्यथाऽनवस्थापत्तेर्विशेषयोरविशेषापत्तेर्वेति । एतावांस्तु विशेषः । स तव तु नित्यद्रव्यवृत्तिरेव, मम तु तुल्यन्यायेन नित्यानित्यद्रव्यवृत्तिरपीति दिक् । ननु रूपरसयोर्घटाभिन्नत्वे च रूपग्रहे रसग्रहापत्तिरिति चेत् । न । निर्विशेषाभिन्नत्वस्योपाधित्वात् । इष्टापत्तिर्वा । न चैवं रूपाभिलाप इव रसाभिलापापत्तिः । अभिलापस्य भिन्नकारणप्रयोज्यत्वात् । अत एव तवापि रूपाभिलापे न परिमाणाभिलापनियमः । तयोरेकवित्तिवेद्यत्वानियमात् (वेद्यत्वनियामात् ?) । न च प्रकृते कारणमेवंरूपा[5] नास्तीति वाच्यम् । रसाभिलापविशेषे रासनज्ञानस्यैव हेतुत्वात् । अत एवाभिलापविशेषप्रयोजकीभूतज्ञानजनकत्वमादाय रासनत्वचाक्षुषत्वादिकमप्युपपद्यते ।

तार्किकोक्तेन्द्रियार्थसन्निकर्षनिराकरणम्

(टी.) एतेनैतदपि निरस्तम् । यदाहुः 'सन्निकर्षः षोढा भिद्यते । संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावश्चेति । तत्र चक्षुःस्पर्शनाभ्यां संयोगेन घटादिज्ञानं, मनसा

---

१. धर्म्यन्तरोपपादकधर्मान्तरकल्पने २. व्यावर्तिता

३. विशेषपदात् चैतत् सर्वम् ४. समानम् ५. कारणमेवंरूपम्

आत्मज्ञानम् । तैः संयुक्तसमवायेन स्वविषयद्रव्यसमवेतगुणकर्म-सामान्यज्ञानं, घ्राणेन गन्धज्ञानं, रसनेन रसज्ञानम् । तैरेव संयुक्त-समवेतसमवायेन गुणकर्मसमवेतसामान्यज्ञानम् । श्रोत्रेण समवायेन शब्द-ज्ञानम् । तेनैव समवेतसमवायेन शब्दसमवेतसामान्यज्ञानम् । तत्तदिन्द्रियैर्विशेषणविशेष्यभावेन स्वस्वविषयवृत्तिसमवायाभावज्ञानम् । सोऽप्युक्तपञ्चविध[1]सम्बन्धसम्बद्धविशेषणविशेष्यभावत्वेन पञ्चविधः । यथा 'घटे रूपसमवायः' इत्यादि । यथा च 'इह भूतले घटाभावः' इत्यादि ।

न हि द्रव्यात्[2] गुणाऽदिकमन्यत् । येन तत्सम्बन्धः समवायः सम्भवति ।

(वि.टि.) गुण इति[3] ॥ द्रव्यादेरिति ॥ तथा च संयोगो भेदस्तदुभयविशेषणता चेति प्रत्यासत्तित्रयमेवेति भावः ।

तार्किकमतेन स्मृतिप्रामाण्याक्षेपः

(टी.) ननु स्मृतिः केवलप्रमाणम् न वा । आद्ये केवलस्योत्पत्ति-मतोऽनुप्रमाणजन्यत्वं वाच्यम् । अतः तद्धेतोः संस्कारस्य प्रामाण्यमङ्गी-कार्यम् । ततश्च नोक्तविभागो युक्तः । न हि संस्कारो यादृच्छिकसंवादी । येनाप्रमाणमपि केवलस्य हेतुः स्यात् । चक्षुरादिसाम्यात् । न चासावुक्तेऽन्तर्भवति । अनिन्द्रियसन्निकर्षरूपत्वात् । अज्ञातस्यैव करणत्वात् नानुमानागमयोः । द्वितीये केवलप्रमाणलक्षणस्यातिव्याप्तिः । स्मृतेरपि यथार्थज्ञानत्वात् इत्यत आह-

मानसप्रत्यक्षजा स्मृतिः

---

१. ....सम्बन्धवत्सम्बद्ध.... (पा.)

२. नहि द्रव्यादेः/नहि पृथिव्यादेः

३. अस्य मूलं मृग्यम् ।

तार्किकोक्ताक्षेपनिरसनम्

भवत्येव स्मृतिः केवलप्रमाणम् । न चैवं संस्कारस्य पृथक्-प्रामाण्याभ्युपगमप्रसङ्गः। स्मृतेर्मानसप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात्। द्विविधं हि ज्ञानं मनो जनयति। तत्तदिन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन तत्तदिन्द्रियविषयम्[1], स्वातन्त्र्येण स्मरणञ्चेति। संस्कारस्तु प्रत्यासत्तिमात्रम्। न तावता प्रत्यक्षजन्यत्वाभावः प्रत्यभिज्ञावदेवेति।

न च वाच्यमतीतेन मनसः सन्निकर्षायोगेनाप्रत्यक्षजन्यत्वं स्मृतेरिति। अतीताऽदिविषययोगिप्रमायामपि तथात्वापातादिति।

(वि.टि.) उत्तरवाक्याधिक्यशङ्कां निराचिकीर्षुराह- **नन्विति** ।। ईश्वरीय-व्यावर्तनार्थमाह- **उत्पत्तिमत इति** ।। यादृच्छिकसंवादी प्रमाणमनियत इत्यर्थः[2]। **इन्द्रियाणीति**[3] ।। संस्कारस्य प्रमायामकारणत्वं प्रमानियमावच्छेदकरूपाभावाद्वा भ्रमं प्रत्यपि कारणत्वाद्वा। नाद्यः। इन्द्रियवदेव किञ्चिद्रूपसम्भवात्। न द्वितीयः। तथा सत्यसति अतीन्द्रियवदेव प्रमाणत्वसम्भवादित्यर्थः[4]। नन्वनिन्द्रियसन्नि-कर्षरूपत्वेऽप्यनुमानादावन्तर्भवत्वित्यत आह- **अज्ञातस्यैवेति** ।। **द्विविधं ज्ञानमिति** ।। द्विविधां प्रमामित्यर्थः। अतो मानसप्रमात्वादिभ्रमसम्भवात् त्रैविध्यमपि[5] न दोष इति। **संस्कारस्त्विति** ।। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणीभूत-पूर्वानुभवव्यापारत्वेन सहकारिमात्रमित्यर्थः। अत एव मनसः पृथगिन्द्रियत्वोप-न्यासः। अन्यथा पराभिमताया मानसप्रमायाः साक्षिरूपत्वेनान्यत्र मनसोऽ-

---

१. ...तत्तदर्थविषयम् (पा.)

२. यादृच्छिकसंवादिप्रामाण्यमनियतमित्यर्थ इति पाठः स्यात् (सं.) / यादृच्छिकसंवादि-प्रमायामपि यत इति पाठान्तरम्।

३. इन्द्रियादिति। अत्रापि मूलं मृग्यम्।

४. अस्याभिप्रायो न स्पष्टः। तथा सत्यपीन्द्रियवदेव इति स्यात्।

५. द्विविधां प्रमां तृतीयं भ्रमं चादाय ज्ञानस्य त्रैविध्यम् (सं.)

स्वातन्त्र्येण तद्विरुद्धेतेति भावः । **अतीतादीति** ।। न च तत्र योगजो धर्म एव सन्निकर्षः । अत्रापि संस्कारस्यैव सन्निकर्षत्वसम्भवात् । मनोरूपेऽन्द्रिय-सन्निकर्षरूपत्वाच्च नाधिक्यमपीति भावः[१] ।

प्राभाकरमतेन स्मृतिप्रामाण्याक्षेपः

(टी.) स्मृतिः केवलप्रमाणमेव न भवति । गृहीतमात्रग्राहित्वात् । अनुवाद-वत् । अतः कथं प्रत्यक्षप्रमाणजन्यत्वम् इत्यत आह-

स्मृत्यनुवादयोर्नाप्रामाण्यम्

प्राभाकरोक्ताक्षेपनिरासः

(टी.) न हि गृहीतग्राहित्वेन स्मृतेरनुवादस्य चाप्रामाण्यं वाच्यम् । तथा सति प्रत्यक्षादिसिद्धार्थानुवादकस्य 'अग्निर्हिमस्य भेषजम्' इत्यादेरप्रामाण्य-प्रसङ्गात् । अतो गृहीतग्राहित्वेऽपि स्मृतेरनुवादवत् प्रामाण्यमेव यथार्थत्वात् इति ।

(वि.टि.) यथार्थत्वादिति ।। तावन्मात्रस्यैवानुप्रमाणजन्यत्वापादकत्वात् प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाच्चेति भावः ।

(टी.) अन्यस्त्वाह । न स्मृतिः प्रमाणम् अयथार्थत्वात् । न हि यदा यादृशोऽर्थः स्मर्यते तदाऽसौ तादृशः पूर्वावस्थाया निवृत्तत्वात् । अतो नानुप्रमाणजन्यत्वमिति । तत्राह-

यथार्थत्वानुभवात्

स्मृतेर्नाप्रामाण्यमित्यनुवर्तते । न हि यदा यादृशोऽर्थो विषयीक्रियते तदा तस्य तादृशत्वे प्रमाणस्य याथार्थ्यम् । तथा सति अतीतादिविषयानुमानादेः

---

१. संस्कारस्य पृथक्प्रामाण्याभावेन अनुप्रमाणसङ्ख्याधिक्यं नास्तीति भावः (सं.)

अयथार्थत्वापातात्। किं नाम ? यद्देशकालतया योऽर्थो यादृशो विषयीक्रियते तस्य तद्देशकालयोस्तादृशत्वे। तादृशं च याथार्थ्यं स्मृतेः साक्षिसिद्धम्। 'तत्र तदा असौ तादृशः' इति स्मृतिरर्थं विषयीकरोति न हि 'तत्र तदाऽसौ न तादृशः' इति।

(वि.टि.) **न प्रमाणमिति**॥ न प्रमाणपदवाच्येत्यर्थः। अतो न साध्याविशेषः। **तदाऽसौ तादृश इति**॥ विशिष्टज्ञानसामान्यसामग्रीभागस्य[1] विशेषणवति मानत्वस्याभावादिति भावः। तदेवोपपादयति- **पूर्वेति**॥ विशिष्टज्ञानसामान्य-सामग्र्याश्चायं स्वभावोऽतीताद्यगोचरतत्सामग्र्या वा। नाद्य इत्याह- **तथा सतीति**॥ न द्वितीयः। स्मृतेरपि विशेषणातीतत्वगोचरत्वादित्याह- **तत्र तदासाविति**॥

तटस्थशङ्कापरिहारौ

(टी.) न च वाच्यं न निवृत्तपूर्वावस्थतया स्मृतिरर्थं विषयीकर्तुमीष्टे। तथाऽननुभवात्। अननुभूतविषयत्वे अतिप्रसङ्गात् इति। अननुभूतैतावन्मात्रविषयत्वस्य साक्षिसिद्धत्वेनातिप्रसङ्गायोगात्। तदिदमुक्तम्-

यथार्थत्वानुभवादिति॥

(वि.टि.) **तदिदमिति**॥ **अनुभवत्वतः**[2] वस्तुत इत्यर्थः। कथमेतावताऽप्यन्तर्भाव इत्यतोऽभिप्रायं स्फोरयन्नेव वारयति- **शक्तिवैकल्यादिति**[3]॥

स्मृतिप्रामाण्ये बाधकाभावः

(टी.) किञ्च स्मृतिप्रामाण्याङ्गीकारे अनिष्टाभावात् तदङ्गीकारो युक्त इत्याह-

अहानेश्च

---

१. सामग्रीभावस्य (?) २. अस्य मूलं मृग्यम् ३. अस्यापि मूलं मृग्यम्।

हानिपदमनिष्टमात्रोपलक्षणम् ।

तर्काप्रामाण्यशङ्कापरिहारौ

(टी.) एतेनैव 'तर्को न प्रमाणम्, किन्तु प्रमाणानामनुग्राहकः । प्रमाण-विषयविपर्ययशङ्का व्यवच्छेदस्तदनुग्रहः' इत्येतदपास्तम् । तस्याप्यनुमानवत् **यथार्थत्वानुभवात् अहानेश्च इति ।**

विरोधविभागः

(टी.) विरोधादिषु सर्वनिग्रहस्थानानामन्तर्भाव इत्युक्तम् । तत्प्रदर्शनार्थं विरोधे तावद् विषयं विवेचयति-

विरोधो मानस्ववाक्याभ्याम्

द्विविध इति शेषः । [1]विरोधो द्विविधः । समयबन्धादिरूपवत्यां कथायां सर्वरूपसाधारणोऽसाधारणश्चेति । तत्रासाधारणः प्रमाणेन स्ववाक्येन चेति द्विविधो भवति ।

अपसिद्धान्तजात्योः स्ववाक्यविरोधेऽन्तर्भावः

(टी.) स्ववाक्यविरोधं विभज्य दर्शयति-

स्ववाक्यविरोधोऽपसिद्धान्तजातिरूपेण

द्विविध इति शेषः । पूर्वाचार्यवचनस्यापि स्वाभ्युपगतत्वेन स्ववाक्यत्वात् अपसिद्धान्तः स्ववाक्यविरोधो भवति ।

(वि.टि.) नन्वन्वययोग्यताविरहो विरोधः, आकाङ्क्षाया अभावोऽसङ्गतिः । तयोर्न प्रतिज्ञाहान्यादीनामन्तर्भावः । अनन्विताभाकाङ्क्षितोपस्थापकत्वाभावा-दिति । वस्तुतोऽन्वितानुपस्थापको व्यापारो विरोधः, आकाङ्क्षितानुपस्थापको

१. द्विविधो विरोधः (पा.)

व्यापारोऽसङ्गतिरित्यर्थात् । स च विरुद्धोपस्थापकत्वादविरुद्धानुपस्थापकत्वाद्वाऽविशिष्ट इति प्रतिज्ञाहान्यादीनामप्यत्रैवान्तर्भाव इति सर्वं सुस्थम् ।

नन्वन्वययोग्यताविरहो विरोध इत्यनेन सामान्यतो विरोधस्य प्रदर्शितत्वात् पुनः किमर्थं विशेषतस्तत्प्रदर्शनमित्यत आह- **विरोधादिष्विति** ॥ अत्र विरोधे इदमन्तर्भवतीदमपीति विशिष्यविरोधनिरूपणं विना न सम्भवतीत्यतस्तन्निरूपणं विशिष्येत्यर्थः । मानस्ववाक्याभ्यां विरोधः किमित्याकाङ्क्षाया असमाप्तत्वादाह- **द्विविध इतीति** ॥ प्रकृते विवक्षित इति शेषः । तथा च प्रकृते मानस्ववाक्याभ्यां विवक्षितो विरोधो द्विविध इत्यन्वयः । ननु मानस्ववाक्याभ्यां विरोधो द्विविध इत्यसङ्गतम् । साधारणासाधारणभेदेन पुनर्विधाद्वयस्य सत्त्वादित्यत आह- **विरोधो द्विविध इति** ॥ तथा च साधारणोऽसाधारणश्चेति सामान्यविभागः । [1]साधारणविरोधस्यावान्तरविभागोऽयमतो नासङ्गतमिति भावः । **समयबन्धादीति** ॥ समयबन्धादिघटितायां कथायां कथाघटकवाक्यस्य व्यापको विरोधः साधारण इत्युच्यत इत्यर्थः । असाधारण इति कथाघटकवाक्यैकदेशव्यापको हेत्वाभासरूप इत्यर्थः । अत्रानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयोपस्थापकत्वं विरुद्धत्वं द्रष्टव्यम् । तच्च विरोधिनि प्रमाणे क्रियायां चाविशिष्टम् । न च क्रियाविरोधस्थले क्रियाज्ञानमेव प्रतिबन्धकमतः कथं प्रतिबन्धकज्ञानविषयोपस्थापकत्वं क्रियाया इति वाच्यम् । स्वोपस्थितिजनकत्वस्य स्वस्मिन्नपि सत्त्वात् । प्रत्यक्षे विषयस्यापि हेतुत्वात्[2] । तेन सामान्यतो ज्ञानानन्तरं विशेषजिज्ञासायां विशेषविभाग उपपद्यते । अन्यथा तदनुपपत्तेः । न चान्वययोग्यताविरहो विरोध इत्यनेनैव सामान्यतो ज्ञानमिति वाच्यम् । तस्याप्युक्त एव पर्यवसानात् । तथाहि । अन्वययोग्यतेत्यत्रान्वयः सामानाधिकरण्यं सम्बन्धमात्रं वाऽन्वयबोधो वा । नाद्यः । सामानाधिकरण्ययोग्यताविरहस्य विरुद्धवचनयोरभावात् तयोरेकांशवृत्तित्वात् ।

१. साधारणान्यविरोधस्य .... २. अङ्गीकृत्येदमुच्यते ।

असमानाधिकरणार्थोपस्थापकत्वं तदर्थ इति चेत्। न। तावन्मात्रस्योपरि सविता भूमेरालोकवत्त्वादित्यादावतिव्यापकत्वात्। न च विरुद्धार्थोपस्थापकत्वं तदिति वाच्यम्। किमिदमर्थे विरुद्धत्वं परस्पराभावव्याप्यत्वं वा परस्परधीप्रतिबन्धकधीविषयत्वं वा। नाद्यः। उपरि सवितेत्यादावेव गतत्वात्। द्वितीयस्य तु मदुक्त एव पर्यवसानात्। न द्वितीयः। प्रमाणवचनक्रियादीनां वृत्तिमत्वात्। न तृतीयः। अन्वयबोधयोग्यताविरहस्य मदुक्तभिन्नस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादिति। प्रमाणविरोधस्तन्मतसिद्धप्रमाणसङ्ख्यया विभक्तप्राय एवेत्यभिप्रायेण स्ववाक्यविरोधमात्रविभाजकं मूलमवतारति- **स्ववाक्यविरोध इति** ॥ नन्वपसिद्धान्ते स्ववाक्यविरोधरूपत्वं कथमस्तु पूर्वाचार्योक्तविरोधरूपत्वात् तस्येत्यत आह- **पूर्वाचार्यवचनस्यापीति** ॥ तथा च स्ववाक्यविरोध इत्यनेन स्वीकृतप्रमाणभाववाक्यविरोध एव विवक्षितः। स्वीकृतप्रमाणभावं च वाक्यं पूर्वाचार्यस्यापीत्यपसिद्धान्तः स्ववाक्यविरोधेऽन्तर्भवतीत्यर्थः। वस्तुतस्तु नैयायिकोऽहमित्यादिना सामान्यतः पूर्वाचार्योक्तस्यापि स्वयमप्युक्तत्वात् स्ववाक्यविरोध इति यथाश्रुतमेवापसिद्धान्तसङ्ग्राहकमिति मन्तव्यम्।

जातिनिरूपणम्

(टी.) स्वव्याहतिर्जातिः। एकवाक्यविषयत्वान्नापसिद्धान्तेऽतिप्रसङ्गः। त्रिविधा स्वव्याहतिः। एकवाक्यगतपदादेरन्योन्यप्रतिस्पर्धित्वम्, स्वक्रियाविरोधः, तद्वाक्यन्यायेन तद्वाक्यविरोधश्चेति।

तत्र समयबन्धादौ प्रमाणविरोधादिप्रपञ्चः स्वयमेवोदाहर्तव्य इति सूचयन् [1]आद्यजातिं तावत् प्रतिज्ञायामुदाहरति-

जातिः 'न मेये मानापेक्षा' इत्यादिका

---

१. आद्यां जातिम् (पा.)

[1]मानसापेक्षं हि ज्ञेयं मेयमुच्यते। तस्य प्रमाणनिरपेक्षत्वप्रतिज्ञा 'मे माता वन्ध्या' इतिवत् व्याहता भवति । आदिपदेन समयबन्धादावपि इयमेवोदाहर्तव्येति सूचयति ।

द्वितीयजातेरपीदमेवोदाहरणम्- जातिरिति ॥ मेयं मानानपेक्षम् इति वदति । तज्ज्ञापनाय प्रमाणं चाभिधत्ते । अतो 'मूकोऽहम्' इतिवत् स्वक्रियाविरोध इति ।

(वि.टि.) जातिसामान्यलक्षणमाह- **स्वव्याहतिर्जातिरिति** ॥ स्ववाक्यविरोधी व्यापारो जातिरित्यर्थः । स च व्यापारः क्वचिद् वाक्यं क्वचित् क्रिया क्वचित् तद्वाक्यविरोधिसूचकं तदेव वाक्यमिति । नन्वपसिद्धान्तस्यापि स्ववाक्य-विरोधिव्यापारत्वेन तस्यापि जातित्वमेवेत्यत आह- **एकवाक्येति** ॥ पूर्वाचार्यवाक्ये पारिभाषिकं स्ववाक्यत्वं न तु स्वोच्चरितत्वं प्रकृते च तादृशं स्ववाक्यत्वं विवक्षितमतो नातिप्रसङ्ग इति भावः । यद्वा जातेर्विशिष्य तदुक्त-व्याघातरूपत्वादपसिद्धान्तस्य तु सामान्यत इति नातिप्रसङ्ग इति भावः[2] । वक्तृभेदेन पदादेर्विरोधेऽपि जातित्वाभावादाह- **एकवाक्येति** ॥ एकोक्तवाक्ये-त्यर्थः । यद्वा विशिष्यैकोक्तवाक्येत्यर्थः । पदादेरित्यत्रापि पदेन वाक्यपरिग्रहः । अन्योन्यप्रतिस्पर्धित्वम् अन्योन्यविरोध्यर्थोपस्थापकत्वम् । **तद्वाक्यन्यायेनेति** ॥ स्वसूचितविरोधः स्वस्मिन्नित्यर्थः[3] । ननु प्रमाणविरोधमनुदाहृत्य कथं जाति-मेवोदाहृतवानत आह- **तत्रेति** ॥ सुगमत्वालीढ्युपेक्षितवानिति भावः[4] । **समय-बन्धादाविति** ॥ कथायाः पादचतुष्टयेऽपि तन्मतसिद्धप्रमाणविरोधः स्वयमेवोदा-हरणीय इत्यर्थः । विरोधादीत्यत्रादिपदेनासाधारणविरोधपरिग्रहः । **प्रतिज्ञाया-**

१. सापेक्षज्ञानं हि मेयम् (पा.)

१. यद्वा जातेर्विशेषतस्तदुक्तव्याघातरूपत्वादपसिद्धान्तस्य च लक्षणं सामान्यत इति नातिप्रसङ्ग इति भावः ।

२. स्वनिरूपितन्यायेन स्वस्मिन्नित्यर्थः ।

३. गम्यत्वादुपेक्षितवानिति भावः ।

मिति ॥ मेयं न मानसापेक्षमिति प्रतिज्ञायामित्यर्थः । कथमत्र स्वव्याघात इत्याशङ्कायामाह- **मानसापेक्षं हीति** ॥ **समयबन्धादावपि** ॥ प्रमेये प्रमाणं न वक्तव्यमित्येवंरूपसमयबन्धादावित्यर्थः । द्वितीयजातेरुदाहरणान्तराभावान्मूले न्यूनत्वं परिहरति- **द्वितीयजातेरिति** ॥ एतदेवोपपादयति- **मेयं मानानपेक्ष-मित्यादिना** ॥

(टी) तृतीयाया अप्येतदेवोदाहरणम् ॥ जातिरिति ॥ तत्कथम् ? इत्यत आह-

मेये मानापेक्षाऽस्तीति च

तेनैव न्यायेन सिद्धत्वात् । यथा 'मेये मानापेक्षा नास्ति' इत्येतन्मेयं मानापेक्षम् । अन्यथा तत्प्रतिज्ञावैयर्थ्यात् । तन्न्यायेनैव 'विप्रतिपन्नमेयेऽपि मानापेक्षाऽस्ति' इत्यस्यार्थस्य साधयितुं शक्यत्वात् इयमेव प्रतिज्ञा तृतीयजात्युदाहरणं भवति ।

स्वन्यायविरोधजातेः प्रमाणविरोधेऽप्यन्तर्भावः

न केवलमियं जातिः स्ववाक्यविरोधान्तर्गता । किं तु मानविरोधेऽपि इत्याह-

मानविरोधश्च

'विप्रतिपन्नं प्रमेयं प्रमाणसापेक्षं प्रमेयत्वात् मेये मानापेक्षा नास्तीत्येतन्मेयवत्' इत्यनुमानसम्भवात् । प्रमाणविरोधे चेयं जातिरन्तर्भवतीति पूर्वावृत्त्या योजनीयम् ।

(वि.टि.) न्यूनत्वं परिहरन्नाह- **तृतीयाया इति** ॥ तृतीयजात्युदाहरणोपपादनपरं मूलमवतारयति- **तत् कथमिति** ॥ न्यायमेवाह- **यथेति** ॥ **साधयितुं शक्यत्वा-दिति** ॥ तथा च त्वत्प्रतिज्ञयैव स्वविरोधी अर्थः सूचित इत्यर्थः । जातित्रयेऽपि

मानविरोधस्यासम्भावितत्वात् तृतीयजातिमात्रपरतया मूलमवतारयति- **न केवलमियमिति** ।। मानमेवाह- **विप्रतिपन्नमिति** ।। न्यूनं मूलं पूरयति- **प्रमाणविरोधे चेति** ।। अध्याहारापेक्षयाऽऽवृत्तेरेव श्रूयमाणपदसन्निधानमात्रकल्पनारूपतया लघुत्वादाह- **पूर्वावृत्त्येति** ।।

प्रतिज्ञासन्न्यासादीनां प्रमाणविरोधादिष्वन्तर्भावः

(टी.) तदनेन प्रतिज्ञासन्न्यासविरोधापसिद्धान्तानां निरनुयोज्यानुयोगे च जातेः विरोध एवान्तर्भावः सूचितो भवति । सन्न्यासस्य मानसिद्धापलापरूपत्वात् । प्रतिज्ञाविरोधस्य एकवाक्यगतपदादिविरोधरूपत्वात् । अपसिद्धान्तस्य साक्षात् ग्रहणात् । परोक्तजातेः प्रतिषेधात्मकतृतीयजातिरूपत्वादिति ।

(वि.टि.) विशिष्यनिरूपणप्रयोजनं दर्शयति- **तदनेनेति** ।। **जातेरिति** ।। परोक्तजातेरित्यर्थः । प्रतिज्ञासन्न्यासः कुत्र विरोधेऽन्तर्भवतीत्यत आह- **मानसिद्धापलापेति** ।। तथा च मानविरोध एव तदन्तर्भाव इति भावः । **एकवाक्यगतेति** ।। तथा च स्वव्याहतावेव तदन्तर्भाव इति भावः । **साक्षादिति** ।। विरोधान्तर्गतत्वेन स्वयमेवोक्तत्वादित्यर्थः । न चानेनान्तर्भावः सूचितो भवतीति विरुद्धापसिद्धान्तादिसूचनाभावादिति वाच्यम्[१] । समुदायमभिप्रेत्य सूचनस्योक्तत्वादिति भावः । **प्रतिषेधेति** ।। विरोधात्मकेत्यर्थः ।

परोक्तजातिनिरूपणम्

(टी.) सिद्धमपि दूषणासमर्थमुत्तरं जातिः । असामर्थ्यं च द्विविधम् । साधारणमसाधारणं च । तत्र साधारणं स्वव्याहतिः । असाधारणं तु युक्ताङ्गहीनत्वम् अयुक्ताङ्गाधिकत्वम् अविषयवृत्तित्वञ्चेति । द्वयं च क्वचित्

१. ...भवतीति विरुद्धम् । अपसिद्धान्ते सूचना... इति पाठान्तरम् । न चानेनान्तर्भावः सूचितो भवति विरुद्धापसिद्धान्तादिसूचनाभावादिति वाच्यमिति पाठः स्यात् ।

प्रत्येकं क्वचिद् अङ्गाङ्गिभावेन । ताश्च प्रतिधर्मोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्य-विकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्य-विशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः । सर्वत्र प्रमादः प्रतिभा-क्षयो वा अवसरः । आरोप्यमाणदोषभ्रान्तिः फलम् ।

(वि.टि.) प्रसङ्गात् परोक्तजातिं लक्षयति- **सिद्धमपीति** ।। एतच्च छलेऽतिव्याप्ति-वारणाय । तस्याविद्यमानार्थकत्वात् । तथा चाकल्पितदूष्यं दूषणासमर्थमुत्तरं जातिरित्यर्थः । छलस्य कल्पितदूष्यत्वात् । स्वोक्तजातौ परोक्तजातेरन्तर्भाव-बोधनार्थमसामर्थ्यं विभज्याह- **असामर्थ्यं चेति** ।। **स्वव्याहतिरिति** ।। अत एव मदुक्तजात्यन्तर्भाव इति भावः । **असाधारणमिति** ।। अत्र युक्ताङ्गहीनत्वा-युक्ताङ्गाधिक्याविषयवृत्तित्वरूपत्रितयात्मकासाधारणं द्विविधमिति योजना । **प्रत्येकमिति** ।। एकैकमित्यर्थः । क्वचिदङ्गाङ्गिभावेन क्वचित्परस्परसाहित्यापन्न-त्वेनेत्यर्थः। सामान्यलक्षणसङ्गृहीताः कियन्त्यस्ता इत्याकाङ्क्षायामाह-**ताश्चेति** ।। ननु स्वव्याघातकमुत्तरमेतत्[१] अतस्तल्लक्षणनिग्रहप्रकरणेऽनुचितमित्यत आह-**सर्वत्रेति** ।। **प्रतिभेति** ।। ननु प्रतिभाक्षयेऽपि कथं स्वव्याघातकमुत्तरं वदेत्[२] तस्मिन्नुक्तेऽपि निग्रहापातात् । अन्यथा अप्रतिभया शिरस्ताडनमपि कुर्यादिति चेन्न[३] । ततः प्रथमकक्ष्यायामेव निग्रहो मास्त्वित्यभिप्रायेण वा वादिनः स्वव्याघातकत्वाद्यपरिस्फूर्तौ जय एव स्यादित्यभिप्रायेण वा प्रयोगोपपत्तेः । शिरस्ताडनादौ तु नैवमिति भावः । अवसरः प्रयोगकाल इत्यर्थः[४] । किमर्थं जातिप्रयोग इत्यत आह-**आरोप्यमाणेति** ।। भ्रान्त्युत्पादनार्थं प्रयोग इत्यर्थः ।

---

१. ननु स्वव्याघातकोत्तरवदेतत् । (अस्पष्टमिदम्) । ननु स्वव्याघातकमुत्तरमेतत् । अतस्तल्लक्षणनिग्रहस्थानप्रकरण एव वक्तुमुचितमित्यत आह इति पाठः स्याद्वा ।

२. वादे   ३. चेति

४. प्रमादः प्रतिभाहानिरासामवसरः स्मृतः । लक्ष्यं लक्षणमुत्थानं पातनावसरः स्मृतः ।। इति श्रीनिवासतीर्थाः ।

प्रतिधर्मसमजातिः

(टी.) तत्रानभ्युपेतयुक्ताङ्गेन प्रतिप्रमाणेन प्रतिपक्षतया प्रत्यवस्थानं प्रतिधर्मसमः । स च साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः । वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमः । यथा 'यदि महानससाधर्म्यात् ह्रदवैधर्म्यात् द्वाभ्यां वा धूमवत्वात् पर्वतोऽग्निमान् तर्हि ह्रदसाधर्म्यात् द्रव्यत्वात् निरग्निमान् किं न स्यात् अविशेषात्' इति । तथा 'महानसवैधर्म्यात् पर्वतत्वाद् अनग्निकः किं न स्यात्'। एवं द्वाभ्यां प्रत्यक्षाऽदिना च प्रत्यवस्थानोदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

अत्र युक्ताङ्गहीनप्रतिप्रमाणोपलम्भो द्वारम् । सत्प्रतिपक्षत्वमारोप्यम् । व्याप्त्याद्यभावात् युक्ताङ्गहानिः । तदनपेक्षायां 'नेदं साधकं सत्प्रतिपक्षत्वात्' इति जात्युत्तरमपि न दूषणं पदार्थत्वात् इति व्याघात इति ॥ १ ॥

(वि.टि.) प्रथमोद्दिष्टत्वात् प्रतिधर्मसमालक्षणमाह- **तत्रेति** ॥ पूर्वोक्तजातिमध्य इत्यर्थः । समबलप्रमाणविरोधव्यावर्तनायाह- **अनभ्युपेतयुक्ताङ्गेनेति** ॥ अत्र व्याप्तेरङ्गभूताया अनभ्युपगमात् सहचारदर्शनमात्रेणैवास्याः प्रवृत्तेरिति भावः । ननु परैः साधर्म्यवैधर्म्यसमयोरप्युद्दिष्टत्वात् तदुभयं प्रकृते[1] कुतो नोद्दिष्टमित्यत आह- **स चेति** ॥ प्रतिधर्मसम एव परैर्द्विधोद्दिष्टः । अत्र तु विरोधिधर्मत्वेन दूषकतावच्छेदकैक्याद् एकीकृत्योद्देश इति नोक्तदोष इति भावः । उदाहरति- **यथेति** ॥ वैधर्म्याद्[2] ह्रदवैधर्म्यादित्यर्थः । द्वाभ्यां वा महानससाधर्म्यह्रदवैधर्म्याभ्यां वेत्यर्थः । धूमे द्वयस्यापि सत्त्वात् सर्वत्रोदाहरणमाह- **धूमवत्त्वादिति** ॥ न च द्वाभ्यामित्यनेन साधर्म्यवैधर्म्ययोर्भेदो लभ्यते, अतः कथमेवमिति वाच्यम् । व्याप्तिद्वित्वस्यैव विवक्षितत्वात् व्याप्यद्वित्वस्याविवक्षितत्वात् । तथा चान्वय-व्याप्तेर्व्यतिरेकव्याप्तेर्व्याप्तिभ्यां वा यदि धूमवान् पर्वतोऽग्निमानित्यन्वयः । उभय-

---

१. तव मते

२. अत्र मूलं मृग्यम् । ह्रदवैधर्म्यादित्यत्र केवलं वैधर्म्यादित्येव पाठ एषां सम्मतः स्यात् ।

व्याप्त्याश्रयः क्वचिदेकः क्वचिद् भिन्न इत्यन्यदेतदिति । अत एवाग्रे एकत्र हेतौ रूपद्वयालाभाद् भेदेनोपन्यास इति भावः । द्वाभ्यां द्रव्यत्वपर्वतत्वरूपसाधर्म्य-वैधर्म्याभ्यामित्यर्थः । **प्रत्यक्षादिनेति** ॥ तद्यथा अयं शुक्लः शङ्खत्वादितरशङ्खवदिति प्रयुक्ते यथाऽनुमानात् शुक्लः तथा प्रत्यक्षात् पीत एव किं न स्यात् प्रमाणत्वा-विशेषात्, एवमियं व्यक्तिर्न गवयपदवाच्या व्यक्तित्वाद् गोव्यक्तिवदित्युक्ते यद्यनुमानान्न गवयपदवाच्या तदाऽनवगतसङ्गतिगवयपदसमभिव्याहृत-वाक्यविषयत्वात् व्यक्तिर्न स्यादविशेषात्[1], एवं यूपे हस्तिबन्धनं न कर्तव्यम् अविहितत्वादित्युक्ते यूपे यूपे हस्तिनं बध्नीयादित्यनेन कर्तव्यमेव न कुत इत्यादि । न च मानान्तरेण प्रतिरोधः । तुल्यबलत्वाभिमतत्वसाध्य(ध्या?)भाव-बोधकत्वादेर्दूषकताबीजस्य तत्रापि सत्वादिति । **युक्ताङ्गहीनेति** ॥ अत्र युक्ताङ्गहीनत्वमभ्युपगमसिद्धं द्रष्टव्यम् । न तु वास्तवमेव । पर्वतो वह्निमान् द्रव्यत्वादित्युक्ते धूमवत्त्वान्महानसाधर्म्याद् वह्निमानेव न कुत इत्यस्याप्यसदुक्ति-कस्य जातित्वात् । न चायं सत्प्रतिपक्ष एव । व्याप्तेर्युक्ताङ्गस्यानभ्युपगमात् । सहचारमात्रं पुरस्कृत्य प्रयोगत् । अत एवासदुक्तिके[2] समीचीनस्यापि विषयस्य वाद्युक्तापराधेन दुष्टत्वादिति । **व्याप्त्याद्यभावादिति** ॥ व्याप्त्यादेरङ्गभूतस्या-भ्युपमाभावादित्यर्थः । युक्ताङ्गहानिरित्युपलक्षणम् । अयुक्ताङ्गाधिक्यमविषय-वृत्तित्वं चापि द्रष्टव्यम् । साधर्म्यमात्रस्यायुक्तस्याङ्गत्वोपगमात् । असत्प्रतिपक्ष एव सत्प्रतिपक्षत्वारोपाच्च । असाधारणं दुष्टत्वबीजमुक्त्वा साधारणं तदाह-**तदनपेक्षायामिति** ॥ युक्ताङ्गानपेक्षायामित्यर्थः ।

उत्कर्षसमजातिः

(टी.) वादिसाधनसामर्थ्येन [3]साध्यस्येव व्याप्तिं विना कस्यचिदनिष्टधर्मस्य

---

१. अस्पष्टमिदम् । गोव्यक्तिर्न स्यादिति गवयव्यक्तिर्न स्यादिति पाठान्तरे ।

२. असदुक्तिकेयम् ।

३. साध्यस्येव (पा.)

दृष्टान्तात् पक्षे उत्कर्षः उत्कर्षसमः । यथा 'यदि धूमवत्वात् महानसवत् अग्निमान् पर्वतः तर्हि तत एव स्थाल्यादिमानपि स्यात् । अविशेषात्' इति ।

अत्र साधनसाहचर्यदर्शनमुत्थानबीजम् । विशेषविरुद्धत्वमारोप्यम् । व्याप्त्यभावात् युक्ताङ्गहानिः । तदनङ्गीकारे 'नेदं साधकं विशेषविरुद्धत्वात् नित्यत्वसाधककृतकत्ववत्' इति प्रतिषेधहेतावपि नित्यत्वसाधककृतकत्ववत् तत एव हेतोर्धूमवत्वस्यामूर्तवृत्तित्वं च स्यादित्युत्कर्षसाम्यात् व्याघात इति ॥ २ ॥

(वि.टि.) उद्देशक्रमानुसारेणोत्कर्षसमालक्षणमाह- **वादिसाधनसामर्थ्येनेति** ॥ अत्र साध्यस्येव[1] इति न लक्षणघटकम् । तेन वादिसाधनेनैव कस्यचिदनिष्टधर्मस्य पक्षेऽविद्यमानस्य दृष्टान्तेह साधनेन सहदृष्टस्य पक्षे उत्कर्षः[2] आपादनमुत्कर्षसमा जातिरित्यर्थः । नन्विदं पक्षाद् दृष्टान्तेऽनिष्टधर्मापादनाव्यापकम् । न च तदसम्भवि । पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वान्महानसवदित्युक्ते यदि धूमवान् महानसोऽ-ग्निमान् स्यात् तर्हि पर्वतवत् शिलावानपि स्यादविशेषात् । तथा च धूमवत्त्वं वह्नावप्रयोजकमेवेत्येवंरूपतत्सम्भवात् । न च तदसङ्ग्राह्यमेव । तस्यापि सामान्य-लक्षणाक्रान्ततया विशेषलक्षणानाक्रान्तत्वेन विघातव्याघातादिति[3] चेत् । न । साहचर्यमात्रपुरस्कृतगमकत्वयोः सिषाधयिषितसाध्यसाधनयोरन्यतरेण पक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन्नविद्यमानधर्मासञ्जनमुत्कर्षसम इत्यस्य विवक्षितत्वात् । दृष्टान्तात् पक्षे उत्कर्ष इत्यस्योपलक्षणत्वात् । एतेन साधनेनेव साध्येनापि यदि वह्निमान् स्यात् तर्हि स्थाल्यादिमानपि स्यादित्यापादनसम्भवात् तदव्याप्तिरपि परिहृता वेदितव्या । पक्षे साधनप्रयुक्तोत्कर्षोदाहरणमाह- **यथेति** ॥ उत्थानबीजं प्रयोगनिमित्तमित्यर्थः । असाधारणं दुष्टत्वबीजमाह- **व्याप्त्यादीति** ॥ साधारणं

---

१. साध्यस्यैव २. दृष्टान्तादुत्कर्ष इत्यन्वयः (स.)

३. विभागव्याघातादिति पाठः स्यात् ।

तदाह- **तदनङ्गीकार इति** ॥ इदमुपलक्षणम् । अविषयवृत्तित्वमपि व्याप्य-विशेषविरुद्ध एव विशेषविरुद्धत्वापादनादिति । **विशेषविरुद्धत्वादिति**[1] ॥ अत्र विशेषपदं सम्पातायातम् । विरुद्धत्वादित्येव हेतुः । तेन नित्यत्वसाधनकृतकत्वे न साधनवैकल्यम् । अन्यथा तस्य शुद्धविरुद्धत्वेन विशेषविरुद्धत्वाभावात् तदापत्तेः । वैयर्थ्याच्च । विरुद्धत्वमात्रस्यैव साधकत्वप्रयोजकत्वादिति[2] । न चासिद्धिः । विशेषविरुद्धेऽपि विरुद्धत्वस्य सत्वादिति । तत एव हेतोः विरुद्धत्वादेवेत्यर्थः ।

अपकर्षसमजातिः

(टी.) दृष्टान्ते साध्यस्य साधनस्य वा व्यापकं [3]किञ्चित् धर्ममारोप्य व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरिति पक्षे तन्निवृत्त्या साध्यसाधनयोरन्य-तरापकर्षः अपकर्षसमः । यथा महानसे अग्निमत्त्वस्य धूमवत्त्वस्य वा व्यापकं स्थाल्यादिमत्वं पर्वतात् व्यावर्तमानं तत् व्यावर्तयति । व्यापकाभिमत-व्यावृत्त्युपलम्भः अत्रोऽत्थानबीजम् । साध्यापकर्षे बाधितविषयत्वं सत्प्रतिपक्षत्वं वा आरोप्यम् । साधनापकर्षे असिद्धत्वम् । व्याप्त्यभावात् युक्ताङ्गत्यागः । तदनभ्युपगमे 'नेदं साधकं बाधितत्वात् अनुष्णत्व-साधकपदार्थत्ववत्' इति प्रतिषेधहेतावपि पदार्थत्वे असाधकत्वं बाधित-विषयत्वं वा सर्वधर्मिनिष्ठत्वेन[4] व्याप्तं दृष्टमिति धूमवत्वात् व्यावर्तमान-मसाधकत्वाद्यपि व्यावर्तयतीत्यपकर्षसाम्यात् व्याहतिरिति ॥ ३ ॥

(वि.टि.) अपकर्षसमां लक्षयति- **दृष्टान्त इति** ॥ **साध्यस्येति** ॥ व्यापकं

---

१. श्रीनिवासतीर्थास्तु विशेषविरुद्धत्वादिति पाठं स्वीकृत्य हेतोः पक्षधर्मताबललभ्यं यत् पक्षीयं साध्यं तद् विशेषशब्देनोच्यत इति व्याचक्रुः ।

२. असाधकत्वप्रयोजकत्वादिति पाठः स्यात् ।

३. कश्चित् (पा.)

४. पुरस्कृतं व्यापकत्वं यस्येति बहुव्रीहिमाश्रित्य धर्मस्येत्यस्य विशेषणमेतत् ।

किञ्चिद् धर्ममारोप्य व्यापकत्वविशिष्टं कञ्चिद् धर्ममारोप्येत्यर्थः । तेन स्थाल्यादौ सहचारमात्रेण व्याप्यव्यापकयोर्व्यापकत्वस्यारोपो न तु स्थाल्यादेरिति दोषानवकाशः । शुद्धायास्तस्या अनारोपेऽपि व्यापकत्वविशिष्टायास्तत्रासत्वेनारोपसम्भवात् । व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरित्यन्तमनुकूलतर्ककथनपरम् । पक्ष इत्युपलक्षणम् । दृष्टान्तेऽपि द्रष्टव्यम् । तेन सम्बन्धसहचारमात्रपुरस्कृतव्यापकत्वस्य [1]धर्मस्य व्यावृत्त्या पक्षदृष्टान्तयोरन्यतरस्मिन् सिषाधयिषितसाध्यसाधनयोरन्यतरापकर्षोऽपकर्षसमः । यद्वा सहचरितमात्रधर्मव्यावृत्तिमात्रात्[2] सहचरितधर्मान्तरव्यावृत्त्या परानिष्टापादनमपकर्षसम इति लक्षणं बोध्यमिति । ननु व्यापकानुपलब्ध्या साध्यस्य हेतोर्वा बाधः स दूषणमेवातो न जातिरिति । न । साहचर्यमात्रस्यादृष्टव्यभिचारत्वाद् दृष्टोपाधिकत्वमात्रविशेषितस्य[3] व्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् । एतादृशव्यापकनिवृत्तेश्च सिद्धत्वेऽपि दूषणासमर्थत्वात् । तथाऽपि साध्यापकर्षपक्षे प्रकरणसमतोऽविशिष्ट एव । हेत्वपकर्षपक्षे त्वसम्भवि । तस्य स्पष्टदृष्टत्वादिति चेत् । न । प्रकरणसमायां यद्यपि बाधदेशना तथापि स्वसाधनस्य बलवत्त्वमपुरस्कृत्य सा तत्रोच्यते । इह तु स्वयं विवक्षितव्यापकत्ववशाद् यादृशव्यापकानुपलब्धित्वं तदेव बलवत्त्वमित्यभिमानात् तत्पुरस्कृत्येति विशेषात् । अत एव स्पष्टदृष्टस्यापि साधनस्य बाधनमिति घटते । अत एव प्रतिरोधदेशनेऽप्यस्य न साधर्म्यवैधर्म्ययोरन्तर्भावः । तत्र प्रतिरोधाननुकूलमेव[4] बलं पुरस्कृत्य प्रवृत्तिरिह तु यथोक्तमेवाभिमानिकं बलमनुरुध्द्याहीनबलेनैव प्रतिरोधासञ्जनादिति । उदाहरति- **महानस इति ॥ व्यापकाभिमतेति ॥** व्यापकत्वाभिमतेत्यर्थः । उत्थानबीजं प्रयोगे उक्तिसम्भवः । दूषकताप्रयोजकमारोप्य दोषमाह- **साध्यापकर्ष इति ॥** इदं त्वधिकबलत्वपुरस्कारे । तदपुरस्कारे

१. सर्वधर्मनिष्ठत्वेन

२. मात्रादित्यधिकं भाति । सहचरितमात्रधर्मव्यावृत्तिबलादिति पर्याप्तम् ।

३. दुष्टोपाधिकत्वमात्रविशोषितस्य

४ प्रतिरोधानुकूलमेव

त्वाह- **सत्प्रतिपक्षत्वं वेति** ।। साधनापकर्षे आरोप्यं दोषमाह- **साधनापकर्ष इति** ।। एवं दृष्टान्तेऽप्यपकर्षे दोषारोपो द्रष्टव्यः। यद्यपि दृष्टान्ते साध्यापकर्षो न सम्भवति। पक्षे साध्य(स्य)सन्दिग्धत्वेन तद्व्याकत्वस्य पक्षवृत्तिधर्मे आरोपयितु-मशक्यत्वात्। तथापि साधनापकर्षः सम्भवत्येवेति तदभिप्रायेणैव पक्षदृष्टान्त-योरित्यादि लक्षणे प्रवेशितमित्यवधेयम्। असाधारणं दुष्टत्वबीजमाह- **व्याप्त्या-दीति**[1] ।। आपाद्यव्यावृत्तिप्रतियोगिन आपादकव्यावृत्तेरेवापाद्यव्यावृत्तिनिरूपित-व्याप्त्याद्यभावादित्यर्थः[2] । प्रतियोगिनोर्व्याप्यव्यापकभावाभावेऽनुयोगिनोरपि तथाभावनियमादिति। साधारणदुष्टत्वबीजमाह- **तदनभ्युपगम इति** ।। सर्वनिष्ठ-धर्मत्वेन[3] केवलान्वयित्वेनेत्यर्थः। तद्व्यावर्तमानं[4] केवलान्वयित्वं व्यावर्तमान-मित्यर्थः।

वर्ण्यसमजातिः

(टी.) पक्षमात्रविवक्षितरूपवद्धेतुमत्वतदभावयोः सपक्षस्यापि साध्यत्वा-पादनं वर्ण्यसमः। असिद्धार्थत्वम् आरब्धसाध्यज्ञापनशक्तिमत्वं व्याप्ति-ग्राहकप्रमाणशून्यत्वं संशयसमानविषयत्वं स्वरूपविशेषश्चेत्येतानि हेतोः पक्षमात्रविवक्षितरूपाणि। तत्रासिद्धार्थं पर्वत इव महानसे धूमवत्वं वर्तते न वा। आद्ये महानसोऽपि साध्यवत्वेन साध्यः स्यात्। अन्यथा साध्य-वैकल्यापातात्। द्वितीये तद्रूपहेतुमत्तया साध्यः स्यात्। अन्यथा साधन-वैकल्यापातात्। एवं रूपान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम्।

(वि.टि.) वर्ण्यसमालक्षणमाह- **पक्षमात्रेति** ।। हेतुमत्त्वतदभावयो ऋते साध्यत्वा-

---

१. व्याप्त्यभावादि इति मुद्रितमूलपाठः।

२. आपाद्यव्यावृत्तिप्रतियोगिनः आपाद्यव्यावृत्तिप्रतियोगिनिरूपितव्याप्त्याद्यभावादित्र्यः।

३. सर्वधर्मिनिष्ठत्वेनेति मुद्रितपाठः।

३. धूमवत्त्वाद् व्यावर्तमानमिति मुद्रितपाठः। धूमवत्त्वात् तद् व्यावर्तमानमिति विजयीन्द्रतीर्थसम्मतः पाठः।

पादनमित्यर्थः । तेन हेतुमत्त्वतदभावाभ्यामित्यर्थः । यद्यपि हेतुमत्त्वतदभावयोर्नापादकत्वम् । किन्तु तज्ज्ञानस्य तथापि पक्षीयसिद्ध्यनुगुणरूपमात्रविशिष्टहेतुमत्त्वतदभावान्यतरारोपेण दृष्टान्तस्य साध्यहेत्वन्यतरवत्त्वेन ख्यापनीयत्वापादनं वर्ण्यसम इति लक्षणं बोध्यम् । पक्षमात्रविवक्षितं रूपमाह- **असिद्धार्थत्वमिति** ।। साध्यवत्त्वेनानिश्चीयमानधर्मिवृत्तित्वमित्यर्थः । **आरब्धेति** ।। आरब्धसाध्यज्ञापनम् आरब्धसाध्यज्ञानानुकूलव्यापारः । तद्रूपशक्तिमत्त्वमित्यर्थः । स च व्यापारः साध्यज्ञानानुकूला इच्छैव । तद्वत्त्वे तेन सिषाधयिषितधर्मवत्त्वेनोद्देश्यतासामानाधिकरण्यमित्यर्थः पर्यवस्यति । एतेन साध्यज्ञानानुकूलशक्तिमत्त्वं यदि व्याप्तिमत्त्वं तदा पक्षमात्रविवक्षितेत्यनेन विरोधः। व्याप्तेर्दृष्टान्तेऽपि विवक्षितत्वात् । यदि पक्षधर्मितावत्त्वमित्यर्थस्तदा संशयसमानविषयत्वमित्यनेनाभेदः । सन्दिग्धसाध्यवत्त्वस्यैव पक्षत्वादित्यादि निरस्तम् । सिषाधयिषितसाध्यवद्वृत्तित्वलक्षणस्य साध्यज्ञापनशक्तिमत्त्वस्यैव प्रकृतार्थत्वादिति । **संशयेति** ।। समानविषयकसंशयजननसमर्थसंस्कारसाचिव्यमित्यर्थः । तेन संशयस्य पूर्वं नष्टत्वेऽपि तज्जनकसंस्कारस्य सत्त्वान्न दोषः । तादृशसंस्कारस्य सिद्धिमात्रनिवर्त्यत्वात् । स्वरूपविशेषो व्यक्तिभेद इत्यर्थः । तत्राद्यरूपप्रयुक्तं सपक्षस्य साध्यत्वापादनशरीरमाह- **तत्रासिद्धार्थमिति** ।। अनिश्चितसमानाधिकरणसाध्यकमित्यर्थः । तद्रूपवद्धेतुमत्तया असिद्धार्थत्ववद्धेतुमत्तयेत्यर्थः । **अन्यथेति** ।। पक्षीयसिद्ध्यनुकूलरूपविशेषस्यैव साधनत्वादिति भावः । **एवं रूपान्तरेष्वपीति** ।। तथा हि । आरब्धसाध्यज्ञापनशक्तिमत् पर्वत[1] इव महानसे धूमवत्त्वं वर्तते न वा । आद्ये साधर्म्यज्ञापनस्य जातत्वात् साध्यधर्मवत्त्वेन ज्ञाप्यः स्यात्[2] । अन्यथा साध्यवैकल्यात् । द्वितीये तद्रूपविशिष्टहेतुमत्तया साध्यं

१. तत्र आरब्धसाध्यज्ञापनशक्तिमद्- इति धूमवत्त्वस्य विशेषणम् (सं.)

२. आद्ये अद्यापि साधन(साध्य?)ज्ञापनस्याजातत्वात् साध्यधर्मवत्त्वेन ज्ञाप्यं स्यात् ।

स्यादन्यथा साधनवैकल्यापातादिति । एवं व्याप्तिग्राहकप्रमाणशून्यं[1] पर्वत इव महानसे धूमवत्त्वं वर्तते न वा । आद्ये व्याप्यत्वासिद्धिः । यद्वा व्याप्तिग्राहकं सहचारज्ञानम् । तच्छून्यत्वं साध्यज्ञानाभावाद्वा हेतुमत्त्वज्ञानाभावाद्वा । आद्ये साध्यवैकल्यमन्ते साधनवैकल्यमेव । द्वितीये तद्रूपविशिष्टहेतुमत्तया साध्यं स्यात् । एवं संशयसमानविषयत्वविशिष्टं वर्तते न वा । आद्ये साध्यवैकल्यमन्ते साधनवैकल्यम् । एवं पक्षे यो व्यक्तिविशेषः स दृष्टान्ते वर्तते न वा । आद्ये साध्यवैकल्यं तस्य साध्यसामानाधिकरण्यानिश्चयात् । अन्ते साधनवैकल्य-मित्यादिक्रमेणेति । ननूत्कर्षसमैवायं पक्षधर्माणां दृष्टान्ते प्रसञ्जनादिति चेन्न । साधनबलेनोत्कर्षस्य प्रवृत्तेः । तत्र साधने सहचारदर्शनस्योत्थानबीजत्वात् । अस्य तु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावमात्रबलेन प्रवृत्तेः पक्षमात्रविवक्षितरूपवद्धेतु-मत्त्वादर्शनस्योत्थानबीजत्वादिति भेदात् ।

(टी.) **अत्र पक्षमात्रविवक्षितरूपवद्धेतुमत्वादर्शनमुत्थानहेतुः । साध्यसाधन-वैकल्ये आरोप्ये । 'नायं दृष्टान्तः साधनाङ्गं साध्याऽदिविकलत्वात् सम्मतवत्' इत्यत्रापि यथोक्तसाध्यत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् व्याघातः । पक्षवृत्तिहेतुरूपाणां सपक्षवर्तिन्यपि सञ्चरणात् अविषयवृत्तित्वञ्च । अयुक्ताङ्गाधिकत्वं वा [2]सपक्षवृत्तिहेतोरयुक्तानामेवासिद्धार्थत्वादीनामङ्गी-कारादिति ॥ ४ ॥**

(वि.टि.) उत्थानहेतुः प्रत्यवस्थाने कारणमित्यर्थः । साधारणं दुष्टत्वबीजमाह- **नायं दृष्टान्त इति ॥ यथोक्तसाध्यत्वस्येति ॥** साध्यविकलत्वं प्रकृतदृष्टान्त इव सम्मतेऽसिद्धार्थे वर्तते न वा । आद्ये साध्यधर्मवत्तया सम्मतस्यापि साध्यत्वापत्तिः। न हि साध्यविकले दृष्टान्तता । अन्त्ये तद्रूपविशिष्टहेतुमत्तया साध्यत्वापत्तिः ।

---

१. प्रमाणशून्यं- यथा पर्वत इव

२. सपक्षवर्त्ति... (पा.)

न हि साधनविकलो दृष्टान्तः सम्भवतीत्येवं क्रमेणेति । असाधारणं दुष्टत्व-बीजमाह- **पक्षवृत्तीति** ॥ अयुक्ताङ्गाधिकत्वमेवाह- **सपक्षवृत्तीति** ॥

अवर्ण्यसमजातिः

(टी.) सपक्षमात्रविवक्षितरूपवद्धेतुमत्वतदभावयोः पक्षस्य असाध्यत्वा-पादनमवर्ण्यसमः । सिद्धार्थत्वं प्रवृत्तसाध्यज्ञापनशक्तिमत्त्वाभावः व्याप्ति-ग्राहकप्रमाणवत्त्वं निश्चयसमानविषयत्वं रूपभेदश्च इत्येतानि हेतोः सपक्षमात्रविवक्षितरूपाणि । तत्र सिद्धार्थं धूमवत्वं महानस इव पर्वते वर्तते न वा ? आद्ये साध्यस्य सिद्धत्वात् [१]पक्षे न साध्यः स्यात् । द्वितीयेऽपि हेतोः स्वरूपासिद्धत्वेन असाध्यः स्यात् इति । एवं रूपान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र सपक्षमात्रविवक्षितरूपवद्धेतुमत्तया पक्षस्यासिद्धिः कारणम् । स्वरूपासिद्ध्यादि आरोप्यम् । वर्ण्यसमवदेव दुष्टत्वमूलमिति ॥ ५ ॥

(वि.टि.) अवर्ण्यसमालक्षणमाह- **सपक्षेति** ॥ सपक्षमात्रविवक्षितरूपवद्धेतुमत्त्व-तदभावान्यतरारोपेण पक्षस्यासाध्यत्वापादनमवर्ण्यसम इत्यर्थः । वर्ण्यसमावैप-रीत्येन सपक्षमात्रविवक्षितरूपाण्याह- **सिद्धार्थत्वमिति** ॥ **निश्चयेति** ॥ समान-विषयकसंशयजननसमर्थसंस्कारसाचिव्याभाव इत्यर्थः । तेन नासिद्धार्थत्वाभेद इत्यवधेयम् । तत्राद्ये प्रत्यवस्थानक्रममाह- **तत्र सिद्धार्थमिति** ॥ **हेतोरिति** ॥ सिद्धार्थत्वविशिष्टस्यैव हेतुत्वादिति भावः । **एवं रूपान्तरेष्वपीति** ॥ पूर्व-व्याख्यातविपर्ययेणैतद् व्याख्यातप्रायमतो नेह वितन्यत इत्यवधेयम् । यद्यपि यथोत्कर्षापकर्षयोः पक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन् प्रसङ्गस्तथा वर्ण्यत्वावर्ण्यत्व-योरप्युभयत्र प्रसङ्गो वक्तुमर्हति तथापि पक्षे साध्यत्वस्य सपक्षेऽसाध्यत्वस्यापादने उक्तिसम्भवाभावान्न[१] प्रसङ्ग उक्तः । आपादने इष्टापत्तेः । बाधितस्यैवापाद्यत्वादिति प्रत्येकमेव जातिद्वयमुक्तमित्यवसेयम् । उत्थानबीजमाह- **अत्रेति** ॥

---

१. पक्षेऽपि (पा.)

१. उक्तसम्भवाभावान्न

स्वरूपासिद्ध्यादीति ।। आदिपदादाश्रयासिद्धिः । साध्यनिश्चयवत्त्वेन पक्षतारूपपक्षविशेषणाभावादिति । **वर्ण्यसमवदिति** ।। अयं पक्षो न साध्यसाधकः पक्षतारहितत्वात् सम्मतवदिति । अत्राप्यन्यत्वापादनसम्भवाद् व्याघातः । दृष्टान्तवृत्तिधर्मस्य पक्षवर्तिन्यपि[1] सञ्चरणादविषयवृत्तित्वमयुक्ताङ्गाधिकत्वादिति भावः ।

विकल्पसमजातिः

(टी.) साधनस्य धर्मान्तरेण धर्मान्तरस्य साध्यधर्मेण धर्मान्तरस्य धर्मान्तरेण वा व्यभिचारेण साधनस्यापि साध्यव्यभिचारापादनं विकल्पसमः । तत्र साधनस्य धर्मान्तरेण व्यभिचारस्त्रिविधः । पक्षदृष्टान्तयोः पक्षयोर्दृष्टान्त-योश्चेति । तत्र आद्यो यथा 'महानसे धूमवत्वमपर्वतत्वेन सह वर्तमानमपि यथा पक्षे तेन सह न वर्तते, तथा अत्र[2] अग्निमत्वेन सह वर्तमानमपि पक्षे न तथा वर्तेत' इति । द्वितीयो यथा[3] 'यथा गिरिशिखरयोरुच्चनीचत्वाभ्यां धूमवत्वस्य व्यभिचारस्तथाऽग्निमत्वेनापि स्यात्' इति । तृतीयो यथा 'यथा महानसयोरल्पत्वमहत्वाभ्यां[4] धूमवत्वं व्यभिचरति तथा अग्निमत्वेनापि व्यभिचरेत्' इति । धर्मान्तरस्य साध्यधर्मेण यथा 'यथा द्रव्यत्वमग्निमत्वव्यभिचारि तथा धूमवत्वमपि स्यात्' इति । धर्मान्तरस्य धर्मान्तरेण यथा 'यथा रूपं रसव्यभिचारि तथा धूमवत्वमग्निमत्वव्यभिचारि स्यात्' इति ।

अत्र क्वचिद्व्यभिचारदर्शनमुत्थानहेतुः । अनैकान्तिकत्वमारोप्यम् । अन्यत्र व्यभिचारेणात्र व्यभिचारापादने व्याप्त्यभावात् [5]युक्ताङ्गहानिः ।

---

१. पक्षेऽपि २. अत्र= महानसे इति राघवेन्द्रतीर्थाः ।

३. गिरिशिखरौ वह्निमन्तौ धूमवत्त्वादित्यत्रेदमापादनम् । (सं.)

४. महानसयोरित्यत्र स्थूलसूक्ष्मयोरिति योज्यम् (राघवेन्द्रतीर्थाः)

५. युक्ताङ्गहीनः (पा.)

तदनङ्गीकारे 'नेदं साधकम् अनैकान्तिकत्वात्' इति प्रतिषेधहेतोरपि तथात्वापातेन व्याघातः' इति ॥ ६ ॥

(वि.टि.) विकल्पसमां लक्षयति- **साधनस्येति ॥** अत्र धर्मान्तरव्यभिचारदर्शनेन तद्दृष्टान्तेन हेतौ साध्यव्यभिचारापादनं विकल्पसम इति लक्षणम् । धर्मान्तर-व्यभिचारश्च त्रिधेत्यभिप्रायेण पूर्वप्रतीकमित्यवधेयम् । आपादनक्रमस्तु सामा-न्यतः । यथाऽयं व्यभिचरति तथा हेतुरपि व्यभिचरेदविशेषादिति । विभक्तस्य विभागमाह- **साधनस्येति ॥ धर्मान्तरेणेति ॥** साध्यधर्मेण । प्रतियोगितदभाव-सामानाधिकरण्यं व्यभिचारोऽधिकरणद्वयेन[1] सम्भवतीत्यत उक्तम्- **पक्षदृष्टान्त-योरिति ॥** एवमग्रेऽपि । उदाहरति- **तत्राद्य इति ॥** धूमवत्त्वं यथाऽपर्वतत्वं पर्वते व्यभिचरति तथा पर्वते वह्निमत्त्वमपि व्यभिचरेदित्यर्थः । पक्षयोरेव धर्मेण सपक्षयोरेव व्यभिचारोदाहरणमाह- **द्वितीयो यथेति ॥** यथा गिरौ शिखरे च धूमवत्त्वमुच्चत्वतदभावनीचत्वतदभावसमानाधिकरणमेवम् । दृष्टान्तपक्षयोरेव व्यभिचारोदाहरणमाह- **द्वितीयो यथेति ॥** यथा गिरौ शिखरे च धूमवत्त्वं लम्बत्वतदभावनीचत्वतदभावसामानाधिकरणमेवं दृष्टान्तपक्षयोरपि वह्नितदभाव-समानाधिकरणं स्यादित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तद्वयं विकल्पेन । तेनोच्चत्ववद्वा व्यभिचरेन्नीचत्ववद्वा व्यभिचरेदित्यर्थः । अतो नाधिक्यम् । यद्वा उच्चत्वाभाव एव नीचत्वमिति नाधिक्यम् । एवमग्रेऽपि । **तृतीयो यथेति ॥** दृष्टान्तयोरेव धर्मेण दृष्टान्तयोरेव यथा धूमवत्त्वं व्यभिचरति तथा दृष्टान्तपक्षाभ्यां[2] वह्निमत्त्वं व्यभिचरेदित्यर्थः । आद्यविभागे द्वितीयव्यभिचारोदाहरणमाह- **धर्मान्तरस्येति ॥** तत्रैव तृतीयोदाहरणमाह- **धर्मान्तरस्य धर्मान्तरेणेति ॥** इदमुपलक्षणम् । अन्यदपि व्यभिचारोदाहरणं द्रष्टव्यमित्युत्थानहेतुप्रदर्शनव्याजेनाह- **तत्र क्वचिदिति[3] ॥** तद्यथा धर्मान्तरस्य हेतुं प्रति वा साध्यस्य धर्मान्तरं प्रति वा

---

१. व्यभिचारः । तच्चाधिकरणद्वयेन

२. दृष्टान्तपक्षयोरिति पाठः स्यात् ।

३. अत्र क्वचिदिति प्रचलितपाठः ।

साध्यहेतुं प्रति वा[१]। यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते यथा प्रमेयत्वे समानेऽपि किञ्चिद् घटत्वादि व्यभिचरति तथा कृतकत्वमप्यनित्यत्वं व्यभिचरेदिति। तृतीयं यथा। यथा धूमं वह्निर्व्यभिचरति तथा धूमोऽपि वह्निं व्यभिचरिष्यतीत्यादीति। असाधारणं दुष्टत्वबीजमाह- **अन्यत्र व्यभिचारेणेति**॥ साधारणं तदाह- **तदनङ्गीकार इति**॥ आपादने व्याप्तेरङ्गत्वानङ्गीकार इत्यर्थः। तथात्वापातेन व्यभिचरितयत्किञ्चिद्धर्मदृष्टान्तेन व्यभिचरितत्वापातेन।

साध्यसमजातिः

(टी.) पक्षादीनां सिद्धानामपि तेनैव हेतुना साध्यत्वापादनं साध्यसमः। यथा पर्वतादिसिद्ध्यर्थमपि धूमवत्वमेव प्रयोक्तव्यम्। अन्यथा क्रोडीकृतधर्म्यादिविषयस्य[२] लिङ्गस्य तत्राप्रयोजकत्वे साध्येऽपि तथात्वापातात्। दृष्टान्तेऽपि साध्यसिद्ध्यर्थमयमेव हेतुः प्रयोक्तव्यः। अन्यथा पक्षेऽपि अप्रयोजकत्वापातात्। अन्यत्समानम्। तथा च तत्सिद्ध्यर्थं यावत् न प्रयुज्यते तावदाश्रयासिद्ध्यादीति।

(वि.टि.) उद्देशक्रमानुसारेणान्यजातिलक्षणमाह- **पक्षादीनामिति**॥ नन्वादिपदाद् दृष्टान्तस्य परिग्रहः। तथा च दृष्टान्ते साध्यत्वापादनं वर्ण्यसम एवेत्यत आह- **तेनैवेति**॥ तत्र साध्यत्वमात्रापादनमत्र तु तेनैवेति विशेष इति भावः। आपादनप्रकारमेवाह- **पर्वतादीति**॥ क्रोडीकृतधर्म्यादिविषयस्य धर्म्यादिविषयकसिद्धिसमर्थस्य। पक्षस्याप्यनुमितौ भानादिति भावः। **तत्रेति**॥ धर्म्यादिसिद्धावित्यर्थः। **तथात्वापातादिति**[३]॥ तद्विषयकसिद्धिसमर्थत्वाविशेषादिति

---

१. तद्यथा धर्मान्तरस्य हेतुं प्रति वा साध्यस्य धर्मान्तरं प्रति वा - इति पाठान्तरम्। साध्यस्य हेतुं प्रति वेति पाठ आशास्यते।

२. समुदायीकृतधर्मिसाध्यसाधनादिविषयस्य (राघवेन्द्रतीर्थाः)

३. तथात्वापाताद् अप्रयोजकत्वापातात् (राघवेन्द्रतीर्थाः)

भावः[1] । आदिपदसङ्ग्राह्यमापादनप्रकारमाह- **दृष्टान्तेऽपीति** ।। वर्ण्यसमव्यवच्छेदार्थमाह- **अयमेवेति** ।। **पक्षेऽपीति** ।। साध्य(ध्या?)व्याप्यत्वस्याविशेषादिति भावः[2] । साध्यवैकल्यादिकमारोप्यं वर्ण्यसमवदेव । तेनैव हेतुनेत्यादिकृत एव विशेष इत्याह- **अन्यत् समानमिति** ।। अप्रयोगे दोषमाह- **तथात्वेति** ।।

(टी.) अत्र विशिष्टसाधकत्वाभिमान उत्थानहेतुः । आश्रयासिद्ध्यादिकमारोप्यम् । एवं प्रतिषेधहेतावपि वक्तुं शक्यत्वात् व्याघातः । अयुक्ताङ्गाधिकत्वञ्च तेनैव हेतुना सिद्धेरयुक्तत्वात् । सिद्धत्वमात्रेण[3] साध्यसिद्धिदर्शनादिति[4] ।। ७ ।।

(वि.टि.) एतादृशासदुत्तरप्रयोगहेतुभूतमुक्तिसम्भवमाह- **अत्र विशिष्टेति** ।। तज्जन्यसिद्धिविषयत्वस्येत्यर्थः । साध्यतया प्रयोगे व्यापकत्वस्य तन्त्रत्वान्न तु तज्जन्यसिद्धिविषयत्वस्येत्यभिप्रायेणोक्तम्- **अभिमान इति** ।। आश्रयासिद्ध्यादिकमित्यत्रादिपदात् पक्षसिद्ध्यर्थमेतद्धेतुत्वप्रयोगे साध्येऽप्यप्रयोजकत्वमित्यादि । साधारणं दुष्टत्वबीजमाह- **एवमिति** ।। असाधारणं तदाह- **अयुक्ताङ्गाधिकत्वं चेति** ।। अन्यथा जात्युत्तरेऽप्ययं प्रसङ्ग इत्यस्योक्तत्वादिति भावः ।

प्राप्तिसमजातिः

(टी.) साधनस्य साध्याप्राप्तिपक्षनिरासेन प्राप्तिपक्षमवशेष्य तद्दूषणं प्राप्तिसमः । यथा धूमवत्त्वज्ञानम् अग्निमत्त्वज्ञानं प्राप्य उत्पादयति अप्राप्य वा । द्वितीयेऽतिप्रसङ्गात् प्राप्येति वक्तव्यम् । सता च प्राप्तिः इति प्रागेव अग्निमत्वज्ञानसद्भावात् व्यर्थमनुमानम् । एवं धूमवत्वज्ञानम् अग्निमत्त्वं

१,२. शेष इति पाठः स्यात् ।

३. सिद्धत्वमात्रेण प्रमाणान्तरेण पक्षादीनां सिद्धत्वमात्रेण (श्रीनिवासतीर्थाः)

४. साध्यासिद्धिदर्शनादिति । साध्यसिद्ध्यङ्गत्वदर्शनादित्यर्थः ।

ज्ञापयति प्राप्य अप्राप्य वा। द्वितीये अतिप्रसङ्गात् प्राप्य इति वक्तव्यम्। लिङ्गज्ञानस्य साध्यप्राप्तिश्च विषयविषयिभाव एव सम्भवति। तथा च धूमवत्त्वज्ञाने वह्निमत्त्वस्यापि स्फुरणात् व्यर्थमनुमानमिति।

(वि.टि.) प्राप्तिसमालक्षणमाह- **साधनस्येति॥ निरासेनेति॥** अतिप्रसङ्गादिति भावः। तद्दूषणं साधनदूषणमित्यर्थः। तेन प्राप्तिमात्रबलेनाविशेषापादनात् साधनदूषणाभिधानं प्राप्तिसम इति लक्षणम्। प्रतिपक्षपरिशेषमाह- **यथेति॥ अतिप्रसङ्गादिति॥** अप्राप्तत्वाविशेषाद् वह्निमत्त्वज्ञानवद् घटवत्त्वज्ञानमपि जनयेदित्यर्थः। **प्रागेवेति॥** उद्देशानुमितेः प्रागेवाग्निमत्त्वज्ञानसद्भावात्[1] सत्त्वा-विशेषेण किं कस्य साधनं स्यादिति। **व्यर्थमेवानुमानम्**[2] असाधकमेव लिङ्गज्ञानमित्यर्थः। साधके प्रत्यवस्थानप्रकारमुक्त्वा ज्ञापके तमाह- **एवमिति॥ अतिप्रसङ्गादिति॥** वह्निमत्त्वमिव घटवत्त्वमपि ज्ञापयेदित्यर्थः। **विषयविषयिभाव एवेति॥** साध्येन सह संयोगसमवाययोरसम्भावितत्वादिति भावः। **तथा चेति॥** एतादृक्व्याप्तिस्वीकार इत्यर्थः। **व्यर्थमिति॥** सिद्धसाधनादिति भावः।

(टी.) अप्राप्तावतिप्रसङ्गः अत्रोत्थानबीजम्। साध्यात् पूर्वं सिद्धेः, साधनविशेषणस्याभावात् विशेषणासिद्धिरारोप्या। प्रतिषेधहेतावपि 'प्रतिषेधं प्राप्य अप्राप्य वा' इत्यादेः साम्यात् व्याघातः। अयुक्ताङ्गाधिकत्वं च कार्यप्राप्तेरयुक्तत्वात्, कारणप्राप्तिसद्भावात्, विषयविषयिभावस्य चायुक्त-त्वात्, साध्यव्याप्तलिङ्गविषयकत्वस्य च सत्त्वात् इति॥ ८॥

(वि.टि.) प्रयोक्तुरुक्तिसम्भवमाह- **अप्राप्ताविति॥ साधनविशेषणस्येति॥** सिद्धिजनकं हि साधनमित्युच्यते। तथा च सिद्धिपूर्वं[3] विशेषणीभूतायाः सिद्धेर-भावाद् विशेषणासिद्धिरिति भावः। साधारणं दुष्टत्वबीजमाह- **प्रतिषेधहेता-**

---

१. अग्निमत्त्वज्ञानस्य सत्त्वात्   २. व्यर्थमनुमानमिति प्रचलितपाठः।

३. सिद्धेः पूर्वमित्यर्थः स्यात् (सं.०

विति ॥ असाधारणं तदाह- **अयुक्ताङ्गाधिकत्वं चेति** ॥ कथं तदित्यत आह- **कार्येति** ॥ अन्यथा कार्यमात्रानुपपत्तिप्रसङ्गादिति भावः । अतिप्रसङ्गनियामकमाह[1]- **कारणेति** ॥ न च प्राप्तान्यपि कारणानि कार्यप्राप्तत्वाविशेषादकार्यमपि[2] जनयेयुरित्यपि वाच्यम् । अत्र स्वभावस्यैव शरणत्वात् । अन्यथा कार्यमात्रानुपपत्त्यापत्तेरित्युक्तत्वादिति भावः । ज्ञापकेऽसाधारणं दुष्टत्वबीजमाह- **विषयेति** ॥ कथं तर्हि धूमवत्त्वं घटवत्त्वमपि न ज्ञापयतीत्यत आह- **साध्यव्याप्तेति** ॥ तथा च यत् साध्यव्याप्यविषयकज्ञानं तत् साध्यज्ञापकमतो नातिप्रसङ्ग इति भावः ।

अप्राप्तिसमजातिः

(टी.) प्राप्तिपक्षनिरासेन अप्राप्तिपक्षं शेषयित्वा तद्दूषणम् अप्राप्तिसमः । यथा, पूर्ववत् प्राप्तिपक्षस्य दुष्टत्वात् अप्राप्य इति वक्तव्यम् । न च तत् युक्तम् । न हि अप्राप्याग्निः काष्ठं दहति । न हि अप्राप्य दीपः प्रकाश्यं प्रकाशयति ।

प्राप्तावुक्तानुपपत्तिदर्शनमुत्थानहेतुः । साध्यप्राप्तेर्हेतुविशेषणत्वेन विशेषणासिद्धिरारोप्या । पूर्ववत् दुष्टत्वमूलम् इति ॥ ९ ॥

(वि.टि.) अप्राप्तिसमां लक्षयति- **प्राप्तिपक्षेति** ॥ सिद्धत्वाविशेषात् किं कस्य कारणमित्यादिपूर्वोक्तदोषेण प्राप्तिपक्षं निरस्याप्राप्तिमात्रपुरस्कारेण साधनदूषणाभिधानमप्राप्तिसम इति । निरस्येत्यन्तं[3] वस्तुगतिमनुरुध्य न तु लक्षणप्रविष्टमित्यवधेयम् । प्रत्यवस्थानप्रकारमाह- **यथा पूर्ववत् प्राप्तिपक्षस्येति** ॥ पूर्वोक्तदोषेणेत्यर्थः । ज्ञापके उदाहरति- **न ह्यप्राप्य दीप इति** ॥ **साध्यप्राप्तेरिति** ॥ अग्निप्रदीपादिदृष्टान्तेन साध्यप्राप्तिविशिष्टस्यैव हेतुत्वादिति भावः । **पूर्ववदिति** ॥ व्याघातोऽयुक्ताङ्गाधिकत्वं चेत्यर्थः । साध्यप्राप्तिविशेषणस्यानङ्गत्वादिति भावः।

---

१. अतिप्रसङ्गनिवारकमाहेत्यर्थः (स.)   २. कार्यप्राप्तत्वाप्राप्तत्वाविशेषादकार्यमपि

३. प्राप्तिपक्षं निरस्येति ग्रन्थकर्तृसम्मतः पाठः स्यात् ।

प्रसङ्गसमजातिः

(टी.) सिद्धस्यापि पक्षादेः उत्पादकज्ञापकानवस्थाप्रसञ्जनं प्रसङ्गसमः। यथा, पर्वतस्यापि किम् उत्पादकम् ? तस्यापि अन्यत् इत्यनवस्था । कस्यचित् कारणाभावे अन्यस्यापि तत्प्रसङ्गात् । तथा प्रमाणेऽपि किं प्रमाणम् ? तत्राप्यन्यदित्यनवस्था । कस्यचित् प्रमाणान्तरं विना सिद्धावन्यत्रापि तथात्वापातादिति । कारणादिनियमाभिमानोऽत्र द्वारम् । तर्कपराहतिरारोप्या। जात्युत्तरेऽप्येवं वक्तुं शक्यत्वात् व्याघातः । अनवस्थाङ्गमूलक्षतेरभावात् युक्ताङ्गहानिश्चेति ॥ १० ॥

(वि.टि.) क्रमात् प्रसङ्गसमां लक्षयति- **सिद्धस्यापीति** ॥ अपिरनौचित्यप्रदर्शनाय[१] । सिद्धकारणज्ञापकयोरप्रस्तुतत्वेन तत्प्रश्नस्यानुचितत्वात् । न चैवमर्थान्तरमेव । अनवस्थया सिद्धत्वाभावापादनेन प्रकृतोपयुक्तत्वादिति । आदिपदात् प्रमाणादिपरिग्रहः । अनवस्थाप्रसञ्जनप्रकारमाह- **यथेति** ॥ **अन्यस्यापि तत्प्रसङ्गादिति** ॥ वह्निज्ञानस्याप्यकारणत्वप्रसङ्गादित्यर्थः[२] । ज्ञापकेऽनवस्थाप्रसञ्जनप्रकारमाह- **तथा प्रमाणेऽपीति** ॥ प्रकृतसाध्येऽपि प्रमाणं विनैव सिद्धत्वापातादित्यर्थः । आदिपदात् सप्रमाणकत्वपरिग्रहः । **तर्केति** ॥ अनवस्थाख्यतर्कपराहतिरित्यर्थः । असाधारणं दुष्टत्वबीजमाह- **अनवस्थाङ्गेति** ॥ अनवस्थामात्रस्यैव दोषत्वे जगद् विप्लव्येतेति भावः । **मूलक्षतेरभावादिति** ॥ अनादित्वादिति भावः ।

प्रतिदृष्टान्तसमजातिः

(टी.) हेतुं विना प्रतिदृष्टान्तमात्रेण बाधप्रतिरोधोद्भावनं प्रतिदृष्टान्तसमः । यथा 'ह्रदवत् पर्वतो निरग्निरेव' इति । 'निरग्निकोऽपि किं न स्यात्' इति वा । अत्र हेतुरनङ्गं साध्यातिदेशे इत्यभिमान उत्थानबीजम् । बाधादि

---

१. अनौचित्यसूचनाय २. कारणाभावप्रसङ्गादित्यर्थः (सं.)

आरोप्यम् । बाधाद्यङ्गस्य अधिकबलादेरनभ्युपगमात् युक्ताङ्गत्यागः । साधनस्य हेतुसाहित्यात्[१] । अन्यत्र तदनुपन्यासात्[२] । तस्यानङ्गत्वे 'प्रतिदृष्टान्तो न दूषकः रासभादिवत्' इति व्याघात इति ॥ ११ ॥

(वि.टि.) प्रतिदृष्टान्तसमं लक्षयति- **हेतुं विनापीति** ॥ एतदेवाह- **दृष्टान्तमात्रेणेति** ॥ बाधप्रतिरोधोद्भावनं विकल्पेन । तथा च दृष्टान्तमात्रपुरस्कारेण बाधप्रतिरोधोद्भावनं प्रतिदृष्टान्तसम इति लक्षणं द्रष्टव्यम् । उद्भावनप्रकारमाह- **यथेति** ॥ सत्प्रतिपक्षे तदाह- **निरग्निकोऽपीति** ॥ **साधनस्येति** ॥ साधनस्याधिकबलप्रतिहेतुसाहित्यात् । अन्यत्र तदनुपन्यासात् । बाधानुपन्यासादित्यर्थः । अधिकेत्यत्र समपदं दत्वा प्रतिपक्षेऽपि योजनीयम् । यद्वा साधनस्य प्रतिदृष्टान्तस्य हेतुसाहित्यादन्यत्र हेत्वसहितस्य तदनुपन्यासाद् दृष्टान्तत्वानुपन्यासादित्यर्थः । केवलस्यासाधकत्वादिति भावः । **तस्येति** ॥ अधिकबलत्वादेरित्यर्थः ।

अनुत्पत्तिसमजातिः

(टी.) पक्षादीनां प्रागुत्पत्तेः हेतुवृत्त्यभावेन असिद्ध्याद्युद्भावनम् अनुत्पत्तिसमः । यथा पर्वतस्योत्पत्तेः प्रागपि पक्षत्वात् अनुत्पन्ने तस्मिन् अवृत्तेः धूमवत्त्वस्याश्रयभागासिद्धिः इत्यादि । अत्र अनुत्पन्नस्य स्वकार्यसामर्थ्याभिमानमुत्थानकारणम्[३] । असिद्ध्यादि आरोप्यम् । जात्युत्तरेऽप्येवं वक्तुं शक्यत्वात् व्याघातः । [४]अनुत्पन्नस्याङ्गत्वादेरयुक्ताङ्गाधिक्यादीति चेति ॥ १२ ॥

(वि.टि.) अनुत्पत्तिसमलक्षणमाह- **पक्षादीनामिति** ॥ आदिपदादनुमित्यङ्ग-

---

१. साधनस्य साध्यसत्वसमर्थस्य (रा.ती.) विवक्षितार्थसिद्धेरित्यर्थः (श्री.ती.) हेतुसाहित्यात् हेतुसाहित्यसापेक्षतानियमादित्यर्थः (श्री.ती.)

२. अत्र तदनुपन्यासात् ।

३. ....भिमान उत्थानकारणम् (पा.)

४. ...त्वादेरयोगाद् अयुक्ता.... (पा.)

यावद्वस्तुपरिग्रहः । तेन धर्मिलिङ्गसाध्यदृष्टान्तज्ञानाद्[1] भिन्नमिदं लभ्यते[2] । तत्राद्यमुदाहरति- **यथेति** ।। उत्पत्तिप्राक्कालीनस्यापि पर्वतपदावाच्यतया तस्यापक्षत्वमिति भावः[3] । एवं हेतावप्युत्पत्तिप्राक्कालीनस्यापि धूमस्य धूमपद-वाच्यतया हेतोर्भागस्वरूपसिद्धिः[4] । यद्वा, इदं गुरुपतनधर्मकत्वादित्युक्ते पतनोत्पत्तेः प्राक्कालीनस्य चापक्षत्वात्[5] तत्र च हेतोरसत्वेन भागासिद्धिः । एवं साध्येऽपि । यथा इदं गन्धवत् पृथिवीत्वादित्युक्ते आद्यक्षणेऽगन्धस्यैव पार्थिवत्वाद् व्यभिचारो भागबाधो वा । तत्कालीनस्यापि पक्षत्वादित्यभिमानः । दृष्टान्ते यथा । आत्मा द्रव्यं गुणवत्त्वाद् घटवदित्युक्ते आद्यक्षणे निर्गुणत्वाद् भागे साधन-वैकल्यम्[6] । तत्क्षणविशिष्टस्यापि दृष्टान्तत्वाभिमानात् । एवं ज्ञानद्वारा । वायुर्द्रव्यं स्पर्शवत्त्वादित्युक्ते अस्यैव (?) ज्ञानस्यापि तत्र हेतुत्वं वक्तव्यम्[7] । न च तेन हेतुना[8] तत् सम्भवति । तत्कालेऽज्ञानात् । तथा चाज्ञातभागेऽसिद्धिः । तदवस्थस्यापि पक्षत्वाभिमानात् । एवं लिङ्गादिज्ञानमादायापि स्वयमूह्यम् । उत्थानबीजमाह- **अत्रानुत्पन्नस्येति** ।। स्वकार्यसामर्थ्याभिमानः पक्षत्वाद्यति-देशाभिमान इत्यर्थः । अनुत्पन्नस्यानङ्गत्वात् पक्षत्वाद्यनतिदेशादित्यर्थः[9] ।

संशयसमः

(टी.) सत्यपि निर्णयकारणे संशयकारणमात्रेण संशयापादनं संशयसमः । यथा 'यदि धूमवत्वात् अग्निमत्वनिश्चयः तर्हि ह्रदमहानससाधर्म्येण द्रव्यत्वेन

---

१. धर्मिलिङ्गसाध्यदृष्टान्तनन्वानादिति क्वचित् पाठः ।

२. धर्मिलिङ्गसाध्यदृष्टान्तसमरूपजातिभिन्नमिदमिति लभ्यत इति भावः स्यात् ।

३. पर्वतपदवाच्यतया तस्य पक्षत्वमिति भाव इति पाठः स्यात् ।

४. धूमपदवाच्यतया तस्य च पक्षेऽवृत्तेर्हेतुभावे स्वरूपासिद्धिः ।

५. तस्य च पक्षत्वात्

६. निर्गुणत्वेन साधनवैकल्यमिति भाव्यमिति भाति ।

७. इत्युक्ते अज्ञातस्यापि वायोर्द्रव्यत्वं वक्तव्यम्

८. न चानेन हेतुना

९. अनुत्पन्नस्यानङ्गत्वादयुक्ताङ्गाधिक्यादीति ग्रन्थकर्तृसम्मतटीकापाठः स्यात् ।

तत्संशयः स्यात्' इत्यादि । अत्र समानधर्मादिमात्रदर्शनं[१] तद्रहितस्यैव निश्चायकत्वाभिमानश्चोत्थानहेतुः । सत्प्रतिपक्षत्वमारोप्यम् । निर्णयकारण-राहित्यस्य संशयाङ्गत्वानङ्गीकारात् संशयकारणराहित्यस्यायुक्तस्यैव निर्ण-याङ्गताङ्गीकारात् युक्ताङ्गहानिः अयुक्ताङ्गाधिक्यञ्च । अन्यथा दूषका-दूषकसाधर्म्यादिना जातावपि संशयप्रसङ्गसाम्यात् व्याघात इति ॥ १३ ॥

(वि.टि.) क्रमागतं जात्यन्तरं लक्षयति- **सत्यपीति** ॥ मात्रपदेन सामग्री-व्यवच्छेदः । तेन सामग्र्या संशयापादने नातिव्याप्तिः । **तद्रहितस्यैवेति** ॥ समानधर्मादिदर्शनाभावविशिष्टस्यैवेत्यर्थः । **सत्प्रतिपक्षत्वमिति** ॥ विरुद्धसामग्री-प्रतिरुद्धकार्यलिङ्गत्वमित्यर्थः । अन्याहितसंशयस्यापि विरोधित्वादिति भावः। निर्णयकारणसाहित्यस्य विशेषदर्शनस्य[२] संशयकारणराहित्यस्य संशयकारण-मात्रराहित्यस्य संशयसामग्रीप्रविष्टतया तद्राहित्यस्य युक्ताङ्गत्वादिति भावः[३] ।

प्रकरणसमः

(टी.) अङ्गीकृतानधिकबलत्वेन बाधचोदनं प्रकरणसमः । यथा 'द्रव्यत्वात् पर्वतो नाग्निमानेव' इति । अत्र प्रतिप्रमाणोपलम्भ उत्थानहेतुः । बाध आरोप्यः । बाधकत्वेऽधिकबलवत्त्वस्याङ्गत्वात् युक्ताङ्गहानिः । बाधकस्या-धिकबलत्वानङ्गीकारे स्थापनयैव जातेर्बाधकप्राप्तेर्व्याहतिरिति[४] ॥ १४ ॥

(वि.टि.) प्रकरणसमं लक्षयति- **अङ्गीकृतेति** ॥ **अनधिकबलेनेति** ॥ तदुपादान-प्रयोजनं चाङ्गीकृताधिकबलेन बाधातिदेशाव्यवर्तनमेव[५] । उदाहरति- **यथेति** ॥ असाधारणं दुष्टत्वबीजमाह- **बाधकेति** ॥ साधारणं तदाह- **बाधकस्येति** ॥

---

१. ...धर्ममात्रदर्शनम् (पा.)
२. निर्णयकारणराहित्यस्य विशेषादर्शनस्य
३. अस्पष्टमिदम्
४. ...बाधप्राप्तेर्व्याहतिरिति (पा.)
५. बाध्यत्वातिदेशव्यावर्तनमेव / बाधचोदनव्यावर्तनमेव

अहेतुसमः

(टी.) हेतोः साध्यात् पूर्वापरसहभावनिरासेन अहेतुत्वचोदनम् अहेतुसमः । यथा धूमवत्वज्ञानम् अग्निमत्वज्ञानात् अग्निमत्वाद्वा किं पूर्वभावि उतानन्तरभावि उत तेन सहभावीति । नाद्यः । साध्याभावे तस्य साधनत्वायोगात् । न द्वितीयः । साधनाभावे साध्यस्य तत्त्वायोगात् । न तृतीयः । अविशेषेण साध्यसाधनभावायोगादिति ।

(वि.टि.) अहेतुसमलक्षणमाह- **हेतोरिति** ।। अत्र पूर्वापरभावमात्रनिरसनेनेत्यन्त-मुत्थानप्रकारप्रदर्शनार्थम् । लक्षणं तु हेतुत्वाभिमतस्य समयसम्बन्धमात्रेणा-हेतुत्वापादनमहेतुसम इति । उदाहरति- **यथेति** ।। अग्निमत्त्वज्ञानादग्निमत्त्वाद्वा किं धूमवत्त्वज्ञानं पूर्वभावीत्यन्वयः । उभयोपादानं साध्यज्ञाप्यभेदेनेयं प्रवर्तत इति सूचयितुम् । **साधकत्वायोगादिति** ।। साध्यघटितमूर्तित्वात् साधकत्वस्येति भावः[1] । इदमुपलक्षणम् । ज्ञाप्याभावाज्ज्ञापकत्वायोगादित्यपि द्रष्टव्यम् । एवमग्रेऽप्यूहनीयम् । **तत्त्वायोगादिति** ।। साध्यत्वायोगादित्यर्थः । साधन-घटितमूर्तित्वात् साध्यत्वस्येत्यर्थः । **अविशेषेणेति** ।। निगमकाभावात् सव्येतर-विषाणयोरिव साध्यसाधनभावानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु कार्यज्ञाप्यभेदभिन्न-साध्यप्राप्त्यप्राप्तिभ्यां विकल्पेन प्रत्यवस्थानात् कार्यकारणभावप्रतिक्षेपरूप-प्राप्त्यप्राप्तिसमातः कथमस्या भेद इति चेन्न । तत्र कारणतामङ्गीकृत्याविशेषाति-प्रसङ्गयोरापादनमिह तु कारणशब्दार्थ एव दूष्य- इति भेदादिति भावः । अत एवेयमहेतुसमेति ।

(टी.) प्रतितर्कप्रतीतिरत्रोत्थानहेतुः । अन्योन्याश्रयत्वमारोप्यम् । प्रतिषेधोऽपि किं प्रतिषेध्यात् पूर्वभावीत्यादेर्वक्तुं शक्यत्वात् व्याघातः । कृतौ पूर्वभाविना पश्चाद्भाविजन्मदर्शनात् ज्ञप्तौ च यथायथं पूर्वभाव्यादिना

---

१. साधकस्येति भावः ।

पश्चाद्भाव्यादेः सिद्धिदर्शनात् तर्कस्य व्याप्तिहीनत्वेन युक्ताङ्गहानिश्च । साधनत्वादिव्यवहारस्य बुद्धिस्थसाध्यादिनोपपत्तेः । व्यापारेष्वन्यानपेक्षणात् । सहभावे च सिद्ध्यसिद्धिभ्यां विशेषादिति ॥ १५ ॥

(वि.टि.) **अन्योन्याश्रयत्वमिति** ॥ साधनत्वविशिष्टे सति साध्यं साध्ये च सति साधनत्ववैशिष्ट्यमित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । आदिपदाद् विशेषणासिद्धि-परिग्रहः । ज्ञप्तिपक्षमाश्रित्य साधारणं दुष्टत्वबीजमाह- **प्रतिषेधोऽपीति** ॥ कृतिपक्षेऽपि ज्ञानपदमुभयत्र त्वयैवमेवोदाहर्तव्यम् । असाधारणं दुष्टत्वबीजमाह- **कृताविति** ॥ तथा च यथादर्शनमेव व्यवस्थापनीयमन्यथा कार्यकारणभावोच्छेदे निरीहं[१] जगज्जायेतेति भावः । **पश्चाद्भाव्यादेरिति** ॥ पूर्वमादिपदेनानेन (चादि-पदेन?) पश्चादिति पदेन पूर्वं ज्ञापकतया ज्ञानोत्तरकालीनसिद्धिविषयपरिग्रहः । तेन समसमयभाविरूपरसादिसाधारण्यमस्या इत्यवधेयम्[२] । **व्याप्तीति** ॥ यत्पूर्वभावि तन्न साधनं यत् पश्चाद्भावि तन्न साध्यमित्येवंरूपव्याप्तीत्यर्थः । ननु साध्याभावे तदुपहितसाधनादिव्यवहारः कथं स्यादित्यत आह- **साधनत्वा-दीति** ॥ तदुपहितबुद्धिस्तज्ज्ञानसाध्या न तु तत्साध्या अतीतोपहितबुद्धौ व्यभिचारात् । ज्ञानं चानागतस्यापि सम्भवत्येवेति न व्यवहारानुपपत्तिरिति भावः । ननु साधनस्य साध्यानुकूलव्यापारे जनयितव्ये साध्यापेक्षा स्यात् तत्राह- **व्यापार इति** ॥ अन्यानपेक्षणात् साध्यानपेक्षणात् । नन्वसहभूतत्वाविशेषाद् दण्डो घटमेव जनयति न पटमिति कुत इत्यत आह- **सहभावे चेति** ॥ अत्र स्वभावस्यैव नियामकत्वादिति भावः । अयं स्वभाव एव कथमवधारित इत्यत आह- **सिद्ध्यसिद्धिभ्यामिति** ॥ दण्डानन्तरं घटसिद्धिपटासिद्धिभ्यामित्यर्थः । तेनानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकशालियदनन्तरं यद् दृश्यते तत् तत्साधनमित्यव-धार्यत इति भावः । ननु साधनत्वं साध्यघटितं पूर्वकाले नास्तीति चेत् । साध्यस्य

---

१. कार्यकारणभावोच्छेदेन निरीहम्   २. अस्पष्टमिदम्

तत्रोपलक्षणत्वात् । किं तर्ह्युपलक्ष्यम् । कारणतावच्छेदको धर्म एव । उत्तरकालवर्तिनो धर्मस्य न कारणतावच्छेदकत्वं पूर्वकाले तस्याभावेन कारणत्वाभावप्रसङ्गादिति ।

अर्थापत्तिसमः

(टी.) व्याप्तिं विना वाद्युक्तिमात्रेण 'अर्थात् इदमाक्षिप्तम्' इत्यभिमानेनोक्तविपरीतारोपणेन दोषाभिधानम् अर्थापत्तिसमः । यथा 'पर्वतोऽग्निमान्' इत्युक्ते अर्थात् आपद्यते 'अन्यत् अनग्निमत्' इति । तथा च साध्यविकलो दृष्टान्त इत्यादि । अत्र 'विशेषविधिः शेषनिषेधं गमयति' इत्यभिमानमुत्थानबीजम् । साध्यविकलत्वादि आरोप्यम् । व्याप्तेरभावात् युक्ताङ्गहानिः । तदनपेक्षणे 'धूमवत्वं असाधकम्' इत्युक्ते अर्थादापद्यते 'अन्यत् सर्वं साधकम्' इति । तथा च दृष्टान्ताभाव इति व्याघात इति ॥ १६ ॥

(वि.टि.) अर्थापत्तिसमलक्षणमाह- **व्याप्तिं विनापीति**[1] ॥ वाद्युक्तिमात्रेण विशेषणवत्तया विशेष्याभिधानमात्रेण । मात्रपदादेवकारादिव्यवच्छेदः । एतच्च स्वव्याघातकत्वसम्भवाय[2] । अर्थादिदमित्याद्यारोपणेनेत्यन्तम् उत्थानबीजाभिमानकथनपरम् । लक्षणं तु अर्थापत्त्याभासेन स्वव्याघातकमभिधानमर्थापत्तिसमः । प्रतिज्ञायां पक्षवचने उदाहरति- **यथेति** ॥ आदिपदात् पर्वतोऽग्निमानित्युक्ते अर्थादापन्नं नाग्निभिन्नवानिति तथा च धूमराहित्ये स्वरूपासिद्धिः, धूमाद् वह्निमानित्युक्ते अर्थादापद्यते प्रमेयत्वाग्निर्वह्निसाधर्म्याद्[3] वह्न्यभाववानिति प्रतिरोध इत्यादि । एवमनुमानादनित्य इत्युक्ते अर्थादापन्नं प्रत्यक्षान्नित्य इत्यादि स्वयमूह्यम् । उत्थानबीजमाह- **अत्रेति** ॥ सर्वत्र विशेषविधिः

१. व्याप्तिं विना वाद्युक्तेत्यादि प्रचलितपाठः । २. स्वव्याघातकत्वसूचनाय

३. प्रमेयत्वाद् वह्निसाधर्म्यादिति पाठः स्यात् । वह्नौ प्रमेयत्वं वह्न्यभाववत्त्वं च यथा तथा पर्वतेऽपीति ।

शेषनिषेधं गमयतीत्यभिमान इत्यर्थः। तेन सामान्ये प्रसक्तौ सत्यां यत्र विशेषविधिः शेषनिषेधं गमयति तत्साधर्म्येण तथात्वापादनं करोतीति भावः[1]। असाधारणं दुष्टत्वबीजमाह- **व्याप्तेरिति** ॥ पर्वताग्निमत्त्वस्यान्याग्निमत्त्वाभावे व्याप्तेरित्यर्थः। **तथा चेति**[2] ॥ य एव दृष्टान्तीक्रियते तत्रैव पूर्ववत् साध्यवैकल्यमित्यर्थः।

अविशेषसमः

(टी.) साधनप्रतिबन्ध्या तदितरधर्मेण तद्वतां सर्वपदार्थानामविशेषापादनम् अविशेषसमः। यथा 'यदि धूमवत्वात् पर्वतमहानसयोरग्निमत्वाविशेषः तर्हि द्रव्यत्वात् सर्वद्रव्याणाम् अनित्यत्वं स्यात्' इति। कस्यचिद्धर्मस्य किञ्चिदसाधकत्वदर्शनमत्रोऽत्थानबीजम्। तर्कपराहतिः आरोप्या। व्याप्ति-हीनत्वात् तर्कस्य युक्ताङ्गहानिरिति। अन्यथा 'अस्य सम्प्रतिपन्नस्य च तर्कपराहतत्वेनासाधकत्वाविशेषे पदार्थत्वात् सर्वस्यानित्यत्वाविशेषः स्यात्' इति व्याघात इति ॥ १७ ॥

(वि.टि.) अविशेषसमं लक्षयति- **साधनेति** ॥ साधनप्रतिबन्ध्येत्युत्थान-बीजकथनपरम्। लक्षणं तु साधनेतरधर्मेण साधनेतरधर्मवतामविशेषापादन-मविशेषसम इति। साधनेतरेत्यनेन तूत्कर्षसमव्यवच्छेदः। तत्र साधनेनैव दृष्टान्ताविशेषापादनात्। उत्थानप्रकारमाह- **यथा यदीति** ॥ सर्वद्रव्याणामित्यत्र सर्वपदं येन धर्मेणाविशेषापादनं तद्धर्माभाववत्सङ्ग्रहपरम्। तेन द्रव्यत्वाद् घटात्मनोरप्यनित्यत्वं स्यादित्यादिकमपि वार्यते[3]। **कस्यचिदिति** ॥ यस्माद्

---

१. गमयतीति तत्साधर्म्येण जातिवादी तथात्वापादनं (तथापादनं) करोतीत्यभिप्रायः स्यात्।

२. पक्षातिरिक्ते सर्वत्र साधकत्वस्य लब्धत्वेन असाधकत्वे दृष्टान्ताभावेन तत्र साध्यस्यापि सुतरामभावात् साध्यवैकल्यमिति स्वन्यायविरोध इत्यर्थः (श्री.ती.)

३. व्याप्यते / व्यावर्त्यते

धर्मादविशेषस्य द्रव्यत्वहेतुकानित्यत्वव्याप्तीत्यर्थः[१]। साधारणं दुष्टत्वबीजमाह- **अन्यथेति** ॥ व्याप्त्यङ्गत्वानङ्गीकार इत्यर्थः । **अस्येति** ॥ त्वद्धेतुरसाधकः तर्कपराहतत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्युक्ते तर्कपराहतत्वादसाधकत्वाविशेषे पदार्थत्वात् सर्वस्यापि नित्यत्वाविशेषः स्यादिति व्याघात इत्यर्थः ।

उपपत्तिसमः

(टी.) मत्पक्षेऽपि किञ्चित् प्रमाणं भविष्यतीति तदुपपादनमुपपत्तिसमः। यथा 'धूमवत्वं यथा अस्तित्वपक्षे प्रमाणं मत्पक्षेऽपि किञ्चित् भविष्यति पक्षत्वात्' इति । अत्र सामान्यतः प्रमाणसम्भावना उत्थानबीजम् । बाधः प्रतिरोधो वा आरोप्यः । तस्यापि कश्चित् दोषो भविष्यतीति [२]वक्तुं शक्यत्वात् व्याघातः । युक्ताङ्गहानिश्च । उपन्यस्तं प्रत्यनुपन्यस्तस्य प्राबल्यादेर्बाधाद्यङ्गस्यानिश्चयादिति ॥ १८ ॥

(वि.टि.) उपपत्तिसमं लक्षयति- **मत्पक्षेऽपीति** ॥ भविष्यतीतिपर्यन्तमभिप्रायकथनम् । लक्षणं तु यत्किञ्चिद्धर्मबलेन स्वपक्षे प्रमाणोपपादनात्[३] प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसम इति । मत्पक्षेपीत्यर्थमन्तर्भाव्य उत्थानप्रकारमाह- **यथेति** ॥ **पक्षत्वादिति** ॥ प्रकृतविप्रतिपत्तिकोटित्वादित्यर्थः । **बाधः प्रतिरोधो वेति** ॥ ननु बाधपक्षे प्रकरणसमैवेयं सत्प्रतिपक्षपक्षे प्रतिधर्मसमैवेयमतः कथं भेदेनोपन्यास इति चेन्न । प्रकरणप्रतिधर्मयोर्विशिष्योद्भावितेन धर्मेण बाधप्रतिरोधाभिधानम् । अत्र तु सामान्यत इति विशेषात् । न चैतावता विशेषेण कथं भेदेनोपन्यासः । यावता यथाकथञ्चित् साधर्म्येऽपि साधर्म्योपन्यासेन बाधाभिधानं प्रकरणसम इत्यैक्यस्यापि कर्तुं शक्यत्वादिति वाच्यम् । स्वतन्त्रेच्छाया नियोगपर्यनुयोगानर्ह-

---

१. **कस्यचिदिति** ॥ यस्माद् धर्मादविशेषापादनं तस्येत्यर्थः । असाधारणं दुष्टत्वबीजमाह- **व्याप्तीति** ॥ धूमवत्त्वहेतुकाद् भिन्नत्वाविशेषस्य द्रव्यत्वहेतुकानित्यत्वाविशेषव्याप्तीत्यर्थः।

२. निर्वक्तुम् (पा.)

३. प्रमाणोपपादनेन

त्वात् । अन्यथा बाधप्रतिरोधौ साक्षात्प्रतिबन्धकत्वेनानुगमय्य तद्दूषणाभासत्वेन प्रकरणप्रतिधर्मसमयोरैक्यापत्तिरिति किं न ब्रूया इति भावः । उपन्यस्त-प्रतिप्रमाणस्य बाधाङ्गप्राबल्यानिश्चयादित्युपलक्षणम् । विशिष्य व्याप्यवत्ताया अप्यनिश्चयादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

उपलब्धिसमः

(टी.) वादिवाक्यस्यावधारणे तात्पर्यमारोप्य विकल्प्य तद्दूषणमुपलब्धि-समः । यथा 'पर्वतोऽग्निमान्' इत्युक्ते किं पर्वत एवाग्निमान् ? उत पर्वतोऽग्निमानेव ? इति । नाद्यः महानसादेरप्यग्निमत्वात् । न द्वितीयः कदाचिदनग्निमत्वात् इत्यादि ।

वक्यस्यावधारणे तात्पर्यावश्यम्भावाभिमानोऽत्रोत्थानबीजम् । बाधाद्यारोप्यम् । जात्युत्तरेऽपि अस्य साम्यात् व्याघातः । अयुक्ताङ्गाधिकत्वं च अन्ययोगायोगव्यवच्छेदस्यायोगादिति ॥ १९ ॥

(वि.टि.) उपलब्धिसमं लक्षयति- **वादिवाक्यस्येति** ॥ इदं तु प्रकृताभिप्रायम् । लक्षणं तु वाद्यभिप्रायविषयत्वेनारोपितावधारणस्य विकल्पेन दूषणाभिधानमिति वा वाक्यार्थतयाऽऽरोपितावधारणस्य विकल्पेन दूषणाभिधानमिति वेति । न चायं कल्पितदूष्यत्वाच्छलमेव । न । अत्र कल्पनाया अव्यवस्थितत्वादिदं वा अदो वेत्युपक्रमात् । छले तु कल्पनाया व्यवस्थितत्वात्, अयमर्थोऽत्रायं दोष इत्युपक्रमात् । तत्र प्रतिज्ञायामुदाहरति- **यथेति कदाचिदिति** ॥ न तु सदेत्यर्थः । एवं हेतावपि द्रष्टव्यम् । यथा धूमवत्त्वादित्युक्ते किं धूमवत्त्वादेव वह्निमान् धूमवत्त्वाद् वह्निमानेव । नाद्यः । आलोकादेरपि वह्निमत्त्वात् । न द्वितीयः । धूमाद् वह्निवद् वह्निमत्त्वस्यापि सत्त्वात्[1] । एवमवयवान्तरेऽपि द्रष्टव्यम् । बाधादीत्यादिपदेन सम्भवदनुमानयावद्दोषपरिग्रहः । **अन्ययोगायोगव्यवच्छेदस्येति** ॥

---

१. वह्निसामग्र्या अपि सत्त्वात् । वह्न्यतिरिक्तवृक्षादेरपि सत्त्वादिति सरलम् ।

सर्वत्रावधारणार्थकत्वस्येत्यर्थः । सर्वत्रावधारणं न वाक्यार्थः, अपि तु तात्पर्यार्थः स चानुमानिक एवेति[1] ।

अनुपलब्धिसमः

(टी.) उपलब्ध्यादिविषयिधर्माणां स्वात्मनि तदतद्रूपतां विकल्प्य उभयथा व्याघातापादनं अनुपलब्धिसमः । यथा 'उपलब्धत्वात् इदमस्ति' इत्युक्ते सा उपलब्धिः स्वस्मिन् [2]उपलब्धितया वर्तते न वा, आद्ये नोपलब्धिः प्रमेयवदुपलब्धत्वात्[3] । द्वितीयेऽपि तथा । प्रमेयवत् स्वात्मनि तथा अवृत्तेः। तथा च उपलब्धित्वमसिद्धम् । एवं 'अनुपलब्धेरिदं नास्ति' इत्युक्ते अनुपलब्धिः स्वात्मनि अनुपलब्धितया वर्तते चेत् प्रमेयवदसती स्यात् । अवृत्तौ घटवत् नानुपलब्धिः । अनुपलब्ध्यभावात् अनुपलब्धत्वासिद्धिः इत्यादि ।

(टी.) अत्र विषयिधर्मोपलब्धिः उत्थानबीजम् । असिद्ध्याद्यारोप्यम् । 'असिद्धो हेतुः' इत्यत्रापि असिद्धिः स्वात्मनि तथा वर्तते न वेति जातावपि सम्भवात् व्याघातः । अयुक्ताङ्गाधिकत्वं च स्वात्मनि तथावृत्तेरयुक्तत्वात् । विषये च तथावृत्त्या तत्त्वोपपत्तेरिति ॥ २० ॥

(वि.टि.) अनुपलब्धिसमलक्षणमाह- **उपलब्ध्यादीति** ॥ उपलब्ध्यादिविषयि-धर्माणामित्यादि स्वपदार्थनिर्वचनं न तु लक्षणप्रविष्टम् । लक्षणं तु स्वात्मनि तदतद्रूपतां विकल्प्योभयथा व्याघातापादनमनुपलब्धिसम इत्येव । अविषयिधर्मे एतादृशविकल्पानुत्थानात् । अत एव तादृशविकल्पमुखेन प्रत्यवस्थानप्रकारमाह- **यथेति ॥ स्वस्मिन्निति ॥** विषये स्ववृत्तितानियामकसम्बन्धेन[4] स्वस्मिन् वर्तते

---

१. इदं वाक्यं क्वचिन्नास्ति ।

२. उपलब्धिरूपेण (पा.)

३. तर्हि तस्या उपलब्धेरुपलब्धिविषयत्वेन घटादिवदुपलब्धत्वस्यैव प्राप्त्या नोपलब्धित्वं स्यात् ।(श्री.ती.)

४. सम्बन्धेनेवेति पाठः स्यात् ।

न वेत्यर्थः । **तथा** नोपलब्धिरित्यर्थः । **आत्मनि तथेति**[१] ॥ आत्मनि उपलब्धिरूपतयेत्यर्थः । न हि देवदत्तः स्वात्मानं प्रति न देवदत्त इति सम्भवतीति भावः । **तथा चेति** ॥ उभयथाऽप्युपलब्धेरुपलब्धित्वाभावादित्यर्थः । अन्यत्रापि विषयिधर्मे उक्तं प्रकारमतिदिशति- **एवमिति** ॥ यद्यप्यनुपलब्धेर्न विषयिधर्मत्वमभावरूपत्वात् तथापि प्रतियोगिद्वारा परम्परयाऽस्या अपि स्वविषयत्वमस्तीत्यभिप्रेत्येदमुक्तमिति । **वर्तते चेदिति** ॥ वर्तते चेत् साप्यनुपलब्धा जाता । तथा च पक्षीकृतप्रमेयवदियमप्यसती स्यादित्यर्थः । आदिपदात् सविषयकेच्छादेः परिग्रहः । तद्यथाऽयं प्रवृत्तिविषय इष्टत्वादित्युक्ते इच्छाऽप्यात्मनीच्छारूपतया वर्तते न वा । आद्ये नेच्छा प्रमेयवदिष्टत्वात् । **द्वितीयेऽपि तथा । प्रमेयवद् आत्मनि तथाऽवृत्तेरिति**[२] । उभयथाऽपीष्टत्वमसिद्धमित्यादि स्वयमूह्यम् । **स्वात्मनीति** ॥ प्रमेये यथा विषयविषयिभावेन वृत्तिस्तथा स्वात्मन्ययुक्तत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु एतस्याः स्वोपलब्धिरूपत्वेऽपि विषयोपलब्धिरूपत्वं नापैतीत्याह- **विषये चेति** ॥ अन्यथा स्वप्रकाशत्वबुद्धिर्न स्यादिति भावः । तथा वृत्त्याविषयविषयिभावेन वृत्त्या तत्वोपपत्तेः उपलब्धित्वोपपत्तेरिति ।

नित्यसमः

(टी.) विवक्षितस्य कस्यचिद्धर्मस्य तदतद्रूपतां विकल्प्य तद्दूषणेन धर्मिणः तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमः । यथा 'शब्दोऽनित्यः' इत्युक्ते अनित्यत्वं नित्यमनित्यं वा । आद्ये शब्दस्य नित्यत्वं स्यात् । न हि धर्मो नित्यः धर्मी चानित्य इति युज्यते । द्वितीये यदाऽनित्यत्वाभावस्तदा शब्दस्य नित्यत्वमिति सारूप्येण । वैरूप्येण तु अनित्यत्वं शब्दात् भिन्नमभिन्नं वा । आद्ये अनवस्था । द्वितीये अन्यतरमात्रावशेषे आश्रयासिद्ध्यादीत्यादि ।

१. स्वात्मनि तथेति प्रचलितपाठः

२. मूलमेवेदम् । अस्य व्याख्यानं तु स्वात्मनीति प्रतीकग्रहणानन्तरं दृश्यते । ततः परम् उभयथाऽपीति वाक्यमनुसन्धेयम् ।

अत्र धर्मधर्मिभावदर्शनमुत्थानबीजम् । तर्कपराहतिरारोप्या । धर्मधर्मिभावनिरासे जातेरप्यनुत्थानात् व्याघातः । तर्कस्य व्याप्त्यभावात् युक्ताङ्गहानिश्चेति ॥ २१ ॥

(वि.टि.) नित्यसमं लक्षयति- **विवक्षितस्येति** ॥ विधेयधर्मस्येत्यर्थः । तद्दूषणेन तदतद्रूपत्वदूषणेन । तद्विशिष्टत्वभङ्गः विधेयधर्मविशिष्टत्वभङ्गः । **न हि धर्मो नित्य इति** ॥ विधेयधर्मिणोऽभावे[1] तन्निरूपितधर्मत्वाभावापत्तेरिति भावः । परस्परविरोधे प्रकारान्तराभावादिति भावः । **सारूप्येणेति** ॥ यद्धर्मविशिष्टत्वभङ्गः तद्धर्मविशिष्टत्वाविशिष्टत्वविकल्पेनेत्यर्थः । वैरूप्येण यद्धर्मविशिष्टत्वभङ्गः तद्विजातीयधर्मविशिष्टत्वाविशिष्टत्वविकल्पेन । **अनवस्थेति** ॥ धर्मस्य धर्मिभिन्नत्वे सोऽपि धर्मो यत्किञ्चिद्धर्मवानेवं सोऽपीत्यनवस्थेत्यर्थः । **अन्यतर-मात्रावशेष इति** ॥ अभेदे ह्यनित्यत्वं वा स्यात् शब्दो वा स्यात् । तत्राद्ये आश्रयासिद्धिः द्वितीये बाध इत्यर्थः । द्वितीयादिपदात् प्रयोगान्तरपरिग्रहः । तद्यथा घटो रूपवानित्युक्ते रूपवत्त्वं घटाद् भिन्नमभिन्नं वा । आद्येऽनवस्था द्वितीयेऽन्यतरमात्रावशेष इति । **आश्रयासिद्ध्यादीति** ॥ इदं स्वयमूह्यम् । **व्याघात इति** ॥ इदमसाधकं तर्कपराहतत्वादित्युक्ते तर्कपराहतत्वं पक्षाद् भिन्नमभिन्नं वेत्यादि विकल्पेन जात्युत्तरेऽपि धर्मधर्मिभावानुपपत्तेरित्यर्थः । **तर्कस्येति** ॥ यद्येवं धर्मः स्यात् तदा धर्म्यभिन्नं स्यादित्यादितर्कस्येत्यर्थः । धर्मत्वस्य धर्मिभिन्नत्वव्याप्त्याद्यभावादित्यर्थः ।

अनित्यसमः

(टी.) वादिसाधनप्रतिबन्द्या धर्मान्तरेण सर्वस्य साध्यधर्मवत्वापादन-मनित्यसमः । यथा 'यदि महानसवत् धूमवत्वात् पर्वतोऽग्निमान् तर्हि सत्त्वात्

---

१. विधेयं प्रति यो धर्मी तस्याभावे इत्यर्थः ।

सर्वमप्यग्निमत् स्यात्' इति । अविशेषसमायां तु सर्वाविशेषमात्रापादनम् । अन्यत् समानम् ।

व्याप्त्यभावात् युक्ताङ्गहानिः । तदनभ्युपगमे 'यदि असाधकप्रतिबन्दीग्रस्तत्वात् इदमसाधकं तर्हि पदार्थत्वात् सर्वमप्यसाधकं स्यात्' इति व्याघात इति ॥ २२ ॥

(वि.टि.) अनित्यसमलक्षणमाह- **वादिसाधनेति** ॥ वादिसाधनेतरधर्मेण सर्वस्य साध्यधर्मवत्त्वापादनमनित्यसमः । वस्तुतस्तु पक्षसाधारणेन केनचिद्धर्मेण विपक्षस्य सपक्षत्वाद्यापादनमनित्यसमः । तेन यत्र सर्वमनित्यं स्यादिति[1] नापादितं किन्तु ह्रदोऽग्निमान् स्यादित्येवापादितम् । तत्सङ्ग्रहोऽप्यविकल इति प्राचीनलक्षणानुसारेणापादनप्रकारमाह- **यथेति** ॥ नन्वविशेषसमैवेयमत आह- **अविशेषसमायां त्विति** ॥ तत्र सर्वधर्मवत्त्वं सर्वत्र स्यादित्यापादनमत्र तु साध्यधर्मवत्त्वं स्यादिति विशिष्यापादनमिति न सङ्कर इति भावः । यद्वा तत्र सर्वस्याविशेषः स्यादिति सर्वप्रतियोगिकाविशेषापादनमत्र तु निष्प्रतियोगिकसाध्यधर्मवत्त्वापादनमतो न सङ्कर इति भावः । **अन्यत् समानमिति** ॥ यत्किञ्चिद्धर्मस्य किञ्चिदसाधकत्वदर्शनेनोत्थानकारणं तर्कपराहतिरारोप्येत्यविशेषसमासमानमित्यर्थः । साध्यधर्मवत्त्वेन सत्त्वादेर्व्याप्त्यभावादित्यर्थः ।

कार्यसमः

(टी.) पक्षादीनामन्यतमस्यासिद्धिमुद्भाव्य तत्साधकत्वेन स्वयमेवोत्प्रेक्षितस्य दूषणेन वादिसाधनभङ्गः कार्यसमः । यथा 'पर्वतोऽग्निमान्' इत्युक्ते पर्वतस्यैवाभावादाश्रयासिद्धिः । 'यदि प्रतीयमानत्वात् सोऽस्तीत्युच्यते तन्न । शुक्तिरजतादौ व्यभिचारात्' इति ।

---

१. तेन तत्र सर्वमग्निमत् स्यादिति ।

व्यवहर्तव्यद्वैतमत्र हेतुरुत्थानस्य । तत्तदङ्गासिद्धिरारोप्या । अस्य जातावपि तुल्यत्वेन व्याघातः । उत्प्रेक्षितदोषेण वाद्युक्तस्यासाधकत्वोक्तेर-विषयवृत्तित्वं चेति ॥ २३ ॥

(वि.टि.) कार्यसमं लक्षयति- **पक्षादीनामिति** ॥ अनुमित्यङ्गानामित्यर्थः । वाद्युक्तस्य दूषणेन वादिसाधनभङ्गरूपे सदुत्तरेऽतिव्याप्तिनिरासाय स्वयमेवेति । **व्यवहर्तव्यद्वैतमिति** ॥ व्यवहारविषयसत्त्वासत्त्वमित्यर्थः । **तत्तदिति** ॥ यस्याङ्गस्यासिद्धिमुद्भाव्यासाधकोत्प्रेक्षे(कत्वोत्प्रेक्षे)त्यर्थः । **अविषयवृत्तित्वं चेति** ॥ वाद्युक्तस्यैव प्रतिवादिदूषणविषयत्वादिति भावः ।

छलस्य असङ्गतस्वन्यायविरोधयोरन्तर्भावः

(टी.) अथ निरनुयोज्यानुयोगांशस्य छलस्यापि उक्तान्तर्भावमाह-

छलमसङ्गतम्

परोक्तस्यार्थान्तरं परिकल्प्य तद्दूषणेन परोक्तभङ्गः छलम् । परोक्त-दूषणस्यैव सङ्गतत्वेन अनुक्तारोपितदूषणं छलम् असङ्गते अन्तर्भवति ।

(वि.टि.) अथेति ॥ परोक्तजातीनां[1] प्रमाणविरोधेऽन्तर्भाववचनानन्तरमि-त्यर्थः[2] । **असङ्गतमिति** ॥ असङ्गतमिति चानुविधेयाकाङ्क्षाविषयार्थानुप-स्थापकाभिधानमित्यर्थः । असङ्गत्यन्तर्भावप्रयोजकं रूपं लक्षणत्वेनाह- **परोक्तस्येति** ॥ अनभिप्रेतार्थदूषणेन परोक्तभङ्ग इत्यर्थः । **सङ्गतत्वेनेति** ॥ परेण यदुक्तं तद्दूषणस्यैव मध्यस्थानुविधेयाकाङ्क्षितत्वेनेत्यर्थः ।

छलस्य विरोधेऽपि अन्तर्भावः

(टी.) न केवलमसङ्गतं छलम् । किं तर्हि ? इत्यत आह-

---

१. परोक्तजात्यादीनाम् २. अन्तर्भावसूचनानन्तरमित्यर्थः ।

अन्यच्च

असङ्गतात् अन्योऽर्थदोषो विरोधः । तत्राप्यन्तर्भवति छलम् । छलवाक्यस्याप्यर्थान्तरं परिकल्प्य दूषणसम्भवेन स्ववचनन्यायेन स्वविरोधेऽन्तर्भावात् ।

प्रतिज्ञाहान्याद्यभासाप्राप्तकालयोः असङ्गतान्तर्भावः

निरनुयोज्यानुयोगांशान्तरद्वयस्याप्यसङ्गतान्तर्भावमाह-

अन्यच्च

उक्तात् छलात् जातेश्च अन्यत् निरनुयोज्यानुयोगांशद्वयं च असङ्गतमेव । प्राप्तस्यैव हान्यादेरुद्भावनप्राप्तकाल एव ग्रहणस्य च सङ्गतत्वात् ।

(वि.टि.) असङ्गतादिति भावप्रधानो निर्देशः । छलस्यासङ्गतत्वेन तदन्यत्वाभावात् । उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करादिति भावः । अर्थदोष इति त्वसङ्गतेरन्या । अनुमितिदोषो विरोधे पर्यवस्यति । न चान्यत्वाविशेषणेन एकत्वमेवास्तु अन्यथा तत्त्वतदन्यत्वभेदेन बहवोऽनुमितिदोषाः स्युरिति वाच्यम् । स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादिति । वाक्यत्वाच्छलस्य विरोधमध्येऽपि वाक्यविरोध एवान्तर्भावमाह- **छलवाक्यस्येति** ॥ **जातेरिति** ॥ परोक्तजातेरित्यर्थः । **अंशद्वयमिति** ॥ अप्राप्तोद्भावनमकालोद्भावनं चेत्यर्थः । **प्राप्तस्यैवेति** ॥ अन्यथोन्मत्तकलहत्वापत्तेरिति भावः । **प्राप्तकाल एवेति** ॥ अन्यथोत्कृष्टवादित्वस्याज्ञानादिति भावः[1] ।

अर्थान्तरादीनाम् असङ्गतान्तर्भावः

(टी.) निग्रहस्थानान्तरस्याप्यसङ्गतान्तर्भावमाह-

---

१. अन्यथा नष्टवादित्वस्याज्ञानादिति भावः ।

अन्यच्च

उक्तात् अन्यदपि निग्रहस्थानं किञ्चित् असङ्गतमेव । यथा अर्थान्तरम् । प्रकृतोपयोगिन एव सङ्गतत्वात् । परबोधनार्थं प्रवृत्तस्य तदङ्गपदप्रयोग एव सङ्गत इति निरर्थकमपि । अत एव अविज्ञातार्थम् । अपार्थकस्य स्फुटस्तत्रान्तर्भावः । अप्राप्तकाले तु अवयवविपर्यासादि निग्रहस्थानमेव न भवति अर्थाविरोधात् छन्दोभङ्गादिवत् । अर्थविरोधि असङ्गतमेव । विवक्षितक्रमानुल्लङ्घने हि सङ्गतिः स्यात् । अन्यथानुभाषणं च, उक्तानुवादस्यैव सङ्गतत्वात् । प्राप्तदूषणोद्भावनस्यैव सङ्गतत्वेन पर्यनुयोज्योपेक्षणमपि [१]असङ्गतिरेवेति ।

(वि.टि.) सामान्यतो ज्ञानेनान्तर्भावस्य ज्ञातुमशक्यत्वाद् विशिष्यान्तर्भावनीयस्वरूपमाह- **यथा अर्थान्तरमिति** ॥ अर्थान्तरस्य प्रकृतानुपयोग्यभिधानत्वेनानाकाङ्क्षितत्वादसङ्गत्यन्तर्भूतत्वमिति भावः । **परबोधनार्थमिति** ॥ पदार्थानुपस्थापकेऽप्याकाङ्क्षितानुपस्थापकाभिधानत्वसत्त्वादिति भावः । **अत एवेति** ॥ यत एव प्रकृतवाक्यार्थबोधानुकूलपदार्थोपस्थितिजनकशब्दस्यैवाकाङ्क्षितत्वमत एवाविज्ञातार्थमतादृशमसङ्गतमेवेत्यर्थः । यद्यप्यविज्ञातार्थस्य नासन्नप्रभेदत्वेनानाकङ्क्षत्वं तथाऽप्यासन्नप्रयोगस्यैव मध्यस्थाद्याकाङ्क्षितत्वेनोक्तरूपनिराकाङ्क्षत्वसत्त्वात् । न चैवं प्रतिज्ञाविरोधादेरप्यसङ्गत्यन्तर्भावः स्यादविरुद्धप्रतिज्ञाया एव मध्यस्थाकाङ्क्षितत्वादिति वाच्यम् । अनेन रूपेण तस्याप्यसङ्गत्यन्तर्भूतत्वात् । उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्कर इति भावः । **स्फुट इति** ॥ अपार्थकस्य निराकाङ्क्षप्रभेदत्वान्निराकाङ्क्षेऽसङ्गतेऽन्तर्भावः स्फुट इत्यर्थः । **अप्राप्तकाले त्विति**[२] ॥ इदं तु यदैवमेव समयबन्धः यथाकथञ्चिद् व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतोपस्थितिजनकं वाक्यं वक्तव्यं न तु क्रमेणैवेति तदा । यदि तु न

---

१. 'असङ्गतमेव' इति पाठेन भाव्यमिति भाति । २. अप्राप्तकालं चेति

तथा समयबन्धस्तदाऽनाकाङ्क्षिताभिधानमेवेति तदप्यसङ्गतमेवेति स्मर्तव्यम् । आदिपदादवयवविपर्यासपरिग्रहः । **अर्थाविरोधादिति** ।। अन्वयबोध-प्रतिबन्धाभावादित्यर्थः । समयबन्धानुसारेणेति[1] । **विरोधीति** ।। अन्वयबोध-विरोधीत्यर्थः । तथा समयबन्धाभावेनाकाङ्क्षाया अभावादिति भावः । एतदेवाह- **विवक्षितक्रमेति** ।। तथैवाकाङ्क्षाकल्पनादिति भावः । **अर्थेति** ।। स्वीकृत-क्रमानुसारेणोक्तावकाङ्क्षा भवतीत्यर्थः । तदुल्लङ्घने तु विवक्षितक्रमोल्लङ्घनेन कथमयं (एवं) वदतीति जिज्ञासया व्याकुलीभावादर्थबोधविरोधित्वमिति भावः । **अन्यथानुभाषणमिति** ।। वाद्यनुक्तानुभाषणमप्यसङ्गतमेवेत्यर्थः । प्राप्तेऽपि यद् दूषणमादौ लब्धं तदुपेक्ष्यान्योद्भावनेऽनाकाङ्क्षैवेत्यर्थः ।

अवशिष्टनिग्रहस्थानानां संवादादिषु अन्तर्भावः

(टी.) एवमुक्तादन्यच्च यथासम्भवमुक्तान्तर्भूतं द्रष्टव्यमित्याह-

अन्यच्च

यथा, प्रतिज्ञाहानिः संवादे, अन्तर्भवति । अर्थतो हानिरसङ्गतावपि । प्रकृतदोषपरिहारे प्राप्ते 'अन्यथाऽस्तु' इत्यस्य सङ्गत्यदर्शनात् । एवं प्रतिज्ञान्तरमपि । अविशिष्टदूषणाभ्युपगमात् तद्दूषणपरिहारस्यैव सङ्गतत्वात् । हेत्वन्तरमप्यनेनोक्तम् । न्यूनाधिके न्यूनाधिकयोः । तत्र अवयवन्यून-मदूषणमित्युक्तम् । एवम् आभासानुद्धारः अनुकूलतर्कानुक्तिश्च । अबुभु-त्सितोक्तेरेव दोषत्वात् । तर्कस्य पृथक्प्रमाणत्वात् । पुनरुक्तमधिकम् । उक्तात् अन्यत् अननुभाषणं न्यूनम् । तूष्णीम्भावः अनुक्तौ । अज्ञानम् अप्रतिभा विक्षेपश्च, यत्किञ्चिदुक्तावपि प्रकृतोपयोगाभिमानाद्यभावात् । न ह्यनुक्तिरप्यात्यन्तिकी । किं तु ? प्रकृतोपयोगाभिमानादिना अनुक्तिः ।

---

१. समयबन्धानुसारेण तथैवाकाङ्क्षाकल्पनादिति भावः ।

मतानुज्ञायाः प्रयोजनविशेषात् पृथगन्तर्भावं वक्ष्यतीति। न चानेन त्रिविधो विरोध इत्यादेर्गतार्थता। अनुमानविरोधविवेकाभावे हेत्वाभासादेरुक्तान्तर्भावाप्रतीतेरिति।

(वि.टि.) प्रतिज्ञाहानिरिति ॥ शब्दतः प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः। शक्तिवैकल्यात् प्रमाणविरुद्धाङ्गीकाररूपत्वात् प्रतिज्ञाहानिरिति भावः। **असङ्गतावपीति** ॥ संवादेऽसङ्गतौ चेत्यर्थः। न च शब्दतो हानिरप्यसङ्गतौ कुतो नान्तर्भवतीति वाच्यम्। दुष्टः पक्षो मास्त्वित्येवमात्मिकाया अर्थतो हानेः[1] पूर्वदूषणापरिहारकत्वेनासङ्गतत्वात् पूर्वदूषणपरिहारस्यैव परिषदा काङ्क्षितत्वादिति भावः। **अविशिष्टेति** ॥ अविशिष्टोक्तदूषणपरिहारे आकाङ्क्षा न तु दुष्टप्रतिज्ञान्तर इत्यर्थः। हेत्वन्तरमिवाधिकरूपदोषान्तर्भूतमित्यर्थः। **हेत्वन्तरमिति** ॥ अविशिष्टोक्तदूषणपरिहार एवाकाङ्क्षाप्रदर्शनेन हेत्वन्तरमप्यसङ्गत्यन्तर्भूतत्वेनोक्तमित्यर्थः। **न्यूनाधिकमिति** ॥ परोक्तन्यूनमधिकं च निग्रहस्थानं वाचनिकन्यूनाधिकरूपदोषान्तर्भूतमित्यर्थः। नन्वनेनावयवन्यूनमपि वाचनिकदोषान्तर्भूतमिति प्राप्तम्। तच्चानियतावयववादिनस्ते विरुद्धमत आह- **तत्रेति** ॥ एतच्च वादिनोराकाङ्क्षानुसारेण द्रष्टव्यम्। तेन यदा वादिनः पञ्चावयव एवाकाङ्क्षा तदा न्यूनमपि निग्रहस्थानमेवेति। **एवमिति** ॥ यथाऽवयवन्यूनं न दूषणमुपपत्तिज्ञानस्य तावताऽप्युपपन्नत्वात् तथाऽऽभासानुद्धारोऽनुकूलतर्कानुक्तिश्च न दूषणमित्यर्थः। इदमपि पूर्ववदाकाङ्क्षानुसारेणैवेति स्मर्तव्यम्। **अबुभुत्सितोक्तेरेवेति** ॥ अत्रैवकारेण बुभुत्सितानुक्तिमात्रव्यवच्छेदकेनाऽभासोद्धारानुकूलतर्कयोरपि बुभुत्सादशायामनुक्तिर्दूषणमेवेति लभ्यते। तेनायमर्थः। अबुभुत्सितोक्तिर्दूषणमनाकाङ्क्षिताभिधानरूपत्वात्। नत्वबुभुत्सितानुक्तिरपि अप्रयोजनकत्वादतिप्रसङ्गाच्चेति। आभासोद्धारानुकूलतर्कयोः समयबन्धानुसारेण कदाचिदेव बुभुत्सितत्वादिति

---

१. तस्याः

भावः । तर्कानुक्त्यदोषत्वे युक्त्यन्तरमप्याह- **तर्कस्येति** ।। तथा च प्रथमप्रमाणोपन्यासेन प्रमाणान्तराकाङ्क्षाया अभावात् तर्कानुपन्यासो न दूषणमिति भावः । यदि तु साक्षात् साध्यसाधकतयाऽऽकाङ्क्षाविरहेऽपि व्याप्तिग्राहकतया कस्यचित् तदाकाङ्क्षा तदा तदनुक्तिर्दूषणमेवेत्यवधेयम् । **उक्तादन्यदिति** ।। अन्यथानुभाषणादन्यत् यत् तदनुवादं दूष्यैकदेशानुवाददूषणमात्रानुवादात्मकमित्यर्थः[१] । तूष्णीम्भावरूपाया अप्रतिभाया क्वान्तर्भाव इत्यत आह- **तूष्णीम्भाव इति** ।। अनुवादं विना तूष्णीम्भाव इत्यर्थः । अत एवानूद्य तूष्णीम्भावरूपाया अप्रतिभायाः पृथगन्तर्भावं वक्ष्यति । नन्वज्ञानविक्षेपयोर्नास्यार्थो मया ज्ञायते, प्रयोजनमस्ति तस्मिन्नवसिते वक्ष्यामीत्याद्युक्तिसत्त्वात् कथमेतयोरनुक्तावन्तर्भाव इत्यत आह- **यत्किञ्चिदुक्तावपीति** ।। **न ह्यनुक्तिरपीति** ।। तथा चोक्तिसामान्याभावो नानुक्तिरूपो दोषः, अपि तु प्रकृतोपयुक्तत्वेनाभिमतोक्त्यभावः । स चाज्ञानविक्षेपयोरस्त्येवेति भावः । ननु मतानुज्ञायाः पृथगन्तर्भावः कुतो वक्ष्यते यावताऽन्यच्चेत्यादिनाऽसङ्गतावेवान्तर्भावस्य वक्तुं शक्यत्वात् । स्वस्य चोरत्वपरिहारे प्राप्ते त्वमपि चोर इत्यस्य सङ्गत्यदर्शनादत आह- **मतानुज्ञाया इति** ।। तथा च प्रयोजनविशेषात् पृथगन्तर्भाववचनं न त्वन्यच्चेत्यादिनाऽन्तर्भावासम्भवादिति भावः । ननु विरोधो मानस्ववाक्याभ्यामित्यनेन त्रिविधो विरोध इत्यादेः पुनरुक्तत्वमत आह - **न चानेनेति** ।। सप्रयोजनं पुनर्वचनं न पुनरुक्तमिति भावः । वस्तुतस्तु पौनरुक्त्यमेव नास्ति प्रथमस्य सामान्यतो विरोधविभागोक्तिरूपत्वात् । द्वितीयस्यानुमानविरोधविभागोक्तिरूपत्वात् । न हि विभिन्नप्रकारकज्ञानजनकत्वेऽपि तदित्यवधेयम् ।

छलविभागलक्षणोदाहरणानि

(टी.) छलं त्रिविधम् । वाक्छलं सामान्यछलं उपचारछलश्चेति । तत्र

---

१. अन्यथानुवादादन्यद् यत्तदित्याद्यनुवादरूपं यदननुभाषणं तत् न्यूनमित्यर्थः - (श्री.ती.)

मुख्यार्थविवक्षया प्रयुक्तस्य मुख्यार्थान्तरकल्पनया तद्दूषणं वाक्छलम् । अभिप्रायान्तरकल्पनया तद्दूषणं सामान्यछलम् । अमुख्यार्थाभिप्रायेण प्रयुक्तस्य मुख्यार्थकल्पनया दूषणमुपचारछलम् ।

तत्र वाक्छलादेरसङ्गताद्यन्तर्भावस्फुरणायोपलक्षणतया वाक्छलमुदाहरति-

गृष्टिविवक्षया 'गाम् आनय' इत्युक्ते पृथिवीविवक्षया 'गवानयनमशक्यम्' इतिवत्

एकवारप्रसूता गौः गृष्टिः । द्वितीयं यथा 'अनूचानोऽयं ब्राह्मणः' इत्युक्ते 'युक्तमेव हि ब्राह्मणे अनूचानत्वम्' इति सम्भावनाभिप्रायेण परेणाभिहिते ब्राह्मणत्वस्य हेतुत्वाभिप्रायकल्पनया 'नैवं, व्रात्ये व्यभिचारात्' इति प्रतिषेधः । तृतीयं यथा 'सिंहो देवदत्तः' इत्युक्ते 'नैवम्, सटाद्यभावात्' इति । अत्र 'गवानयनं न विधेयम् अशक्यत्वात्' इत्यादिछलवाक्ये 'गवा नयनम्' इत्येतदयुक्तं अनन्वितत्वात्' इत्यादेश्छलस्य प्रवृत्तेर्विरोधत्वं ज्ञातव्यम् ।

(वि.टि.) छलस्य विशेषतो लक्षणं वक्तुमादौ विभागमाह- **छलं त्रिविधमिति ॥ मुख्यार्थकल्पनयेति**[1] ॥ एकमुख्यार्थकल्पनया प्रयुक्तस्य तद्भिन्नवृत्तिकल्पनया दूषणं वाक्छलमित्यर्थः । तेन मुख्यार्थकल्पनया प्रयुक्तस्यामुख्यार्थकल्पनया दूषणमतिरिक्तं न भवति । अग्रिमद्वयस्य[2] तदनन्तर्भावात् । **अभिप्रायान्तर इति ॥** शक्यतावच्छेदकाश्रयैकव्यक्त्यभिप्रायेण प्रयुक्तस्यासम्भवदपरव्यक्त्यभिप्रायकत्वकल्पनया दूषणं सामान्यच्छलमित्यर्थः । ननु लक्ष्यतावच्छेदकैकव्यक्त्यभिप्रायेण प्रयुक्तस्यासम्भवदपरव्यक्त्यभिप्रायकत्वकल्पनया दूषणेऽ-

---

१. मुख्यार्थविवक्षयेति प्रचलितपाठः । २. अग्रिमद्वये

धिकत्वापत्तिरिति चेन्न । अतिप्रसक्तधर्मस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वाभावायैव हि व्यक्तिर्लक्षणया शाब्दबोधविषयः । तन्मात्रवृत्तिधर्मस्यैव तथात्वात् । अतिप्रसक्त-धर्मेऽवच्छेदकत्वग्राहकप्रमाणाभावात् । तात्पर्यानुपपत्त्यादेर्ग्राहकस्य विशेषधर्म-मात्रनिष्ठत्वात् । अत एवावच्छेदके न लक्षणेति वदन्ति । व्यक्तेरेवानतिप्रसक्त-त्वात् । आकाशपदे शब्दाश्रयत्वशक्त्यभाववत्[1] । यद्वा वृत्तिविषयतावच्छेद-काश्रयैकव्यक्त्यभिप्रायेण प्रयुक्तस्यासम्भवत्तदाश्रयापरव्यक्त्यभिप्रायकल्पनया दूषणं सामान्यछलमित्यर्थः । तेन नोक्तदोषः । **अमुख्यार्थाभिप्रायेणेति** ।। उपचार-वृत्तिव्यत्यय उपचारछलमित्यर्थः । विनियमश्च मुख्यवृत्त्या उपचारान्तरेण वेति । तेनानभिप्रेतोपचारान्तरकल्पनयैवाभिप्रेतोपचारदूषणं सङ्गृहीतं भवति । अन्यथा यथाश्रुतेन तस्यासङ्ग्रहे विभागव्याघातापत्तिरिति । **तत्रेति** ।। विशिष्टान्तर्भाव्य-स्वरूपे प्रदर्शितेऽन्तर्भावज्ञानमिति ।।

निरनुयोज्यानुयोगाद्येष्वेवमेव स्वयमुदाहरणं द्रष्टव्यमिति सूचयन्नेव निरनुयोज्यानुयोगप्रभेदे [2]छले पुरःस्फूर्तिकत्वात् वाक्छलोदाहरणमाहेत्यर्थः । **गृष्टिविवक्षयेति** ।। यद्यप्येकत्रारप्रसूतगवाभिप्रायेण गोपदोक्तौ लक्षणैव विशेषधर्मावच्छेदेन शक्त्यभावात् । तथा चोपचारछलमेवेदं न तु वाक्छलमिति । तथापि गोविवक्षयेत्येवाभिप्रेतं गोपदस्य नानार्थत्वाद् विशेषसमर्पणाय गृष्टि-विवक्षयेति विशेषोक्तिर्न तु तत्प्रकारको बोधोऽप्यभिप्रेत इति द्रष्टव्यम् । उप-लक्षणीयमुदाहरणं स्वयमाह- **द्वितीयं यथेति** ।। सामान्यछलं यथेत्यर्थः । **युक्तमेव हीति** ।। वेदाध्ययनकर्तृत्वब्राह्मणत्वयोः सामानाधिकरण्यमात्राभिप्रायेण प्रयुक्तस्य नियतसामानाधिकरण्याभिप्रायकल्पनया दूषणमित्यर्थः । असङ्गताद्यन्तर्भावे-त्यत्रादिपदग्राह्यत्वविरोधे छलस्यान्तर्भावमाह- **अत्रेति** ।। पृथिव्यानयनं न

---

१. शक्त्यभाव इव

१. अस्पष्टमिदम् । निरनुयोज्यानुयोगप्रभेदस्य छलस्य पुरःस्फूर्तिकत्वात् वाक्छलोदा-हरणमाहेत्येकवाक्यं स्याद्वा (?) । छलस्य पुरःस्फूर्तिकत्वादिति पाठान्तरम् ।

विधिपदजन्यज्ञानविषयः कृत्यसाध्यत्वादित्यर्थः । कृतिसाध्यविधिपदजन्यज्ञान-विशेष्यत्वादिति[1] भावः । **अनन्वितत्वादिति** ।। पृथिव्यानयनयोः परस्परमन्वया-योग्यत्वेन विशिष्टस्य पक्षस्याज्ञानादित्यर्थः । **विरोधत्वमिति** ।। स्ववचनन्यायेन। स्ववचनविरोधत्वमित्यर्थः ।

शब्दानां मुख्यार्थादिनिरूपणम्

(टी.) रूढ्या योगेन वा प्रतिपाद्योऽर्थो मुख्यः । बहुलप्रयोगमात्रसिद्धा रुढिः। प्रवृत्तिनिमित्तविवक्षया प्रवृत्तिर्योगः । अखण्डवृत्ती रूढिः अवयववृत्तिर्योग इति वा । गौण्या लक्षणया वा वृत्त्या शब्दबोध्योऽर्थः अमुख्यः । मुख्यार्थ-गुणयुक्तार्थान्तरवृत्तिर्गौणी । मुख्यार्थसम्बन्धिन्यर्थान्तरे वृत्तिर्लक्षणेति ।

(वि.टि.) मुख्यार्थविवक्षया वाक्छलमित्यत्र का मुख्यवृत्तिरित्याकाङ्क्षायामाह- **रूढ्या योगेन वेति** ।। यद्वा मुख्यामुख्यवृत्त्योर्भेदाज्ञाने तद्भेदप्रयुक्तः छलस्यापि भेदो ज्ञातुं न शक्यत इत्यत आह- **रूढ्या योगेन वेति** ।। समुदायशक्त्या समुदितशक्त्या वेत्यर्थः । योगस्यापि रूढिविशेषत्वाद् विकल्पानुपपत्ति-रतस्तद्व्यावृत्तं रूढिपदार्थमाह- **अखण्डेति** ।। विभक्त्यन्ततावच्छेदक-धर्मावच्छिन्नवृत्तिरित्यर्थः । यद्यपि पाचकपदादवयवभूतपाकपदशक्तेरपि पाक इत्यादावेवंरूपसहितत्वमस्त्येव[2] तथापि यदा योगत्वं तदा न रूढित्व-मित्युभयोर्भेदेनोपन्यास इति । यद्वा एतदस्वरसादेवाह- **बहुलेति** ।। इदं तु स्वरूपकथनपरमन्यस्यासाधकत्वात्[3] । योगस्यापि कदाचित् प्रयोगसिद्धत्व-मस्तीत्यत आह - **मात्रेति** ।। योगस्य च वृत्त्या कारणादसिद्धत्वमप्यस्ती-

---

१. विधिपदजन्यकृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाविशेष्यत्वादिति पाठः स्यात् ।

२. पाचकपदावयवभूतपाकशक्तेरपाचक इत्यादावेवंरूपरूढिरस्त्येव ।

३. अस्पष्टमिदम् । बहुलप्रयोगमात्रं न रूढिः, अपि तु बहुलप्रयोगज्ञाप्या । अतः बहुलप्रयोगस्य रूढिसाधकत्वमिति वस्तुस्थितिः ।

त्यर्थः[१] । **शब्दप्रवृत्तीति**[२] ।। शाब्दबोधप्रकारीभूतोपाधिघटकपदार्थोपस्थापकतया प्रवृत्तिरित्यर्थः । अस्ति च पाचकमित्यादौ शाब्दबोधप्रकारीभूतपाककर्तृत्व-घटकपाकाद्युपस्थापकतया पाकादिपदप्रवृत्तिः[३] । नन्विदं नीलं घटमानयेत्यादौ नीलपदादावतिव्यापकं, तत्रापि शाब्दबोधप्रकारीभूतनीलघटत्वघटकपदार्थोप-स्थापकत्वसत्त्वादतो लक्षणान्तरमाह- **अवयववृत्तिरिति** ।। विभक्त्यन्तैकदेश-वृत्तिरित्यर्थः । नीलं घटमित्यादौ नीलपदस्य विभक्त्यन्तत्वेन तदेकदेशत्वा-भावान्नातिव्याप्तिः । नीलघटमित्यादौ तु सङ्ग्राह्यत्वमेवेति भावः । **गौण्या लक्षणया वेति** ।। सादृश्येन सादृश्यान्यसम्बन्धेन वेत्यर्थः । तेन शक्तिभिन्नसम्बन्धेन शाब्द-बोधविषयोऽमुख्य इत्युक्तं भवति । सादृश्यपदस्य[४] पदसम्बन्धरूपत्वादिति[५] । **मुख्यार्थेति** ।। स्वशक्यसादृश्येन बोधकत्वं गौणत्वमित्यर्थः । **मुख्यार्थानुप-पत्ताविति**[६] ।। इदं यद्यपि गौण्यामतिव्याप्तं यथाश्रुतं तथापि सादृश्यान्यसम्बन्धेन स्वाशक्यबोधकत्वं लाक्षणिकत्वमिति विवक्षितम् । मुख्यार्थेत्यादिकं तु स्वाशक्य-बोधकत्वे सहकारीत्यादिना[७] ।

अनुमानविरोधविभागः

(टी.) हेत्वाभासादेः कान्तर्भाव इत्यतस्तं वक्तुमनुमानविरोधविभागमाह-

त्रिविधो विरोधः

अनुमानस्य साधारणोऽसाधारणश्च सम्भावित इति शेषः । कथं त्रैविध्यमित्यत आह–

---

१. योगस्य च वृत्त्या कणादसिद्धत्वमप्यस्तीत्यर्थः । अस्पष्टमिदम् ।

२. प्रवृत्तिनिमित्तविवक्षयेति प्रचलितपाठः ।

३. पाचकादिपदप्रवृत्तिः

४. सादृश्यस्य

५. अस्पष्टमिदम् ।

६. मुख्यार्थानुपपत्तौ मुख्यार्थसम्बन्धिन्यर्थान्तरे इति वि.पाठः । मुख्यार्थेत्याद्येव प्रचलितपाठः ।

७. सहकारीति ।

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तभेदेन

अत्र प्रतिज्ञापदेन पक्षोऽप्युपलक्ष्यते । हेतुपदेन लिङ्गं च । तथा दृष्टान्तपदेनोदाहरणम् । विरोधस्योभयदूषणत्वात् । प्रतिज्ञादिभेदेन साधनांशानां त्रैविध्यात् तद्विरोधस्त्रिविधः । विरोधपदं संयोज्य वा योज्यम् । तत्र प्रतिज्ञाविरोधः साधारणः । अन्यावसाधारणौ ।

(वि.टि.) पौनरुक्त्यं परिहरन्नेवोत्तरग्रन्थमवतारयति- **हेत्वाभासादेरिति** ॥ सप्रयोजनत्वाद् विशेषविभागरूपत्वाच्च न पौनरुक्त्यमिति भावः । विरोधमात्रस्य त्रिविधत्वाभावात् प्रतियोगिविशेषं निरूपयति- **अनुमानस्येति** ॥ नन्वनुमानविरोधो मानविरोधेऽन्तर्भवति मानविरोधश्च साधारणो नानुमाने त्रिविध इत्यत आह- **साधारणोऽसाधारणश्चेति** ॥ तथा च न केवलं मानविरोधः साधारण एव अपि त्वसाधारणोऽपि । अत एव पूर्वमुक्तम् । द्विविधो विरोधः साधारणोऽसाधारणश्चेत्यादीति भावः । एतादृशोऽपि त्रिविधो विरोधो न सर्वत्रेत्यत आह- **सम्भावित इति** ॥ तथा चानुमानस्य विद्यमानो विरोधो विधात्रयानवच्छिन्नो न भवतीत्येवं वाक्यार्थो न तु विधात्रयावच्छिन्नः सर्वत्र वर्तत एवेतीति भावः । **पक्षोऽपीति** ॥ यद्यपि साध्यविशिष्टपक्षवचनस्य प्रतिज्ञात्वेन प्रतिज्ञापदं स्ववाच्यविषयत्वाविशेषादुभयोपलक्षकमेव । अन्यथा साध्यमप्युपलक्ष्यत इत्येवोच्येत । तथापि साध्यवचनं प्रतिज्ञेति मतमालम्ब्येदमुक्तमिति स्मर्तव्यम् । **हेतुपदेनेति** ॥ यद्यपि हेतुपदं लिङ्गवाचकमेव भूयःप्रयोगात् । तथापि प्रतिज्ञासमभिव्याहारानुरोधेन हेतुशब्दस्य हेतुवाचकशब्दपरत्वनियमेनेदमुक्तमिति । **उदाहरणमिति** ॥ उदाह्रियमाणमित्यर्थः । **उभयदूषणत्वादिति** ॥ उभयनिरूप्यत्वादित्यर्थः । **प्रतिज्ञादिभेदेनेति** ॥ प्रतिज्ञाविषयादिभेदेनेत्यर्थः । तेन प्रतिज्ञाविषयादिभेदेनानुमानांशानां त्रिविधत्वात् त्रिविधनिरूपितोऽनुमानविरोधोऽपि त्रिविध इत्यर्थः । नन्वेतावता विधात्रयोपन्यासः शाब्दो न किन्त्वार्थ

इत्यत आह- **विरोधपदमिति** ।। तथा च प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तविरोधभेदेनेति पर्यवसाने तदुपन्यासः शाब्द इति भावः । साधारणासाधारणभेदभिन्नोऽनुमानविरोध इति पूर्वमुक्तम् । तत्र कः साधारण इत्यपेक्षायामाह- **अत्रेति**[1] ।।

प्रतिज्ञाविरोधः

(टी.) प्रतिज्ञाविरोधं लक्षयति-

प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविरोधः

अत्र प्रमाणविरोध एव हेत्वाभासानामन्तर्भावात् तस्य ग्रहणम्, न स्ववाक्यविरोधस्य ।

(वि.टि.) ननु विरुद्धार्थप्रतिज्ञा विरुद्ध इत्येव कुतो नोक्तमत आह- **अत्रेति** ।। तथा च हेत्वाभासानामर्थदोषत्वेन प्रमाणविरोध एवान्तर्भावो न स्ववाक्यविरोधं इति सूचयितुं सामान्यतोऽनुपादानमिति भावः ।

हेतुविरोधः

(टी.) हेतुविरोधं दर्शयति -

हेतुस्वरूपासिद्धिरव्याप्तिश्चेति हेतुविरोधः

अत्र प्रथमहेतुशब्देन लिङ्गमुच्यते । यत् यत्र वादिना विवक्षितं तत्र तस्याप्रमितिः स्वरूपासिद्धिः ।

(वि.टि.) हेतुस्वरूपासिद्धावपि हेतुविरोधौ स्तः तत् कुतो द्वैविध्यमेवेति चेन्न । तयोरव्याप्तावेवान्तर्भावादिति । हेतुशब्दस्य हेत्वर्थकशब्दपरतया व्याख्यात-त्वात् । प्रकृते भ्रमं वारयति- **अत्रेति** ।। द्वितीयहेतुशब्दस्य पूर्वोक्तपरत्वमिति भावः ।

---

१. तत्रेति प्रचलितपाठः ।

दृष्टान्तविरोधः

(टी.) दृष्टान्तविरोधं दर्शयति

साध्यस्य साधनस्य वा अननुगमो दृष्टान्तविरोधः

[1]उभयोर्वेति ग्राह्यम् । अननुगमो अनुगत्यप्रमितिः । साधर्म्यदृष्टान्तस्यायं विरोधः । साध्यस्य साधनस्य उभयोर्वा व्यावृत्त्यप्रमितिर्वैधर्म्य-दृष्टान्तविरोधोऽपि द्रष्टव्यः । अनेन पक्षसाधनदृष्टान्तलक्षणराहित्यं प्रतिज्ञा-हेत्वादिविरोधलक्षणं सूचितं भवति । [2]तल्लक्षणविभागादि सङ्ग्रहेणैव ज्ञापयितुमियमुक्तिः ।

(वि.टि.) **अनुगत्यप्रमितिरिति** ॥ साध्यतावच्छेदकतावच्छिन्नस्य साधनता-वच्छेदकावच्छिन्नसाधनाप्रमितिरित्यर्थः[3] । **साधर्म्यदृष्टान्तस्येति** ॥ ननु स्वार्थानु-मानाभासाव्यापकमिदं तत्र प्रतिज्ञादेरभावात् । किञ्च हेतुविरोधादेरङ्गस्यासत्त्वेन त्रैविध्यानुपपत्तिरित्यत आह- **अनेनेति** ॥ तथा च प्रतिज्ञादिरुपलक्षणतयोप-लक्ष्यस्य साध्यलक्षणराहित्यादेरनुगतस्य सत्त्वेन च न पूर्वोक्तदोष इति भावः । साध्यलक्षणं विरोधिप्रमाणाभाववत्त्वं तद्राहित्यम् । साधनलक्षणं समुचित-देशवृत्तित्वे सति व्याप्तत्वं तद्राहित्यम् । दृष्टान्तलक्षणं व्याप्यव्यापकप्रमाविषयत्वं तद्राहित्यमित्यर्थः । इयमुक्तिरिति विशेषोक्तिबलेन ज्ञायते सामान्यलक्षणं सूचयितुमेव (इति) । अन्यथा सामान्यतो ज्ञानाभावेन जिज्ञासाविरहाद् विशेषाभिधानानर्थक्यप्रसङ्गादिति ।

सप्रतिसाधनस्य प्रमाणविरोधान्तर्भावः

(टी.) बाध एव प्रमाणविरोध इति मन्वान आह ।

---

१. उभयोश्चेति (पा.)   २. तल्लक्षणं विभागादि (पा.)

३. अव्याप्तिभिया लक्ष्यतावच्छेदकसङ्कोच इत्यधिकपाठः क्वचिदत्र ।

सप्रतिसाधनोऽप्यन्योऽनुमानविरोधोऽस्ति । अतः कथमेवं त्रैविध्यम् ? इति । तत्राह–

प्रतिज्ञायाः समबलविरोध एव सप्रतिसाधनः

द्विविधो हि प्रतिज्ञायाः प्रमाणविरोधः प्रबलप्रमाणेन समबलेन चेति । आद्यो बाधकत्वेन । द्वितीयः प्रतिबन्धकत्वेन । तत्र योऽयं प्रतिज्ञायाः समबलेन प्रमाणेन विरोधः स सप्रतिसाधनसञ्ज्ञो भवति । अतो युक्तमुक्तमिति ।

बाधसप्रतिसाधनयोः हेतुविरोधत्वनिरासः

एवकारेणास्य हेतुविरोधत्वं व्यवच्छिनत्ति । प्रतिज्ञामात्र एवास्य स्फुरणात् । व्याप्त्यादिहेत्वङ्गस्यानेनाखण्डितत्वाच्च । एतेन प्रबलप्रमाणविरोधस्यापि हेतुविरोधत्वं प्रत्युक्तम् ।

(वि.टि.) प्रमोपहितस्यैव प्रमाणत्वमित्यभिप्रायस्य[१] शङ्कामुत्थापयति- **बाध एवेति** ॥ प्रमास्वरूपयोग्यत्वं प्रमाणत्वं प्रकृते विवक्षितमित्यभिप्रायेण सिद्धान्तमवतारयति- **तत्राहेति** ॥ **बाधकत्वेनेति** ॥ साध्याभावप्रमाजनकत्वेनेत्यर्थः । **प्रतिबन्धकत्वेनेति** ॥ कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः । प्रतिज्ञाविरोधीति शेषः । **उक्तमिति** ॥ प्रतिज्ञायाः समबलविरोध एवेत्यादिकमित्यर्थः । तदनेन प्रकरणसमान्तर्भावोऽप्यत्रैव सूचित इति स्मर्तव्यम् । हेतुभेदाभेदयोरप्रयोजकत्वादिति । न चानध्यवसितस्तथापि पृथक् तस्याव्याप्त्यादावेवान्तर्भावादिति । **प्रतिज्ञामात्र एवेति** ॥ बाधवत् साक्षात् प्रतिज्ञार्थधीप्रतिबन्धकत्वाद् विरोधिनिश्चयवद् विरोधिनिश्चयसामग्र्या अपि साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । **एतेनेति** ॥ हेतुविषयकतया प्रतिबन्धकतायां गौरवेणेत्यर्थः ।

---

१. इत्यभिप्रायस्येति बहुव्रीहिः, अभिप्रेतुरित्यर्थः ।

उपाधेः सप्रतिसाधनोन्नायकत्वम्

(टी.) उपाधिविरोधोऽप्यन्योऽस्तीत्याह-

स एवोपाधिदोषोऽपि

नोपाधिः स्वयमेव दोषः। किं तु दोषोन्नायक एव। स चोपाधिना उन्नेयो दोषः उपाधिदोषः प्रतिज्ञायाः समबलविरोध एवान्तर्भवतीति नोक्तविरोधः। प्रकृतसाध्यव्यापकः प्रकृतसाधनाव्यापकः उपाधिः। स हि पक्षात् व्यावर्तमानः साध्यं व्यावर्तयन् प्रतिपक्षोन्नायको भवति । उपाध्यभावस्य साध्याभावे लिङ्गत्वात् । उपाधेर्हि पक्षात् व्यावृत्तिः स्वव्यावृत्त्या साध्यव्यावर्तने शक्तिश्चापेक्षिता। तत्र साध्यव्यापक इत्येवोक्ते साधनव्यापकस्य साधनस्येव पक्षे वर्तमानत्वात् साध्यव्यापकोऽप्युपाधिर्न पक्षात् साध्यं व्यावर्तयेदिति साधनाव्यापकत्वं ग्राह्यम् । तावत्येवोच्यमाने साध्याव्यापकस्य पक्षात् व्यावृत्तावपि साध्यव्यावर्तनसामर्थ्याभावात् वैयर्थ्यं स्यादिति साध्यव्यापकत्वमपि ग्राह्यम्। तथा च साधनाव्यापकत्वात् पक्षात् व्यावृत्त उपाधिः साध्यव्यापकत्वात् व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरिति साध्यं व्यावर्तयतीति।

(वि.टि.) **स एवेति**॥ समविरोध एवेत्यर्थः। कथमुपाधिदोषः स इत्यपेक्षायामाह- **नोपाधिरिति**॥ बाधवद् वह्न्यभावानवगाहित्वात्, अनैकान्तिकवद् व्याप्त्याद्यभावरूपत्वाभावादिति भावः। **नोक्तविरोध इति**॥ त्रैविध्यविरोध इत्यर्थः। उन्नायकताप्रयोजकरूपमाह- **प्रकृतेति**॥ **साध्याभावे लिङ्गभावादिति**[1]॥ साध्याभावव्याप्यत्वादित्यर्थः। कथमुभयमुन्नायकताप्रयोजकमत आह- **उपाधेरिति**॥ उपाधिव्यावृत्तेर्व्याप्तिपक्षधर्मतासम्पादकतयोभयं प्रयोजकमित्याखण्डलकार्थः।

---

१. साध्याभावे लिङ्गत्वादिति

सोपाधिकस्य व्याप्यत्वासिद्धत्वमतम्

(टी.) उपाधिगतव्याप्यत्वोपजीवनात् सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धो भवतीत्येके ।

सोपाधिकस्य व्यभिचारित्वमतम्

साध्यरहितस्य पक्षस्यैव विपक्षत्वात् तत्र वर्तमानो हेतुः व्यभिचारी स्यादित्यपरे ।

पूर्वोक्तमतद्वयनिरासः

तत् एवकारेण व्यवच्छिद्यते । यदा उपाधिव्यावृत्त्या पक्षे साध्याभावः सिद्धः तदैव परानुमानं दुष्टं स्यादिति पश्चाद्भाविना दोषेण पिष्टं पिष्टं स्यादिति । साध्याभावाविनाभाव्यभावत्वस्य अवश्याभ्युपगमनीयत्वात् प्रथमप्राप्त-परित्यागेन दोषान्तरान्वेषणे गौरवं च स्यात् । विषमव्याप्तौ व्याप्यत्वा-सिद्ध्यनुपपत्तिश्चेति ।

(वि.टि.) **व्याप्यत्वासिद्धो भवतीति** ।। स्वस्य व्याप्यत्वे परव्याप्त्युपजीवनानु-पपत्तिरिति भावः । व्यभिचारोन्नायकतया ये दूषकत्वं मन्यन्ते तन्मतमाह- **साध्यरहितस्येति** ।। चरमपक्षमादौ दूषयति- **यदेति** ।। ननु पक्षे साध्याभावसिद्धिरेव कथं स्यादित्यत आह- **साध्याभावेति** ।। अन्यथा पक्षस्य विपक्षत्वाभावेन व्यभिचारोऽपि न स्यादिति भावः । ननूभयोः प्रतिबन्धसमर्थत्वेन प्रतिबन्धकत्वे प्रथमस्यैव किं विनिगमकमत आह- **प्रथमेति** ।। ननु साध्याभावसिद्धिश्च[1] प्रबल-प्रमाणविरोधोऽयं समबलस्याबाधकत्वात्[2] । तथा च कथं समबलविरोधान्तर्भाव इति चेत् । किमेतावता । प्रतिज्ञाविरोध एवास्यान्तर्भावो न तु पृथगित्येवा-स्माकमनुमतः पक्षो न तु सप्रतिसाधन एवास्यान्तर्भाव इत्यपि । एवकारोऽप्येतदर्थक एव । न चैवं व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वनिरासः किमर्थः, यावता तथा

---

१. साध्याभावसिद्धेश्च (?) २. अबाधकत्वात्

दूषकत्वेऽप्यव्याप्तावेवान्तर्भावस्य वक्तुं शक्यत्वादिति वाच्यम् । वस्तुगतिमनुरुध्य तथा निरासात्, न तु पृथक्त्वशङ्कयेति । प्रथमपक्षदूषणमाह- **व्याप्तेरिति**[1] ॥ विषम-व्याप्तस्योपाधेः साध्यव्याप्यत्वाभावेन तद्व्याप्त्युपजीवनानुपपत्तेरिति भावः । वस्तुतस्तु समव्याप्तोपाधिज्ञानेऽपि इदं व्याप्यं न भवतीति निश्चेतुमशक्यमेव यावतोभयोरपि व्याप्यत्वसम्भवादिति ।

विश्वमिथ्यात्वानुमाने प्रतिज्ञादिविरोधः

(टी.) प्रतिज्ञाविरोधादेरुदाहरणमाह-

सर्व एते दृश्यत्वानुमाने द्रष्टव्याः

'विवादपदं मिथ्या दृश्यत्वात् यत् दृश्यं तत् मिथ्या यथा शुक्तिरजतं तथा चेदं दृश्यं तस्मान्मिथ्या' इत्येतदनुमानं प्रतिज्ञाविरोधादीनामुदाहरणं ज्ञातव्यमिति ।

विश्वमिथ्यात्वप्रतिज्ञायाः प्रबलप्रमाणविरोधः

तत्कथमित्यतः प्रतिज्ञायाः प्रबलप्रमाणविरोधं तावदुपपादयति

प्रत्यक्षागमादिभिर्जगतः सत्यत्वात्

'सन् घटः' इत्यादिप्रत्यक्षेण, 'विश्वं सत्यम्' इत्याद्यागमेन, 'विवादपदं सत्यम् अर्थक्रियाकारित्वात्' इत्याद्यनुमानेन च जगतः सत्यत्वावधारणात् जगन्मिथ्या इति प्रतिज्ञा प्रबलप्रमाणविरुद्धा भवति ।

(वि.टि.) अनुमानविरोधत्रैविध्यस्य सप्रतिसाधनोपाध्याधिक्येनायुक्तता-माशङ्क्याधिक्ये निरस्ते आश्रयासिद्ध्याद्याधिक्यप्रयुक्तत्रैविध्यायोगनिरासस्य[2]

---

१. सर्वत्रैवमेव पाठः । परं विषमव्याप्ताविततीति प्रतीकेन भाव्यम् ।

२. त्रैविध्यायोगशङ्कानिरासस्य

उचितत्वेन मध्ये दृश्यत्वानुमानदोषप्रदर्शनस्यायुक्ततामाशङ्क्य तत्परिहारं सूचयितुमाह- **प्रतिज्ञाविरोधादेरिति ॥** आश्रयासिद्ध्यादेर्दोषत्वस्यैव निराकरिष्यमाणत्वेन दोषीभूतसप्रतिसाधनाद्यन्तर्भावकथनेन सकलानुमानदोषोक्तौ पर्यवसितायां सर्वानुमानदोषैकोदाहरणसौलभ्येन (दोषैकोदाहरणसौलभ्येन?) मध्ये दृश्यत्वानुमाने सकलदोषप्रदर्शनमित्येव वचनेन[1] शङ्कापरिहारः सूचितः । दृश्यत्वस्य साधने प्रमाणविरोधाद्यन्तर्भावेन[2] कथं सर्वदोषोदाहरणतेत्याशङ्क्य दृश्यत्वेन मिथ्यात्वानुमानत्वपथं[3] दर्शयितुमाह- **विवादपदमिति ॥ मिथ्येति ॥** सदसद्विलक्षणमित्यर्थः । मिथ्याशब्दोऽनिर्वाच्ये वर्तत इति पञ्चपादिकादर्शनात् । **दृश्यत्वादिति ॥** स्वभिन्ननित्यज्ञानविषयत्वादित्यर्थः । तेन विज्ञानानन्दादिशब्दानां परापरसामान्यवाचित्वस्य विवरणकाराभिमतत्वेन, स्वभिन्नज्ञानत्वस्य वृत्तावपि सत्त्वेन तद्विषयतया ब्रह्मणि व्यभिचारशङ्का निरस्ता । **शुक्तिरजतवदिति ॥** अवयवानारब्धरजतवदित्यर्थः । सद्विलक्षणं रजतमसद्विलणं ज्ञानाकरणकज्ञानविषयत्वात् घटवदिति दृष्टान्ते सदसद्विलक्षणत्वसिद्धौ न साध्यवैकल्यमिति पूर्वपक्ष्याशयः । यद्यपि चाद्वैतिनां भट्टरीत्या प्रयोग इति त्र्यवयवप्रयोग एवोचितः । तथापि उदाहरणादित्र्यवयवस्यापि प्रयोगस्य सूचनायोपनयादिप्रदर्शनम् । वक्ष्यमाणहेतूनामधिकत्वेन यथासङ्ख्यं पूर्वोक्तदोषोपपादकत्वायोगाद् योग्यताबलेन तत्तदुपपादनार्थत्वं सूचयन्नुत्तरग्रन्थं प्रबलप्रमाणविरोधोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे- **तत् कथमिति ॥** प्रतिज्ञाविरोधादीनामुदाहरणं कथमित्यर्थः । अन्येऽपि दोषा यथासम्भवं वक्ष्यमाणहेतुभिरुपपादयिष्यन्त इति तावच्छब्दार्थः । अथवा मानसिद्धत्वानुमानविरोधस्य वक्ष्यमाणत्वेनादिपदसङ्ग्राह्यानुमानविरोधोक्तेरानर्थक्यमाशङ्क्याह- **तत् कथमिति ॥** एवं चानुकूलतर्कसाहित्येन प्राबल्यज्ञानम् । प्रबलप्रमाणविरोधप्रदर्शनार्थमादिपदेनानुमानस्योक्तेर्न निरर्थकमिति भावः ।

---

१. सकलदोषप्रदर्शनमित्युदाहरणमित्येकवचनेन २. प्रमाणविरोधाद्यभावेन

३. मिथ्यात्वानुमानपथम्

प्रत्यक्षादेः सत्यत्वे कारकहेत्वभावात् (?) स्वरूपसत्सत्यत्वस्य च विरोध्यनापादकत्वात् । सत्यत्वपदं तदवधारणपरतया व्याख्यास्यन् प्रत्यक्षाद्युदाहरति- **सन् घट इति** ॥ सदसद्विलक्षणत्वसाधने सत्त्वज्ञानमपि विरोध्येवेति भावः । **अर्थक्रियेति** ॥ असद्विलक्षणत्वादित्यर्थः ।

दृश्यत्वानुमाने स्वरूपासिद्धिः

(टी.) **हेतोः स्वरूपासिद्धिमुपपादयति-**

तत्पक्षे दृश्यत्वस्य च मिथ्यात्वात्

'यत् दृश्यं तत् मिथ्या' इति व्याप्तिमङ्गीकुर्वता दृश्यत्वस्यापि मिथ्यात्वमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा दृश्यत्वस्य व्यभिचारापातात् । अतो दृश्यत्वहेतोर्मिथ्यात्वात् दृश्यत्वहेतुर्वादिनः स्वरूपासिद्ध एव ।

न मिथ्येत्यसदुच्यते येन हेतोः स्वरूपासिद्धिः स्यात् । किं नाम अनिर्वचनीयमेव । अतः अनिर्वचनीयदृश्यत्वस्य भावान्न स्वरूपासिद्धिरित्यत आह-

अनिर्वचनीयस्य प्रतिवादिनोऽसिद्धत्वात् ।

अनिर्वचनीयस्य दृश्यत्वस्य हेतुत्वाङ्गीकारेऽपि प्रतिवादितः स्वरूपासिद्धिर्भवत्येव । प्रतिवादिना जगति अनिर्वाच्यदृश्यत्वस्यानङ्गीकृतत्वादिति ।

यथा अग्निमत्वे साध्ये मलिनत्वामलिनत्वादिविशेषानपहाय धूममात्रं हेतुः तथा अनवधारितानिर्वचनीयत्वादिविशेषं दृश्यत्वमात्रं जगन्मिथ्यात्वे हेतुः किं न स्यादित्यत आह- **अनिर्वचनीयस्येति** ॥ शक्यते वक्तुं धूममात्रमग्निमत्वे हेतुरिति । मलिनधूमादौ वादिप्रतिवादिनोर्धूमत्वसम्मतेः ।

न चैवं प्रकृते । अनिर्वचनीयदृश्यत्वस्य प्रतिवादिनोऽसिद्धत्वात् । न हि गगननलिनासिद्धौ नलिनत्वसामान्यं तत्राङ्गीकर्तुं शक्यत इति ।

(वि.टि.) दृश्यत्वे मिथ्यात्वकथनार्थस्योत्तरग्रन्थस्य व्याप्तिकथनार्थत्वेन दोषाभावसाधकतया भासमानस्यायुक्ततामाशङ्क्याह- **हेतोरिति** ।। दृश्यत्वस्य मिथ्यात्वे सद्वैलक्षण्येन शशविषाणादिवत् स्वरूपेणैवाभावापत्त्याऽसिद्धिरिति तात्पर्यमिति भावः । दृश्यत्वस्य मिथ्यात्वमेव मास्तु अतो नासिद्धिरित्याशङ्क्याह- **यद् दृश्यमिति** ।। दृश्यत्वस्य मिथ्यात्वानभ्युपगमे[1] आश्रयासिद्धिरूपहेतुविरोध एव स्यादिति भावः । तत्पक्ष इत्यस्य प्रयोजनं सूचयन्नाह- **त इति**[2] ।। वादिन इति (अर्थः) । अनेनान्यतरासिद्धिकथनार्थता सूचिता । अनिर्वचनीयासिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरित्येवमप्रसिद्धविशेषणत्वोक्त्यर्थतयोत्तरग्रन्थस्य भानात् तस्य च दोषत्वाभावात् (?) हेतुदोषोपपादनमध्ये तत्कथं नानुपनयोच्यते (?) येन शशविषाणादितुल्यतयाऽसिद्धिः स्यात् । किन्तु अनिर्वचनीयतयाऽसद्विलक्षणत्वमपि । एवं च सदसद्विलक्षणस्यैव हेतुत्वान्न व्यभिचारो नाप्यसिद्धिरिति शङ्काशयः । तत्रानिर्वचनीयत्वं हेतुतावच्छेदके प्रविशति अथवा वस्तुतोऽनिर्वचनीये (दृश्यत्वे ?) दृश्यत्वत्वमात्रं हेतुतावच्छेदकमिति विकल्पावभिप्रेत्य प्रथमविकल्पनिरासार्थत्वेन तावद् ग्रन्थं योजयति- **अनिर्वचनीयदृश्यत्वस्येति**[3] ।। तथा च प्रतिवादिमते तादृशदृश्यत्वस्य शशविषाणादितुल्यत्वादन्यतरासिद्धिरिति भावः । द्वितीयकल्पनिरासार्थत्वेनापि ग्रन्थं योजयितुमाह- **धूममात्रं हेतुरिति** ।। धूमत्वावच्छिन्नव्याप्यताको धूमो हेतुरिति यावत् । **अवधीरितेति**[4] ।। अवधीरितः तिरस्कृतः अनादृतः हेतुतावच्छेदकेऽप्रवेशित इति यावत् । **दृश्यत्वमात्रमिति** ।। दृश्यत्वत्वमात्रावच्छिन्नव्याप्यताकदृश्यत्वमिति

---

१. दृश्यत्वानभ्युपगमे (?) २. अत इति

३. अनिर्वचनीयस्य दृश्यत्वस्येति ४. अनवधारितेति प्रचलितः पाठः ।

यावत् । दृष्टान्तवैषम्योक्तिपूर्वं ग्रन्थं व्याचष्टे- **शक्यत इति** ॥ वस्तुतोऽनिर्वचनीयस्योभयसिद्धत्वाभावेन तस्य सामान्यतो हेतुतेत्यपि न युक्तम्। आश्रयस्यैव सद्विलणत्वेनासत्त्वापत्त्या तत्र हेतुतावच्छेदकसामान्यतो हेतुत्वायोगादित्यर्थः । न चानिर्वचनीयं दृश्यत्वमिति स्वमतस्थितिमात्रमुक्तं दृश्यत्वमात्रं वस्तुतोऽसद्विलक्षणं दृश्यत्वं वा हेतुरित्युक्तौ न कोऽपि दोष इति वाच्यम् । लाघवेन सद्वैलक्षण्यस्यैवासिद्धिप्रयोजकतया दृश्यत्वे तदभ्युपगमेऽसिद्धिपरिहारायोगादिति भावः । एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेन वा नहीतिग्रन्थो हिशब्दशङ्कानिरासार्थ(त्व?)मङ्गीकृत्य व्याख्येया (यः?) । भावस्तु स एव ।

दृश्यत्वहेतोर्व्यभिचारः

(टी.) दृश्यत्वहेतोरव्याप्तिमुपपादयति-

आत्मनोऽपि दृश्यत्वात्

सत्यत्वेनाङ्गीकृतस्यात्मनो विपक्षत्वात् तत्र च दृश्यत्वहेतोर्वर्तमानत्वात् व्याप्तिहीनोऽप्यसौ भवति । एतेन व्यतिरेकदृष्टान्तात् साधनाव्यावृत्तिश्चोपपादिता भवति ।

दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम्

शुक्तिरजतादिदृष्टान्ते साध्याननुगममुपपादयति-

शुक्तिरजतादेरनिर्वचनीयत्वाभावात्

मिथ्यापदेन अनिर्वचनीयत्वमभिमतं वादिनः । तच्च दृष्टान्ते शुक्तिरजतनादौ न विद्यते । 'असदेव रजतं प्रत्यभात्' इति बाधकप्रत्ययेन असत्त्वावधारणात् । अतः शुक्तिरजतादिदृष्टान्तः साध्यविकलो भवति ।

(वि.टि.) हेतुविरोधस्य पूर्वग्रन्थेनैव सिद्धेरुत्तरग्रन्थानुपयोगमाशङ्क्याव्याप्तिरूपहेतुविरोधान्तरोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे- **दृश्यत्वहेतोरिति** ॥ ननु विशिष्टस्या-

न चैवं प्रकृते । अनिर्वचनीयदृश्यत्वस्य प्रतिवादिनोऽसिद्धत्वात् । न हि गगननलिनासिद्धौ नलिनत्वसामान्यं तत्राङ्गीकर्तुं शक्यत इति ।

(वि.टि.) दृश्यत्वे मिथ्यात्वकथनार्थस्योत्तरग्रन्थस्य व्याप्तिकथनार्थत्वेन दोषाभावसाधकतया भासमानस्यायुक्ततामाशङ्क्याह- **हेतोरिति** ॥ दृश्यत्वस्य मिथ्यात्वे सद्वैलक्षण्येन शशविषाणादिवत् स्वरूपेणैवाभावापत्त्याऽसिद्धिरिति तात्पर्यमिति भावः । दृश्यत्वस्य मिथ्यात्वमेव मास्तु अतो नासिद्धिरित्याशङ्क्याह- **यद् दृश्यमिति** ॥ दृश्यत्वस्य मिथ्यात्वानभ्युपगमे[१] आश्रयासिद्धिरूपहेतुविरोध एव स्यादिति भावः । तत्पक्ष इत्यस्य प्रयोजनं सूचयन्नाह- **त इति**[२] ॥ वादिन इति (अर्थः) । अनेनान्यतरासिद्धिकथनार्थता सूचिता । अनिर्वचनीयासिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरित्येवमप्रसिद्धविशेषणत्वोक्त्यर्थतयोत्तरग्रन्थस्य भानात् तस्य च दोषत्वाभावात् (?) हेतुदोषोपपादनमध्ये तत्कथं नानुपनयोच्यते (?) येन शशविषाणादितुल्यतयाऽसिद्धिः स्यात् । किन्तु अनिर्वचनीयतयाऽसद्विलक्षणत्वमपि । एवं च सदसद्विलक्षणस्यैव हेतुत्वान्न व्यभिचारो नाप्यसिद्धिरिति शङ्काशयः । तत्रानिर्वचनीयत्वं हेतुतावच्छेदके प्रविशति अथवा वस्तुतोऽनिर्वचनीये (दृश्यत्वे ?) दृश्यत्वत्वमात्रं हेतुतावच्छेदकमिति विकल्पावभिप्रेत्य प्रथमविकल्पनिरासार्थत्वेन तावद् ग्रन्थं योजयति- **अनिर्वचनीयदृश्यत्वस्येति**[३] ॥ तथा च प्रतिवादिमते तादृशदृश्यत्वस्य शशविषाणादितुल्यत्वादन्यतरासिद्धिरिति भावः । द्वितीयकल्पनिरासार्थत्वेनापि ग्रन्थं योजयितुमाह- **धूममात्रं हेतुरिति** ॥ धूमत्वावच्छिन्नव्याप्यताको धूमो हेतुरिति यावत् । **अवधीरितेति**[४] ॥ अवधीरितः तिरस्कृतः अनादृतः हेतुतावच्छेदकेऽप्रवेशित इति यावत् । **दृश्यत्वमात्रमिति** ॥ दृश्यत्वत्वमात्रावच्छिन्नव्याप्यताकदृश्यत्वमिति

---

१. दृश्यत्वानभ्युपगमे (?)   २. अत इति

३. अनिर्वचनीयस्य दृश्यत्वस्येति   ४. अनवधारितेति प्रचलितः पाठः ।

यावत् । दृष्टान्तवैषम्योक्तिपूर्वं ग्रन्थं व्याचष्टे- **शक्यत इति** ॥ वस्तुतोऽनिर्वचनीयस्योभयसिद्धत्वाभावेन तस्य सामान्यतो हेतुतेत्यपि न युक्तम्। आश्रयस्यैव सद्विलणत्वेनासत्त्वापत्त्या तत्र हेतुतावच्छेदकसामान्यतो हेतुत्वायोगादित्यर्थः । न चानिर्वचनीयं दृश्यत्वमिति स्वमतस्थितिमात्रमुक्तं दृश्यत्वमात्रं वस्तुतोऽसद्विलक्षणं दृश्यत्वं वा हेतुरित्युक्तौ न कोऽपि दोष इति वाच्यम् । लाघवेन सद्वैलक्षण्यस्यैवासिद्धिप्रयोजकतया दृश्यत्वे तदभ्युपगमेऽसिद्धिपरिहारायोगादिति भावः । एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेन वा नहीतिग्रन्थो हिशब्दशङ्कानिरासार्थ(त्व?)मङ्गीकृत्य व्याख्येया (यः?) । भावस्तु स एव ।

दृश्यत्वहेतोर्व्यभिचारः

(टी.) दृश्यत्वहेतोरव्याप्तिमुपपादयति-

आत्मनोऽपि दृश्यत्वात्

सत्यत्वेनाङ्गीकृतस्यात्मनो विपक्षत्वात् तत्र च दृश्यत्वहेतोर्वर्तमानत्वात् व्याप्तिहीनोऽप्यसौ भवति । एतेन व्यतिरेकदृष्टान्तात् साधनाव्यावृत्तिश्चोपपादिता भवति ।

दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम्

शुक्तिरजतादिदृष्टान्ते साध्याननुगममुपपादयति-

शुक्तिरजतादेरनिर्वचनीयत्वाभावात्

मिथ्यापदेन अनिर्वचनीयत्वमभिमतं वादिनः । तच्च दृष्टान्ते शुक्तिरजतनादौ न विद्यते । 'असदेव रजतं प्रत्यभात्' इति बाधकप्रत्ययेन असत्त्वावधारणात् । अतः शुक्तिरजतादिदृष्टान्तः साध्यविकलो भवति ।

(वि.टि.) हेतुविरोधस्य पूर्वग्रन्थेनैव सिद्धेरुत्तरग्रन्थानुपयोगमाशङ्क्याव्याप्तिरूपहेतुविरोधान्तरोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे- **दृश्यत्वहेतोरिति** ॥ ननु विशिष्टस्या-

त्मनो मिथ्यात्वेन नाव्याप्तिरित्याशङ्क्याह- **सत्यत्वेनेति** ॥ नित्यं हि ज्ञानं विशुद्धचैतन्यं न च तद्विषयता जगतः सम्भवति। तस्य जगत्सम्बन्धायोगादतोऽ-सिद्धिपरिहाराय स्वभिन्नज्ञानविषयतयैव हेतुः । तथा च सत्यत्वेनाभिमतस्य विशुद्धचैतन्यात्मकस्यात्मनोऽपि साऽस्त्येव । मूलाविद्यानिवर्तकचरमवृत्ति-विषयत्वात्। न च सा ज्ञानमेव नेति वाच्यम्। अविद्यानिवर्तकत्वाभावापत्तेः। अज्ञानमिति नञो ज्ञानविरोधिवाचित्वाभ्युपगमेनान्यस्याज्ञानाविरोधित्वात् । न च वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यमेवाविद्याविरोधितया तन्निवर्तकमिति वाच्यम्। तस्यापि शुद्धचैतन्यभिन्नत्वात् । न च तस्य भिन्नत्वे तद्विषयकता (?) न शुद्धे इति वाच्यम्। एकविषयकत्वेनैवाज्ञाननिवर्तकत्वेन वृत्त्यवच्छिन्नस्य शुद्धाविषयकत्वे तद्विषयकमूलाज्ञानानिवर्तकत्वापत्तेः। न च ज्ञानत्वेनैवाज्ञाननिवर्तकता वृत्तिस्तु[1] अन्या न निवृत्तिप्रतिबन्धिका (?)। निवृत्तिप्रतिबन्धकस्य (कत्वस्य?) नास्ति न प्रकाशत इत्यादिव्यवहारयोग्यतारूपस्यावरणस्य निवृत्त्यर्था । अत एव घटज्ञानेन (पटाज्ञानेन ?) पटाज्ञाननिवृत्तिर्नापद्यते । ज्ञानत्वेन चैतन्यस्य विरोधित्वेऽपि पटाज्ञाननिवृत्तिप्रतिबन्धकपटावरणनिवर्तकवृत्त्यभावात् । एवं च न ब्रह्मणि ज्ञानविषयतापत्तिरिति वाच्यम्। एवं हि स्वभिन्नपदवैयर्थ्यापत्तेः। चैतन्ये ज्ञानविषयत्वस्यैवाभावात्। न च ज्ञानविषयत्वमेव हेतुरस्त्विति वाच्यम्। चैतन्यस्यापि स्वविषयकत्वस्यावश्यं वाच्यत्वात् । अन्यथा तव मुक्तौ पदार्थान्तराभावेन तद्विषयकत्वायोगे सति स्वविषयत्वस्याप्यभावे ज्ञानरूपता-व्याघातात्। न च तद्वारणार्थमेव तर्हि स्वभिन्नपदमिति वाच्यम्। वृत्त्यवच्छिन्न-स्यापि ज्ञानत्वेन स्वभावभङ्गपरिहारे[2] शुद्धविषयकत्वावश्यम्भावे व्यभिचर-तादवस्थ्यात् । न च विशिष्टस्य ज्ञानत्वमेव नेति वाच्यम्। तस्यैव ज्ञानपद-

---

१. वृत्तिस्तु अज्ञाननिवृत्तिप्रतिबन्धकनास्तिन प्रकाशत इत्यादिव्यवहारयोग्यत्व-रूपस्यावरणस्य निवृत्त्यर्था- इति पाठः सम्भाव्यते ।

२. स्वभावभङ्गपरिहाराय

शक्यत्वाभ्युपगमात् । जगति विशुद्धचैतन्यविषयत्वाभावेन विशिष्टस्याज्ञानत्वे हेत्वसिद्ध्यापत्तेश्चेति भावः । साध्यस्येत्यादौ दृष्टान्तविरोधत्वेन वैधर्म्यदृष्टान्तविरोधस्यापि दोषत्वोक्तेः उत्तरग्रन्थे च तस्यानुक्तत्वात् एतस्यैव ग्रन्थस्य साधनव्यावृत्त्यभावप्रतिपादनार्थतामाह- **एतेनेति** ।। दृश्यत्वहेतोः केवलान्वयित्वानभ्युपगमादन्वयव्यतिरेकितैव वाच्यम् । तत्र व्यतिरेके आत्मैव दृष्टान्त इति दृश्यत्वसत्त्वेन साधनव्यावृत्त्यभावरूपवैधर्म्यदृष्टान्तविरोध इति भावः । साध्याननुगमरूपसाधर्म्यदृष्टान्तविरोधोपपादनार्थत्वेनोत्तरग्रन्थं व्याचष्टे- **शुक्तीति** ।। साध्यवैकल्यार्थं मिथ्यात्वाभावे वक्तव्येऽनिर्वचनीयाभावोक्तिमयुक्तामाशङ्क्याह- **मिथ्येति** ।। (मिथ्यैवेति) असत्त्वस्यैवावधारणेन तद्वैलक्षण्यायोगात् तद्घटितमिथ्यात्वस्य दृष्टान्तेऽभाव इत्यर्थः । असत्त्वानुभवबाधितमसद्वैलक्षण्यानुमानमिति भावः ।

विश्वमिथ्यात्वानुमाने दृष्टान्ते साधनवैकल्यम्

(टी.) तत्र साधनाननुगमं चोपपादयति-

अनिर्वचनीयदृश्यत्वाभावात्

अनिर्वचनीयं हि दृश्यत्वं साधनमभिमतम् । न तत् शुक्तिरजतादौ वर्तत इति दृष्टान्तः साधनविकलो भवति । अनिर्वचनीयतया अभिमतस्य शुक्तिरजतादेर्दृश्यत्वाभावादिति वा । शुक्त्यादेरेव दृग्विषयत्वेन "[1]रजतादिकं दृष्टम्' इति भ्रममात्रम् । तन्मतेऽपि अनिर्वचनीयस्य दृश्यत्वाभावादिति वा । तैरपि शुक्तिरजतादेः न ऐन्द्रियकदृग्विषयत्वम् अङ्गीकृतम् । प्रतीतिसमय एवोदयाभ्युपगमात् । इन्द्रियस्याधिष्ठानग्रहण एव व्यापारोररीकरणात् । शुक्त्याद्यवच्छिन्नात्माविद्याकल्पितमारोपिततयैव अवभासत इति तत्प्रक्रिया ।

---

१. रजतं दृष्टम् (पा.)

(वि.टि.) साधनाननुगमरूपसाधर्म्यदृष्टान्तविरोधान्तरोपपादनार्थं अनिर्वचनीये-त्यादिग्रन्थं व्याचष्टे- **तत्रेति** ॥ असिद्धिरूपहेतुविरोधोपपादनसमये हेतु-विकल्पानुरोधादिमपि ग्रन्थमुभयथा व्याख्यातुमाह- **अनिर्वचनीयं हीति** ॥ एवं च मन्मते साधनवैकल्यमिति भावः । दृश्यत्वमात्रस्य हेतुत्वविकल्पपक्षेऽपि ग्रन्थं योजयति- **अनिर्वचनीयतयेति** ॥ पूर्वोक्तदृश्यत्वस्य शुद्धचैतन्येऽपि सत्त्वेन व्यभिचारपरिहाराय इन्द्रियसम्प्रयोगजन्यज्ञानविषयत्वं दृश्यत्वं हेतुर्वाच्यः । तस्य च मन्मते तावच्छुक्तिरजतेऽभाव[1] इत्यर्थः । ननु शुक्तिरजतज्ञानेऽपि इन्द्रिय-संयोगजन्यत्वस्य ज्ञानमिदमिन्द्रियसंयोगजन्यं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वा-दित्यनुमानेन सिद्धस्य सत्त्वाज्ज्ञानविषयीभूतं तदप्यङ्गीकार्यम् । तथा च न साधनस्याभाव इत्याशङ्क्याह- **शुक्त्यादेरेवेति** ॥ शुक्तिरजतज्ञानमिन्द्रियसंयोग-जन्यमिति ज्ञानं भ्रम एवेति[2] न ज्ञानानुरोधात् वस्तुतो रजतांशे पूर्वोक्त-दृश्यत्वापत्तिरिति भावः । **दृष्टमिति** ॥ स्वेन्द्रियसंयोगजन्यज्ञानविषय इत्यर्थः । इन्द्रियसंयोगान्वयव्यतिरेकानुविधानं पुरोवर्त्यंश एवेति वक्तुं शुक्त्यादेरित्या-द्युक्तम् । ननु दोषस्यैव तत्र सम्प्रयोगत्वात् तस्यातथात्वेऽपीन्द्रियजन्यज्ञान-विषयत्वस्यैव हेतुत्वात् न मन्मते साधनाननुगम इत्याशङ्क्य परमते साधनाननुगम-प्रतिपादनार्थत्वेन व्याचष्टे- **तन्मतेऽपीति** ॥ तमेवोपपादयति- **तैरपीति** ॥ कुतो नाङ्गीकार इत्यत आह- **प्रतीतीति** ॥ प्रतीतिमात्रसत्ताकस्य प्रतीतिः प्रागसत्त्वात् प्रतीतिजनकसंयोगासम्भवात् संयोगं विनाऽनिर्वचनीयरजतासिद्धिप्रसङ्ग-भयेनेन्द्रियस्य जनकत्वानभ्युपगमाच्चोक्तदृश्यत्वाभ्युपगम इत्यर्थः । तन्मते तर्हीन्द्रियानुविधानस्य कथमुपपत्तिरित्याशङ्क्येन्द्रियस्येत्युक्तम् ।

दृश्यत्वानुमाने सप्रतिसाधनत्वम्

(टी.) प्राक् दृष्टान्तविरोधाभिधानानन्तरं प्रतिज्ञायाः समबलप्रमाणविरोधस्य सप्रतिसाधनसञ्ज्ञा विहिता । अतस्तेनैवक्रमेण तमुपपादयति-

---

१. भाववत् शुक्तिरजतेऽभावः २. इन्द्रियसम्प्रयोगजन्यमपि भ्रम एवेति ।

मानसिद्धत्वादिति सप्रतिसाधनत्वाच्च

'जगत् सत्यं मानसिद्धत्वात् ब्रह्मवत्' इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् जगन्मिथ्येति प्रतिज्ञा सत्प्रतिपक्षा भवति। चशब्देन अमानसिद्धत्वमुपाधिं सूचयति। तद्धि मिथ्यात्वव्यापकं शुक्तिरजतादौ दृष्टम्। दृश्यत्वाव्यापकं च, जगति दृश्यत्वे विद्यमानेऽप्यभावात्। अतो जगतो व्यावर्तमानं अमानसिद्धत्वं मिथ्यात्वमपि व्यावर्तयतीति।

(वि.टि.) नन्वेवमिन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वानभ्युपगमे लिङ्गादेरपि व्यापाराभावे शुक्तिरजतस्य ज्ञानविषयत्वमेव न स्यादित्याशङ्कानिराकरणार्थं शुक्त्यादीत्युक्तम्। एषा हि तन्मतस्थितिः। सतो बोधायोगाद् देशान्तरे सतोऽपि सन्निकर्षाभावाद् अत्यन्तासतश्च ज्ञानाकरणकज्ञानविषयत्वाभावात् सदसद्विलक्षणं पुरोवर्तिरजतमुपेयम्। तत्र तस्योपादानापेक्षायां रजतावयवानामसम्भवात् शुक्त्यादेश्चाज्ञानाविषयत्वात्[1] तदवच्छिन्नचैतन्येऽज्ञानाभ्युपगामत् तस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां रजतहेतुत्वात् तदारब्धं रजतं प्रमाणवृत्तिव्यतिरेकेणैव साक्षिणा भास्यत इति प्रतिज्ञाविरोधप्रकरण एव तद्रूपतया सप्रतिसाधनोपन्यासस्योचितत्वात् दृष्टान्तविरोधानन्तर्यस्यायुक्ततामाशङ्क्याह- **प्रागिति**॥ विरोधोक्तिक्रम उपपादनक्रमे नियामक इति भावः।

समबलविरुद्धसाध्यसाधकप्रतिरुद्धस्य सप्रतिसाधनत्वात् विरुद्धसाध्यस्य चानुक्तेर्न्यूनतामाशङ्क्याह- **जगदिति**॥ **मानसिद्धत्वादिति**॥ केवलान्वयिभिन्नभावधर्मवत्त्वादित्यर्थः। शक्यत्वादित्यनेनानुकूलतर्काप्रतिसन्धाने समबलतापि सम्भवतीति सूचितम्। उपाधिदोषस्यापि स एवेत्यनेनोक्तेः। तत्रापि दृश्यत्वानुमानस्योदाहरणतया तदनुपपादने मूलस्य न्यूनतामाशङ्क्याह- **चशब्देनेति**॥ अमानसिद्धत्वम् असत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वमित्यर्थः। नन्विदं न साध्यव्यापकं

---

१. अज्ञानानङ्गीकारादित्यर्थः।

दृष्टान्ते शुक्तिरजतादावसत्त्वस्याभावादित्याशङ्क्याह- **तद्धीति** ।। असदेवेदं प्रत्यभादिति प्रतीतिबलेनासत्त्वस्यावधारणादिति भावः । जगत्यसत्त्वं त्वयाऽपि न स्वीकृतमित्यभिप्रेत्य साधनाव्यापकतामाह- **दृश्यत्वाव्यापकं चेति** ।। तावता कोऽनुमानदोष इत्यत आह- **अत इति** ।। सप्रतिसाधनोन्नायकतयैवोपाधेरुपयोग इति भावः ।

वर्तमानमात्रग्राहिणा प्रत्यक्षेण विश्वमिथ्यात्वप्रतिज्ञाया अविरोधाशङ्का

(टी.) यदुक्तं 'जगन्मिथ्या' इति प्रतिज्ञा प्रत्यक्षविरुद्धेति । तदयुक्तम् । अनुमानेन ह्येष्यत्कालीनबाध्यत्वं साध्यते । न च तदभावं गोचरयितुं प्रत्यक्षमीष्टे येन तद्विरोधोऽनुमानस्य स्यात् । वर्तमानमात्रग्राहित्वात् प्रत्यक्षस्य । न हि भिन्नविषययोर्बाध्यबाधकभावोऽस्ति । न हि भवति आमघटश्यामताप्रत्यक्षेण पाकरक्तताप्रमाणस्य बाध इत्याशङ्क्य परिहरति-

जगत्सत्यत्वग्राहिप्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वे अनुमानागमप्रामाण्यग्राहिणोऽपि प्रत्यक्षत्वाविशेषात् उत्तरक्षणे प्रामाण्यं न सेत्स्यतीति भेदादिवाक्यानामेव प्रामाण्यं स्यात् ।

प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहितानियमनिरासः

यो हि जगत्सत्यत्वग्राहिप्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वम् अङ्गीकुर्यात् स प्रष्टव्यः जगन्मिथ्यात्वग्राहिणः अनुमानस्य 'नेह नानास्ति किञ्चन' इत्याद्यागमस्य च प्रामाण्यं केन गृह्यत इति । न तावत् स्वेन । स्वप्रामाण्य-विषयत्वाननुभवात् । नाप्यनुमानाद्यन्तरेण । अनवस्थापातात् । प्रत्यक्षेण चेत् तर्हि तस्यानुमानागमप्रामाण्यग्राहिणः प्रत्यक्षस्यापि प्रत्यक्षत्वाविशेषात् वर्तमानमात्रग्राहित्वं स्यात् । तथा च न तेनोत्तरक्षणे अनुमानादि-प्रामाण्यसिद्धिः । जगन्मिथ्यात्वानुमानादेः उत्तरक्षणे प्रामाण्यासिद्धौ च 'द्वा

सुपर्णा' इत्यादिभेदवाक्यानां 'विश्वं सत्यम्' इत्यादि विश्वसत्यत्ववाक्यानां मानसिद्धत्वाद्यनुमानानां चोत्तरक्षणे प्रामाण्यं स्यात् । परस्परविरुद्धयोः अन्यतरनिषेधस्य अन्यतरविधिनान्तरीयकत्व[1]नियमादिति । न चोत्तरक्षणे अनुमानादिप्रामाण्यग्राहकं प्रत्यक्षान्तरं भविष्यतीति वाच्यम् । उक्तरीत्या तत्र प्रामाण्याभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् ।

(वि.टि.) दृश्यत्वानुमाने उक्तदोषोदाहरणताया उपपादितत्वादुत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्य प्रबलप्रमाणविरोधोद्धारशङ्कानिरासार्थत्वं वक्तुमाह- **यदुक्तमिति ॥** सद्विलक्षणत्वे साध्यप्रविष्टे सत्त्वमबाध्यत्वं तदभावश्च साध्यप्रविष्टः । बाधश्च कालत्रयासत्त्वप्रमा । एवं च स्वकीयेदानीन्तनतादृशज्ञानाभावस्य सन्नित्यादिप्रत्यक्षेण ग्रहणेऽपि नागामितादृशज्ञानाभावग्रहणम् । योग्यमात्रग्रहण एव प्रत्यक्षस्य सामर्थ्यात् । तथा च भाविबाधकविषयानुमानस्य पूर्वं तादृशज्ञानाभावविषयप्रत्यक्षेण सह समानविषयत्वाभावान्न विरोधः । प्राक्कालीनघटश्यामताग्राहिणेव भाविरक्तताप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । प्रामाण्यस्यान्येन ग्रहणे क्व प्रामाण्यप्रत्यक्षप्रतिबन्दिरित्यतः[2] प्रत्यक्षं परिशेषयितुमाह- **यो हीति[3] ॥ स्वेति ॥** उभयोरपि प्रपञ्चासत्त्वमात्रग्राहित्वादिति भावः । **अनवस्थानेति ॥** नन्वत्र कथमनवस्था । मिथ्यात्वानुमानादिप्रामाण्यग्रहे प्रामाण्यग्रहस्यानावश्यकत्वात् । न च स्वविषये संशयादिप्रतिबन्धाय तदपेक्षेति वाच्यम् । अप्रामाण्यशङ्काशून्यत्वेनैव तस्य तत्प्रतिबन्धकत्वात् । न च लाघवेन गृहीतप्रामाण्यकज्ञानत्वेनैव तत्प्रतिबन्धकमिति प्रामाण्यग्रहावश्यम्भावेनानवस्थापत्तेश्चेति वाच्यम् । तवापि सत्यत्वानुमानादिप्रामाण्यग्रहे तौल्यात् । प्रत्यक्षेऽपि प्रामाण्यग्रहावश्यम्भावापतितानवस्थापत्तेरिति चेत् । न । प्रामाण्यज्ञानस्य साक्षिरूपस्य प्रत्यक्षस्य

---

१. विधिनान्तरीयकत्वात् (पा.)

२. प्रतिबन्दीत्यतः

३. यो जगत्सत्यत्वग्राहिप्रत्यक्षस्येति प्रचलितपाठः ।

स्वप्रामाण्यविषयत्वेनानवस्थापरिहारसम्भवेन पूर्वोक्तप्रकारेणानवस्थानादि-त्याशयात्[१] । यद्वाऽ(न?)वस्थाने दाढर्यमनुकूलतर्कसा(रा?)हित्यं तद्भाव-स्योत्तरोत्तरानुमानेष्वपि आपातसत्त्वादित्यर्थः[२] (?)। प्रत्यक्षं परिशेषयित्वा ग्रन्थं व्याचष्टे- **प्रत्यक्षेण चेदित्यादिना ॥** अबाधितार्थकत्वं हि प्रामाण्यम् । एवं मिथ्यात्वानुमानस्याबाधितार्थकत्वं नाम कालत्रयासत्त्वप्रमाविषयत्वाभावः । तत्र प्रत्यक्षेण विषयत्वाभावप्रमाया वर्तमानाया अभावज्ञानेऽपि[३] नोत्तरक्षणवर्तिन्याः प्रमाया अभावो गृहीतुं शक्य इति त्वद्रीत्यैव सिद्धम् । तथा च किञ्चिद्विषयत्वा-भावप्रमाया अभावेनैव न विषयत्वाभावसिद्धिः[४] । किञ्चिद्ब्रह्मप्रमाया अभावेऽपि ब्रह्माभावसिद्ध्या व्यभिचारात् । एवं च सत्यपि प्रामाण्यप्रत्यक्षे विषयत्वाभावरूप-सत्यत्वप्रमाशब्देनानुमानेन वा कर्तुं शक्यैव । एवं नेहेत्यादेरबाधितत्वं (नाम) भेदाभावासत्वप्रमाया अभावः । तत्रापि सत्यत्वरीत्या न किञ्चित्प्रमाभावमात्रेण भेदाभावासत्त्वाभावसिद्धिरिति भेदाभावाभावरूपभेदप्रमा भेदवाक्येनाप्रत्यूहं कर्तुं शक्येति मिथ्यात्वानुमानादिप्रामाण्यग्रहोऽस्मदभिमतप्रमाणपरिपन्थी न स्यात् । तस्मात् प्रत्यक्षेण सर्वस्यापि विषयत्वाभावप्रमाया भेदाभावासत्त्वप्रमाया वा अभावग्रहणात् तयोरभावग्रहणेन[५] मदभिमताप्रमाप्रतिबन्धो वाच्यः । एवं सति सन्निधिप्रत्यक्षेणापि[६] सकलबाधकप्रमाविरहज्ञानात् त्वदीयानुमानं प्रबलप्रमाण-विरुद्धमिति तात्पर्यम् । अक्षरार्थस्तु- **वर्तमानेति** ॥ योग्येत्यर्थः । **तथात्वे चेति**[७] ॥ उत्तरकालीनप्रमाविरहस्य सिद्धिरित्यर्थः । **प्रामाण्यासिद्धौ चेति** ॥ सकलप्रमाविरहनिश्चयेन विषयाभावाभावनिश्चय इत्यर्थः[८] । **उत्तरेति** ॥ मिथ्यात्वानुमानादिप्रामाण्यज्ञानोत्तरकालेऽपि प्रमाजनकता स्यादित्यर्थः । ननु

१. तव पक्षे इति भावः (स.)
२. आपातादित्यर्थः
३. अभावे ज्ञातेऽपि
४. विशेषाभावेन न सामान्याभावसिद्धिरिति भावः (सं.)
५. मानेनेत्युपस्कर्तव्यम्
६. वर्तमानकालीनप्रत्यक्षेणापीत्यर्थः स्यात् (सं)
७. तथा चेति प्रचलितपाठः ।
८. न सिद्धिरित्यर्थः

भेदादिज्ञानोत्पत्तावपि तस्य प्रमात्वं कुत इत्यत आह- **परस्परेति** ॥ मिथ्यात्वानुमानदिविषयाभावाभावस्य प्रमाणाभावेन सत्त्वात्[1] तद्विषयाभावेनावश्यं भवितव्यम् । परस्पराभावरूपयोर्मध्येऽन्यतराभावेऽन्यतरसत्त्वनियमादिति तदवगाहिनो भेदादिवाक्यजन्यज्ञानस्यावश्यकं प्रामाण्यमित्याशयः । ननूत्तरकालीनाया मिथ्यात्वानुमानादिविषयाभावप्रमाया अनुमानेनैवाभावावगमात् न मिथ्यात्वानुमानादिप्रामाण्यग्रहे सत्यत्वागमादिः प्रमाजनक इत्याशङ्क्याह- **न चेति** ॥ **उक्तेति** ॥ तस्याप्यबाधितार्थवत्त्वेन ज्ञातस्यैव पूर्वरीत्या स्वार्थसत्तानिश्चयरूपत्वादनवस्थाऽनुकूलतर्कराहित्यं चेत्यर्थः ।

साक्षिप्रमाणस्य भाव्यर्थग्राहित्वम्

(टी.) ननु न सर्वप्रत्यक्षं वर्तमानमात्रग्राहीत्युच्यते । किन्तु साक्षिव्यतिरिक्तमेव । साक्षी तु एष्यदपि गृह्णाति । अतस्तेन उत्तरक्षणेऽपि अनुमानागमप्रामाण्यं सेत्स्यति इत्याशङ्क्य परिहरति-

तस्य साक्षिसिद्धत्वं चेत् जगत्सत्यत्वमपि साक्षिसिद्धम्

यदि अनुमानादिप्रामाण्यस्य साक्षिसिद्धत्वमुच्यते, हन्त तर्हि जगत्सत्यत्वमपि साक्षिप्रत्यक्षसिद्धमिति ब्रूमः । [2]तथा च साक्षिणो वर्तमानमात्रग्राहित्वाभावात् तेन एष्यत्कालीनजगद्बाधाभावसिद्धिसम्भवात् प्रत्यक्षविरोधोऽनुमानस्य दुर्वार एवेति ।

(वि.टि.) ननु मन्मतेऽतीन्द्रियस्यापि मनःप्रभृतेः साक्षिवेद्यत्वेनोत्तरकालीनबाधकविरहस्य सुतरां साक्षिप्रत्यक्षेण गृहीतुं शक्यत्वान्न मदीयानुमानादिसत्त्वे सत्यत्वानुमानादिसम्भव इत्याशङ्कोत्तरत्वेनोत्तरग्रन्थं व्याचष्टे- **नन्वित्यादिना** ॥ एष्यदिति अयोग्यमपीत्यर्थः । ननु तयोः[3] साक्षिमात्रशरणत्वे कथं निर्णय इत्यत आह- **तथा चेति** ॥ साक्षिणा प्रथमं सत्यत्वे गृहीते तद्विरोधेनानु-

---

१. असत्त्वादिति स्यादिति भाति (स.) २. तथापि (पा.) ३. ननूभयोः

मानासत्यत्वे न तत्र साक्षिणा प्रामाण्यग्रहः सम्भवतीति वैषम्यमित्याशयः। वस्तुतः कालत्रयासत्त्वमेव लाघवादिना बाध्यत्वं तदभावश्च वर्तमानत्व-मात्रग्राहकेणापि प्रत्यक्षेण गृहीत इति तद्विरोधोऽपरिहार्य इति भावः।

सम्भावितव्यभिचारेण प्रत्यक्षेण विश्वमिथ्यात्वप्रतिज्ञाया अविरोधाशङ्का

(टी.) अन्यस्त्वाह, न प्रत्यक्षेणानुमानस्य विरोधः। प्रत्यक्षस्य तत्र तत्र शुक्तिरजतादौ व्यभिचारो दृश्यते। ततश्च न तत्प्रामाण्ये विश्वासः सम्भ-वति। अविश्वस्तप्रामाण्येन च कथमनुमानस्य विरोधः स्यादिति।

तन्निरासः

तत्राह—

व्यभिचारश्चेदागमार्थानुमानिर्दोषत्वाध्यवसाये च समः

प्रत्यक्षस्य व्यभिचारदर्शनात् अविश्वसनीयत्वं वदन् वादी प्रष्टव्यः 'नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यागमस्य अशेषभेदाभावोऽर्थः, दृश्यत्वानुमानं निर्दोषं, मानसिद्धत्वाद्यनुमानं सदोषं इत्यध्यवसायः केन प्रमाणेनेति। न तावत् स्वेनैव। अननुभवात्। नाप्यागमाद्यन्तरेण। अनवस्थापातात्। प्रत्यक्षेण चेत्, तर्हि प्रत्यक्षस्य तत्र तत्र व्यभिचारदर्शनात् इदमपि प्रत्यक्षमविश्वस-नीयम्। तथा च न तेनागमार्थाध्यवसायः सिद्ध्यतीति। अनुमाया अनिर्दोषत्वाध्यवसाय इति च योज्यम्। यद्यप्यत्र पूर्वोक्तमेवानिष्टं शक्यते वक्तुं तथापि तत् शिष्यैरेव शक्यते ज्ञातुमिति दूषणान्तरमेवोक्तम्। अभेदागमस्याभेदार्थत्वाध्यवसायानुपपत्तिरेवानिष्टा।

(वि.टि.) नन्वप्रामाण्यशङ्काशून्यस्य ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकता। अन्यथा पीतभ्रमे शुक्लत्वानुमित्यभावापत्तेः। न च तत्सत्त्वप्रत्यक्षेण[1]। शुक्तिरजतादिज्ञान-

---

१. तत्सत्वप्रत्यक्षेणेति

साम्येनार्थाभावेऽपि सत्त्वप्रत्यक्षसम्भवशङ्कासत्त्वात्। अतो (न?) मिथ्यात्वानुमानादिप्रतिबन्ध इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनोत्तरग्रन्थं व्याचष्टे- **अन्य इत्यादिना** ॥ अयमागमार्थ इत्यध्यवसायेऽनुमानिर्दोषत्वस्य चाध्यवसाये इति मूलार्थः। नापीति टीकाग्रन्थः पूर्ववद् योज्यः। मानसिद्धत्वानुमाने निर्दोषत्वाध्यवसायस्य परासन्मतेः सदोषमिति स्वोक्तविरोधापत्तेश्चैतदभिप्रायेण निर्दोषशब्देऽतः प्रश्लेषमाह[1]- **अनुमाया इति** ॥ मानसिद्धत्वानुमान इत्याद्युक्तमूलदूषणं व्याख्यातुं सदोष...[2] मूलानुरोधेन शङ्केति द्रष्टव्यम्। मानसिद्धत्वानुमानम् इत्याद्युक्त्वा अकारप्रश्लेषेण व्याख्या तु सदोषा या मूलानुरोधेन कृतेति द्रष्टव्यम्। (इदमप्यस्पष्टम्) ननु मिथ्यात्वानुमानादिप्रामाण्यप्रत्यक्षमेव पूर्वोक्तमादाय दूषणसम्भवे किमर्थमानमाध्यवसायादिप्रतिपत्तिरित्यत आह- **यद्यपीति** ॥

(टी.) अधिकं चाह-

अत उत्तरदिवसे अभेदवाक्यस्य भेदोऽर्थः स्यात्

'नेहानाना' इति वाक्यस्याभेदोऽर्थ इत्यध्यवसायानुपपत्तौ भेदोऽर्थः स्यात्। परस्परविरुद्धयोः अन्यतरनिषेधस्य अन्यतरविधिनान्तरीयकत्वनियमादिति।

प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वाभ्युपमेऽप्ययं दोषः समान इति सूचयितुम् उत्तरदिवस इत्युक्तम्। तथा हि, यदि प्रत्यक्षं वर्तमानमात्रग्राहि तर्हि 'नेह नाना' इति वाक्यस्य अभेदोऽर्थ इत्यध्यवसायहेतोः प्रत्यक्षस्यापि तथात्वापत्त्या उत्तरदिवसेऽपि तदर्थत्वाध्यवसायो न स्यात् इति सिद्धं कृत्वा आह- अत इति ॥

---

१. निर्दोष इति शब्दोऽकारप्रश्लेषेणानिर्दोष इति पठनीय इति यावत्।

२. अस्पष्टमिदम्।

(वि.टि.) ननु मिथ्यात्वानुमानादिप्रामाण्यप्रत्यक्षमेव पूर्वोक्तिमादाय दूषणसम्भवे को दोषः स्यादित्यत आपादने [१]सिद्धेऽत उत्तरदिवस इत्यनर्थकमित्याशङ्क्याह[२]- **प्रत्यक्षस्येति** ॥ तथापि कोत्तरदिवस इत्यस्य निवेश इत्यत आह- **इति सिद्ध-मिति** ॥ उत्तरदिवसे । अतोऽध्यवसायानुपपत्तेः । उत्तरदिवसे भेदोऽर्थः स्यादिति मूलार्थोऽनेनोक्तः ।

(टी.) **दृश्यत्वानुमानिर्दोषत्वाध्यवसायायोगे अनिष्टमाह-**

निर्दोषानुमायाः सदोषत्वम्

निर्दोषत्वेनाभ्युपगतानुमायाः प्रत्यक्षेण क्वचित् व्यभिचारदर्शनेन अविश्वसनीयेन निर्दोषत्वाध्यवसायानुपपत्तौ सदोषत्वं स्यात् । अभावाभावे भावनियमात् ।

मानसिद्धत्वाद्यनुमानं सदोषमित्यध्यवसायानुपपत्तौ दोषमाह

सदोषानुमायाः निर्दोषत्वम्

सदोषानुमायाः सदोषत्वेनाभ्युपगताया अनुमायाः ।

न केवलं प्रत्यक्षस्याविश्वसनीयत्वाङ्गीकृतौ आगमार्थाव्यवस्था । किन्तु सर्वव्यवस्थानां प्रत्यक्षमूलत्वेन न काऽपि व्यवस्था सिध्यतीति सर्वव्यवहारोच्छेदः स्यादित्याह-

इत्यव्यवस्था

उक्तप्रकारसूचनार्थ इतिशब्दः ।

---

१. नन्वतःशब्दपरामृष्टाध्यवसायानुपपत्तिरूप आपादके सिद्धे

२. अस्पष्टेयमवतारिका ।

(वि.टि.) सदोषनिर्दोषेत्यत्रापि अतःशब्दस्यानुषक्तस्यार्थं दर्शयितुमाह- **दृश्यत्वेत्यादिना** ॥ वस्तुत उभयत्र निर्दोषत्वसदोषत्वाभावदभ्युपगमपरतया [१]व्याख्यातम् । सत्यत्वानुमानेऽनवस्थाया स्वानिष्टतया पूर्वग्रन्थैकवाक्यतया व्याख्यानायोगात् परानिष्टापादनार्थतया(त्वेन) पृथग् व्याख्यातुमाह- **न केवलमिति** ॥ सर्वत्राप्रामाण्यशङ्कायां भोजनादिप्रवृत्तिरपि निष्कम्पा न पृथग् व्याख्यातुं शक्या स्यादिति स्वक्रियाव्याघातोऽनेनाभिमत इति भावः । इतिशब्दं व्याचष्टे-**उक्तेति** ॥

आश्रयासिद्ध्यादीनामदूषणत्वम्

(टी.) यदुक्तं हेतुस्वरूपासिद्धिरव्याप्तिरिति हेतुविरोध इति तदयुक्तम् । आश्रयासिद्धिसाध्यासिद्धिव्यधिकरणासिद्धीनामपि हेतुविरोधित्वात्[२] इत्यत आह-

आश्रयसाध्यव्यधिकरणासिद्धयो न दूषणम्

आश्रयासिद्धिव्यधिकरणासिद्धी दर्शिते । ततः प्राक् साध्यधर्मस्याप्रसिद्धिः साध्यासिद्धिः । यथा 'इयं भूः शशविषाणोल्लिखिता भूत्वात्' इति ।

अतिप्रसङ्गस्यैव दोषत्वादिव्यवस्थापकत्वम्

(टी.) कुतो न दूषणमित्याह-

अतिप्रसङ्गाभावात्

आश्रयासिद्ध्यादीनामदूषणत्वाङ्गीकारे अनिष्टप्रसङ्गाभावात् न दूषणम् ।

अतिप्रसङ्गाभावेऽपि कथमदूषणमित्याह-

अतिप्रसङ्गेन हि दोषत्वादोषत्वे कल्प्ये

यस्य दोषत्वानङ्गीकारे अनिष्टप्रसङ्गः तस्य दोषत्वम् । यथा स्वरूपासिद्धेः

---

१. निर्दोषत्वं सदोषत्वाभावाभ्युपगमपरतया २. हेतुविरोधत्वात् (पा.)

अदोषत्वे ह्रदादेरग्निमत्वप्रसङ्गेन दोषत्वम् । यस्य च अदोषत्वानङ्गीकारे अनिष्टप्रसङ्गः तस्य अदोषत्वम् । यथा व्याप्तेः अदोषत्वानङ्गीकारे साध्यासिद्धिप्रसङ्गेन अदोषत्वम् । एवं दोषत्वादेरतिप्रसङ्गाधीनत्वात् अत्र च तदभावात् न दोषत्वम् । अत्र अदोषत्वोक्तिः दृष्टान्ततया उपयुज्यते । अतिप्रसङ्गशब्देन भावाभावावुपलक्ष्य अन्वयव्यतिरेकोक्तिर्वा ।

(वि.टि.) एवमुक्तानुमानदोषैकोदाहरणसौलभ्येन दृश्यत्वानुमाने तानभिधाय यत्प्रसक्तेत्यादिन्यायेन बुद्धिस्थस्याधिक्यनिराकरणस्योत्तरग्रन्थप्रयोजनं च[१] शङ्काया सूचयन्नाह- **यदुक्तमिति** ॥ असिद्धीनां प्रमाभावानामित्यर्थः[२] । **दर्शित इति** ॥ आश्रयासिद्धो यथा, व्यधिकरणासिद्धो यथेति हेत्वाभासकथने प्रागित्यर्थः। आश्रयज्ञानमात्रे सति तत्प्रमात्वव्यतिरेकेणानुमित्यभावस्यासिद्धेः, साध्याप्रसिद्धौ व्याप्त्यज्ञाने व्याप्त्यज्ञानरूपासिद्ध्यैवानुमानस्य दुष्टत्वात् । सामान्यव्याप्त्या जीवच्छरीरमित्याद्यनुमानसम्भवात् । आकाशानित्यत्वादिसाधने कृतकत्वादेर्हेत्व-सिद्ध्यैव[३] दुष्टत्वात् । पटादौ तत्साधनेत्यर्थविशेषणतयाऽधिकनिग्रहस्थानात्[४] न दोषान्तरासङ्कीर्णदोषता पूर्वोक्तानामिति भावः ।

व्याप्तिसमुचितदेशसिद्ध्योरेव साध्यसिद्धिप्रयोजकत्वम्

(टी.) **इतोऽपि नाश्रयासिद्ध्यादेर्दोषत्वमित्याह-**

व्याप्तिरेव हि प्रयोजिका

साध्यसिद्धौ हि साधनस्य व्याप्तिरेव प्रयोजिका । न तु सदाश्रयत्वं साध्यप्रसिद्धिः साध्यसाधनयोरेकाधिकरणत्वं वा । व्यतिरेकाभावात् । न हि सत्यां व्याप्तौ दोषान्तरासङ्कीर्णाश्रयासिद्ध्यादिना साध्यासिद्धिर्दृष्टेति ।

---

१. उत्तरग्रन्थप्रयोजकत्वं च
२. सर्वेषु कोशेष्वेवमेव पाठः । अर्थो न स्फुटः ।
३. इदमस्पष्टम् ।
४. घटकृतकत्वादेः

उपलक्षणमेतत्। विवक्षितस्थले सिद्धिश्चेति ज्ञातव्यम्। हेतुस्वरूपासिद्धिरिति ह्युक्तम् । एवकारस्तु सदाश्रयत्वादिव्यावर्तकः । व्याप्तिमत्साधनं हि विवक्षितस्थले विद्यमानं विवक्षितस्थले साध्यं प्रयोजयति ।

(वि.टि.) नन्वेवकारेण पक्षधर्मताव्यावर्तने ह्रदादावपि वह्न्यनुमित्यापत्तिरित्याशङ्क्याह- **उपलक्षणमिति** ॥ तत्रान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योः साधनसाध्याभावनिष्ठयोः ज्ञानेनैव फलानुरोधेन क्वचित् पक्षवृत्तितायाः क्वचिदन्यवृत्तितायाश्च ज्ञानं प्रयोजकमिति भावः । हेतुस्वरूपासिद्धेर्दोषत्वस्य प्रागुक्तत्वात् पक्षवृत्तेश्च सर्वत्रानादरे तद्व्याघातापत्तेः तमेव साधयति- **व्याप्तिमदिति** ॥

आश्रयासिद्ध्यादिस्थले व्याप्तिसमर्थनम्

(टी.) किमतो यदि व्याप्तिरेव प्रयोजिकेत्यत आह-

असत्यपि व्याप्तिरस्त्येव

प्रयोजिका च व्याप्तिः असत्यप्याश्रये साध्यसाधनयोरस्त्येव । 'वन्ध्यासुतो न वक्ता अचेतनत्वात्' इत्यादौ दर्शनात् । अतो नाश्रयासिद्धिर्दूषणमिति ।

एवम् असत्यपि साध्यस्य प्रसिद्धत्वे प्रयोजिका व्याप्तिरस्त्येव '[1]जीवच्छरीरजातं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात्' इत्यादौ दर्शनात् । अतो न साध्यासिद्धिर्दूषणमिति ।

तथा असत्यपि साध्यसाधनयोरेकाधिकरणत्वे प्रयोजिका व्याप्तिरस्त्येव । चन्द्रोदयादिना समुद्रवृद्ध्याद्यनुमानदर्शनात् । अतो न व्यधिकरणासिद्धिरपि दूषणमिति ।

---

१. जीवच्चरीरम् (पा.)

असदाश्रयस्य हेतोर्व्याप्त्यनङ्गीकारे बाधकं चाऽह-

'असदाश्रयस्य साधकत्वं न' इत्यपि व्याप्तिं विना कथं निवार्यते ।

'असदाश्रयस्य साधकत्वं न' इति ब्रुवंस्तत्र किञ्चित् प्रमाणमाचष्टे न वा । न द्वितीयः । प्रमाणं विना अर्थसिद्धेरभावात् । आद्ये न तावत् प्रत्यक्षमागमो वा तत्रास्ति । अतोऽनुमानमेव वाच्यम् । तत् किमसत्[1] तदाश्रयं हेतुं वा पक्षीकृत्य प्रवर्तते[2] । उभयमप्यसदाश्रयं स्यात् । सतः असद्धर्मत्वानङ्गीकारात् । तत्र प्रष्टव्यं, तस्य व्याप्तिरस्ति न वा इति । नाद्यः सर्वत्रापि तत्प्रसङ्गात् । द्वितीये 'असदाश्रयस्य साधकत्वं न' इति निवारणं न स्यात् । अव्याप्तस्य[3] साधनबाधनानङ्गत्वादिति ।

नन्वसतो निर्धर्मकत्वेन साध्यसाधनाश्रयत्वानुपपत्तेः कथमसदाश्रयो हेतुः साधकः स्यादित्यत आह- **असदाश्रयस्येति** ।। अत्र व्याप्तिरिति तद्वतोः साध्यसाधनयोराश्रयत्वमुपलक्ष्यते । प्रागपिर्हेतुसमुच्चये । अत्रासद्विषयव्यवहारान्तरानुपपत्तिं समुच्चिनोति । अन्यत्समानम् ।

असतः साध्यसाधनधर्माश्रयत्वम्

(टी.) इतोऽपि न निर्धर्मकत्वेन असतः साध्यसाधनाश्रयत्वाभावो वाच्य इत्याह—

असदाश्रयमित्यादिविशेषणत्वसम्भवे कथमव्याप्तिः

---

१. किमसदाश्रयम् (पा.)

२. वन्ध्यासुतो नानुमानाङ्गं, तदाश्रिताचेतनत्वहेतुर्वा न साधकः, असत्वाद् असदाश्रयत्वादिति वा प्रवर्तत इत्यर्थः (रा.ती.)

३. व्याप्तिरहितस्येत्यर्थः (श्री.ती.)

'असदाश्रयं साधनं न साधकम्' इति वदता असतः साधनव्यावर्तकतया[१] तद्विशेषणत्वमङ्गीकृतमेव[२] । अन्यथा तथा वक्तुमेवाशक्यत्वात् । एवञ्च असतो विशेषणत्वलक्षणधर्मसम्भवे कथं साध्यसाधनधर्माश्रयत्वासम्भवः विशेषहेत्वभावादिति । एवम् असदाश्रयत्वम् आश्रयासिद्धिरिति मतं निराकृतम् ।

अभावपक्षकानुमानस्य आश्रयासिद्धतानिरासः

(टी.) ये पुनरभावस्य निर्धर्मकत्वात् तदाश्रयत्वम् आश्रयासिद्धिदूषणं ब्रुवते तन्निरासायाह-

न चात्यन्ताभावोऽपि सर्वधर्मरहितः

किमुत प्रागभावादिः प्रामाणिकप्रतियोगिक इति शेषः । कुतो नेत्यत आह—

प्रमेयत्वाद्यनुभवात्

अनुभूयन्ते हि प्रमेयत्वाभिधेयत्वादयः अत्यन्ताभावेऽपि धर्माः । कथम् अन्यथा तस्य सर्वधर्मराहित्यादि जानीयात् । कथं च शिष्यं प्रत्युपदिशेत् । अनुपदिष्टश्च कथमसौ जानीयात् ? इति ।

(वि.टि.) असत्यपीत्येतत् त्रेधा व्याचष्टे- **प्रयोजिका चेति** ॥

इतःपरं ग्रन्थः स्पष्ट एव । कचित् कचिच्चैव विशेषोऽभिधीयते । **व्यवहारान्तरानुपपत्तिमिति** ॥ साध्यसाधनाश्रयत्वानुपपत्त्याऽऽश्रयत्वादिव्यवहारानुपपत्तिमित्यर्थः । **तत्साध्याप्रसिद्धमिति** ॥ विशेषणज्ञानस्याहेतुत्वात् सामान्यव्याप्त्या चानुमानसम्भवान्न साध्यतावच्छेदकप्रकारकप्रमापेक्षेति भावः ।

---

१. सदाश्रयसाधनव्यावर्तकतयेत्यर्थः (श्री.ती.)

२. बहुव्रीहिणा आश्रयशब्दोक्तसाधनविशेषणत्वमित्यर्थः (श्री.ती.)

साध्याप्रसिद्धेरदूषणत्वसमर्थनम्

(टी.) हेत्वन्तरेण अप्रसिद्धसाध्यस्य हेतोः साधकत्वं साधयति-

परिशेषार्थापत्तिप्रामाण्याभ्युपगमाच्च

परिशेषस्य अर्थापत्तेश्च प्रामाण्यं तावत् सर्वैरङ्गीकृतम् । तत्साध्यम् अप्रसिद्धमपि दृश्यते । अतो न कुत्रापि साध्याप्रसिद्धेर्दूषणत्वम् ।

इतोऽपि नाप्रसिद्धसाध्यस्य असाधकत्वमित्याह-

'विमतं सकर्तृकम्' इत्यत्र सर्वज्ञत्वस्य पक्षधर्मताबलेन सिद्ध्यङ्गीकारात्

'भूभूधरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवत्' इत्यनुमानेन परैः ईश्वरे सर्वज्ञत्वसिद्धिरङ्गीक्रियते । यद्यपि कार्यत्वं सकर्तृकत्वमात्रेण व्याप्तं तथापि भूभूधरादिपक्षधर्मताबलेन सर्वज्ञमेव कर्तारं गमयति । उपादानादिविषय-ज्ञानवत एव कर्तृत्वात् । न च सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धम् । अतस्तद्वत् न कुत्रापि अप्रसिद्धसाध्यस्य दूषणत्वमिति ।

अनेनैव व्यधिकरणत्वेऽपि साधकत्वं चोपपादितं भवति । भूभूधरादिनिष्ठेन कार्यत्वेन हेतुना ईश्वरे सर्वज्ञत्वसिद्ध्यङ्गीकारात् न कुत्रापि साध्य-साधनयोर्व्यधिकरणत्वं दूषणमिति ।

एतेनैव अवयवनियमश्च परास्तः । न हि पक्षधर्मताबलेन सर्वज्ञत्वसिद्धा-ववयवनियमोऽस्ति[१] ।

(वि.टि.) इदं मीमांसकं प्रत्युक्तम् । नैयायिकं प्रत्याह- इतोऽपीति । अप्रसिद्ध-

१. दृष्टान्ताभावेन हेतोः पक्षधर्मताबललभ्यसाध्येन व्याप्तिग्रहणायोगेनोदाहरण-रूपावयवाभावादिति भावः (श्री.ती.)

साध्यस्य दूषणत्वमितीति ॥ पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यप्रसिद्धेरिव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणस्यापि पक्षे साध्यसाधकत्वमविरुद्धम् । तत्र कार्यत्वहेतोः पक्षे सर्वज्ञजन्यत्वं विनैव व्यधिकरणहेतोरपि साध्यस्य पक्षे सत्त्वं विनाऽनुपपत्तिसाम्यादिति भावः ।

परिशेषार्थापत्त्योरनुमानत्वसमर्थनम्

(टी.) नन्वप्रसिद्धसाध्ययोः परिशेषार्थापत्त्योः प्रामाण्याभ्युपगमेऽपि किमायातमप्रसिद्धसाध्यस्यानुमानस्य साधकत्वे इत्यत आह-

परिशेषोऽर्थापत्तिरनुमानमित्यविशेषः

अप्रसिद्धसाध्यस्य परिशेषादेः साधकत्वे अनुमानस्यैव तदुक्तं स्यात् । परिशेषादिरनुमानमित्यनतिभिन्नार्थत्वात् ।

तत्कुत इत्यत आह-

उपपत्तिमात्रत्वात्

इहोपपत्तिरन्यथानुपपत्तिर्ज्ञातव्या । परिशेषार्थापत्त्योः अन्यथानुपपत्तित्वेऽपि कुतोऽनुमानत्वमित्यत आह—

उपपत्तेश्च व्याप्त्यपेक्षा सर्वथा अङ्गीकार्येत्याग्रहमात्रेण भेदः

अन्यथानुपपत्तिर्हि केनचित् विना कस्यचिदसम्भवः । असम्भवश्च न तावदनुत्पत्तिः । बहिर्भावादिनापि गृहाभावादेरजन्यत्वात् । अतोऽनवस्थानमेवासम्भव इति वाच्यम् । तस्य च व्याप्त्यपेक्षा सर्वथा अङ्गीकार्या । केनचिद्विना कस्यचिदनवस्थानं हि तयोर्व्याप्तिं विना नोपपद्यते । व्याप्त्यपेक्षया अर्थावगमकमनुमानमिति चोक्तम् । एवमपि परिशेषादेरनुमानत्वानङ्गीकारे धूमोऽप्यन्यथानुपपत्त्या अग्निं गमयन् नानुमानं स्यात् ।

अतो दुर्दर्शनाभ्यासविशेष-विजृम्भिताग्रहमात्रेण अनुमानात् अर्थापत्त्यादेर्भेदो वादिभिरङ्गीक्रियत इति ।

(वि.टि.) उपपत्तित्वस्य लिङ्गत्वस्य परं प्रत्यसिद्धत्वादाह- **इहोपपत्तिरितीति ॥ व्याप्तिं विना नोपपद्यत इति ॥** तदवस्थानप्रयुक्तावस्थानं विनेत्यर्थः ।

उपमानस्य अनुमानान्तर्भावसमर्थनम्

(टी.) प्रसङ्गात् उपमानस्याप्यनुमानत्वं प्रागुक्तं साधयितुमाह-

उपमानस्यापि

अपिपदेन 'आग्रहमात्रेण भेदः' इत्यनुकृष्यते । कुत इत्यत आह—

व्याप्तिरूपत्वात्

व्याप्तिसापेक्षमर्थगमकं ह्यनुमानम् । उपमानस्यापि व्याप्तिसापेक्षत्वात् नानुमानात् भेदः । कथमुपमाने व्याप्तिरित्यतस्तामुपपादयति-

न हि स्वसदृशेनासदृशं क्वचित् दृष्टम्

'यो यद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तेन सदृशः' इति हि व्याप्तिरुपमाने विवक्षिता । 'न हि यत् येन सदृशं तत् तेन असदृशं क्वापि दृष्टम्' येनेयं व्याप्तिरनुपपन्ना स्यादिति मीमांसकोपमानस्य व्याप्तिरुपपादिता भवति । नैयायिकोपमानेऽपि 'न हि योऽगोत्वे सति गोसदृशः असौ गवयशब्दवाच्यात् अन्यो दृष्टः' इत्यादिरूपेण व्याप्तिरुपपादनीया ।

(वि.टि.) उपमानादेरनुमानत्वसाधनस्यासङ्गतिमाशङ्क्यार्थापत्त्युपमे इत्यादि-नाऽर्थापत्तेरुक्तस्यान्तर्भावस्य साधके उपपत्तेश्चेत्यादिनोक्ते उपमानाद्यन्तर्भाव-साधकस्य स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वात् कथनमित्याह- **प्रसङ्गादिति ॥ न हि योऽगोत्वे सतीति ॥** अगोत्वे सति गोसदृशत्वं गवयशब्दवाच्यत्वं

विनाऽनुपपन्नमन्यत्रादृष्टत्वात् । अतो गवयशब्दवाच्यस्थितिप्रयुक्तस्थितिकम्[1] अगोत्वे सतीत्यादिकं लाघवतर्कसहकारेण पक्षे गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तक-शब्दवाच्यत्वमपि साधयति। सर्वज्ञैकजन्यत्वमिव कार्यत्वमिति भावः। आदिपदेन सामान्यव्याप्तिसङ्ग्रहः ।

अनुपलब्धेरनुमानत्वसमर्थनम्

(टी.) अभावप्रमाणस्यापि अनुमानेऽन्तर्भावमुपपादयति-

योग्यानुपलब्धेश्च लिङ्गत्वम्

भावानुपलब्धिरभावप्रमाणमङ्गीक्रियते । सापि अर्थे लिङ्गमेव । न तु पृथक्प्रमाणम् । कुतः । न ह्यनुपलब्धिमात्रमभावगमकमङ्गीक्रियते । किन्तु उपलब्धियोग्यस्यानुपलब्धिः ।

तथापि कुतोऽनुमानत्वमित्यत आह—

अविशेषात्

अनुपलब्धिमभावप्रमाणमङ्गीकुर्वता योग्यस्यानुपलब्धिरिति कस्मादुच्यते। अनुपलब्धिमात्रस्य अभावव्यभिचारादिति चेत्। तत् किं योग्यानुपलब्धिरभावाव्यभिचारिणी । बाढमिति चेत् हन्त तर्हि व्याप्तिसापेक्षा अर्थं गमयतीत्यङ्गीकृतं स्यात् । तथा च प्रसिद्धानुमानादविशेषादनुमानमेवेति ।

किं चानुपलब्धेरभावगमकत्वे अभावत्वाविशेषात् अनुपलब्ध्यन्तरापेक्षेत्यनवस्था स्यादित्याह-

अविशेषात्

अस्मत्पक्षे स्वप्रकाशसाक्षिसिद्धत्वाददोषः ।

१. गवयशब्दवाच्यत्वस्थितिप्रयुक्तस्थितिकमिति स्यात् ।

न च वाच्यमनुपलब्धिरज्ञातैवार्थं बोधयतीति । तथा सत्यनुपलब्धित्वाविशेषात् सुषुप्त्यादावपि बोधयेदित्याह-

अविशेषात्

न च चक्षुरादिवदुपपत्तिः । तस्य सम्प्रयोगादिविशेषापेक्षत्वात् । अनुपलब्धेस्तदभावादित्याह-

अविशेषात्

(वि.टि.) क्लृप्तप्रमाणाभावेन[1] चक्षुरादिनैव सम्बद्धस्य घटादेर्ग्रहणाभ्युपगमात् । अभावानुपलब्धेः परेणापि प्रमाणत्वं नाभ्युपगतमिति तदन्तर्भाव उपपादनीय इत्यभिप्रायेणाह- **भावानुपलब्धिरिति** ॥ **उपलब्धियोग्यस्येति** ॥ आदरविशेषविषयास्मरणस्येत्यर्थः । **अनुपलब्धिमात्रस्येति** ॥ आदरविशेषाविशेषितस्यास्मरणस्येत्यर्थः । शङ्कान्तरनिरासार्थत्वेन ग्रन्थस्यावृत्तिं सूचयितुमाह- **किञ्चेति** ॥ शङ्कारन्तरमप्यनेन ग्रन्थेन प्रतिक्षिप्यत इत्यर्थः । का शङ्केत्यतस्तामाह- **अनुपलब्धेरिति** ॥ ज्ञातस्यास्मरणस्याभावबोधकत्वात् स्मरणस्यातीन्द्रियतया तदभावस्यायोग्यत्वेन स्वरूपसदनुपलब्धिग्राह्यत्वोपपत्तेरयोग्याभावत्वाविशेषेण प्राङ् नास्तितास्थलीयाभाववत् ज्ञातेन स्मरणोपलम्भाभावेन ग्रहस्य वाच्यत्वात् । उपलम्भाभावपरम्पराया ग्रहार्थमुपलम्भाभावज्ञानपरम्परापेक्षणेऽनवस्थापत्त्या स्वरूपसत्स्मरणाभावस्य ग्राहकत्वं वाच्यमिति न प्रसिद्धानुमानाविशेष इति स्वमतदार्ढ्याभिमानेन भाट्टशङ्केत्याशयः । शङ्कानिरासार्थत्वेन ग्रन्थमवतारयति- **इत्याहेति** ॥ इत्याशङ्कायामाहेत्यर्थः । अनवस्थापत्त्यभावेन ज्ञातस्यैव स्मरणाभावस्य ग्राहकत्वात् प्रसिद्धानुमानविशेषो(अविशेषः ?)ऽपरिहार्य इति मूलार्थः । कथमनवस्थापरिहार इत्यत आह- **अस्मत्पक्ष इति** ॥ शङ्का-

---

१. प्रमाणभावेनेति स्यात् । प्रक्लृप्तप्रामाण्येनेत्यर्थः ।

निरासार्थत्वेन प्रकृतग्रन्थस्य....[१] प्रकृतसङ्गत्यर्थग्रन्थस्य सोपपत्तिकत्वाय च .....[२] । एवं व्याख्याने[३] तु कथं प्रकृतसङ्गतिः कथं च ग्रन्थस्य सोपपत्तित्वादिकमिति न विरोधः[४] ।

ननु भवत्वस्मरणविशेषस्याभावविशेषेण सह व्याप्तिः, तज्ज्ञाने चानवस्था-परिहारः । तथापि स्वरूपमात्रमित्यादिभट्टोक्तौ तदैव प्रतिपद्यत इत्यनेन ज्ञानानपेक्षोक्तेः कथमविशेष इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनापि ग्रन्थं व्याख्यातुमाह- **न च वाच्यमिति ॥ सुषुप्त्यादाविति ॥** यद्यपि प्रतियोग्युपस्थितेर्जनकत्वेन तदभावात्[५] न तदाऽभावज्ञानापादनसम्भवः । विपक्षे बाधकतया ज्ञानानुपपत्तिश्च वाच्या । तथाप्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा सादृश्येन वा प्रणिधानाख्यज्ञाना-भावस्तवात्राभिप्रेतः[६] । एवं च स्वरूपसतो बोधकत्वे ध्यानमनुपपन्नमिति भावः। स्वरूपसतोऽस्मरणस्य बोधकत्वेऽपि ध्यानापेक्षास्तु[७] चक्षुरादेरिव मनोऽव-धानापेक्षेति शङ्कानिरासार्थत्वेनापि ग्रन्थं व्याख्यातुमाह - **न च चक्षुरादि-वदिति ॥ संयोगादिविशेष इति ॥** समनस्केन्द्रियसंयोग इत्यर्थः । **अनुपलब्धे-रिति ॥** सन्निकृष्टाधिकरणाभावग्राहकानुपलब्धेः[८] स्वरूपसत्या ग्राहिकाया ध्यानापेक्षाभावस्य तथापि[९] सम्मतेः स्वरूपसदनुपलब्धित्वाविशेषेणास्मरणेऽपि न ध्यानापेक्षा स्यादित्याशयः ।

प्रतिज्ञाविरोधादिषु सर्वानुमानदोषान्तर्भावः

(टी.) त्रिविधो विरोध इत्यादिनोक्तस्योपयोगमाह-

उक्तदोषेष्वेवाशेषानुमानदोषाणामन्तर्भावः

---

१. प्रकृतग्रन्थव्याख्यानार्थस्य ग्रन्थस्य प्रायपाठाबाधाय
२. सर्वेष्वपि कोशेष्वत्र ग्रन्थपातः । ३. अन्यथाव्याख्याने ४. न विघ्नः
५. तदभावात् ग्रहाभावे सपक्षसमानधर्मेण व्याप्तिसन्देह एवेति ६. तत्राभिप्रेतः
७. ध्यानापेक्षा तु ८. ....ग्राहकानुपलब्धौ ९. तत्रापि/ तवापि

ये प्रतिज्ञाविरोधादयो दोषा उक्ताः तेष्वेव अशेषानुमानदोषाणां हेत्वाभासादीनामन्तर्भावः । अतो नोक्तदोषातिरेक इति । तत्र प्रबलप्रमाणविरोधः कालातीतः । समबलेन हेत्वन्तरेण विरोधः सन्देहतो व्याप्यत्वासिद्धिः सत्प्रतिपक्षश्चेत्युक्तम् । तेनैव हेतुना चेत् प्रकरणसमः । असिद्धिः स्वरूपासिद्धिः । व्यर्थविशेषणासिद्ध्यादेराधिक्ये अन्तर्भावः ।

(वि.टि.) आश्रयासिद्ध्याद्याधिक्यनिराकरणप्रसङ्गेन प्रकृतस्योपमानाद्यन्तर्भावसाधनस्य समाप्तौ प्रकृतविरोधाधिक्यनिराकरणेन सिद्धस्य त्रैविध्यस्योक्तेः प्रयोजनाभिधानार्थत्वेनोत्तरग्रन्थं व्याख्यातुमाह- **त्रिविध इत्यादिना ॥ अन्तर्भाव इत्यादिना ॥** अन्तर्भाव इति प्रतिज्ञादिपदस्योपलक्षणत्वेन साध्यादिलक्षणराहित्यस्यैव प्रतिज्ञाविरोधादिसामान्यलक्षणत्वमित्येवमनेन साध्येत्यादि ग्रन्थे उक्ततया स्वार्थानुमानदोषाणामप्यन्तर्भाव इति भावः । **आधिक्यादीति ॥** तथा च स पुरुषदोष इति भावः । हेतुदोषत्वेऽपि अव्याप्तावन्तर्भाव आदिशब्देनोक्तः ।

(टी.) **व्याप्यत्वासिद्धविरुद्धानैकान्तिकानध्यवसितानामव्याप्तौ । आद्यस्य साध्यसम्बन्धाभावात् । उत्तरयोस्तु विपक्षवृत्तित्वेन साध्यव्यभिचारात् । अनध्यवसितस्यापि पक्ष एव वर्तमानत्वेन व्याप्तेरग्रहणात् । व्यतिरेकव्याप्तिस्तत्र गृह्यतामिति चेन्न । सपक्षविपक्षाभावे सपक्षमात्रभावे वा तदयोगात् । सपक्षविपक्षभावे च अन्वयस्यैव प्रथमप्राप्तत्वेन सत्यपि सपक्षे तदनुपलब्धौ व्याप्त्यनिश्चयात् । सपक्षैकदेशवृत्त्यन्वयव्यतिरेकिवत् अस्य व्याप्तिः किं न गृह्यत इति चेन्न । सपक्षैकदेशेऽपि अवृत्त्या किमत्र व्याप्तिरेव नास्ति उत सपक्षैकदेशवृत्तिवत् अस्ति व्याप्तिः इति सन्देहावस्कन्दनात् ।**

(वि.टि.) **सम्बन्धेति ॥** स्वीयसम्बन्ध इत्यर्थः[१] । **व्यभिचारादिति ॥** तन्निश्चयादित्यर्थः । **सपक्षेति ॥** सर्वमभिधेयं मेयत्वादित्यादावित्यर्थः । **सपक्षविपक्षभाव**

१. नियतसम्बन्धज्ञानेत्यर्थः / नियतसम्बन्ध इत्यर्थः

इति ॥ शब्दो नित्यः आकाशविशेषगुणत्वादित्यादावित्यर्थः । **तदनुपलब्धा-विति** ॥ साध्यसाधनान्वयानुपलब्धावित्यर्थः । नन्वाकाशादौ सपक्षैकदेशे तदनुपलम्भेऽपि सपक्षैकदेशवृत्त्यन्वयव्यतिरेकिवदस्य व्याप्तिर्भविष्यतीति कथं न व्याप्तिग्रह इति शङ्कते- **सपक्षैकदेशवृत्तीति** ॥ दृष्टान्ते हेतोरपि सपक्षैकदेशे (वृत्तिः?) इति[१] ज्ञानाद् युक्तो व्याप्तिग्रहः । अत्र तु अनुकूलतर्काभावेन हेतोश्च सपक्षे ग्रहाभावे सपक्षसमानधर्मेण व्याप्तिसन्देह एवेति व्याप्त्यसिद्धिरिति परिहरति- **न सपक्षैकदेश इति** ॥

(टी.) व्यतिरेकतोऽनैकान्तिक एवानध्यवसित इत्येके । तदसत् । सपक्षविपक्षरहिते तदयोगात् । असिद्धविरुद्धयोरपि तत्त्वप्रसङ्गाच्चेति ।

(वि.टि.) सपक्षविपक्षरहितेति ॥ सर्वमनित्यमित्यादौ साध्यव्यतिरेकानिश्चयादिति भावः ।

(टी.) दृष्टान्तविरोध एव उदाहरणाभासानामन्तर्भावः । आश्रयहीनत्वं पूर्व-वददूषणम् । अव्याप्त्यभिधानं न्यूने । विपरीतव्याप्त्यभिधानम् असङ्गतौ । तर्कपराहतेरसिद्ध्यादाविति ।

(वि.टि.) दृष्टान्तेति ॥ अत्रापि दृष्टान्तपदस्योपलक्षणत्वोक्तेरित्यादि द्रष्टव्यम् । **तर्केति** ॥ तर्कस्यानुमानतया क्वचित्प्रमाणविरोध आदिपदार्थः । असिद्धिश्च व्याप्त्यज्ञानम् अव्याप्त्यादिव्याप्त्यज्ञान इत्यर्थः ।

साध्याविशिष्टस्य असिद्धान्तर्भावः

(टी.) तथापि साध्याविशिष्टत्वं हेतोर्दूषणान्तरमस्तीत्यत आह-

साध्याविशिष्टोऽसिद्धः

---

१. वृत्तिरितीति नास्ति (सं.)

'पर्वतोऽग्निमान् अग्निमत्वात्' इति साध्याविशिष्टो हेतुरसिद्ध एवान्तर्भवति । साध्यमेव ह्यत्र हेतुः । न हि साध्यं सिद्धम् । व्याहतेरेव । न च वाच्यं साध्याविशिष्टो हेतुरव्याप्तौ किं नान्तर्भवति व्याप्तेरुभयधर्मत्वेन स्वेनैव स्वस्य व्याप्त्ययोगादिति । विवक्षितस्थले लिङ्गदर्शनानन्तरं हि व्याप्तिस्मृतिः स्यात् । तत्र साध्यभूतलिङ्गस्य अदर्शनेनैव अनुमानदोषसिद्धौ व्याप्तिचिन्ताया एवानुदयात् ।

आश्रयासिद्धिरदूषणमित्युक्तम् । तत् किं सर्वापि । न । [1]धर्म्यभावादिनिमित्तैव । यदभाषत असत्यपि व्याप्तिरस्तीत्यादि ।

(वि.टि.) व्याप्तिरिति ॥ स्वस्थितिप्रयुक्तस्थितिकत्वस्यात्माश्रयेण स्वस्मिन्नसम्भवादिति भावः । नन्वेवमज्ञानरूपासिद्धेरुपजीव्यव्याप्त्यभावेनान्यथासिद्धावपि व्याप्त्यभाव एव साध्याविशेष्योऽ(अविशेषो)न्तर्भवत्वित्याशङ्क्याह- **विवक्षितेति ॥** वस्तुतो व्याप्तिमत्यपि साध्यवत् सन्दिग्धे साध्यभिन्ने साधनेऽपि साध्याविशेषो दोषः । तत्र च व्याप्तिज्ञानार्थमुपजीव्यप्राथमिकोचितदेशवृत्तिनिश्चयस्यैवासम्भवेनानुमानस्याज्ञानरूपासिद्धिदुष्टतया न व्याप्त्यज्ञानस्य दोषत्वावसरः । तन्न्यायेन प्रकृतेऽपि न व्याप्त्यभावो दोष इति भावः । सिद्धसाधनस्थले पक्षताविरहेणाश्रयासिद्धिसम्भवमुत्तरग्रन्थावतरणार्थमभिप्रेत्य पूर्वोक्ताश्रयासिद्धिदोषत्वनिरासस्य विशेषविषयतां वक्तुमाह- **आश्रयासिद्धिरिति ॥** असत्यपीत्यादिग्रन्थस्वारस्यादसदाश्रयत्वनिमित्ताश्रयासिद्धिदोषत्वमात्रनिराकरणे तस्य तात्पर्यमित्यर्थः ।

सिद्धसाधकस्य असङ्गतान्तर्भावः

(टी.) तर्हि सिद्धसाधकत्वं दोषान्तरमस्तीत्यत आह-

---

१. धर्माभावादिनिमित्तैव (पा.)

सिद्धसाधकोऽसङ्गतः

बुभुत्सितसाधनस्यैव सङ्गतत्वात् सिद्धसाधकोऽसङ्गतो भवति ।

(वि.टि.) एवं तर्हि पक्षताविरहप्रयुक्तमाश्रयासिद्धत्वं सिद्धसाधनेऽस्तीति शङ्का-निरासार्थत्वेनोत्तरग्रन्थमवतारयति- तर्हीति ॥ बुभुत्सितेति ॥ बोधसत्वे च सिद्धे बोधे तदिच्छात्मकबुभुत्साविरह इति भावः ।

भाट्टप्रमाणसामान्यलक्षणनिराकरणम्

(टी.) एवं प्रमाणतदाभासस्वरूपं निरूप्य स्वोक्तलक्षणदृढीकरणाय वाद्यन्तरोक्तलक्षणानि निराकुर्वन् भाट्टानां लक्षणं तावन्निराचष्टे-

न प्रमासाधनं प्रमाणम्

प्रमेयगतं ज्ञातताऽपरपर्यायं प्राकट्यं प्रमेत्युच्यते । तत्साधनं प्रमाणम् । अत्र प्रमाग्रहणं कुठारादिव्यावृत्त्यर्थम् । साधनग्रहणं प्रमायामतिव्याप्तिं प्रत्यक्षादावसम्भवं च व्यवच्छिनत्ति । न चेन्द्रियसन्निकर्षादावव्याप्तिः । ज्ञानस्यैव मुख्यतः प्रामाण्यात् । न च भ्रमादावतिव्याप्तिः । अर्थानुसारिणो ज्ञातताविशेषस्यैव प्रमात्वात् । भ्रमादिना च तदजननात् । इदमित्याद्याकारेण जननेऽपि तत्र प्रामाण्याभ्युपगमात् । ज्ञाते पुनर्ज्ञाततानुदयेन न स्मृतावतिव्याप्तिः[१] । साधनग्रहणेनैव प्रमात्रादिव्युदास इति ।

तदेतल्लक्षणं नोपपद्यते । कुत इत्यत आह—

ज्ञानव्यतिरिक्तप्रमायां प्रमाणाभावात्

प्रमेयाश्रयायाः प्रमाया एवाभावेन असम्भवित्वादयुक्तमिदं लक्षणम् । न हि प्रमेयनिष्ठप्रमायां प्रमाणमस्ति । 'ज्ञातो घटः, प्रकटो घटः' इति

१. न स्मृतिसाधनेऽतिव्याप्तिरिति विजयीन्द्रतीर्थसम्मतः पाठो भाति ।

प्रमेयधर्मतया प्रमा प्रत्यक्षत एवानुभूयत इत्यत उक्तम् - ज्ञानव्यतिरिक्तेति ॥ 'ज्ञातो घटः' इत्यादौ हि ज्ञानमेव प्रमेयविशेषणतया दृश्यते । न तु ततोऽन्या प्रमेति । न च आत्मधर्मस्य ज्ञानस्य प्रमेयविशेषणतानुपपत्तिः । 'इष्टो घटः' इत्यादावपि तदभावापातात् । विषयविषयिभावात् तत्रोपपत्तिरिति चेत् समं प्रकृतेऽपि । न च वाच्यं ज्ञातताभावे ज्ञानस्य विषयनियम एवायुक्तः यदाकारं यत् विज्ञानं तत् तद्विषयमिति हि बौद्धानामेव शोभत इति । तथा सति इच्छादीनामपि विषयनियमाभावप्रसङ्गादिति । [१]करणविषयतया तत्रोपपत्तिरिति चेत् तुल्यम् । अन्यथा तेनैव ज्ञानेन अत्रैव ज्ञातता जायत इति नियमो न स्यादिति ।

(वि.टि.) परकीयप्रमाणलक्षणनिरासस्याप्रतिज्ञाततया [२]तादृशोत्तरग्रन्थासङ्गतिमाशङ्क्याह- **एवमिति** ॥ प्रवक्ष्यामीत्युपसर्गसङ्गृहीतावशिष्टपरीक्षास्वलक्षणयुक्त(ता)चिन्ता परलक्षणनिराकरणरूपमित्यभिप्रेतमतो[३] वा द्वितीयव्याख्याने स्वलक्षणे प्रकृष्टत्वोक्त्याऽन्यलक्षणानामपकृष्टत्वसूचनाद्वा न परलक्षणदूषणासङ्गतिरित्याशयः ।

ज्ञानलक्षणं वैतत्साधनलक्षणं वेति विकल्पावुत्तरग्रन्थयोजनार्थमभिप्रेत्य प्रथमपक्षे तावल्लक्षणार्थमाह- **प्रमेयेति** ॥ **प्रमायामिति** ॥ ज्ञातताव्याख्यायामित्यर्थः[४] । **मुख्यत इति** ॥ साक्षादर्थविषयत्वादित्यर्थः । **अर्थानुसारिण इति** ॥ प्रकारसमानाधिकरणस्येत्यर्थः ।

स्मृतिसाधनेति ॥ स्मृतिरूपे व्यवहारसाधनेऽतिव्याप्तिपरिहारायेत्युक्तमित्यर्थः । साधनेति तन्मात्रनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकाश्रयत्वस्य

---

१. कारणविषयतया (पा.)
२. तदर्थोत्तरग्रन्था....
३. परलक्षणनिरासकरणद्वाराऽभिप्रेत...
४. ज्ञातताव्याप्यायामित्यर्थः ।

साधनपदार्थत्वादिति भावः। एवमर्थमुक्त्वा प्रथमकल्पनिरासे ग्रन्थं योजयति- तदेतदिति ॥ निरासोपपादनार्थत्वेनोत्तरगन्थमवतारयति- कुत इति ॥

मीमांसकैकदेश्यभिमतप्रमाणसामान्यलक्षणनिराकरणम्

(टी.) अन्यस्त्वाह, प्रमासाधनत्वमेव लक्षणम्। प्रमा च नार्थप्राकट्यम्। किन्तु अज्ञातार्थस्य यथार्थज्ञानम्। अतो नोक्तदूषणमित्यत आह—

न चाज्ञातपरिच्छित्तिरेव प्रमेत्यत्र किञ्चिन्मानम्

परिच्छित्तिरिति यथार्थज्ञानमुच्यते। अज्ञातेति स्मृतिसाधनव्युदासार्थम्। यथार्थग्रहणं भ्रमादिसाधनव्युदासार्थम्।

अस्तु नाम अज्ञातपरिच्छित्तिः प्रमा तत्साधनं च प्रमाणम्। तथापि न लक्षणमेतत् युक्तम् ज्ञातपरिच्छित्तेरपि प्रमात्वेन तत्साधनस्य च प्रमाणत्वेन तत्राव्याप्तेः। न हि ज्ञातपरिच्छित्त्यादेः अमात्वादौ प्रमाणमस्ति।

ज्ञातपरिच्छित्त्यादेः प्रमात्वादौ स्मृत्यादेरपि तत् स्यादित्यत आह-

याथार्थ्यमेव प्रामाण्यमित्यङ्गीकारात्

स्मृत्यादेः प्रमात्वादिप्रसङ्गो नानिष्टः। याथार्थ्यमेव प्रामाण्यमित्यङ्गीकुर्वद्भिः स्मृत्यादिकस्य प्रमात्वादेरङ्गीकृतत्वादिति।

(वि.टि.) द्वितीयकल्पे लक्षणार्थं कथयन्नुत्तरग्रन्थं तन्निरासार्थत्वेनावतारयति- अन्यस्त्वित्यादिना ॥

प्राभाकराभिमतप्रमाणसामान्यलक्षणनिरासः

(टी.) प्राभाकराणां लक्षणं दूषयति-

न चानुभूतिरेव प्रमाणम्

स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानमनुभूतिः। स्मृतिश्च संस्कारमात्रजं ज्ञानम्। न च अयथार्थानुभवे अतिव्याप्तिः। 'प्रमाणं स्मृतिश्च नः प्रत्ययः'[1] इत्यङ्गीकृतत्वेन तत्स्वरूपस्यैवानभ्युपगमात्। व्यवहारस्तु ग्रहणस्मरणयोरेव ग्रहणयोरेव वा स्वरूपतो विषयतश्च विवेकाग्रहमात्रेण भवतीति।

एतदपि लक्षणमयुक्तम्। कुत इत्यत आह-

स्मृत्यादावव्याप्तेः

आदिपदेन वेदाद्यनुप्रमाणसङ्ग्रहः।

(वि.टि.) प्राभाकरलक्षणमपि केवलस्यैव केवलानुप्रमाणसाधारणं वा, उभयथाऽप्यव्याप्तिरित्याशयेनाह- एतदपीति॥

स्मृतिप्रामाण्यसमर्थनम्

(टी.) स्मृत्यादेः सति प्रामाण्ये भवेदव्याप्तिदोषः। तदेव कुत इत्यत आह-

वेदादिप्रामाण्यप्रसिद्धेश्च

अत्र आदिपदेन स्मृत्यादिग्रहणम्। प्रसिद्धिर्लौकिकी। न हि सा निर्मूला याथार्थ्यहेतुसिद्धा। श्रौती चास्तीत्याह-

स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम्।
प्रमाणमिति विज्ञेयं धर्माद्यर्थे बुभूषुभिः॥ इति श्रुतेश्च।

ऐतिह्यप्रामाण्यसमर्थनम्

(टी.) नन्विदं शान्तिके कर्मणि वेतालोत्थानमिव। यावता

---

१. प्रमाणं यथार्थानुभवः स्मृतिश्चेति नोऽस्मन्मते ज्ञानापरपर्यायो द्विविध इत्यर्थः (श्री.ती.)

स्मृत्यादिप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं उदाहृतश्रुतौ ऐतिह्यं चतुर्थप्रमाणमापतितमित्यत आह-

ऐतिह्यमागमभेदः

पुरावृत्तोक्तिरैतिह्यम् । तत् यथार्थमागम एवान्तर्भवति । ऐतिह्य-मित्यशेषागमोपलक्षणम् । स्मृतिपदञ्च अशेषकेवलप्रमाणस्य । तथा च केवल-मेकम् अनुप्रमाणं प्रत्यक्षादिभेदेन त्रिविधमिति चतुष्टयमित्युक्तं भवति ।

(वि.टि.) ऐतिह्यान्तर्भावकथनस्य प्रकरणासङ्गतिमाशङ्क्य प्रकृतोपयोगमाह-नन्विति ।। नन्वेवं त्वदुक्तप्रमाणविभागोऽपि श्रुतिविरुद्ध इत्याशङ्क्याह- ऐतिह्य-मित्यशेषेति ।।

नैयायिकाभिमतप्रमाणलक्षणनिरासः

(टी.) नैयायिकलक्षणं निराकरोति-

न च सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणम्

सम्यग्ग्रहणं संशयविपर्ययापोहनम् । अनुभव इति कुठारादेर्निरासः । ज्ञानग्रहणे स्मृतौ प्रसङ्गादनुभवग्रहणम् । साधनग्रहणं फलात् भेदज्ञापनार्थं प्रमातृप्रमेयव्यवच्छेदार्थं चेति ।

एतदपि लक्षणं नोपपद्यते । कस्मादित्यत आह–

ईश्वरज्ञानादावव्याप्तेः

नैयायिकैः खल्वीश्वरस्यापि प्रामाण्यमङ्गीकृतम् । अतः तस्मिन्नीश्वरे तज्ज्ञाने अस्मदादिज्ञाने चाव्याप्तत्वादिदमलक्षणम् । न हीश्वरादेः सम्यगनुभवसाधनत्वमस्ति । ईश्वरातिरिक्तप्रमाणलक्षणं तत् इत्यङ्गीकारेऽपि तज्ज्ञानादावव्याप्तिरपरिहार्यैवेति ज्ञापनाय स्वरूपेण तज्ज्ञानग्रहणम् ।

ज्ञानस्य प्रामाण्यम्

ज्ञानं प्रमाणमेव न भवति । किं तु तत्फलमेव । अतः कथं तत्राव्याप्तिर्दूषणमित्यत आह-

अप्रामाण्ये प्रमाणाभावाच्च

ज्ञानस्येति शेषः । चशब्देन 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम्' इत्यादि प्रमाणविरोधं समुच्चिनोति ।

(वि.टि.) ईश्वरस्यापीति ॥ मन्त्राद्वै देवत्वं तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादिति गौतमसूत्रादिति भावः । विरोधं समुच्चिनोतीति ॥ प्रत्यक्षत्वस्य ज्ञाननिष्ठतया तस्यैव प्रत्यक्षपदेनोक्तेरिति भावः।

साक्षिप्रामाण्यसमर्थनम्

(टी.) साक्षिज्ञानेऽप्यव्याप्तिं वक्तुं तस्य प्रामाण्यानङ्गीकारे बाधकं तावदाह-

प्रामाण्यज्ञाने च

प्रमाणभावादिति चशब्देन अनुकृष्यते । तादर्थ्ये सप्तमी । साक्षिणोऽप्रामाण्ये सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमप्रामाणिकं स्यात् । प्रामाण्यज्ञानार्थं प्रमाणान्तराभावात् ।

प्रामाण्यज्ञानार्थमपि सम्यगनुभवसाधनमेव किञ्चित् अङ्गीक्रियते । अतो न तस्याप्रामाणिकत्वापात इत्यत आह-

तत्राप्यङ्गीकारेऽनवस्थितेः

यदि प्रामाण्यज्ञानार्थं सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमङ्गीक्रियते तर्हि तत्प्रामाण्यं प्रामाणिकं न वा नेति पक्षे न स्यात् । आद्ये किं स्वेनैव सिद्धम् । प्रमाणान्तरेण वा । नाद्यः, अन्यत्रापि तत्प्रसङ्गात् । द्वितीये तस्यापि प्रामाण्यं

प्रमाणान्तरवेद्यमित्यनवस्थितिः स्यात् । तस्मात् साक्षिज्ञानेनैव सर्वप्रमाण-प्रामाण्यं ज्ञायत इत्यङ्गीकार्यम् । तस्य च स्वप्रकाशत्वेन स्वप्रामाण्य-विषयत्वात् नानवस्था । 'मामहं जानामि' इति आत्मनः स्वप्रकाशत्व-दर्शनात् । साक्षिणश्चात्मत्वादिति ।

तार्किकोक्तप्रमाणलक्षणस्य साक्षिण्यव्याप्तिः

एवं स्वप्रकाशात्मरूपसाक्षिज्ञानस्य प्रमाणप्रामाण्यज्ञानार्थमङ्गीकारे किं स्यादित्यत आह-

[१]स्वप्रकाशात्माङ्गीकारे तत्राव्याप्तेः

[२]स्वप्रकाशात्मभूतसाक्षिज्ञाने प्रमाणे अङ्गीकृते तस्य सम्यगनुभवत्वेन तत्साधनत्वाभावात् तत्राव्याप्तेरयुक्तमेतल्लक्षणमिति ।

(वि.टि.) प्रामाण्यस्य ज्ञप्तिपरतस्त्वनिरासः क्वोपयुज्यत इत्यत आह- **साक्षिज्ञान इति ॥** नेति पक्षे न स्यादिति भावः । सत्त्वाभाववद्व्याप्य इति । असत्वपरिहाराय[३] प्रमाणावश्यकत्वे ईश्वरज्ञानस्य प्रमाणत्वाभावात् तदादायासत्त्वपरिहारायोगादिति भावः । स्वप्रकाशत्वे मानमाह- **मामहमिति ॥** स्वभिन्नज्ञानप्रयुक्तत्वे एतद्व्यव-हारस्योच्यमाने कदाचित् स्वस्मिन् सन्देहादि स्यादिति भावः । नन्वात्मनः स्वप्रकाशत्वे साक्षिणः किमागतमित्याशङ्क्याह- **साक्षिणश्चेति ॥ वक्ष्यमाण-श्चेति**[४] ॥ वक्ष्यमाणात्माव्याप्तिवैयधिकरण्यं चानेन परिहृतम् ।

स्मृतिप्रामाण्यसमर्थनम्

(टी.) यथार्थस्मृतावव्याप्तिश्च प्राक् आदिशब्देन सङ्गृहीता । तत्र स्मृतिर्न प्रमाणमिति न वाच्यम् । साधितत्वात् । तदनङ्गीकारे बाधकं चाह-

---

१. स्वयंप्रकाशाङ्गीकारे (पा.) २. स्वप्रकाशात्मरूपसाक्षिज्ञाने

३. अप्रामाणिकत्वं सत्वाभावव्याप्यमित्यसत्वपरिहारायेत्यभिप्रायः स्यात् ।

४. अत्र टीका मृग्या ।

स्मृतेश्च प्रामाण्यानङ्गीकारे अनुभूतं मया इत्यत्र प्रमाणाभावात्

यदि स्मृतिर्न प्रमाणं तर्ह्यनुभूतमप्रामाणिकं स्यात्। 'अनुभूतं मयेदम्' इत्यत्र स्मृतिं विना प्रमाणाभावात्।

स्मृतेरनुमानत्वेन प्रामाण्यमिति पक्षनिरासः

सत्यम्, स्मृतिरेवानुभूते प्रमाणम्। किं नाम लिङ्गत्वेनैव। पटुतरो ह्यनुभवः संस्कारं जनयति। स च सदृशदर्शनादिना समुद्बुद्धः स्मृतिमिति। संस्कारजन्या स्मृतिः संस्कारे लिङ्गम्। स च पूर्वानुभवे[1] भविष्यति। अतो नानुभूतस्याप्रामाणिकत्वं नापि लक्षणस्याव्याप्तिः स्मृतेरपि सम्यगनुभव-साधनत्वादित्यत आह-

लिङ्गत्वेन प्रामाण्ये कल्पनागौरवम्

यदि स्मृतेर्लिङ्गत्वेन प्रामाण्यं कल्प्यते तर्हि कल्पनागौरवं स्यात्। साक्षात् अर्थ एव प्रामाण्यसम्भवेऽपि स्मृतेः संस्कारे लिङ्गत्वम्, तस्यानुभव इत्यप्रामाणिकस्यानेकस्य कल्प्यमानत्वादिति। दोषान्तरं चाह-

दृष्टहानिश्च

यदि स्मृतेर्लिङ्गत्वेन प्रामाण्यं तर्हि पृथक्प्रमाणतया दृष्टस्यापि प्रत्यक्षादेः लिङ्गत्वमेव स्यात् तत्रापि प्रत्यक्षादिना कर्मकारकस्यार्थस्यानुमानसम्भ-वात्। अतः प्रत्यक्षादिवत् स्मृतेरपि साक्षात्प्रामाण्यात् तत्राव्याप्तं परोक्त-प्रमाणलक्षणमयुक्तमेवेति यथावस्थितार्थविषयत्वमेव लक्षणमुपपन्नमिति।

(वि.टि.) स्मृतिप्रामाण्यसाधनस्य सङ्गत्यर्थमाह- यथार्थस्मृताविति॥ अनुभूतं

---

१. स च तत्पूर्वानुभवे इति पाठो व्याख्यातृसम्मतो भाति।

भवतीति ।। अनुभवे निष्ठाऽतीतत्वधर्मवैशिष्ट्य इत्यर्थः[1] । स इत्यादौ भासमान-स्यातीतत्वस्यानुभवेनासिद्धेः अनुभूतमिति निष्ठार्थे स्मृतिप्रामाण्यस्यावश्यकतेति भावः । **स च तत्पूर्वानुभव इति** ।। स्वस्य नाशकत्वाद् अतीतावस्थमनुभव-मनुमापयिष्यतीत्यर्थः । **साक्षादर्थ इति** ।। अतीतत्व इत्यर्थः । **तस्यानुभव इति** ।। अतीतावस्थ इति शेषः । **अनुमानसम्भवादिति** ।। विमतं सविषयकमित्यादि-प्रकारेणेत्यर्थः । न च तत्र साक्षाद् विषयत्वे....बाधकाभावः । अत्र त्वतीतत्व-स्यानुपनयो बाधक इति वाच्यम् । इच्छायां स्ववृत्तित्वस्येव (स्मृति)दोषाभावे सति[2] सामान्यसामग्रीमहिम्नाऽनुपनीतस्यापि तस्य भानादिति भावः । स्मृति-प्रमाणेत्यादेरपि[3] परीक्षार्थत्वं दर्शयितुं पूर्वग्रन्थस्य तात्पर्यमुपसंहरति- **इति यथावस्थितेति** ।।

स्वोक्तप्रमाणलक्षणपरीक्षा

(टी.) इदमपि लक्षणं न युक्तम् । द्विविध एव हि प्रत्ययः स्मृतिरनुभव-श्चेति । तत्रानुभवः सर्वोऽपि प्रमाणमेव । स्मृतिरपि यदि प्रमाणं तदा यथावस्थितविशेषणस्य कृत्याभावादित्यत आह-

स्मृतिप्रमाणद्वैविध्यमात्रकल्पने
मिथ्याज्ञानादेर्निरासादनुभवविरोधः

स्मृतिश्च प्रमाणं चेति प्रत्ययद्वैविध्यमात्रकल्पनं न युज्यते । तथा सति विपर्ययसंशययोः अपाकरणप्रसङ्गात् । न च तथास्त्विति वाच्यम् । विपर्ययादेरनुभवसिद्धत्वेन तद्विरोधादिति । विपर्ययादिविषयोऽनुभव एव नास्ति । किन्तु व्यवहारमात्रमित्यत आह-

---

१. अनुभूतमित्यत्र क्तप्रत्ययोऽतीतत्वधर्मवैशिष्ट्ये इति भावः स्यात् ।

२. अस्पष्टमिदम्

३. स्मृतिप्रमाणत्वादेरपि

तदनुभवाभाव इत्युक्ते अनुभवः स्मृतिश्च नास्तीत्युक्ते किमुत्तरम् ?

यदि विपर्ययादिविषयोऽनुभवः स्वयं प्रकाशमानोऽपि नास्तीत्युच्यते तर्हि पराभ्युपगतम् अनुभवमात्रं स्मृतिमात्रं च न स्यात् । अविशेषात् । तथा च जगदान्ध्यं स्यात् ।

(वि.टि.) उत्तरग्रन्थस्य स्वलक्षणयुक्तत्वाभिधाने तात्पर्यं दर्शयितुं शङ्कामाह- **इदमपीति** ॥ **किन्तु व्यवहारमात्रमिति** ॥ शुक्तिं रजततया जानामीति न पुरोवर्तिज्ञाने रजतत्वप्रकारकत्वावगाहि विशिष्टज्ञानं येन भ्रमसिद्धिः स्यात् किन्तु पुरोवर्तिज्ञाने रजतत्वप्रकारकत्वासंसर्गाग्रहादयं व्यवहार इत्यर्थः ।

विपर्ययानङ्गीकर्तृमीमांसकमतनिरासः

(टी.) अथवा विपर्ययाद्यनङ्गीकारे दूषणान्तरमेतत् । यदि शुक्तिकायाम्- 'इदं रजतम्' इत्यादिरूपो विपर्ययाद्यनुभवो नास्ति किन्तु पुरोवृत्त्यनुभवे सति रजतस्मृतौ तयोः स्वरूपतो विषयतश्च विवेकाग्रहादेव 'इदं रजतम्' इत्यादिव्यवहार इत्युच्यते, तर्हि पुरोवृत्त्यनुभवो रजतस्मृतिश्च नास्तीति वदामः । ज्ञानपूर्वकत्वात् व्यवहारस्य कथं तदभावेऽसौ स्यादिति चेत्, हन्त तर्हि विशिष्टज्ञानपूर्वकत्वात् विशिष्टव्यवहारस्य कथमसावपि तद्विना स्यात् ।

स्मृत्यनुभवयोरगृहीतविवेकत्वेन विशिष्टज्ञानसादृश्यात् व्यवहार इति चेत् तर्हि अविवेकाग्रहेण अविशिष्टज्ञानसादृश्यात् तदभावस्याप्यापातः स्यात् । तस्मात् विपर्ययादेर्व्यावर्तनीयस्य सद्भावात् याथार्थ्यमेवोपपन्नं लक्षणमिति ।

(वि.टि.) तदनुभवेति मूले तस्य विपर्ययादेरनुभव इति षष्ठीसमासकर्मधारय- मङ्गीकृत्य तद्रूपानुभवादिति[1] व्याख्येयमित्याह- **अथवेति** ॥ **तर्ह्यविवेकेति** ॥

---

१. तद्रूपानुभवाभाव इति वा

व्यवहारजनकतायां लाघवेन प्रयोजकस्य व्यवहारसमानविषयत्वस्याभावेऽपि यद्यगृहीतभेदत्वरूपविशिष्टज्ञानसादृश्येन व्यवहारजनकता तर्हि अभेदविषयकत्वेन शुक्तिरजतसमूहालम्बनज्ञानसादृश्येन व्यवहाराजनकता स्यादित्यर्थः । अपि च .....त्त्यां[१] (?) कर्तुं प्रयोजकाभावेनाजनकतैव स्यादिति भावः ।

न प्रमासाधनमित्यादिग्रन्थसन्दर्भस्य परीक्षार्थत्वमुपसंहरति- **तस्मादिति** ॥ परोक्तलक्षणदुष्टत्वं तच्छब्देन परामृष्टम् । अन्यथा एवकारार्थानुक्तेरुपसंहार-न्यूनतापत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

(टी.) ननु विपर्ययाद्यनुभवाभावे अनुभवस्मृत्योरभावः स्यादित्ययुक्तम् । अपसिद्धान्तप्रमाण-बाधासिद्धिदोषादिति चेन्न । तर्कस्य दूषणानुमानत्वात् । तथापि कुतो नापसिद्धान्तादि इत्यत आह-

स्वसिद्धैः साधनं परसिद्धैर्दूषणम्

साधनमेव स्वसिद्धान्तसिद्धन्यायैः कर्तव्यम् । न तु दूषणमपि । तत् परसिद्धन्यायैरपि भवति । किमतो यद्येवमित्यत आह–

अतो न दूषणे अपसिद्धान्तादि

अतः परसिद्धन्यायेन परोक्तस्य दूषणीयत्वात् दूषणानुमाने नापसिद्धान्ताद्युद्भावनीयमिति ।

(वि.टि.) परीक्षाकरणेन प्रतिज्ञातार्थनिरूपणसमाप्तेः दूषणेऽपसिद्धान्तादि-दोषत्वाभाव(दोषाभाव)कथनस्यासङ्गतिमाशङ्क्य तच्छेषत्वं दर्शयितुं शङ्कामाह- **नन्विति** ॥ अतो न दूषण इति मूलाभिप्रायस्तर्कनिरूपण एवोक्तो द्रष्टव्यः ।

---

१. अत्र ग्रन्थपातः सर्वत्र / अपि च मृदूत्त्यां वस्तुतः प्रयोजकाभावेन इति पाठ एकस्मिन् कोशे ।

मतानुज्ञाया असङ्गतान्तर्भावः

(टी.) स्वपक्षदोषमनुद्धृत्य प्रतिबन्दीग्रहणं मतानुज्ञेत्येके । तदनुपपन्नम् । प्रतिबन्दीग्रहणस्य परोक्तव्यभिचारोद्भावनरूपत्वेन बाधकतर्कोद्भावनरूपेण वा परोक्तदूषणत्वात् । स्वपक्षास्थापनेन प्रवृत्तेर्दोषत्वमिति चेत् तर्हि अप्राप्त-कालसाङ्कर्यापातात् ।

स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्य परस्येष्टापादनमित्यन्ये । तदप्यसत् । विशेषणासामर्थ्यात् ।

तस्मात् इष्टापादनमेव मतानुज्ञेति भावेन तत्स्वरूपानुवादेन सिंहावलोकनन्यायेन प्रकृतदूषणानुमानदोषस्य मतानुज्ञाया उक्तान्तर्भावमाह-

इष्टापत्तिः सिद्धसाधनत्वात् असङ्गतमेव

इष्टापादनरूपा मतानुज्ञा असङ्गतावन्तर्भूता । परसिद्धार्थसाधनस्वरूपत्वात् । सिद्धसाधनस्य च असङ्गतत्वमुक्तम् । अनिष्टापादनस्यैव सङ्गतत्वादिति न विरोधादिभ्यो दूषणान्तरमस्तीति । व्याप्त्यभावादीनामन्तर्भावस्तु स्फुटत्वान्नोक्तः ।

(वि.टि.) मतानुज्ञायाः पृथगन्तर्भावं प्रयोजनविशेषाद् वक्ष्यतीत्यत्र प्रयोजनविशेषं सूचयन् मतानुज्ञान्तर्भावकथनार्थत्वेनोत्तरग्रन्थं व्याख्यातुमाह- **स्वपक्षे दोष-मित्यादिना** ।। यथा केनचित् स्वकीयप्रतिबन्दिग्रहणे कृते तामविमोचयित्वा परकीयप्रतिबन्दिरकौशलत्वेन गृह्यते, तथा दूषणेन स्वपक्षस्य निरोधे कृते तदनुद्धारेणापरपक्षप्रतिरोधः परमतस्य दूषणस्यानुद्धारेणानुज्ञेति व्युत्पत्त्या प्रतीयत इति भावः । **परोक्त इति** ।। यथा बाध्यबाधकव्यवस्थार्थमुत्तरज्ञानं बाधकमित्युक्ते, उत्तरज्ञानं न बाधकं ज्ञानत्वात् पूर्वज्ञानवदित्यद्वैतिनोक्ते ब्रह्मज्ञानस्यापि तर्हि

बाधकत्वं न स्यादिति प्रतिबन्दी ब्रह्मज्ञाने व्यभिचारोद्भावनार्था, ब्रह्मज्ञानं बाधकमित्युक्तिरपि व्याहन्येतेति वा, उक्तानुमानस्य मदुक्तबाधकत्वेनोक्तिर्वा व्याघाताख्यतर्कोद्भावनार्थेत्यर्थः। **दोषत्वमिति**॥ प्रमाणाभावेन स्वपक्षासिद्धेरिति भावः । **न हीति** ॥ कथकसम्प्रदायागतक्रमेण स्वपक्षस्थापनं प्राथमिकं तदुल्लङ्घनेनाप्राप्तकालमिति भावः । **असामर्थ्यादिति** ॥ वैयर्थ्यमित्यर्थः । तथा च प्रथमपक्षेऽसङ्गतत्वं द्वितीयेऽप्राप्तकालान्तर्भाव इति मतभेदेनान्तर्भावसूचनं पृथगन्तर्भावकथनप्रयोजनं सूचितमिति द्रष्टव्यम् ।

सिंहेति ॥ परावृत्यासङ्गत्यन्तर्भावनीयप्रदर्शनेनेत्यर्थः । अत्र[1] दूषणानुमाने अनिष्टप्रसञ्जनात्मके तर्केऽपसिद्धान्तादीत्यादिशब्दोपात्तस्य प्रमाणविरोधस्य प्रमाणविरुद्धत्वरूपानिष्टत्वोपपादकतया गुणत्वेन दोषत्वं नास्ति । प्रमाणविरोधाभावे इष्टापत्तिरेव सिद्धसाधनाख्याऽसङ्गतिरूपा स्यादित्यसत्तर्कतैव स्यादित्येवं प्रकृतोपयोगितयैवेष्टापत्तेरसङ्गतत्वमुक्तमित्यप्याचार्याणामाशयः प्रतिभाति ।

प्रमाणादिनिरूपणप्रयोजनादि

(टी.) एवं प्रमाणादिस्वरूपं निरूप्य तन्निरूपणस्य प्रयोजनादिकं दर्शयति-

आनन्दतीर्थमुनिना ब्रह्मतर्कोक्तिमार्गतः ।
मानलक्षणमित्युक्तं सङ्क्षेपाद् ब्रह्मसिद्धये ॥

लक्षणादिनिरूपणेन संशोधितैरेव खलु वेदादिभिर्ब्रह्मज्ञानं भवति । तदिदं न वाद्यन्तरोक्तवदेवेति मन्तव्यम् । परमाप्ततमेन सुरवरावतारेणोक्तत्वादिति भावेनोक्तम्- आनन्दतीर्थमुनिनेति ॥ यस्तु स्वप्रभावानभिज्ञः तं प्रत्याह- ब्रह्मतर्कोक्तिमार्गत इति ॥ यस्तु अनधिगतब्रह्मतर्कोक्तिमार्गोऽपि

१. एतत्

मतानुज्ञाया असङ्गतान्तर्भावः

(टी.) स्वपक्षदोषमनुद्धृत्य प्रतिबन्दीग्रहणं मतानुज्ञेत्येके । तदनुपपन्नम् । प्रतिबन्दीग्रहणस्य परोक्तव्यभिचारोद्भावनरूपत्वेन बाधकतर्कोद्भावनरूपेण वा परोक्तदूषणत्वात् । स्वपक्षास्थापनेन प्रवृत्तेर्दोषत्वमिति चेत् तर्हि अप्राप्तकालसाङ्कर्यापातात् ।

स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्य परस्येष्टापादनमित्यन्ये । तदप्यसत् । विशेषणासामर्थ्यात् ।

तस्मात् इष्टापादनमेव मतानुज्ञेति भावेन तत्स्वरूपानुवादेन सिंहावलोकनन्यायेन प्रकृतदूषणानुमानदोषस्य मतानुज्ञाया उक्तान्तर्भावमाह-

इष्टापत्तिः सिद्धसाधनत्वात् असङ्गतमेव

इष्टापादनरूपा मतानुज्ञा असङ्गतावन्तर्भूता । परसिद्धार्थसाधनस्वरूपत्वात् । सिद्धसाधनस्य च असङ्गतत्वमुक्तम् । अनिष्टापादनस्यैव सङ्गतत्वादिति न विरोधादिभ्यो दूषणान्तरमस्तीति । व्याप्त्यभावादीनामन्तर्भावस्तु स्फुटत्वान्नोक्तः ।

(वि.टि.) मतानुज्ञायाः पृथगन्तर्भावं प्रयोजनविशेषाद् वक्ष्यतीत्यत्र प्रयोजनविशेषं सूचयन् मतानुज्ञान्तर्भावकथनार्थत्वेनोत्तरग्रन्थं व्याख्यातुमाह- **स्वपक्षे दोषमित्यादिना** ।। यथा केनचित् स्वकीयप्रतिबन्दिग्रहणे कृते तामविमोचयित्वा परकीयप्रतिबन्दिरकौशलत्वेन गृह्यते, तथा दूषणेन स्वपक्षस्य निरोधे कृते तदनुद्धारेणापरपक्षप्रतिरोधः परमतस्य दूषणस्यानुद्धारेणानुज्ञेति व्युत्पत्त्या प्रतीयत इति भावः । **परोक्त इति** ।। यथा बाध्यबाधकव्यवस्थार्थमुत्तरज्ञानं बाधकमित्युक्ते, उत्तरज्ञानं न बाधकं ज्ञानत्वात् पूर्वज्ञानवदित्यद्वैतिनोक्ते ब्रह्मज्ञानस्यापि तर्हि

बाधकत्वं न स्यादिति प्रतिबन्दी ब्रह्मज्ञाने व्यभिचारोद्भावनार्था, ब्रह्मज्ञानं बाधकमित्युक्तिरपि व्याहन्येतेति वा, उक्तानुमानस्य मदुक्तबाधकत्वेनोक्तिर्वा व्याघाताख्यतर्कोद्भावनार्थेत्यर्थः । **दोषत्वमिति** ।। प्रमाणाभावेन स्वपक्षासिद्धेरिति भावः । **न हीति** ।। कथकसम्प्रदायागतक्रमेण स्वपक्षस्थापनं प्राथमिकं तदुल्लङ्घनेनाप्राप्तकालमिति भावः । **असामर्थ्यादिति** ।। वैयर्थ्यमित्यर्थः । तथा च प्रथमपक्षेऽसङ्गतत्वं द्वितीयेऽप्राप्तकालान्तर्भाव इति मतभेदेनान्तर्भावसूचनं पृथगन्तर्भावकथनप्रयोजनं सूचितमिति द्रष्टव्यम् ।

सिंहेति ।। परावृत्यासङ्गत्यन्तर्भावनीयप्रदर्शनेनेत्यर्थः । अत्र[1] दूषणानुमाने अनिष्टप्रसञ्जनात्मके तर्केऽपसिद्धान्तादीत्यादिशब्दोपात्तस्य प्रमाणविरोधस्य प्रमाणविरुद्धत्वरूपानिष्टत्वोपपादकतया गुणत्वेन दोषत्वं नास्ति । प्रमाणविरोधाभावे इष्टापत्तिरेव सिद्धसाधनाख्याऽसङ्गतिरूपा स्यादित्यसत्तर्कतैव स्यादित्येवं प्रकृतोपयोगितयैवेष्टापत्तेरसङ्गतत्वमुक्तमित्यप्याचार्याणामाशयः प्रतिभाति ।

प्रमाणादिनिरूपणप्रयोजनादि

(टी.) एवं प्रमाणादिस्वरूपं निरूप्य तन्निरूपणस्य प्रयोजनादिकं दर्शयति-

आनन्दतीर्थमुनिना ब्रह्मतर्कोक्तिमार्गतः ।
मानलक्षणमित्युक्तं सङ्क्षेपाद् ब्रह्मसिद्धये ।।

लक्षणादिनिरूपणेन संशोधितैरेव खलु वेदादिभिर्ब्रह्मज्ञानं भवति । तदिदं न वाद्यन्तरोक्तवदेवेति मन्तव्यम् । परमाप्ततमेन सुरवरावतारेणोक्तत्वादिति भावेनोक्तम्- आनन्दतीर्थमुनिनेति ।। यस्तु स्वप्रभावानभिज्ञः तं प्रत्याह- ब्रह्मतर्कोक्तिमार्गत इति ।। यस्तु अनधिगतब्रह्मतर्कोक्तिमार्गोऽपि

१. एतत्

तदनुजिघृक्षया आह- **इत्युक्तमिति** ।। युक्त्यादियुक्तता प्राक् प्रदर्शितेति इतिशब्देन स्मर्यते । यद्येवं कथं तर्हि स्वल्पेनैव ग्रन्थेन समाप्तमित्यत उक्तम्- **सङ्क्षेपादिति** ।। श्रोतृबुद्धिमनुसृत्य शब्दसङ्क्षेपेणोक्तमिति ।

(वि.टि.) उत्तरग्रन्थप्रयोजनमाह- एवमिति ।।

(टी.) अथ समापितप्रकरणोऽपि भगवनाचार्यः स्वेष्टदेवतां प्रणमति-

अशेषमानमेयैकसाक्षिणेऽक्षयमूर्तये ।
अजेशपुरुहूतेड्य नमो नारायणाय ते ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेषु दशप्रकरणेषु प्रथमं प्रमाणलक्षणं सम्पूर्णम् ।।

(टी.) नारायणस्यैव प्रणामे को हेतुरित्यतो यदुक्तं प्रमाणादि तत्प्रेरकत्वेन नारायणस्यैव मुख्यतः तदभिज्ञत्वादिति भावेनोक्तम्- **अशेषेति** ।। ननु नारायणस्य शरीरमस्ति न वा । आद्ये मरणादिप्रसङ्गः । द्वितीये कथं तस्येन्द्रियशून्यस्याशेषमानादिसाक्षित्वमित्यत उक्तम्- **अक्षयमूर्तय इति** ।। अस्त्येवेश्वरस्य शरीरम् । तच्च सच्चिदानन्दादिरूपत्वेनाक्षयमेवेति न कश्चिद्दोष इति । अजादिवन्द्यत्वाच्च नारायण एव नमस्कार्य इति भावेनोक्तम्- **अजेशेति** ।।

अमरा भ्रमरायन्ते कमला [१]वरटायते ।
यत्पादाम्भोरुहद्वन्द्वे वन्दे तं पुरुषोत्तमम् ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य प्रमाणलक्षणस्य टीका न्यायकल्पलता जयतीर्थभिक्षुविरचिता सम्पूर्णा ।।

---

१. वरलायते (पा.)

(वि.टि.) नारायणप्रणामस्य प्रयोजनं सूचयन्नाह- **अथेति** ॥ अपिशब्देन प्रचयगमनं फलं सूचितं मानसाक्षित्वादिश्रुतितः सिद्धं द्रष्टव्यम् । स्वयमपि प्रचयगमनायेष्टदेवतां नमस्करोति- **अमरा इति** ॥ कमलाया हंसीत्वस्य ब्रह्मादीनां च मधुपत्वोत्त्या[1] पादाम्भोरुहे भावस्थैर्ये[2] सूचिते इति सकलमकलङ्कम् ।

विजयीन्द्रयतिः कश्चित्[3] कृतवान् भाववर्णनम् ।
मानलक्षणटीकायाः प्रीत्यै माधवमध्वयोः ॥

---

१. मधुपत्वस्योत्त्या २. भावस्थैर्यास्थैर्ये ३. शत्त्या